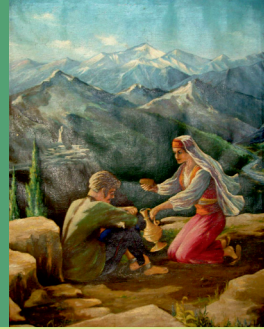

Tamilla Əliyeva

Qafqaz müharibəsi RUS ƏDƏBİYYATINDA

Tamilla Əliyeva

Tamilla Əliyeva

Qafqaz müharibəsi RUS ƏDƏBİYYATINDA

Borçalı mahalının Başkeçid (indiki Dmanisi) şəhərində anadan olub, əslən Darvaz kəndindəndir. Orta təhsilini 1972-1983-cü illərdə Dmanisi şəhər orta məktəbində alıb. 1984-cü ildə Bakıda M.F. Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutuna (indiki, Bakı Slavyan Universiteti) daxil olmuş, 1989-cu ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1991-ci ildə bu təhsil müəssisinin aspiranturasını fərqlənmə ilə tamamlamışdır. 1997-ci ildən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosentdir, BSU-da elmlər doktoru proqramı üzrə doktoranturada təhsil almışdır.

1991-ci ildən Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda əmək fəaliyyətinə başlamış, müəyyən müddətlərdə Qərb, Xəzər və Turizm universitetlərində də dərs demişdir. 2010-cu ilin aprel-sentyabr aylarında Avropa İttifaqı proqramının Qrantı ilə Bolqarıstanın Russe şəhərində Angel Kınçev adına Universitetdə, 2015-ci ilin aprel ayında isə Polşanın Krakov Universitetində elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 2014-cü ildən Ərdahan Universitetində Rus Dili və Ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsində çalışır. Azərbaycan və rus ədəbiyyatına, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə və müqayisəli ədəbiyyatşünaslığa dair bir sıra məqalələrin müəllifidir, beynəlxalq elmi konfransların iştirakçısıdır

Qafqaz müharibəsi
RUS ƏDƏBİYYATINDA

Tamilla Əliyeva

**QAFQAZ MÜHARİBƏSİ
RUS ƏDƏBİYYATINDA**

**Xəzər Universiteti Nəşriyyatı
Bakı - 2019**

© Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2019

Elmi redaktor: professor *Asif Hacı*,
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: professor *Bədirxan Əhmədov*,
filologiya elmləri doktoru

professor *Flora Naciyeva*,
filologiya elmləri doktoru

Tamilla Əliyeva. Qafqaz müharibəsi rus ədəbiyyatında. Xəzər
Universiteti Nəşriyyatı. Bakı 2019. 358 səh.

Monografiyada tarixə Qafqaz müharibəsi kimi düşmüş hadisələrin – Şimali Qafqazda dağlıqlarla dövlət strukturları arasında iki yüz ilə yaxın davam edən toqquşmaların rus ədəbiyyatında inikası şərh olunur. Romantik, realist və postrealist ədəbi əsərlərdə müharibəyə münasibətin xüsusiyyətlərinə, Qafqaz əsiri obrazının təkamülünə xüsusi diqqət yetirilir.

Тамилла Алиева. Кавказская война в русской литературе.

В монографии рассматривается отражение в русской литературе событий, попавших в историю как Кавказская война, – столкновений между горцами и государственными структурами, продолжающихся на Северном Кавказе около двух столетий. Особое внимание уделяется особенностям отношения к войне в романтических, реалистических, постреалистических произведениях, эволюции образа кавказского пленника.

ISBN 978-9952-20-123-9

İÇİNDƏKİLƏR

Qafqaz əsirliyindən Qafqaz sevgisinə	4
Tarix	8
Dağlı xarakteri	60
Klassik rus ədəbiyyatı.....	99
Memuar ədəbiyyatı və publisistika.....	141
Sovet dövrü rus ədəbiyyatı	183
Müasir rus ədəbiyyatı	206
Başqa ədəbiyyatlar.....	261
Son söz	346
Ədəbiyyat	348

QAFQAZ ƏSİRLİYİNDƏN QAFQAZ SEVGİSİNƏ

*Как сладкую песню отчизны моей,
Люблю я Кавказ.*

M. Лермонтов

*Yurdumun şirin nəğməsitək,
Sevirəm Qafqazı.*

M. Lermontov

XVIII əsrin axırlarından başlayaraq Rusiya fəal şəkildə Qafqaza doğru irəliləməyə başlayır. Bu ərazilərdə nüfuz sahibi olan Osmanlı imperiyası və İranın müqaviməti ilə müşayiət olunan bu proses həm bu dövlətlər, həm də Qafqaz xalqları ilə toqquşmalara gətirib çıxarır. Cənubi və şimali Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycan, Dağıstan, Çeçenistan, Qara dəniz sahilləri, hətta ara-sıra qiyamlar şəklində Gürcüstanda Rusiyanın müdaxiləsinə qarşı silahlı müqavimət göstərilir. Tarixi, siyasi, coğrafi amillərə görə cənubi Qafqazda geniş hərbi əməliyyatlar daha tez başa çatır. Ancaq şimali Qafqazda silahlı toqquşmalar uzun müddət, XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarına qədər davam edir.

Qafqaz müharibəsi nəhəng Rusiya imperiyasının Uzaq Şərqdən Mərkəzi Avropaya qədər böyük dövlətlərlə, o cümlədən Osmanlı, İran, Fransa, Almaniya, Yaponiya ilə apardığı müharibələrlə müqayisədə ən sürətli və üzücü, siyasi-psixoloji mürəkkəblyinə görə unikal tarixi savaşıdır. Möhtəşəm hərbi-iqtisadi, inzibati resurslara malik, dünyanın siyasi simasını və tarixini müəyyənləşdirən Rusiya kimi qüdrətli bir dövlətin azsaylı dağlıqlarla onilliklərlə davam edən bu savaşının unikallığı onu bir çox tarixi, fəlsəfi, siyasi, kulturoloji araşdırmaların, sənət əsərlərinin mövzusunə çevirmişdir.

Qafqaz Rusiyanın mənəvi həyatının, demək olar ki, bütün sahələrinə, xüsusən, fəlsəfi-estetik fikrin sirayət etmişdir. İmperiyaya Qafqazın yeni əraziləri daxil edildikcə, həmin yerlərdə yaşayan xalqların fərqli həyat tərzinin, mədəniyyətinin, psixologiyasının, dini inancının dərkə zərurəti ortaya çıxırdı. Və bu ümumi ictimai maraq rus ədiblərində, mütəfəkkirlərində, hətta əlində silah Qafqazda döyüşən ziyalılarda yerli müsəlmanlarla mənəvi bağlılığa, son nəticədə isə, onların mədəniyyətinin və mənəviyyatının fəlsəfi, ədəbi-estetik dərkinə gətirib çıxarırdı. Bir çox rus ədibləri, mədəniyyət xadimləri, alimləri, hərbiçiləri qafqazlıların orijinal xarakterinə, burada yaşayan türklərin, müsəlman dağlıların cəlbedici etnik keyfiyyətlərinə, ilk növbədə, azadlıqsevərliyinə, mərdliyinə, şücaətinə böyük dəyər vermiş, bu məğrur xalqlarla hərbi dillə danışmağı pisləmiş, öz dövlət rəhbərlərini və ictimaiyyəti qafqazlılarla anlaşımağa çağırmışlar.

Rusiyanın və Qafqazın tarixində dərin iz buraxan, onilliklərlə uzanan müharibələr fonunda rus ictimai fikrində və ədəbiyyatında Qafqaza təzadlı münasibət aşkarlanmışdır. Qafqazlıların mücadiləsi həm ehtiram və heyranlıq, həm də hiddət doğurmuşdur. Lakin hələ Puşkində, Lermontovda izlənən bu ziddiyyətlərə baxmayaraq, məhz Qafqaz artıq iki yüz ildən çoxdur ki, rus ədəbiyyatının ilham mənbələrindən, rus fəlsəfəsinin fikir məxəzlərindən, ictimai fikrin müzakirə mövzularından biri olaraq qalmaqdadır.

Qafqaz mədəniyyətinin, qafqazlıların etnik dəyərlərinin mənən mənimsənilməsi nəticəsində rus ədəbiyyatına yeni mövzular, motivlər, obrazlar, süjetlər, ifadə vasitələri daxil olmuş, xüsusi janr-üslub xüsusiyyətləri formalaşmışdır. Bu üslub yalnız orijinal bədii meyl olaraq qalmamış, bütövlükdə klassik rus ədəbi fikrini, romantik və realist ədəbi prosesi həm məzmun, həm formaca zənginləşdirmişdir. Qafqaza, türk və dağlı xarakterinə maraq fərqli fəlsəfi-ideoloji və ədəbi-estetik məcrada rus

ədəbiyyatının sonrakı mərhələlərində, o cümlədən, XX əsr ədəbiyyatında davam etmiş və yeni yüzillikdə də izlənilməkdədir.

Bu baxımdan, rus ədəbiyyatında Qafqazda gedən müharibələrin bədii təsviri, Qafqaz müharibəsi mövzusu, şərti olaraq desək, “Qafqaz əsiri” fabulası xüsusi maraq doğurur. “Qafqaz əsiri” rus klassik və müasir ədəbiyyatının ənənəvi obrazı və fabulası kimi rəmzi məna kəsb edərək, bütövlükdə Rusiyanın tarixi taleyini ifadə edən anlayışlardan birinə çevrilmişdir.

Ara-sıra fasilələrlə və müxtəlif formalarda onilliklərlə davam edən bu toqquşmalar, yalnız ayrı-ayrı insanları və nəsilləri deyil, bütöv xalqları girova çevirən Qafqaz müharibəsi A.Qriboyedov, A.Puşkin, M.Lermontov, A.Bestujev-Marlinski, L.Tolstoy, V.Veliçko, N.Tixonov, V.Makanin kimi rus ədiblərinin yaradıcılığında dərin humanist pafosla əks olunmuşdur.

Qafqaz bu gün də Rusiya ictimai fikrində, fəlsəfi-ideoloji düşüncələrdə, elmi və siyasi tədqiqatlarda, incəsənət və ədəbiyyatda rus milli özünüdərk, dövlətçilik şüuru, sivilizasiyalararası münasibətlərlə bağlı konseptual anlayış kimi aktuallığını saxlayır. Rus ədəbiyyatında iki əsrdən çox tarixi olan bu mövzu son illərdə yeni motivlərlə, məna çalarları ilə zənginləşmişdir. XX və XXI əsrlərin qovşağında da Qafqazda cərəyan edən proseslərə münasibətdə qabaqcıl rus ədibləri klassik ədəbiyyata xas humanizm, insansevərlik və sülhpərvərlik ənənələrini qoruyaraq əsərlərində ifadə etməkdədirlər.

Lakin Qafqaz müharibəsi mövzusunun rus ədəbiyyatında mühüm tarixi, ədəbi əhəmiyyətinə baxmayaraq, obyektiv meyarlara əsaslanan sistemli tədqiqatı aparılmamışdır. Bir sıra məsələlər isə birtərəfli şərh edilmişdir.

Bu baxımdan gənc və istedadlı tədqiqatçı Tamilla Əliyevanın təqdim etdiyimiz “Qafqaz əsiri: rus ədəbiyyatında Qafqaz müharibəsi” adlı kitabını aktual mövzuya həsr olunmuş dəyərli tədqiqat hesab etmək olar. Tamilla Əliyeva özü Qafqazda cərəyan edən müxtəlif tarixi proseslərin kəsişdiyi Borçalı ma-

halında anadan olub və boya-başa çatıb, ixtisasca filoloqdur, rus ədəbiyyatı mütəxəssisidir. Bakıda M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu bitirib, öz dövrünün və keçmiş Sovet məkanının qabaqcıl təhsil müəssisələrindən olmuş bu universitetdə on ildən çox müəllim kimi çalışıb, buranın aspirantura və doktoranturasında oxuyub, filologiya elmləri namizədi, dosentdir. 2014-cü ildən Türkiyənin Ərdəhan Universitetində rus ədəbiyyatından dərs deyir, Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarının müqayisəli tədqiqi ilə məşğuldur. Tamilla Əliyevanın təqdim etdiyi bu kitabda Qafqaz müharibəsi mövzusu formalaşmış inkişaf etdiyi bütün dövrlərdə, 19-cu qüzdən bu günümüzə qədər izlənilir. Müəllif arxiv sənədlərindən, mövcud araşdırmalardan məqsədyönlü istifadə etmiş, bədii mətnləri ətraflı tədqiq etmişdir. Kitabda rus ədəbiyyatı ilə yanaşı, Azərbaycan, dağlı, gürcü, ukrayın və digər ədəbiyyatlar da nəzərdən keçirilmişdir. Bu tədqiqatın ədəbiyyatşünaslıqda, Azərbaycan və rus filoloji fikrində öznünəməxsusu yer tutacağını qeyd etməklə bərabər, ictimai, tarixi araşdırmalarda da əhəmiyyətli rol oynayacağını vurğulamaq istərdik. Bütövlükdə bu kitab Azərbaycanın, Türkiyənin, Qafqazın dağlı müsəlman xalqlarının birbaşa cəlb olunduğu, iştirak etdiyi və ya təsirləndiyi tarixi hadisələrin bədii ədəbiyyatda çoxəsrlik inikasını, qabaqcıl ədiblərin yaradıcılığında humanist ideyalar, xalqlar arasında mənəvi əlaqələr haqqında dəyərli araşdırma təqdim edir. Əminlik ki, müəllifin araşdırmaları rus ədiblərinin Qafqaz əsirliyindən Qafqaza sevgiyə doğru keçdikəri mənəvi təkamül yolu haqqında dolğun təsəvvür yaradacaqdır.

Prof.Dr. Asif Hacılı

TARİX

Им бог – свобода, их закон – война
M.Лермонтов

Onların Allahı – azadlıq, qanunu – müharibədir
M.Lermontov

Şimali Qafqazda dağlılarla Rusiya ordusu arasında davam edən silsilə müharibələr tarixşünaslığa “Qafqaz müharibəsi” adıyla düşmüşdür. Kəskin hadisələrlə müşayiət olunan bu hərbi toqquşmaların müddəti, mərhələləri haqqında dəqiq qənaət yoxdur. Qafqaz müharibələrinin bir-neçə əsr, hətta dörd yüz il, iki əsr davam etdiyi söylənilir. Müharibənin XVI, XVIII əsrlərdən (1714, 1763, 1769-cu illərdən), XVIII yüzilin 80-ci illərində Şeyx Mənsur üsyanından, XIX əsrin əvvəllərindən başladığı haqda mülahizələr yürüdülmür. Bu müharibəni 1817-1864-cü illər Qəzavət hərəkatı ilə məhdudlaşdıranlar da var, indiyədək davam etdiyini düşünənlər də.

Etiraf olunmalıdır ki, müxtəlif formalarda onilliklərlə davam edən Qafqaz müharibəsi həm tarixinə, həm səbəb və nəticələrinə, həm məqsəd və məzmununa, həm də rus ictimai fikrinə təsir gücünə görə son dərəcə mürəkkəb və fenomenal hadisədir.

Qafqaz müharibəsinin səbəblərinə və mahiyyətinə, Rusiya imperiyasının bu əraziləri ilhaqının tarixi roluna fərqli yanaşmalar var – bu prosesin qanunauyğun və mütərəqqi, təsadüfi və mürtəcə məzmunlu hadisə kimi təfsirləri mövcuddur. Hər halda, bu hadisənin birmənalı izahı özünü doğrultmur. Rusiya ilə Qafqaz xalqlarının münasibətləri olduqca geniş və çoxcəhətli, – siyasi, iqtisadi, dini, mədəni, insani aspektlərin çulğaşdığı dərin əlaqələrdən doğur. Bu əlaqələr ən qədim dövrlərdən mövcud olub, indi də mövcuddur və gələcəkdə də olacaq. Ümumən

tarixə birmənalı qiymət vermək mümkün olmadığı kimi, Rusiya – Qafqaz münasibətlərinə də birtərəfli yanaşmaq olmaz. Rusiya ilə münasibətlər yalnız siyasi səciyyəli deyil, eləcə də, Rusiya yalnız Pyotrun, Yermolovun, Paskeviçin Rusiyası deyil. Həm də və ilk növbədə Puşkinin, Tolstoyun, Buninin, Qumilyovun Rusiyasıdır. Məhz buna görə də, Rusiyanın Qafqaza doğru irəliləməsi, bir tərəfdən, kəskin hərbi toqquşmalarla müşayiət olunurdusa, digər tərəfdən, rus ziyalılarında və sadə insanlarda yerli xalqların mədəniyyətinə, məişətinə və etnik xarakterinə dərin maraq və sevgi oyadırdı.

Bu maraq milli-mədəni, etnik-psixoloji və insani amillərlə yanaşı, həm də Qafqazı öz tərkibinə almağa başlayan imperiyanın iqtisadi-siyasi və tarixi-ictimai tələblərindən qaynaqlanır, Qafqaz rus dünyagörüşünün mühüm faktlarından birinə çevrilir, xalqlar arasında ikitərəfli əlaqələr rus və Qafqaz mədəniyyətini zənginləşdirirdi.

Qafqaz müharibəsini etnik səciyyəli toqquşma, yəni iki xalq – dağlılar və ruslar arasında müharibə adlandırmaq olmaz. Qafqaz müsəlmanlarını və rusları yüzilliklər boyu mənəvi, mədəni, tarixi, psixoloji əlaqələr birləşdirmişdir. Bu müharibəni ideoloji prinsiplərin əksliyi ilə də bağlamaq yanlışdır – həm rus, həm Qafqaz ziyalılarının, sadə insanların böyük əksəriyyəti mənasız hesab etdikləri bu toqquşmalara etiraz etmişdir. Sivilizasiyaların konseptual təzadından da danışmaq mümkün deyil, çünki bu regionda yüzillər ərzində ortaq mənəvi dəyərlər, bir çox xalqları, o cümlədən rusları ehtiva edən transqafqaz mədəniyyəti formalaşmışdır. Qafqaz müharibəsinin dini məzmunlu savaşı kimi səciyyələndirilməsi də gerçəklikdən uzaqdır – müridizm Qəzavətdə dağlıların mənəvi-siyasi birliyini təmin edən amil olsa da, bu tarixi toqquşmanın heç bir dövründə dini ideallar əsas məqsəd kimi çıxış etməyib, İmam Şamilin tərəfində bir çox xristianlar çarizmə qarşı döyüşüb, eyni zamanda, çar ordusunda da xeyli dağlı-müsəlman xidmət edib.

Lakin onilliklərlə izlənən bu toqquşmaların müxtəlif tarixi mərhələlərdə eyni tipologiya ilə təkrarlanması, konfliktin emosional gərginliyi və ictimai fikrə təsir gücü bu tarixi faktın sadə təsadüf olmadığını, ciddi araşdırmalar tələb etdiyini, hadisələrin qaynaqlarının, mahiyyətinin anlanması zərurətini göstərir.

İndiyədək Rusiyanın ictimai-siyasi, fəlsəfi-ideoloji, ədəbi-bədii fikrini məşğul edən, dövlətçilik anlayışları, milli-tarixi özünüdəklə bağlanan bu müharibələr beynəlxalq səviyyədə də ciddi müzakirələr mövzudur. Qafqazdakı proseslərə beynəlxalq qüvvələrin, geosiyasi proseslərin, xüsusən, Avropada XVIII əsrdən başlayaraq vüsətlənən aqressiv “Şərqi siyasəti”nin təsiri gerçək faktdır. Digər tərəfdən, bir qədər sonra Avropa dövlətlərinin də bilavasitə Qafqaza siyasi marağı güclənir, Qərbi ölkələrinin Rusiya ilə ziddiyyətləri və müdaxiləsi bu ərazidəki gərginliyi artırır.

I Pyotr dövründən başlayaraq Rusiyanın Qafqaza doğru irəliləməsində əsas məqsəd yalnız buradakı xristianları “xilas etmək” kimi siyasi miflər deyildi və əslində yalnız Qafqazın özü də deyildi. Siyasi məzmun daşıyan əsas məqsəd – imperiyanın dünya miqyasında mənafeyini təmin etmək, yeni əraziləri tutmaq idi. Rusiyanın Osmanlı imperiyası və İranla toqquşması da bu qlobal siyasətin təbii nəticəsi idi. Rusiyada İstanbulu tutaraq yeni “Roma”ya çevirmək, Balkanlardan Hindistana qədərki ərazidə böyük pravoslav imperiyası yaratmaq amalı isə, əslində, imperiyaların maraqlarına xidmət edən tarixi-siyasi miflər idi. Tarix elə gətirmişdi ki, güclənməkdə olan çar Rusiyasına dünya imperiyasına çevrilmək üçün ilk növbədə Qafqazı ələ keçirmək lazım idi.

Buna görə də artıq süquta doğru gedən Osmanlı imperiyasını Qafqaza, Xəzər sahillərinə buraxmamaq XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiyanın rəsmi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən olub və bu məqsədlə İranla fəal danışıqlar aparılıb. Vitse-kansler baron Ostermanın 1726-cı ildə İran və Türkiyə ilə

münasibətlərə dair məktubunda türklərin İrana, xüsusən, Xəzərə doğru irəliləməsi və rus dövləti ilə İran tərəfdən qonşu olması Rusiya üçün çox təhlükəli və yolverilməz adlandırılır («дальнейшее расширение турецкое в Персии, России весьма опасное, и особливо турков к Каспийскому морю и в соседство российское с персидской стороны допустить не возможно» // 74, 156). Maraqlı budur ki, artıq həmin dövrdən belə siyasi məqsədlər üçün sahil və sahilboyu ərazilərə farslar və digər xalqlarla yanaşı, ermənilərin də yerləşdirilməsi bir vəzifə kimi irəli sürülür («Утвердить армян и других народов, и персиян самих по своей знаемости, которые по случаям могут служить к укреплению Тахмасиба шаха против его бунтовщиков, или как инако по происхождению дел потребно будет; оные ж могут служить для поселения в приморских местах и берегах» // 74, 158).

Çarizmin bu imperialist siyasət bu dövlətin bütün tarixi boyu davam etmiş və rus ideologiyasında, fəlsəfəsində, bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Klassik rus ədəbiyyatında “Çarqrad”, “Konstantinopol”, “Yeni Roma” adlandırdıqları İstanbul imperiyanın əsas hədəflərindən biri olmuşdur. Bu əfsanəvi şəhəri tutmaq və böyük pravoslav imperiyasının paytaxtı etmək rus mütəfəkkirlərindən S.Kotlyarovski, K.N.Leontyev, D.Merejkovski, N.Y.Danilevski, S.Bulqakov, Y.Trubetskoy, L.Andreyev, V.Bryusov, A.N.Tolstoy və bir çox başqalarının əsərlərində mühüm məqsəd hesab edilmişdir. I Pyotrdan başlayaraq Rusiyanın az qala rəsmi siyasi məqsədinə, cəmiyyətin ideoloji amalı olan bu ideya bir çox rus yazıçı və şairlərinin, o cümlədən, A.Sumarokov, V.Petrov, M.Xeraskov, F.Tütçev kimi tanınmış ədiblərin əsərlərində mühüm yer tutmuşdur.

Lakin Rusiyanın qabaqcıl şairləri, yazıçıları, ictimai xadimləri, publisitləri öz dövlətlərinin imperialist maraqlarına sadıq olsalar da və Rusiyanın müsəlman ölkələri, xüsusən də Türkiyə ilə müharibələrində fəal iştirak etsələr də, onlar bir sə-

nət və fikir adamı kimi, gerçək həqiqəti, hətta müharibənin yerli xalqlara qarşı ədalətsiz xarakterini də etiraf etmiş, bəzən pisləmişlər, türklərin, dağlıların azadlıqsevərliyini, qəhrəmanlığını qeyd etmişlər.

Bir çox dekabristlər və digər tanınmış şəxslərdən A.S. Puşkin, M.Y.Lermontov, L.N.Tolstoy kimi dahilərlə yanaşı, E.S.Musin-Puşkin, A.A.Fok, M.İ.Puşin, P.A.Bestujev, A.A.-Bestujev-Marlinski, İ.Q.Burtsov, V.S.Tolstoy, Z.Q.Çernışov, P.M.Leman rus-türk müharibələrində iştirak etmiş və müharibənin yerli xalqların mənafeyinə zidd imperalist mahiyyətini, eləcə də ermənlərin təxribatlarını aşkarlayan bir çox faktları təsvir etmişlər.

Rusiyanın XVIII əsrin sonlarından – XIX yüzilin əvvəllərindən cənuba doğru genişlənən irimiqyaslı fəal hərbi müdaxiləsi, Türkiyə və İranla uğurlu müharibələri XIX əsrin ilk rübündə faktiki olaraq bütün Qafqazın işğalı ilə nəticələndi. Ancaq bu böyük dövlətlərlə savaştan qalib çıxmış Rusiya gözlənilməz problemlə – dağlıların milli-azadlıq hərəkatı ilə qarşılaşdı. Sistemli və vahid dövlətçiliyi, müasir istehsalatı olmayan azsaylı dağlıların ciddi müqaviməti, burada aparılan inzibati və hərbi tədbirlərin nəticəsizliyi yalnız dövlət orqanlarını deyil, rus ictimaiyyətini də düşünməyə, çıxış yolları axtarmağa sövq etdi. Bu dövrdə rus ictimai fikrində Qafqaz məsələsinin həllinə dair *üç əsas konseptual mövqe* aşkarlamaq mümkündür.

Məşhur yazıçı-diplomat Qriboyedov normal münasibətlərin yaradılmasında əsas amil kimi mədəni-iqtisadi fəaliyyəti önə çəkərək, 1828-ci ildə “Rusiya Zaqafqaz Kompaniyası” layihəsini təklif etmiş, sivilizasiyanın Qafqaza sülh və əmin-amanlıq gətirəcəyini düşünmüşdür. Ümumən, rus ictimai fikrində dağlılarla münasibətlərin normallaşmasına, mədəni, iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə, dağlıların heç də Rusiyaya fatal düşmən olmadıqları və onların özünəməxsus həyat tərzinin nəzərə alınması gərəkliyinə dair çağırışlar bu dövrdə və sonralar çox

səslənmişdir. Məşhur ədib N.A.Dobrolyubov da Qafqazda çar idarəçiliyinin dağlıların həyatı tələbatını, münasibətlərini qətiyyənlən nəzərə almadığını, burada ədalətli və humanist idarəetmənin zəruriliyini önə çəkmişdir («Наше управление на Кавказе не было совершенно сообразно с местными потребностями и отношениями... И для того, чтобы после Шамиля не явился на сцену новый деятель или он не имел никакого успеха, нужно одно: чтобы вследствие гуманного и справедливого управления горные племена не нуждались более в подобных деятелях» // 70).

Digər bir mövqə dağlılar arasında fərqliliklərdən, ziddiyyətərlərdən istifadə edib onları parçalamaq, nifaq salmaq və bu yolla zəiflədib idarə etmək fikri ilə bağlı idi. Ştabs-kapitan, knyaz Şaxovskinin baron Rozenə 24 noyabr 1834-cü il tarixli raportunda dağlıların bir hissəsinin Rusiyaya və ruslara rəğbətlə yanaşdığı, onlarla normal münasibətlərin mümkünüyü və bu məqsədlə şirnikləndirici tədbirlərin vacibliyi bildirilir. Dağlı psixologiyası və həyat tərzinin nəzərə alınması da bu ideyanın əsaslarından birini təşkil edir. Şaxovski, məsələn, basqınçılığın heç də düşmənçilikdən qaynaqlanmadığını yazır. Yəni burada söhbət, “parçala və hökm sür”, “kökə və kötək” prinsiplərindən gedir. Qeyd edək ki, bu siyasəti daha əvvəl Qafqaz canişini general Paskeviç ifadə etmişdi: “dağlı tayfaları arasında narazılıqlara rəvac verməli və ən zəifə kömək etməli” («благоприятствовать возникновению между горскими племенами несогласиям и помогать слабейшим» // 118).

Bu kimi mülahizələr əvvəllər də və çox sonralar da, hətta müasir dövrdə də rus ictimai fikrində izlənən fərqli meyillərin təzahürüdür. Lakin dağlıların məhz azadlıqsevərliyini təhlükə kimi qəbul edən, onları yalnız silah gücünə ram edərək, bu mümkün olmadıqda isə yer üzündən silərək, sərt hərbi əməliyyatlarla Qafqazı müstəmləkəyə çevirmək tərəfdarları da çox olmuş və təəssüf ki, dövlət siyasətində həlledici rol oynamışlar.

XIX əsrin birinci rübündə Qafqazı və Rusiyanı fəlakətə sürükləmiş bu mövqeyin ideoloqlarından və icraçılarından başlıcası Yermolov olmuşdur. Yermolovun çara 12 fevral 1819-cu il tarixli raportu bu baxımdan proqram xarakteri daşıyır. Dağlıların öz müstəqilliyi ilə çar təbəələrində də qiyamçı ruh və azadlıq eşqi oyatdığını yazan Yermolov bu raportunda əlavə hərbi qüvvələr istəyir və bütöv xalqları düşmən kimi qələmə verərək, məhz xalqları da cəzalandıracağını bildirir: “...Dağlı xalqları öz müstəqillik nümunəsi ilə əlahəzrətin təbəələrində də qiyamçı ruh və müstəqilliyə məhəbbət oyadırlar... Mənim əvvəllər məlumat verdiyim dağıstanlı Akuşa xalqı bütün narahatlıqların günahkarıdır və onların cəsarəti elə həddə çatır ki, əgər əlahəzrətin əlavə 3 piyada alayı və 2 yüngül topçu bölüyünə yüksək razılığı olmasa da, mən təcili bu xalqı cəzalandırmaq üçün hərəkət etməliyəm...” («...Горские народы примером независимости своей в самых подданных в.и.в. порождают дух мятежный и любовь к независимости... Народ дагестанский, акушинцы, о коих доносил я прежде, виною всех беспокойств и так далеко простирается их дерзость, что если в.в. и не будет выс. соизволения на дополнение 3-х полков пехоты и 2-х рот легкой артиллерии, я должен непременно идти для наказания сего народа...» // Всеподданнейший рапорт генерала Ермолова от 12 февраля 1819 года // 75, 480-494)¹.

Qafqaz müsəlmanlarına belə münasibət, təbii ki, tək Yermolovun deyil, bütövlükdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin xüsusiyyəti idi. Rusiya çarlarının Qafqaza aid göstərişləri buranın “təmizlənməsi”, qiyamçı xalqların qətiyyətlə qırılması, sürülməsi kimi tapşırıqlardan ibarət olurdu. Bu məqsədlə heç nəyə qənaət edilmirdi – nə rus əsgərlərinin həyatına, nə də maddi məsrəflərə. Bu siyasət Yermolovdan sonra da davam

---

¹ Qriboyedovun layihəsi, Şaxovski və Yermolovun adları çəkilən raportlarına bax: За стеной Кавказа. М., 1989, с.480-494.

etmişdir – I Nikolayın 1829-cu ildə qraf Paskeviçə məktubunda çar hökumətinin bu məqsədi aydın ifadə olunur: “...Bir şanlı işi bitirdikən sonra sizin qarşınızda mənim nəzərimdə eyni dərəcədə şanlı, birbaşa səmərədə isə daha vacib iş – dağlı xalqları bircəlik ram etmək və ya tabe olmayanları qırmaq vəzifəsi durur... Mən bunun üçün indi komandanız altda olan bütün qoşunları müvəqqəti sərəncamınıza verirəm ki, zərbə qəfil olduğu qədər də qətiyyətli olsun” («...Кончив таким образом одно славное дело, предстоит вам другое, в моих глазах столь же славное, а в рассуждении прямых польз, гораздо важнейшее, – усмирение навсегда горских народов или истребление непокорных... Я для сего предоставляю вам временно все войска, под командою вашей ныне находящиеся, с тем, чтоб удар был столь же решителен как и внезапен» // 107).

Qafqaz müsəlmanlarına qarşı kəskin hərbi əməliyyatlar general A.P.Yermolov tərəfindən 1817-ci ildən başlanmış və bütün Şimali Qafqazı əhatə edərək, dağlıların milli-dini çalarlı müqavimət hərəkətini gücləndirmiş, Qəzavəti doğurmuşdur.

Fəal döyüş əməliyyatları ərəfəsində Yermolovun sərəncamında nəhəng hərbi və inzibati resurslar cəmləşmişdi. Həştərxan və Qafqaz canişini, Rusiyanın İranda səfiri olan Yermolov bu ərazilərdəki bütün hərbi qüvvələrə də başçılıq edirdi.

1817-1823-cü illərdə Yermolovun layihəsi ilə Çeçenistanı ikiyə bölən Sunja xətti yaradılır (Yermolov hərbi istehkam və qarnizon quruculuğunda Cənubi Qafqazı da unutmurdu. Əvvəllər yalnız Bakı, Tiflis və Dərbənddə olan üç qarnizonun sayı Yermolov dövründə ona çatdırıldı və onların əksəriyyəti Şimali Azərbaycan ərazilərində yerləşdirildi), Terek və Sunja arasındakı ərazi çar ordusu tərəfindən işğal olunur, çeçenlər məskənlərindən dağlara sıxışdırılır. Köhnə yerlərində qalmış “dinc dağlılar”dan girovlar (əmanət) götürülür, onlara hakimiyyətə tabe olmamış dağlılarla döyüşmək, aullarına buraxmamaq öhdəliyi qoyulur. Əks təqdirdə, hətta tabe olmamış dağlılara “dinc

aullar”ın zəif müqavimət göstərdiyi ehtimal olunduqda belə bu kəndlər Yermolovun əmrilə “oda verilir, qadın və uşaqlar doğranır”, girovlar dar ağacından asılırdı (bu dövrdən əmanətlərin götürülməsi kütləvi hal almışdı – yalnız bir sənəddə, Gürcüstan Dövlət arxivində saxlanan 1820-ci ilə aid “Avar icmalarından Tiflisdə saxlanan əmanətlərin siyahısı” adlı sənəddə 32 nəfər əmanətin adı çəkilir). Yermolovun əmanətə belə münasibəti də dağlı adətinə uyğun olmayan ləyaqətsizlik idi. Əmanətlərin götürülməsi dağlı adətində qədimdən izlənən hal idi, lakin tamamilə başqa məzmun daşıyırdı. Dağlı adətinə görə, iki tərəf müəyyən səbəbdən müharibəyə başladığıda əmanətlər qaytarılırdı, onlara toxunulmurdu.

Çarizmin rəsmi təbliğat vasitələrində deyildiyinin əksinə olaraq, heç də müharibə ideyasına mübtəla olmamış, hətta özünün ən qüdrətli dövrlərində belə sülh üçün rus rəsmilərinə dəfələrlə müraciət etmiş Şeyx Şamilin general Reuta 14 avqust 1836-cı il tarixli məktubunda dağlı xarakterinin bu mərd cəhəti və döyüşçü ləyaqəti, hər bə əxlaqı aydın aşkarlanır: “Mənə məlumat verin, nə üçün gəlmisiniz; əgər sülhü pozmaq üçün gəlmisizsə, mənə xəbər verin və bizim əmanətləri qaytarın. Əgər həyəcan yox, dinclik yaratmağa gəlmisizsə, onda niyə gizlicə İrəqanay kəndinə girmisiz, bu, hökmdarın dostuna yaraşmaz. Əgər məni aldatmaq istəmişsinizsə, Allahdan başqa heç kim məni aldada bilməz, O, məni bundan hifz eləsin. Əgər siz mənim düşmənlərimin iftirasına uyaraq fikirləşirsinizsə ki, mən sülhü pozmuşam, sizi əmin edirəm ki, bu belə deyil. Mən bu vaxta qədər sizin tərəfə şəx məqsədlə getmək istəyənlərə qadağa qoymuşam; əgər bu vaxta qədərki kimi davransanız, adamların sizə pisləyin qarşısını almayacağam” («Уведомите меня, почему вы прибыли; если вы приехали с целью нарушить мир, то известите меня о том и возвратите наших аманатов. Если же вы прибыли для утверждения спокойствия, а не для возмущения, то почему же вы тайком вступили в сел. Ирганай,

что неприлично другу государя. Если вы хотели обмануть меня, то меня никто не может обмануть, кроме Аллаха, да спасет он меня от этого. Если вы полагаете, что я нарушил мир, как клеветают на меня мои враги, то уверяю вас, что это не так. Я до сего времени запрещал тем, которые хотели отправляться в вашу сторону с целью зла; если вы предпримите такие же дела, какие совершены до сих пор, то я не буду препятствовать людям причинять вам зло» // 107).

Yermolov və digər çar generalları isə, nəinki əmanətlərə münasibətdə, ümumən, müharibənin aparılmasında heç bir mə-nəvi dəyəri nəzərə almır, şantaj, yalan, iftiradan gen-bol yararlanı-r, dinc əhalini, yaşayış məskənlərini, təsərrüfatı məhv edir, dağlıların ticarət əlaqələrini bağlayır, onları iqtisadi blokadaya alırdılar.

Belə münasibət, təbii ki, nəinki müstəqilliyini saxlamış icmaları, çar təbəəliyini qəbul etmiş dinc əhalini də qane edə bilməzdi və narazılıq hər an artırdı. Yermolov isə amansız cəza aksiyalarına ara vermir, bütöv aullar məhv edilirdi.

Yermolov dağlıları itaətdə saxlamaq üçün onların təsərrü-fatını dağıtmaqla yanaşı, ticarət fəaliyyətlərinə də qadağa qoy-muşdu. Digər məhsulların satışına əvvəlki qadağalardan əlavə, 1821-ci ilin dekabrına verdiyi göstərişdə dağlıların cənubi Qaf-qazda və Dağıstanda əsas istehsal və ixrac mallarından olan yarıncıların satışının da qarşısı alınırdı («Поручаю в.с. сде-лать немедленно надлежащее распоряжение, чтобы бурки, выделяемые андийцами и другими горцами, отнюдь не были впускаемы для продажи в Грузию; в случае же тайно-го привоза оных, конфисковать их и доносить мне в то же время, как об именах тех, кому оные принадлежат. Предпи-сания аналогичного содержания были переданы: № 431 начальнику Джаробелоканской области. 432. Начальнику Ахалцыхского пашалыка. 433.1. начальнику Армянской об-ласти. 434.1. Дагестанскому военно-окружн. начальнику.

435.1. Управляющему Мусульманскими провинциями. 436. Управляющему Имеретией» // 121).

Dağlılar faktiki olaraq sərt iqtisadi blokadaya alınmışdı – rus təbəəliyini qəbul etmiş sakinlərə də çıxılmaz bürokratik əngəllər yaradılırdı və bəzən bu maneələrin absurdluğu rus məmurlarının özünü də heyrtləndirirdi. Podpolkovnik Vıotskinin general Velyaminova Şamaxıya satışa ləzgi mahudu gətirmiş akuşalıların həbsi barədə raportunda dağlı tacirlərinə qarşı haqsızlıqlar əks olunmuşdur («Приехавшие в гор. Старую Шемаху акушинские лезгины, семь человек, и привезшие для продажи шесть вьюков лезгинского сукна по билету кади, мною заарестованы, ибо в предписании в. п. от 25 июня № 1962 с помянутым видом акушинцев пропускать воспрещается; а сказано, чтоб они имели билеты за печатью Сурхай-хана аварского (что полагаю должно быть прописано ошибкою), ибо Сурхай-хан аварский в Персии, а быть может в. п. угодно было, чтобы акушинцы имели билеты за печатью шамхал-хана или Аслан-хана, но как выше прописанные акушинцы не имеют видов ни от кого, кроме кади, то заарестовав и сняв с них допросы каковые при сем, а равно и билет данный им от кади на благорассмотрение почтеннейше представить честь имею» // 124).

Yermolovun Qafqaz dağlılarına və ümumən müsəlmanlara qarşı təzyiqi yalnız hərbi və iqtisadi sahələrlə yekunlaşmırdı, mənaviyyatı, dini inancı da əhatə edirdi. Qafqaz müsəlmanlarının xristianlaşdırılması əsas məqsədlərindən biri olan çar hökuməti islama qarşı bir sıra təzyiq üsulları ilə yanaşı, müsəlmanların Məkkəyə ziyarətini də qadağan etmiş, bu qadağanı pozanlar isə əmlakı müsadirə edilməklə ailəliklə Rusiyaya sürgün edilirdilər («Г. главнокомандующему здешним краем, по настоящим политическим видам угодно, дабы обитатели Грузии и присоединяемых к ней областей, провинций и ханств мусульмане в течение наступающего 1822 года не

ходили на поклонение в Мекку, под опасением за неисполнение сего конфискации в казну всего принадлежащего им имущества и отсылки самых семейств их в Россию. О чем и предлагаю сей экспедиции сделать повсеместное по ведомству распубликование с тем, что в будущем потом 1823 году не будет возбранено отправляться в Мекку, но желающие должны токмо будут приходить за получением дозволения и вида на свободный пропуск в Тифлис, который будет им выдан не иначе, как за предписанием самого главноуправляющего или в отсутствие его, командующего по нем. Предписания аналогичного содержания были отправлены: ген.-м. Мадатову № 4244, ген.-м. бар. Вреде № 4245, ген.-м. кн. Эристову № 4246» // 122)

Qeyd edək ki, Qafqaz müsəlmanlarının dini inancına qarşı təzyiqlər, hərbi güc tətbiq etməklə onların xristianlaşdırılması cəhdləri əhalini, hətta rus idarəçiliyini qəbul etmiş icmaları qiyama qaldıran səbəblərdən biri idi. 1830-cu ildə Car-Balakəndə inzibati idarəçilikdəki haqsızlıqlardan və dini amillərdən qaynaqlanan güclü üsyan baş vermiş, qraf Paskeviçin əmrilə böyük hərbi qüvvələr cəlb edilməklə silah gücünə yatırılmışdı. Azərbaycanın müsəlman soylarından olan və həmin dövrdə çar hakimiyyətinə nisbətən loyallaşan ingiloylar da zorla, qoşun cəlb etməklə xristianlaşdırılmalarına olan cəhdlərə qarşı 1863-cü ildə silaha sarılaraq kütləvi üsyan etdilər, bu qiyamın vüsətlənəcəyindən ehtiyatlanan hökumət bir müddət bu cəhdləri dayandırdı (6, s.91-104).

Qafqaz müsəlmanlarına qarşı heç bir gerçək səbəbdən qaynaqlanmayan, onları bir toplum kimi məhv, qalan az bir qismini isə assimilyasiya məqsədi güdən bütün bu soyqırım xarakterli repressiv aksiyaların amansızlığı bəzən sadə rus əsgərlərini də təsirləndirir, daxili etirazlarını doğururdu – 1819-cu ildə Dadi-yurt aulunun məhvi əməliyyatı hazırlanarkən, kazaklardan biri gecə kənd qırağına gələrək, dağlıları xəbərdar etməyə çalışı-

şıb, aul sakinləri bu xəbərin ciddiliyinə inanmayıb və üç gündən sonra bu aulun bütün əhalisi məhv edilib.

Yermolovun olduqca sərt və amansız hərbi əməliyyatları və tətbiq etdiyi iqtisadi təzyiq məsələnin siyasət, sülh yolu ilə həlli imkanlarını xeyli azaltdı. Qafqazın hərbi-inzibati idarəçiliyini həyata keçirən Yermolov rus ordusunun güclü və müasir hərbi potensialını nəinki silahlı Qafqaz mücahidlərinə və imperiyaya tabe olmayan ərazilərin sakinlərinə, hətta Rusiya tabeçiliyinə keçmiş, lakin öz həmyerlilərinə qarşı rusların tərəfində döyüşmək istəməyən dinc əhaliyə qarşı yönəldir. Beləliklə, yerli əhalinin psixologiyasını, həyat tərzini nəzərə almayan, sərt hərbi əməliyyatlar keçirən, ərazini iqtisadi blokadaya alan, yerli sakinləri doğma ocaqlarından köçürən, əzazilliyinə görə dağlıların “Yarmul” (“Yarmulla”) adlandırdığı Yermolovun amansız davranışı yerli əhalini mübarizəyə qaldırır. Yermolovun fəaliyyəti Cənubi Qafqazda da əhalini mübarizəyə sövq edir. Onun canişinliyi dövründə “tatar distansiyası” adlandırılmış Borçalı, Qazax, Şəmsəddil, Pəmbək və Şürəgəldə etiraz və qiyam başlayır, xalq hərəkətinə rəhbərlik edən Şəmsəddilli Nəsim Sultan, Qazaxlı Mustafa ağa Şıxlı, bir qədər sonra Tiflis axundu Tanrıverdi Rusiyaya sürülür (23, s.32).

Mənşəyində tatar qanı olduğu bildirilən Yermolov qafqazlıların döyüş taktikasından, dağ şəraitinə uyğun döyüş üsullarından istifadəyə, dağlı psixologiyasının xüsusiyyətlərindən yararlanmağa çalışmışdır. Öz istilaçı məqsədləri üçün yalnız hərbi əməliyyatlarda deyil, siyasətdə də Qafqaz psixologiyasını “nəzərə almağa” çalışan general məişətdə də zahirən yerli xüsusiyyətlərə uyğunlaşmış və üç müsəlman qızı ilə kəbin kəsdirmişdir. Lakin zoru yeganə vasitə hesab edən, yerli müsəlmanları imperiyanın Şərqə doğru yolunda bir maneə kimi görən Yermolovun fəaliyyəti Qafqaz müharibəsinin kəskinləşməsinə, qarşıdurmanın dini zəminə keçməsinə, münasibətlərin uzun illər pozulmasına səbəb olmuşdur.

Maraqlıdır ki, Yermolovun yalnız fəaliyyəti deyil, xatirəsi də Qafqazda rus-dağlı münasibətlərində özünəməxsus rol oynamışdır: XIX yüzilin 20-ci illərində Qroznıda Yermolova ucaldılmış abidə 1927-ci ildə götürülmüş, Qafqazda qanlı xatirəsi qalmış bu generalın abidəsi çeçenlər yurdlarından sürüldükdən sonra, 1948-1950-ci illərdə bərpa edilmiş, yalnız son dövrlərdə yenidən ləğv olunmuşdur. Yerli xalqların tarixi yadına belə etinasız münasibət, təbii ki, siyasi səhvlərdən biri idi və heç də münasibətlərin normallaşmasına xidmət etmirdi.

***

Rusiyanın müsəlmanlara qarşı siyasətindəki yanlışlıqlar daha əvvəldən, hələ Volqaboyu müsəlmanlarına, Krım xanlığına və Osmanlıya, I Pyotrun dövründən başlayaraq, xüsusən, Qafqaza münasibətdə izlənilir və əsrlərlə davam edən perspektivsiz müharibələrə, hər iki tərəf üçün faciələrə səbəb olur. I Pyotrun 1724-cü ilə aid məxfi fərmanında “Müsəlmanları sakitcə, elə ki, bilməsinlər, nə qədər mümkündür, azaltmaq” («Басурман zelo тихим образом, чтобы не узнали, сколько можно убавлять») göstərişi verilirdi. Bu dövrdə Rusiyanın Qafqaz siyasətinin təbiətini belə bir fakt da səciyyələndirir: 1723-cü ildə Bakı rus qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra hərbi komandanlıq şəhər məscidini («знатнейшая мечеть») hauptvaxtaya çevirir (133, 20). Gəncə, Quba, Şəmkir, Axısqa, Axırkələk kimi şəhərlər darmadağın edilir.

Çar Pyotr dünyaya hökm etmək üçün nəyin bahasına olursa, İstanbul və Hindistana çıxmağı mühlüm məqsəd kimi irəli sürüb gerçəkləşdirməyə çalışırdı. Sonrakı çarların böyük əksəriyyəti, bir çox əyanlar və hərbcilər, o cümlədən knyaz Yermolov, Paskeviç, Baratinski, Milyutin, Yevdokimov, Muravyov və başqaları Pyotrun qarşıya qoyduğu bu məqsədin həyata keçirilməsində əsas əngəl kimi Qafqaz müsəlmanlarını görür və bu maneəni hər vəchlə aradan qaldırmağa çalışırdılar.

Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlarla yanaşı, əsas vasitələrdən biri buradan yerli müsəlmanların sürülməsi və yerlərinə ermənilərin köçürülməsi oldu. Az bir müddətdə Azərbaycan türklərinin Qafqazdakı ərazilərinin böyük bir hissəsi erməniləşdirildi, Rusiya imperiyasının hərbi-inzibati mexanizmi burada ermənilərdən müsəlmanlara qarşı məharətlə istifadəyə başladı.

Şimali Qafqazda da ermənilər müsəlmanlara qarşı işə yarayırdı, ancaq fiziki cəhətdən saylarının azlığı buraları tam erməniləşdirməyə imkan vermirdi, buna görə də burada yerli müsəlman xalqları həm kütləvi qırğına, həm də sürgünə məruz qaldı, yerlərinə, əsasən, slavyanların nümayəndələri gətirildi. Bu prosesin əsas icraçılarından olan generallardan Yermolov, Paskeviç, Baratnski, Milyutin açıq şəkildə Qafqaz müsəlmanlarının həm cənubdan, həm şimaldan çıxarılmasını vacib missiya kimi təqdim və icra edirdilər. İmperiyanın öz məqsədinə çatması üçün müsəlmanların “tamamilə yerlərindən çıxarılması... ərazilərin təmizlənməsi” (Baratnski), “Qafqaz ətəklərinə rusların yerləşdirilməsi” (Milyutin) mahiyyət etibarilə dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilir.

Ancaq hərbi cinayətlərlə, yüz minlərlə insanın, bəzən bütöv xalqların qırğını, milyonlarla müsəlmanın öz vətənindən əbədi sürgün edilməsi, minillərlə qazandıqları mənəvi və maddi sərvətlərindən, ilk növbədə, doğma etnik ərazilərində toplum halında yaşamaq hüququndan məhrum olmaları ilə müşayiət olunan bu səhv siyasət, tarixin göstərdiyi kimi, Rusiyanın özünə də böyük zərbə vurdu və gözlənilən nəticəni vermədi. Müəyyən tarixi mərhələ üçün bu prosesdən Qafqaz müsəlmanlarının və həm də rusların qanı bahasına yalnız ermənilər nəşə qazandı, ancaq cinayətlə başa gəlmiş bu qazancın da əbədi olmayacağı və ədalətin bərpa olunacağı aydın həqiqətdir.

Bir daha qeyd edək ki, Qafqazda müsəlmanlara qarşı aparılan, erməni təxribatı ilə şiddətlənən bu cinayətkar antimüsəlman siyasəti bir çox vicdanlı rus ziyalısı tərəfindən kəskin

tənqid edilmiş və etirazlarına səbəb olmuşdur. Puşkin, Lermontov, Rayevski, Bestujev, Tolstoy, Polonski, Berje və bir çox başqaları amansız qırğınları hiddət və ürək ağrısıyla pisləmişlər. Qafqaz qırğınlarını Amerika hindularına qarşı törədilənlərə oxşadan, bu cinayətlərə görə Allahdan rus tarixinə qan izlərini buraxmamasını diləyən Rayevskinin, müsəlmanlara qarşı törədilən dəhşətli səhnələri açıqlamağa belə heç kəsin cəsarət tapmayacağını yazan Lev Tolstoyun, “anaların, çocuqların güllələnmiş, yanmış, donmuş cəsədlərindən”, “atların tapdığı əkin, bağ mənzərələrindən”, “evlərə iki-iki, üç-üç girən əsgərlərin vəhşətindən” sarsılan digər rus ziyalıların, müasir dövrdə də həqiqəti söyləyən tarixçi və ədiblərin, o cümlədən, azərbaycanlıların mərdlik və sədaqətini Naxçıvanskiilər sülaləsinin nümunəsində açıqlayan Rudolf İvanovun, erməni riyalarını aşkarlayan ədib Lüdmila Lavrovanın, Qarabağ həqiqətlərindən yazan Yuri Pompeyevin mövqeyi sadə rus xalqının, rus ictimaiyyətinin mövqeyi ilə səsləşir.

Qafqazdakı cinayətlər müstəmləkəçi imperiya mexanizminin cinayəti idi, humanist ənənələri və zəngin mədəniyyəti ilə fəxr etməyə haqqı olan rus xalqının yox. Rus xalqının Qafqaza münasibətinin həqiqi məzmununu məhz haqqında bəhs etdiyimiz və edəcəyimiz bir çox görkəmli rus ədib, alim, publisistlərinin humanist mövqeyi ifadə edir.

Çar I Pavel Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyini, Rusiyanın onlarla dinc münasibətini, Türkiyə və İranla sülhü təmin edən siyasət yürütmüşdür. Qafqaz hadisələrinin ən qızgın dövrlərində çarlıq etmiş II Aleksandr və I Nikolay müəyyən məqamlarda dağlılarla dil tapmaq, onları qayğı və diqqət sayəsində Rusiyaya cəlb etmək tərəfdarı olmuşlar. General M.S.Vorontsov 1836-cı ildə I Nikolaya hesabatında dağlılarla ticarətin zəifləməsindən və bunun münasibətlərə mənfi təsirindən, qarşılıqlı fayda gətirən ticarətin çərkəzləri Rusiyaya meylləndirməyin və düşmənçiliyi aradan qaldırmağın yeganə yolu oldu.

ğundan yazmışdır. Qara dəniz sahil xəttinin rəisi general N.N.Rayevskinin hərbi nazirə 1840-cı ildə təqdim etdiyi “Şərq sahilinin siyasi vəziyyətinə dair” məruzəsində də adıq-çərkəzlərlə hərbi qarşıdurmanın dinc münasibətlər və ticarətlə aradan qalxa biləcəyi bildirilir. Əvvəl “Dağlı xalqların əbədi ram edilməsi və ya tabe olmayanların məhv edilməsi” haqqında reskript imzalamış İ Nikolay bir qədər sonra, Şamilin qələbələrindən təsirlənərək, Zaqafqaziya diyarının Baş idarəçiliyinə 1842-ci il sərəncamında artıq “yerli xalqların çoxəsrlik təsəvvürlərinə qarşı çıxmaq”, maarifi yaymaq, xalqın gerçək ehtiyacını, xarakterini və adətlərini nəzərə almaq barədə göstəriş verir.

Puşkin, Lermontov, Bestujev, Tolstoy kimi yazıçılar da qarşılıqlı anlaşma üçün bir-birinin ruhunu, psixologiyasını, mə-nəviyyatını qavramağın vacibliyini təsbitləyir, onların yaradıcılığında müharibəyə mahiyyət etibarilə etiraz, müharibə iştirakçılarının milliyyət və əqidəsinə görə deyil, məhz insani keyfiyyətləri baxımından qiymətləndirilməsi, faciənin müştərəkliyi aşkarlanır. Bununla yanaşı, bu mütəfəkkir ədiblər hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edir, dövlət qarşısında öz vətəndaşlıq borclarını ödəyirdilər.

Dekabrist ruhlu ədib A.Rozen canlı müşahidələrinə əsaslanaraq yazırdı: “biz Qafqaza yalnız silah və qorxu gətirdik, düşmənləri fəth etdiyimiz vadilərə və çay sahillərinə müxtəlif sərfəli şeylərlə, çiçəklənən qəsəbələrlə cəlb etmək əvəzinə onları daha qaba və döyüşkən etdik” («...принесли мы на Кавказ только оружие и страх, сделали врагов еще более дикими и воинственными, вместо того, чтобы приманить их в завоеванные равнины и к берегам рек различными выгодами, цветущими поселениями» //<http://folioverso.ru/misly/6/6.htm>). Lakin belə fikirləri ilə bərabər, elə həmin Rozen yalnız 1832-ci ildə 60 aulu məhv edib.

N.Mordvinin “Rusiyanın Qafqaz sakinlərini özünə cəlb etməsinin üsulları haqqında mülahizə” («Мнение о способах,

коими России удобнее можно привить к себе Кавказских жителей» (1858)), S.İvanovun “Qafqazda dağlıların ruslarla yaxınlaşması haqqında” («О сближении горцев с русскими на Кавказе» (1859)) kitablarında, Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkovun Qafqaz idarəçiliyi barədə təliqəsində (Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова // «Родина», №1-2, 2000) iqtisadiyyatın inkişafının, mədəni əlaqələrin güclənməsinin, sakinlərə qayğı ilə yanaşılmasının, onların ehtiyaclarının ödənməsinin, ümumimperiya idarəçilik şablonlarından, mərkəzdən idarətmədən uzaqlaşaraq, yerli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının vacibliyi göstərilir.

Bütün bunlarla yanaşı, rus tarixşünaslığında Qafqaza münasibət bütövlükdə ziddiyyətli və bəzən də qərəzli olmuşdur. Təzadlar klassik dövrlə yanaşı, müasir mərhələdə də izlənilir. Hətta hərbi tarixçi, general Vasili Aleksandroviç Pottonun (1836–1911) tarixi sənədlər, müəllifin müşahidələri əsasında müharibənin və ümumən Qafqaz siyasətinin xronologiyası haqqında geniş məlumat verilən beşcildlik “Qafqaz müharibəsi” kitabı (В.А.Потто. Кавказская война. В 5 тт. Ставрополь, 1994) da dərin ziddiyyətlərdən xali deyil. Bir müəllif kimi yazıçı qələmini və tarixçiliyi birləşdirən Pottonun bu əsəri bir sıra faktları qorusa da, müəllifin siyasi mövqeyinin mürtəceliyi, birtərəfli ermənipərəstliyi və nəticədə etibarilə tarixi hadisələrin saxtalaşdırılması ilə seçilir.

Qafqaz müharibəsinin tarixi-ictimai, etnik-mədəni aspekti müasir müəllifləri də cəlb etməkdədir. Görkəmli qafqazşünas professor N.İ.Pokrovskinin hələ 1934-cü ildə nəşriyyata təqdim etdiyi, ancaq ideoloji-siyasi mülahizələrə görə onilliklərlə dərc olunmamış “Qafqaz müharibəsi və Şamilin İmaməti” kitabı (Н.И.Покровский. Кавказская война и имамат Шамиля. М., 2000) da müəyyən ziddiyyətlərinə baxmayaraq həm çar hakimiyyətinin rəsmi sənədlərinə, həm də dağlı müəlliflərin əsərlərinə

istinad edilən, hadisələrin məğzinə, rus-dağlı münasibətlərinin mürəkkəbliyinə, o cümlədən etnopolitoloji proseslərə varan araşdırma kimi qeyd olunmalıdır.

Müasir dövrdə Qafqaz müharibəsinə, buradakı siyasi, kulturoloji kontekstli proseslərə dair elmi-publisistik səciyyəli əsərlər də meydana çıxmışdır. Bunlardan B.Sobolevin “Həmlə baha başa gələcək” adlı elmi-bədii səpgili kitabını (Б.Соболев. Штурм будет стоить дорого. М., 2001 – kitabın adı Qafqazı milyon yarımliq qarnizonun qoruduğu böyük qalaya bənzətmiş Yermolovun bura həmlənin baha başa gələcəyi barədə məşhur ifadəsindən götürülüb) qeyd etmək olar. Müharibənin pərdəarxası proseslərini, siyasi intriqaları, qiyam və qanlı toqquşmaları, bu mürəkkəb dövrün baş qəhrəmanlarını təsvir edən müəllif oxucuya bir sıra naməlum faktları təqdim edir.

Son dövrlərdə, ümumiyyətlə, Rusiyanın Qafqaz siyasətinə, qarşılıqlı münasibətlərə, bu münasibətlərdəki etnik-mədəni faktora dair tarixi materiallara maraq artmış və rəsmi dövlət sənədlərini, diplomatik və xidməti məktublaşmanı, tarixi məlumatları (Русско-чеченские отношения. Вторая половина XVI – XVII вв. Сборник документов. Сост.: Е.Н.Кушевая. М., 1997), normativ-hüquqi aktları (З.Х.Ибрагимова. Чечня после кавказской войны (1863-75 гг.). М., 2000), dağlı həyatını əks etdirən tarixi oçerkləri (Кое-что о чеченцах. Грозный, 1992), şahidlərin müşahidələrini və rus yazıçılarının əsərlərində dağlılara aid fikirləri (Кавказ в сердце России: На вопросы современности ответы ищем в истории. М., 2000) əks etdirən toplular, analitik məcmuələr və tədqiqatlar dərc olunmuşdur. Lakin bütün bu və bu kimi əsərlərdə də köklü ziddiyyətlər – hadisələrin birtərəfli təfsiri, reallıqdan uzaq mücərrəd mülahizələr, tarixi proseslərin süni olaraq ideolojişdirilməsi və digər təzadlı məqamlar aşkarlanır.

***

Qafqaz müharibəsinə elmi, ədəbi münasibətin təzadları yalnız müəlliflərin mövqeyi ilə deyil, həm də bu tarixi savaşı özünün olduqca mürəkkəb və çoxşaxəli proses olması ilə bağlıdır. Şimali Qafqazı ələ keçirmiş Rusiya imperiyası tərəfindən heç bir sosial-psixoloji hazırlıq aparılmadan bu ərazilərdə yeni üsul-idarənin, xüsusən, təhkimçiliyin, iqtisadi əsas olmayan vergilərin tətbiq olunması, əhalinin məcburi əmək mükəlləfiyyətinə cəlb edilməsi, məmurların ədalətsizliyi və xalq arasında nüfuzu olmayan yerli mülkədarları dəstəkləməsi, iqtisadiyyatın dağılması, demoqrafik problemlər həmişə azad yaşamış dağlıqlarda narazılıq yaradır və konflikti yetişdirirdi.

Bu narazılıq geniş hərbi qarşıdurma şəklində ilk dəfə Şeyx Mənsur hərəkətində təzahür etdi. Başlıca olaraq, Rusiyanın müdaxiləsinə qarşı yönəlmiş Şeyx Mənsur hərəkəti həm də sosial məqsədlər güdüdü. 1785-1791-ci illəri əhatə edən bu mücadilənin hədəfləri sırasında şəriət qanunlarının təsbiti və ictimai ədalət, sosial bərabərlik və azadlıq, feodal pərakəndəliyinin ləğvi və dağlıqların birliyi də var idi. Buna görə də Şeyx Mənsur hərəkəti şəriət qaydalarına əsaslanan Qafqaz İmamətinin yaradılması yolunda ilk addım hesab oluna bilər.

Şeyx Mənsurun əfsanəvi həyatı, dini görüşləri və mücadiləsi diqqəti çox cəlb etsə də, haqqında hələ də yetərli məlumat və geniş material yoxdur¹.

1760-cı ildə Aldı kəndində kasıb çəçən ailəsində anadan olmuş, əvvəl çobanlıq etmiş Mənsur (əsil adı – Uşurma) öz qeyri-adi xüsusiyyətləri, həyat tərzini və düşüncələri ilə cavanlığından diqqəti cəlb etmiş və mənəvi nüfuz qazanmışdır. 1785-ci ildən başlayan fəal siyasi-dini təbliğatına görə nüfuzlu üləmələr onu Şeyx elan edir və Mənsur – qalib adlandırırlar.

---

¹ Şeyx Mənsurun dünyabaxışı və onun başçılığıyla 1785-1791-ci illər azadlıq hərəkətinin təbiəti və gedişatini, səbəb və nəticələri barədə müəyyən məlumat üçün bax: Ш.Б.Ахмадов. Имам Мансур (народно-освободительное движение в Чечне и на Северном Кавказе в конце 18 в.). Грозный, 1991; Шейх Мансур и освободительная борьба народов Северного Кавказа в последней трети XVIII в. Грозный, 1992

Tədrisən ümumi dini-mənəvi məsələlərdən cihad ideologiyasının təbliğinə keçən Şeyx Mənsur geniş hərbi-siyasi fəaliyyətə başlayır. Nüfuzu sayəsində dağlıların böyük hissəsini ətrafına toplamağa nail olan Şeyx Mənsur, Qafqaz korpusu komandanlığının məlumatına görə, 25 minlik qoşun toplayır və çar idarəçiliyi üçün ciddi təhlükəyə çevrilir. Dağlılara qarşı polkovnik Q.A.Perrinin əməliyyatı rus qoşunlarının tam məğlubiyyəti, darmadağın edilməsi ilə nəticələnir. Şeyx Mənsur öz hərbcisi istedadını təsdiqləyir və gənc imamın nüfuz dairəsi daha da genişlənir (Şeyx Mənsur imam hesab edilib, lakin ümumxalq Qəzavətinin imamı mənasında yox). Cəbhə bölgəsinə rus komandanlığının çoxsaylı əlavə qüvvələr cəlb etməsi, silah-sursatın böyük üstünlüyü nəticəsində Şeyx Mənsur məğlub olur, dağlı hərəkətinin bu mərhələsi yatırılır. 1787-ci ildə qarlı zirvələrdən aşaraq türklərin Sucuq qalasında sığınacaq tapan Şeyx Mənsur burada adıqların dəstəsinə başçılıq edir və çar ordularına qarşı döyüşür. 1791-ci ildə Anapa ruslar tərəfindən tutulduqdan sonra əsir düşür. Məlumatlara görə, ya Şlisselburq qalasında, ya da Solovets adalarında vəfat edir. Şeyx Mənsur dağlı azadlıq hərəkətinin tarixində ilk rəhbərlərdən biri, müridizmin təşəkkülündə rol oynamış ideoloq, istedadlı sərkərdə və qəhrəman döyüşçü kimi yer alıb. Qəzavət hərəkətinin və İmamətin qaynaqları, ilkin təşəkkülü, dağlıların azadlıq mübarizəsinin ilk nizamlı mərhələsi məhz onun adıyla bağlıdır.

Şeyx Mənsur hərəkətinin yatırılmasından sonra Yermolovun, Paskeviçin sərt və amansız əməliyyatları, çar sərkərdələrinin I Nikolayın “tabe olmayan dağlı xalqları əbədi ram və ya məhv etmək” barədə əmrini ciddi-cəhdlə yerinə yetirmələri tarix boyu milli və sosial baxımdan azad yaşamış yerli əhalini yalnız müstəqillik deyil, əslində, qurtuluş mücadiləsinə qaldırdı.

Çar qoşunlarının amansızlığı nəticəsində əhalinin müqaviməti güclənir və ilk dövrdəki epizodik səciyyəli toqquşmalar getdikcə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara çevrilirdi. Qəzavə-

tin başlanması ərəfəsində xalq müqavimət hərəkətinə “mehk-kxela” – “ölkə şurası”nın sədri seçilmiş Bəybulat Taymiyev başçılıq edirdi. 1802-ci ildə rus mövqelərinə ilk basqınını etmiş, böyük nüfuz qazanmış, çar hakimiyyəti sənədlərində “əsas çəçen süvarisi” adlandırılan Bəybulat Bəy 1831-ci ildə qanlı tə-rəfindən öldürülənə qədər mübarizəsini davam etdirmişdir. Əv-vəllər rus ordusunda qulluq etmiş Bəybulat Bəyin qaldırdığı qiyam nəticəsində dağlı hərəkəti həm nizami xarakter aldı, həm də müridizmə daha dərindən əsaslanmağa başladı.

1828-ci ildən müridizm və xalq hərəkəti dağlıların ilk İmamı Qazi Məhəmmədin (rus mənbələrində Qazi Molla) baş-çılığıyla xüsusilə vüsətləndi və yalnız çar hakimiyyətinə deyil, yerli əsilzadələrə, ilk növbədə, avar xanlarına qarşı da yönəldi.

Qazi Məhəmmədin dövründən başlayaraq dağlıların mü-barizəsi xüsusilə kəskin xarakter alır və hökumət orqanlarını, ordunu böyük çətinliklərə salır. Yerli şəraitə və artıq çar ordu-sunun hər b təcrübəsinə yaxşı bələd olan dağlılar ilk İmamın başçılığıyla partizan döyüş üsullarından məhərətlə istifadə edərək nizami orduya müvəffəqiyyətlə müqavimət göstərir və ge-neralların cəhdlərini heçə endirirdilər. Maraqlıdır ki, V.A.Potto məşhur “Qafqaz müharibəsi...” kitabının birinci cildində Qazi Mollanı türklərin başçısı adlandırmışdır (115, s.35-36).

Bütün bu problemlər, döyüşlərin ağırlığı general Paskevi-çin çara dağlıların çıxışlarının səbəbləri və onların ram edilməsi tədbirləri barədə 1830-cu il 6 may tarixli raportunda əks olun-muşdur. Artıq əlli il ərzində hakimiyyətə müqavimət göstərmə-yə alışmış dağlıların son zamanlar Qazi Mollanın (Qazi Mə-həmməd) meydana çıxması ilə baş qaldırdıqlarını və hərəkətə gəldiklərini yazan Paskeviçin məktubundan aşağıdakı parça həm məzmununa, həm də üslubunun ağırlığına görə vəziyyətin nə qədər mürəkkəb olduğunu aşkarlayır: “...Dağlarda, onlara sahib olan və qəti müqavimətə qərarlaşmış xalqla müharibə aparmağın nə qədər çətin olduğu məlumdur. Bizi tanımayan

xalqları fəthə çalışdıqda yenə uğura ümid etmək olar: qəfil xəbərlə, qoşun və silah üstünlüyü ilə və hətta siyasət, pul və hədiyyə ilə onları qorxudub heyrətləndirmək olar. Buna görə mən istərdim ki, bu dağlılar bizi heç tanımayaydı və rus qoşunlarının onların fəthi üçün gəlişi ilk dəfə olaydı. Ancaq artıq 50 ildən çoxdur ki, onlar bizə bələddirlər və əfsuslar ki, onlarda bizim haqqımızda xeyrimizə olmayan rəy yaratmağa kifayət olan hallar olub. Öz təbii azadlıqlarını itirmək və rus komendantının hakimiyyətinə düşmək fikri özü onları çılgınlaşdırır, digər tərəfdən, onların dağ sığınacağına girməyə uğursuz cəhdlərlə müşayiət olunan əlliillik mübarizəmiz bu dağların bizim üçün əlçatmaz olduğuna onlarda əminlik yaradır. Bu iki səbəb onları inadkar müqavimətə qaldırmağa kifayətdir. Xırda sahibkarların şəxsi maraqları zəminində itaətə alına bilməsinə şübhə yoxdur; ancaq heç bir hakimiyyətdən asılı olmayan azad tayfaların fəth edilməsi daha çətinidir...” («...Известно сколь трудно вести войну в горах с народами, обладающими оными и решившись на упорное сопротивление. Предпринимая покорение народов не знающих нас, можно еще надеяться успеха: их можно утратить и привести в изумление неожиданною новостью, превосходством войск, оружия и даже с пользою употребить политику, деньги и подарки. По тому я желал бы лучше, чтобы сии горцы вовсе нас не знали и чтобы прибытие русских для их покорения было еще в первый раз. Но уже более 50 лет, как они имеют дела с нами, и, к сожалению, были случаи, которые достаточны поселить в них мнение не в пользу нашу. Одна мысль лишиться дикой вольности и быть под властью русского коменданта, приводит их в отчаяние, с другой стороны, пятидесятилетняя борьба, без успеха проникнуть в горные их убежища, дает им уверенность, что горы их для нас недоступны; обе сии причины достаточны побудить их к упорнейшему сопротивлению. Нет сомнения, что мелкие владельцы скорее

могут покорены быть видами личных своих выгод; но покорение вольных племен, ни от какой власти не зависимых, представляет более трудностей...» // 125).

Bir sıra qələbələr qazanan Qazi Məhəmməd döyüşdə qəhrəmancasına həlak olduqdan sonra xalq hərəkətinə 1832-1834-cü illərdə Həməzət Bəy, sonra isə (1834-1859) Şeyx Şamil başçılıq etdi. Şamilin başçılığı ilə Qafqaz mücadiləsi 40-cı illərdə ən yüksək həddinə çatdı, Şimali Qafqazın xeyli hissəsini əhatə edən İmamət (1829-1859) daxili idarəçiliyi və hərbi potensialı olan islam dövləti kimi formalaşdı.

İlk növbədə onu deyək ki, rəsmi təbliğatda deyildiyinin əksinə olaraq, Şeyx Şamil heç də müharibənin fanatik tərəfdarı və təşəbbüskarı olmamışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Şamil dəfələrlə çar nümayəndələrinə müraciət edərək, sülh təklif etmiş, çılğın, incidilmiş dağlıların ruslara basqınlarının qarşısını aldığı, qaynar və mürəkkəb bir ərazidə qayda-qanun yaratdığını və hökumətlə anlaşmaq istədiyini bildirmişdir. Qarşı tərəfdən əldə olunmuş razılışmaların pozulduğunu görəndə Şamil silahlı qarşılıqlı yayınmağa çalışaraq, təkidlə sülhün qorunmasını, sazişlərin pozulmamasını istəmiş, toqquşmalar başlayarsa məsuliyyətin əks tərəfdə olacağını yazmışdır.

General Klüki fon Klügenauya hərbi əməliyyatların bərpası səbəbləri barədə 1836-cı ildə yazdığı geniş məktubda Şeyx Şamil sülh naminə ən yaxın qohumunu, əmisi oğlunu əmanət verdiyini, basqınların qarşısını aldığı, əsirləri qaytardığını xatırladır. Lakin bədxahlarının onu şərələdiyini, aradan götürmək üçün şamxalı (hökumətin mövqeyində olan Tarki şamxalı) ona qarşı qaldırdıqlarını və şamxalın təhriki və razılığı ilə beş dəfə silahlı hücumla məruz qaldığını yazır. Hər dəfə məğlub olan məkrli düşmənlərinin onun yaxınlarına namərd qəsdlər etdiyini və bəzilərini öldürdüyünü bildirən Şeyx Allahın köməyiylə düşmənlərini cəzalandırdığını və həmin düşmənlərinin təhrikiylə hökumət qoşunlarının səbəb olmadan üç dəfə

ona hücum elədiyini yazır. Şamil bildirir ki, o hər dəfə həm dağlılara, həm ruslara müraciət edərək, pis niyyətinin olmadığını, ruslarla sazişə sadıq qaldığını və hər b istəmədiyini bəyan etmişdir. Lakin xahişləri cavabsız qaldığından silaha əl atmalı olduğunu deyən Şeyx Şamil öz qələbələrinə baxmayaraq, bu dəfə də sülhə hazır olduğunu və bu məqsədlə doğma bacısı oğlunu əmanət verdiyini yazır. Lakin yenə xəyanətlə, nəzarətində olan ərazilərə hücumlarla qarşılaşan Şeyx müqavimət göstərmək məcburiyyətində qaldığını bildirir və verdiklərə sözə xilaf çıxmış rusların həqiqətən sülh istəyirlərsə, basqınları dayandırmalarını istəyir. Şamil sülhün pozulmasında onun deyil, məhz hökumətin günahkar olduğunu və onların razılaşmalara əməl edəcəyi təqdirdə özünün də sülhə təminat verəcəyini bildirir («В.п. известно о мире, заключенном мною в прошлых годах. Желая упрочить оный сколько возможно более, я тогда выдал в аманаты ближайшего моего родственника – двоюродного брата; потом по искреннему желанию спокойствия укротил грабежи и разбои, производимые горцами в покорных российскому правительству владениях, и немало возвратил русским, находившихся в горах пленных солдат. Сим надеялся я приобрести для себя прочное спокойствие; но вскоре за сим злонамеренные люди оклеветали меня напрасно: не боясь бога они беспрестанно говорили бывшему шамхалу, будто бы намерения мои неискренни против правительства, и что совершенного спокойствия в горах не будет прежде, как по совершенном истреблении меня. Беззаконники просили шамхала дозволить им поднять против меня оружие. Шамхал позволил, и я пять раз подвергался их нападению: три во время бытности моей в Гимрах, а остальные два по переселении моем в Ашильту. Напрасно старались безбожники уничтожить меня своею силою; они ни разу, не обрадовали жен своих удачным возвращением. Удостоверясь, наконец, в бессиль-

ности покушений своих противу меня, они начали везде утеснять преданных мне людей; и успели некоторых убить, других лишить имущества и домов и захватить в неволю. Сим способом они надеялись лишить меня последней надежды на ближних, и оставив одного, убить потом уже и меня. Видя себя совершенно стесненным всегдашнею опасностью, я принужден был с упованием на бога и великого пророка вооружиться против врагов моих; оружие мое имело желаемый успех... Тогда враги мои, не надеясь противустать мне собственными силами, обратились с просьбою к русским; они убедили их в злонамеренности моих замыслов, и успели до того возбудить ко мне их ненависть, что они три раза приходили ко мне с войском: однажды в Ирганы, потом в Мохох и, наконец, в Каранай. Всякий раз при покушениях сих, я торжественно объявлял горцам и русским о том, что во все время моей жизни, я не нарушу с русскими мира утвержденного правительством их; русских же просил о том равномерно; но предложения мои были отвергнуты; я вынужден был неволью поднять и против их оружие для собственной своей защиты и дело сделалось по воле всемогущего бога и великого пророка; с верою и упованием на силу их я положил мои надежды. Таковы прошлые дела! Теперь я вновь заключил мир, уже лучше прежнего. Я отдал в залог прочности оного сына родной сестры моей в аманаты Мирзе Мамед хану Казыкумыкскому, надеясь, что за сим уже дадут спокойствие мне и подвластным моим горцам, а следствием сего устают от всегдашних беспокойств и те деревни, которые состоят под покровительством русских. Этот мир знает бога и людей. Ныне против условий мира сего вновь рождается вероломство: таким же образом как и прежде хотят опять моего уничтожения. Русские с места заключения мира, вновь пришли в подвластные мне деревни, уже конечно, не для

спокойствия горцев, ибо там они обещались возвратиться из гор, а посему и я вновь вынуждаюсь поднять противу их оружие. С помощью божьею, я соберу на врагов моих всех горцев до самого Мосука. Присоединю их к собранным уже мною в дер. Игали с ближайших деревень жителям; и с ними противустану на врагов моих, кто бы они ни были, русские и кто другие. Надеюсь, что с помощью божьею я не буду иметь затруднение в сборе всех горцев из-за отдаленности мест, и надеюсь, что все они поспешат сразиться с врагами до последней крайности. Теперь я невиновен, мир нарушили русские, пришедши в подвластную мне деревню, между тем как при заключении оногo, они дали слово удалиться из гор. Если бы русские не желали нарушить мир вероломством, они дали бы спокойствие иметь и горцам до самой Аварии взамен чего и я равномерно сохранил бы спокойствие для них; но если уже они желают против него, то и я имею надежду на силу и мудрость всемогущего бога. Теперь кто что знает, тот то и делает. Бог всемогущ и силен, мы во всем на него уповаем. Таковы дела наши теперь» // 109).

Şeyx Şamilin bir çox digər məktublarında da əks tərəfin xəyanətindən doğan məyusluq, sülh istəyi, öz tərəfindən səbəb olmadan hərbə sürükləndiyi bildirilir. Onun bu yazışmalarının intensivliyi səmimiyyətinə dəlalət edir – 1836-cı ilin noyabrında həm yuxarıda adı çəkilən general Klüki fon Klugenauya (“Sizə bildirirəm ki, mən əvvəlki tək sizinlə sülh içində olmaq istəyirəm. Bilin ki, mən nə qədər ki sağam, sizinlə bağlanmış sülhü pozmaq niyyətində deyiləm. Ancaq siz, mən həqiqəti desəm də, mənim sözlərimə inanmırsınız, fitnəkarlara inanırsınız. Əgər bəsirətlisinizsə, axırının necə olacağını fikirləşin. Mən sizin düşüncəsizliyinizə təəccüblənirəm” // «Уведомляю вас, что я желаю быть с вами в мире как и прежде; с моей стороны не было никакой измены. Знайте же, что я не намерен нару-

шать мир, заключенный с вами, до тех пор, пока я жив. Но вы не верите моим словам, хотя я говорю правду, а верите кляузникам. Если вы благоразумны то подумайте, что будет впоследствии. Я удивляюсь вашей нерассудительности» // 110), həm general Reuta (“Bildirirəm ki, Koysubulu, Hübət, Andalal, Boqolal, Çamalal və digər icmaların qoşunları həmrəyliklə islami və onun qanunlarını qəbul edir. Onların hamısı birlikdə ya sülh bağlayacaq, ya müharibə edəcək. Onlar ümumi həmrəylikdən yayınan aulları dağıdırlar. Ona görə də sizin bir və ya iki aulun sakinləriylə danışıqlar aparmağınızın xeyri yoxdur. Əgər bizimlə barışıq istəyirsinizsə, biz buna razıyıq, onda hamı ilə yalan və hiyləsiz ümumi sülh bağlayın. Əgər döyüşmək istəyirsinizsə, onda bilin, biz müharibədən imtina etməyən kişilərlik. Bizim aramızda əvvəl barışıq vardı, bunu biz tərəfdən heç bir səbəb olmadan ərazilərimizə dəfələrlə daxil olmaqla siz pozduunuz. Buna görə, təqsirkar sizsiniz, biz yox” // «Уведомляю вас, что войска Койсубулинского, Гумбетовского, Андалалского, Боголалского, Чамалалского и других обществ единодушно признают и принимают мусульманскую веру, беря на себя ее законы. Все они заключат перемирие или будут вести борьбу совместно. Они разоряют аулы, которые вздумают уклоняться от общего согласия. Поэтому вам нет никакой пользы вести переговоры с жителями одного или двух аулов. Если вы намерены помириться с нами, на что и мы согласны, то заключайте общий мир со всеми без обмана и коварства. Если же вы хотите сражаться, то знайте, что мы мужчины, которые не отказываются от войны. Между нами и вами было прежде заключено перемирие, которое вы нарушили неоднократным вторжением в нашу сторону, без всякой причины со стороны нашей. Поэтому виноваты вы, а не мы» // 108) sülh təklifi olan iki məktubu çatmışdır.

Yuxarıda istinad edilən arxivlərlə yanaşı, Şeyx Şamilin və silahdaşlarının XIX əsrin 30-60-cı illərinə aid məktubla-

rından bir qismi, 70 məktub RF Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. Bunlardan 23-ü Şamilin öz əli ilə yazıb möhürlədiyi, 10-u dərkənar qoyduğu, qalanları silahdaşlarının yazdığı sənədlərdir. Gürcüstan, Dağıstan arxivlərində də Qəzavətə dair xeyli sənəd qorunur.

Yazışmalardan başqa, Şamil sülh məqsədilə birbaşa danışıqlar da aparmış, 1837-ci ilin 18 sentyabrında çar I Nikolayın Qafqaza səfəri ərəfəsində general Klüki fon Klugenau ilə Gimri yaxınlığında görüşərək onun sülh təkliflərini müzakirə etmişdir. Lakin təkliflərin səmimiyyətinə inanmayan Şamil mübarizəsini davam etdirmək məcburiyyətində qalmışdır. Danışıqlardan fayda görməyən Şeyx Şamil ciddi şəkildə inzibati idarəçilik və hərbi quruculuğa başlamışdır.

İmam Şamil ordusunu nizami qaydada formalaşdırmağa çalışırdı – onun başçılıq etdiyi silahlı qüvvələr süvari (mürta-zəki), piyada (nizami) hissələrindən və 50 topluq artilleriyadan ibarət idi. Bir qayda olaraq, 15 minlik döyüşçüdən ibarət qoşun ümumi səfərbərlik zamanı 40 minə qədər çatdırıla bilirdi. Təbii ki, müxtəlif mənbələrdə göstərilən bu rəqəmlər nisbidir və dəqiq statistikaya əsaslanmır.

Şamil ordusunun quruluşu da düşünülmüş sistemə malik idi. Əsas hərbi vahid minlik – “əlf” idi, komandiri “rəis ül əlf” adlanırdı. Minlik iki batalyondan – beş yüz nəfərlik “xamsami-yə”lərdən ibarət olurdu (komandiri “rəis ül xəmsəmiyə”). “Xəmsəmiyə”dən sonra yüzlük – miyə” (“rəis ül miyə”), əllilik – “xəmsin” (“rəis ül xəmsin”), onluq – “aşara” (rəis ül aşara”) gəlirdi. Hərbi strukturda Şeyx Şamil əvvəl Böyük İmam – “İmam ül əzəm”, sonradan isə möminlərin əmiri və Qafqazın hakimi adlanırdı. Sayı iyirmiyə qədər olan naibliyin hər biri min döyüşçü təqdim edirdi, naibliklər beş-beş qruplaşır və bu qruplara müdirlər başçılıq edirdi. Bütün hərbi vəzifələr üçün fərqləndirici nişanlar və döyüşlərdə seçilənlərin təltif olunduğu orden və medallar (Şamil ordusunda bunlar nişan, əlamət, me-

dal adlandırılırdı) təsis edilmişdi. Döş nişanlarından başqa, şücaət göstərən döyüşçülər yazılı qılınc, epolet, çalmaya dördgüşəli yaşıl şərəf yazısı, hərbi hissələr isə kollektiv şəkildə nişan və bayraqla mükafatlandırılırdı.

Mükafatla yanaşı Şamil ordusunda çubuq zərbələri və ölüm cəzası da var idi. Lakin dağlı psixologiyasına uyğun olaraq, döyüşdə günahı olmuş adam üçün ən ağır cəza – qoluna və ya kürəyinə tikilmiş rəngli ləkə parçası ilə gəzərək sağ qalmaq idi. Bu ləkə parçası yalnız döyüşdə şücaət göstərdikdən sonra çıxarılırdı. İmam Şamilin bütün bu ordu quruculuğu tədbirləri möhkəm intizamı və ruh yüksəkliyini təmin edərək, uzun müddət dövrün ən güclü ordusuna qarşı durmağa imkan verən amillərdən olub.

Qafqaz müharibəsində İmam Şamilin yaratdığı cəbbəxana, xüsusən, top, barıt, atıcı və soyuq silah istehsalı da yüksək səviyyədə olub¹. Yerli mütəxəssislərin və ustaların başçılıq etdiyi silah istehsalına sonradan polyak, rus, ərəb mühəndisləri də qoşulub. Şeyx Şamil nizami orduya xas sahəni – istehkamçılığı da daim diqətdə saxlayıb.

1840-cı illər və 50-ci illərin əvvəlləri Şamil hərəkətinin ən vüsətli dövrü, çar ordusunun ciddi məğlubiyyətlər mərhələsidir. 1845-ci ildə Darqo əməliyyatı çar qoşunları üçün xüsusilə acınacaqlı oldu. Tək bu əməliyyatda general Vorontsovun itkiləri üç general, 186 zabit və 3600 ölü və yaralı əsgərdən ibarət idi. Cəlb olunmuş ordular nisbət ilə götürdükdə, Rusiya heç bir döyüşdə belə itki verməmişdi. Yalnız tək bu əməliyyatda rus ordusunun itkiləri 1826-1828-ci illərdə İranla müharibədəkindən xeyli çox olmuşdu. 1850-ci illərin ortalarından Şamil hərəkəti tənəzzülə başlasa da döyüşlər hər iki tərəfdən qətiyyətlə aparılır, ağır itkilərə səbəb olur².

¹ Qafqaz müharibəsində dağlı silahlarının istehsalı və növləri haqqında bax: Сабли рая. Горское оружие в кавказской войне. Грозный, 1992.

² 1850-ci illərin sonlarının döyüşləri, hərbi əməliyyatları haqqında bax: А.Зиссерман. Очерк последних военных действий на Восточном Кавказе // «Современник», №11, 1857; №1, 5, 1858; №11, 1859; №7, 1860.

İstedadlı sərkərdə olan İmam Şamil həm də dini biliyə, yüksək mənəviyyata və güclü təşkilatçılığa malik rəhbər idi. Tək çar üsul-idarəsinə deyil, yerli başçıların da ədalətsizliyinə qarşı çıxan Şamil şəriət qaydaları ilə dünyəvi meyarları birləşdirərək müsəlman hüququnu bərqərar etmiş, Allah bəndələri olan insanların bərabərliyinə əsaslanan islam əqidəsini təsbitləmiş və buna uyğun olaraq, təhkimçiliyi və quldarlığı ləğv etmişdi. Gərgin tarixi mərhələdə sərt, lakin ədalətli qərarlar qəbul edən İmam Şamil xəyanətə, qarətə, soyğunçuluğa, eyni zamanda şəriət qaydalarına riayət etməməyə, kasıblara yardımdan imtinaya görə edam cəzası tətbiq etmişdi (İmam Şamilin bir sıra qərarlarının Çingizxanın Yasasındakı müddəalarla səsleşməsi maraqlıdır). Təhsilin inkişafına da xüsusi diqqət yetirən, hər bir kənddə, aulda mədrəsə açdıran, 30 il mövcud olmuş İmamətin əmir-əl-mömini, hərbi komandanı və ali hakimi olan, insanların bir-birləri və qanun qarşısında bərabərliyini, sosial ədaləti təsbitləyən, kollektiv orqan – Divanxana tərəfindən idarə olunan, islam demokratiyasına əsaslanan dövlət yaratmış İmam Şamilin dağlılar arasında böyük nüfuzunun bir qaynağı da məhz belə adil idarəçiliyi olmuşdur.

İmamətdə qanun, ədalət, halallığın qorunması Şeyx Şamilin daim diqqətdə saxladığı əsas məsələlərdən idi. Bəzi mənəvi sahiblərinin, naiblərin ədalətsizliyinə, müftəxorluğuna, qanunsuz əməllərinə qarşı daim mübarizə aparan Şamil bu məsələdə heç kimə güzəşt etməmiş və həqiqəti anındaca xalqa çatdırmışdır. İmamətdə mənəvi sahiblərinin özbaşınalığına qarşı çıxan Şeyx Şamil bütün fəaliyyəti boyu insanlar arasında bərabərliyin, azadlığın, ləyaqətin mühümlüyünü təsbitləmiş, öz idarəçilik prinsiplərinə uyğun olaraq istismar və vəzifədən sui-istifadənin yolverilməzliyini bildirmişdir. Şeyx Şamil yanındakı Şura adından İmamətin əhalisinə müraciət bu cəhətdən, eyni zamanda Şamilin öz fəaliyyətində ilk növbədə xalqa arxalandığını bir daha anlamaq baxımından maraqlıdır:

Şamilin Şurasının İmamət əhalisinə müraciəti. 1850-ci il.

1. İmam söz və əməli (toxunmaq) ilə yad arvadlarını təhqir edənləri, eyni zamanda, cəbhəyə getməyənləri, oğurluq edənləri cərimələməyi və bu cərimənin icmanın sərəncamına verilməsini əmr etmişdir. Ancaq naiblər buna əməl etmədilər. Naiblər və müftilər yüzbaşılari icmaya və ayrı-ayrı adamlara qarşı yönəldilər. Gizli və aşkar hərəkətləri ilə onları qorxudular. Buna görə bütün siyasət onların əlinə keçib. Məgər bu, dində qarşısı alınmalı böyük bəla sayılmırmı.

2. İmam bütün işləri şəriətə görə aparmağı əmr edib. Onlar (naiblər) şəriəti tez-tez pozublar, bunun şəxsən imamdan gəldiyi bəraəti ilə.

3. İmam işləyə bilən hər kəsə müharibəyə getməyi əmr edib, naibə, alimə, komandirə fərq qoymadan. Bunu imam icbari tətbiq edib. Onlar (naiblər və yuxarı təbəqə) buna da əməl etməyib. Gizli rüşvət verib istədikləri tək hərəkət ediblər.

4. İmam müharibəyə gedə bilməyən qoca və xəstə varlı adamlardan iki manat, kasıblardan yarım manat alınmasını əmr edib. Onlar (naiblər və yüzbaşılar) bu əmrə də əməl etmədilər. Varlılardan yarım manatdan çox çıxmırdılar, varlılardan və kasıblardan eyni məbləğ alırdılar, müharibəyə gedə bilənlərdən də alırdılar.

5. İctimai mülkdə müharibədə olanların da, müharibəyə getməli olanların da payı var, ancaq onlar (yəni naiblər, müftilər, qazilər, yüzbaşılar) onların payını vermirdilər, nə qədər kasıb olsalar belə. Əksinə, müxtəlif cərimə bəhanələri ilə onların əmlakını əllərindən alırdılar. Bu, insanlara İmamətdə gerçək olmayan və ola bilməz vergilər qoyulmasıdır.

6. İmam naiblərə öz şəxsi istifadələri üçün insanların onlara odun və saman yığıb gətirməsini, həm də mükəlləfiyyət tətbiq edib şəxsən naib üçün növbə ilə ulaq və at verməsini, eləcə də əhaliyə ağır olan digər mükəlləfiyyətləri qadağan edib. Ancaq vilayətlərdəki aullarda bu hallar yayılıb. Naiblərin göstə-

rişiyə bu işlərlə yüzbaşılar məşğul olur. Onlar bununla İmama qulaq asmamış və şəriəti pozmuşlar.

7. Onlar xanların etdiyi kimi, bəzi adamları özlərinə şəxsən qulluq etməyə məcbur edirlər. Onlar şəxsən özlərinə qulluq etdiklərinə görə, bu adamları ictimai işlərdən azad edirlər.

8. Şər çoxdur. Onların törətdiyi cinayətlərdən mən uzağam. Mən əhaliyə qarşı düşmən deyiləm. Mən zor işlədənlərlə birgə deyiləm.

Обращение совета Шамиля к населению имамата.
1850 г.

1. Имам приказал штрафовать лиц, осмелившихся оскорблять словом или действием (прикосновением) чужих жен, также лиц, которые не выходили на фронт, лиц, занимавшихся кражами, и чтобы имущество, взысканное в качестве штрафа, передавалось бы в распоряжение общества. Однако наибы в этом ослушались. Наибы и муфтии направляют сотников на общество и отдельных лиц. Они их пугают тайными и открытыми действиями. Поэтому вся политика (сиясат) перешла в их руки. Разве это не считается в религии большой бедой, что нужно предотвратить.

2. Имам приказал все дела вести по шариату. Они (наибы) нарушали шариат очень часто, оправдываясь тем, что это лично исходит от имама.

3. Имам приказал всем тем, кто может работать, выступить на войну, не различая наибов, алимов, а также командиров. Такое выступление имам сделал обязательным. Они (наибы и верхушка) и этому ослушались. Тайно давали взятки и поступали так, как они желают.

4. Имам приказал у тех богатых людей, которые стары и больны и не могут выступить на войну, взимать два рубля, а с бедных — полтинник. Они (наибы и старшины) не исполняли и этот приказ. У богатых они взыскивали не

более полтинника, взыскивали и с богатых и с бедных одинаково, а также и с тех, которые могли выйти на войну.

5. В общественном имуществе есть доля тех, которые находятся на войне, и для тех, которые должны отправиться на войну, но они (т. е. наибы, муфтии, кадии, старшины) им эту долю не давали, не взирая на то, какие бы бедные они не были. Наоборот, под предлогом разных штрафов отбирали имущество у них. Это является обложение людей налогом, которого фактически нет и не может быть в имаматстве.

6. Имам запретил наибам заставлять людей собирать и таскать для личного пользования дрова и сено, а также не вводить повинность и по очереди выставять лично для наиба ослов и лошадей, также не налагать на сельское население то, что для него является тяжелым. Но эти явления распространены в аулах округов. Занимаются этими делами, согласно наставлению наивов, сотники. Этим самым они ослушались имама и нарушили шариат.

7. Они заставляют некоторых людей служить лично им так же, как это делали ханы. Они этих людей освобождают от общественных дел за то, что обслуживают их лично.

8. Зла много. От злодеяний, которых совершали они, я чист. Я не враждебен по отношению к населению. Я не участник тех, которые совершают насилие // 102).

Onu da bildirməliyik ki, İmamətdəki naiblərin və müridlərin böyük hissəsi əqidəsinə və İmamlarına sadıq, fədakar və yüksək mənəviyyətli, cəsur və qəhrəman şəxslərdən ibarət olub. Şamilin naiblərinin bir çoxu istedadlı sərkərdəliklə bərabər, dini-mənəvi meyarlar və amallarla yaşayan müridlər, üləmalar kimi də tanınmışlar. Öz mücadilələrində milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan, mürşid-mürid münasibətlərini uca tutan naiblərin

böyük əksəriyyəti dərin savada malik olmuş, əqidə, məslək yolunda hər əzab və işgəncəyə belə qatılmışlar.

Belə naiblərdən biri də məzarı bu gün də ziyarətqah olan Qazi Məhəmməd Əfəndi Quymilidir. İlk təhsilini kənd mollası olan atasından almış Qazi Məhəmməd Əfəndi daha sonra məşhur üləmalar Şeyx Camaləddin və Şeyx Məhəmməd Yaraqlıdan (Yəraqi) dərs almışdır. Qazi Məhəmməd Əfəndi Quymili sonradan qızı Zeynəblə evləndiyi Şeyx Məhəmməd Yaraqlıdan (Şirvanlı Şeyx Məhəmməd Nəbinin - Qəbələli Dərviş Babanın şagirdi) dərs alarkən onun digər şagirdi Şeyx Şamillə tanış olmuş və bu vaxtdan onların aralarında mənəvi bağlılıq yaranmışdır. Qazi-Qumuxda mollalıq edən, Əfəndi və Şeyx titulları qazanan Qazi Məhəmməd dərin savadına və mənəvi keyfiyyətlərinə görə xalq və ilahiyyatçılar arasında böyük nüfuz qazanmışdır.

Tale Qazi Məhəmməd Əfəndini Aslan xan və onun sülaləsi ilə də toqquşdurmuşdur. Aslan xan müridizmin və Şamilin təsirinin öz mahalında yayılmasına müqavimət göstərsə də, xalq arasında nüfuzunu saxlamağa çalışmış, ruslarla çevik siyasət aparmış, çar qoşunlarının onun tabeliyində olan ərazidən keçib Qunibə getməsinə müxtəlif bəhanələrlə yol verməmişdir. Aslan xan öldükdən sonra hakimiyyətə keçən oğlu Məhəmməd Mirzə fərqli siyasətə başlamış və rus qoşunlarının xanlıq ərazisindən Qunibə keşmələrinə razılıq verməyi qərarlaşdırmışdır. Bu məsələ xalq arasında böyük narazılıq doğurmuş və narazıların başında Şeyx Qazi Məhəmməd Əfəndi durmuşdur. Bu məsələyə görə xan Şeyxi həbs etdirmiş və o, Məhəmməd Mirzəni atası Aslan xana və xalqına xəyanət etdiyinə görə günahlandırmışdır. Buna görə Qazi Məhəmməd Əfəndiyə olmanın işgəncələr verilmiş, onun bir gözü çıxarılmışdır. Xalqın təpkinsindən çəkinən xan Şeyxi bir müddətə azad etmiş, yenidən həbs etmək istədikdə, o, Şamilin yanına qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Bundan sonra daim Şamilin yanında olan Qazi Mə-

həmməd Əfəndi fəvqəladə qəhrəmanlıqlar göstərmiş, Qəzavətə və İmam Şamilə sədaqətlə xidmət etmiş, qızı Müslimat da onun döyüşlərində həkim kimi iştirak etmişdir. Qunib məğlubiyyə-tindən sonra İmam Şamil onu da özü ilə bərabər Rusiyaya dəvət etmiş, lakin artıq qocalıb zəiflədiyini söyləyərək bu təkliflə razılaşmayan Məhəmməd Əfəndi, Şamil Kaluqaya yola düş-dükdən bir həftə sonra vəfat etmişdir. Müqəddəs və qəhrəman insanın, Şamilin naibi Şeyx Qazi Məhəmməd Əfəndinin Dağıs-tanın Lak rayonunun Quymi kəndindəki məzarı bu gün də minlərlə insanın ziyarət etdiyi səcdəgahdır.

Şəriət qanunlarını tətbiq edən Şeyx Şamil əhalini kimlə-rinsə varlanmasına xidmət edən feodal vergilərindən azad et-mişdir. Yalnız İmamətin zəruri dövlət məsrəflərini ödəyəcək mükəlləfiyyəti saxlayan Şamil naiblərdən və digər vəzifə sahib-lərindən güzəranlarını öz əməkləri ilə təmin etmələrini tələb etmiş, hərbi qənimətin də bütün əhali, hətta müəyyən səbəbdən döyüşlərdə iştirak edə bilməyən vətəndaşlar arasında ədalətli şəkildə bölünməsinə təmin etmişdir.

Şamilin məğlubiyyətindən sonra keçmiş əsilzadələr, xan və bəy sülalələri çar hökumətinə müraciət edərək, sadə insanlar üçün ağır yük olan köhnə vergiləri və mükəlləfiyyəti yenidən bərpa etdirmişlər (bu müraciətlərdən bəzi nümunələr: «В быв-ших ханствах Кази-Кумухском и Аварском существуют те же сословия, что в шамхальстве Тарковском. В первом из них при ханах 16 селений отбывали им и их потомкам: бекам и джанкам-бекам повинности произведениями земли и работою. Некоторые из этих селений, передавшись на сторону Шамиля, освободились от повинностей бекам... Во втором ханстве, т.е. Аварском, древний Аварский ханский род был истреблен Гамзатом и Шамилем в 1834 году, за исключением некоторых семейств джанков-беков и вместе с тем были прекращены все повинности, отбывавшиеся жи-телями членам этого рода» // 124); «До появления в горах

Шамиля наши предки и мы их потомки получали доход от сел. Косод, Тунсада и Ахвах; эти последние были наши подданные. Особо от этих селений, ородинцам еще платили дань глдохцы. От этих селений мы получали доход до появления Шамиля и во время его несколько лет. После этого Шамиль уничтожил наших главных предков и прекратил нам пользоваться от означенных селений сборами, а потому покорнейше просим распоряжения в. с. о возвращении нам прежних прав пользования доходом с означенных селений. С этою жалобою мы несколько раз обращались к начальству, но никакого распоряжения не получали» // 125).

Şamil yuxarı təbəqələrin özbaşınalığı ilə yanaşı, dağlıları dirçəlməyə qoymayan bir çox köhnə adətləri və ənənələri də ləğv etdi – qan düşmənçiliyini, yüksək məbləğdə başlığı, insanların qeyri-bərabərliyini və köləliyi. İnsanlar azad və bərabər elan edildi, hamı el-oba qarşısında məsuliyyətini anladı, parçalanmış xalqlar vahid ideya – azadlıq amalı ətrafında birləşdi, şəriət qanunları əsasında ədalətli vergilər və hərbi mükəlləfiyyət, möhkəm intizam tətbiq olundu. Bütün bunlar dağlıların Şamil ətrafında birləşməsinə və uzun illər uğurlu mübarizəsinə imkan yaratdı.

Xalqın mücadiləsini hər şeydən üstün sayan Şamil Axulqoda mühasirəyə düşərkən, məğlubiyyətdən qurtarmaq, azadlıq mübarizəsini davam etdirmək üçün hətta öz ilk övladı, oğlu Camaləddini də girov (əmanət) verməyə razı olub. Camaləddin 16 ildən sonra qayıdaraq atasını ruslarla barışığa sövq etsə də, İmam razılaşmamışdır. Şamilin ikinci oğlu Qazi Məhəmməd də məğlubiyyətlə barışmamış, 1871-ci ildə Türkiyəyə gedərək orduda qulluq etmiş, paşa rütbəsinə qədər yüksəlmiş, rus-türk müharibəsində Bəyazidin mühasirəsində iştirak etmişdir.

İmamın digər övladı Məhəmməd Kamil də türk ordusunun generalı olmuşdur. Kiçik övladı Məhəmməd Şəfi isə rus ordusunda xidmət etmiş, o da general rütbəsinə çatmış, Rusiya-

Osmanlı müharibəsində cəbhəyə getmək üçün müraciət etmişdir. Lakin taleyin hökmüylə türk tərəfdən onun qardaşı vurduğundan çar hərbi rəhbərliyi Məhəmməd Şəfiyə ön cəbhədə xidmətə icazə verməmişdir. Məhəmməd Şəfinin Maxaç ləqəbli kürəkəni də məşhur şəxs – inqilabçı olmuş və Dağıstanın paytaxtı Maxaçqala onun adını daşıyır.

***

Qeyd olunduğu kimi, müharibənin vüsətlənərək geniş miqyas almasına gətirən mühüm bir amil də Rusiya hakimiyyətinin qafqazlıların psixologiyasını və maraqlarını nəzərə alması olur. Dağlı təfəkkürünün, həyat tərzinin və etnik xarakterinin əsasını təşkil edən azadlıqsevərliyə, psixoloji, sosial, dini-mədəni xüsusiyyətlərə etinasızlıq Rusiyanın Qafqaz siyasətinə böyük zərbə vurur və uzun illər davam edən toqquşmaların, o cümlədən, Şeyx Mənsurdan başlayan və İmam Şamilin başçılıqla XIX əsrin 60-cı illərinə qədər davam edən Qəzavətin səbəblərindən biri olur.

Çar məmurları və hərbcilərinin dağlı psixologiyasını nəzərə almaması, əhaliylə təhqiramiz davranışı, Rusiyada təhkimçi kəndlilərə olan münasibətin həmişə azad olmuş və insan ləyaqətini uca tutmuş dağlılar üçün qəbuləlməzliyi konfliktini dərinləşdirirdi. 1825-ci ildə Gerzel-aulda baş vermiş faciə bunun səciyyəvi nümunələrindən biridir. İki rus generalı “dinc” çeçen və kumık aullarından bura yığıdıkları 318 ağsaqqalın qarşısında təhqiramiz çıxış edərək, basqınçılarla əlaqəyə görə təhdid edən zaman bu həqarətə dözməyən bir gənc dağlı xəncərlə irəli çıxıb generalın birini öldürür, o birini yaralayır. Soldatlar komandirlərinin əmri ilə bütün ağsaqqalları və kənd sakinlərini məhv edir. Bir nəfərin törətdiyinə görə xeyli insan qətl edilir, digər tərəfdən, dağlı psixologiyası, gəncin ağsaqqala qarşı həqarəti qəbul edə bilməməsi nəzərə alınmır. Əksinə, bu əhvalatdan sonra Yermolov cəza əməliyyatına özü başçılıq edərək, xeyli məskəni dağıdır, kütləvi qırğınlar törədir.

Bu ənənəni Yermolovun varisləri, Rozen, Qrabbe, Qalafeyev, Paskeviç, Vorontsov və bir çox başqaları da davam etdirir. Ancaq hərbi yolla heç bir nəticə hasil edilmədiyindən, sayca qat-qat çox olan çar qoşunları (1850-ci illərə Qafqaz cəbhəsində artıq 360 min nizami ordu və xeyli sayda kazak dəstələri toplaşmışdı) döyüzlərdə Şamilə uduzduğundan, dağlıların iradəsini sındırmaq mümkün olmadığından, Vorontsov yenidən “yandırılmış torpaqlar” taktikasına – meşələrin qırılmasına, suların zəhərlənməsinə, təsərrüfatın dağıdılmasına, aulların məhvini, dinc əhalinin qətlinə və ərazilərin addım-addım qəsb edilməsinə başlayır.

Şimali Qafqazda ilk imamlar Qazi Məhəmmədin və Həmzət Bəyin, üçüncü imam olmuş Şeyx Şamilin başçılığıyla ümumilikdə yarım əsrə qədər davam edən Qəzavət son nəticədə hər iki tərəfdən böyük itkilər və dağlıların xeyli hissəsinin sürgünü, əslində, milli fəlakətlə nəticələnir.

1817-1864-cü illərdə Rusiya tərəfi Qafqazdakı döyüşlər, əsirlik, xəstəlik nəticəsində on minlərlə adam itirir. Qafqaz hərbi dairəsinin qərargahı nəzdində hərbi-tarixi şöbə tərəfindən A.L.Gizettinin rəhbərliylə hazırlanaraq 1901-ci ildə Tiflisdə çıxmış “Qafqaz qoşunlarının 1801-1885-ci illərdə Qafqaz-dağlı, fars, türk və Zakaspi diyarında müharibələrdə itkiləri haqqında məlumat məcmuəsi”ndə («Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн кавказско-горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае. 1801-1885») göstərildiyi kimi, bu müddətdə 804 zabit, 24.143 aşağı rütbəli hərbiçi ölmüş, 3.154 zabit, 64.971 aşağı rütbəli hərbiçi yaralanmış, 92 zabit, 5.915 aşağı rütbəli hərbiçi əsir düşmüşdür. Bundan əlavə, burada məskunlaşmış mülki rus əhalisi və kazak hərbi hissələri də zərər çəkmişdir.

Şamil hərəkətinin əhəmiyyətini, Rusiyanın və dağlıların tarixində buraxdığı izlərin dərinliyini belə bir fakt da təsdiqləyir ki, hətta Şamil məğlub olduqdan sonra belə onun axırncı sığı-

nacağı olmuş, lakin sonrakı dövrdə elə bir hərbi-strateji əhəmiyyəti olmayan Qunibdə rus qarnizonu saxlanmış, istehkamlar, kilsə tikilmişdir. Çar II Aleksandr Şamil hərəkətinin süqutundan on iki il sonra, 1871-ci ildə xüsusi olaraq bu kiçik və ucqar dağ auluna gəlmiş, burada rəsmi qəbul keçirilmişdir¹. Şeyx Şamilin ruhunu yaşadan kiçik Qunib aulu sanki Rusiya üçün ram edilməli azadlıq və imperiyanın özünü təsdiq rəmzinə çevrilmişdir.

Qunibdəki qələbənin çar hakimiyyəti üçün əhəmiyyətini belə bir fakt da təsdiq edir: bu hadisəylə bağlı orden, medalın təsis edilməsi ilə yanaşı, Tiflisdə hökumət binasının yerləşdiyi yerə Qunib meydanı adı verilib (19).

Dağlıların müharibədəki itkiləri haqqında isə dəqiq məlumat yoxdur. Qeyri-rəsmi hesablamalara görə, bu dövrdə Şimali Qafqazın yerli əhalisinin (adıq-çərkəz, ləzgi, çeçen, kabardin, inquş, abxaz, qaraçay-balkar, noqay, ubix, abazin və s.) böyük əksəriyyəti müharibə nəticəsində yurdunu tərk edərək Türkiyəyə və Yaxın Şərqlə köçür, yolda və iqlimcə fərqlənən köç yerlərində xeyli qafqazlı ölür.

Dağlıların köçürülməsi 1860-cı illərdə və sonralar da sürətlə davam etmişdir. “Hərbi məcmuə”də 1862-ci ildə dərc olunmuş məlumatda Kuban ərazilərində bir sıra böyük icmaların yurdlarından çıxarılması, xeyli sahənin dağlılardan təmizlənməsi, onların əksəriyyətinin Türkiyəyə köçürülməsi “ən əlamətdar hadisə” adlandırılır: “Fəaliyyətin yay mərhələsinin ən əlamətdar faktı Başılbaylıların, Timlilərin, Kaşılbəylilərin, Şahgəraylıların və Baqlıların köçürülməsi oldu... Öz gücsüzlüklərini və qoşunlarımıza müqavimətin mümkünsüzlüyünü dərk edən bu tayfalar iyunun əvvəlində köhnə yaşayış yerlərini tərk edib, bir hissəsi düzənliyə köçdü, bir hissəsi isə, silsiləni aşıb Suxuma endi və oradan dənizlə Türkiyəyə yola düşdü. Bu köçün nəticəsi Urup və Xodz arasında bizim ən qıraq stanitsa-

¹ Вах: В.Солтан. На Гунибе в 1859 и в 1871 гг. // «Русская старина», №5, 1892.

lardan baş Qafqaz silsiləsinin zirvəsindək olan məkanın yerli əhalidən tamamilə təmizlənməsi oldu” («Самым замечательным фактом летнего периода действий было выселение Башильбаевцев, Тимовцев, Кашильбековцев, Шахгиреевцев и Баговцев... Сознавая свое бессилие и невозможность сопротивляться нашим войскам, племена эти в начале июня оставили прежние места своего жительства и частью выселились на плоскость, частью же, перейдя через хребет, спустились к Сухуму и оттуда отправились морем в Турцию. Следствием этого переселения было совершенное очищение от туземного населения пространства между Урупом и Ходзом на юг от крайних наших станиц до гребня главного Кавказского хребта» //78, с.97).

Bir çox rus müşahidəçiləri, hərbcilər, zabitlər, sırası əsgərlər dağlıların sürgün faciəsini dərin kədərlə izləmiş, evlərini, yurdlarını, həyatlarını itirən bu günahsız insanların siyasət qurbanı olduqlarını anlamışlar. A.Starostavski adlı müəllifin və digər müşahidəçilərin əsərlərindən bir qədər sonra verəcəyimiz fraqmentlər bu ovqatı dolğun ifadə edir.

Dağlıların sürülməsi barədə ilkin danışıqlarda söhbət 40-50 min nəfərdən gedirdi, ancaq sonradan bu rəqəm yüz minlərlə ölçüldü. Osmanlı dövləti, xüsusən, anası çərkəz olan Sultan Əbdülhəmid Qafqaz müsəlmanlarını Türkiyənin strateji yerlərinə yerləşdirməyə və sürgün olunan əhalinin güzəranının təminatı üçün mümkün olan hər şeyi etməyə çalışırdı. Ancaq sürülən insanların sayının nəzərdə tutulandan xeyli çox olması, dəniz yoluyla gəlişin əzablı keçməsi, maddi və mənəvi sıxıntılar, bu kütləvi prosesi idarə etməyin çətinliyi və digər amillər nəticəsində həm yolda, həm sürgünün ilk dövrlərində on minlərlə dağlı tələf olur.

Bir çox müşahidəçilər dağlıların ölü sayının hesaba gəlmədiyini, bəzi gəmilərin batdığını, yolda taqətdən düşmüş insanların Anadolu sahillərində də xeyli miqdarda tələf olduğu-

nu bildirir. Gözlənilən saydan dəfələrlə çox köçkün qəbul etməyə məcbur olan Osmanlı dövləti dağlıları Anadolu ilə yanaşı Rumeli, Balkanlar, Suriya, İordaniya, Liviya, Fələstində strateji yerlərə, əsasən, müharibələr nəticəsində əhalisi azalmış ərazilərə yerləşdirir. Qeyd edək ki, Qafqaz müsəlmanları ilə yanaşı, Krımdan da xeyli tatar Osmanlıya köç etmişdi.

Osmanlı dövlətinin müxtəlif ərazilərində yerləşdirilən dağlılar türk dövlətinə həm əsgəri xidmət göstərdilər, həm də iqtisadiyyatın, mədəniyyətin inkişafına töhfə verdilər. Məskunlaşdıqları yerlərdə qısa bir müddətdə abad təsərrüfat, bağlar, əkin sahələri meydana çıxdı. Türkiyənin azadlıq mücadiləsində də dağlılar qəhrəmanlıqla iştirak etdilər, onların sırasından bir çox alimlər, sənət adamları, hərbcilər, dövlət xadimləri yetişdi (dağlıların keçmiş Osmanlı ərazilərinə daxil olmuş müxtəlif dövlətlərdə və müasir Türkiyədə məskunlaşması tarixi və çağdaş durumu haqqında müvafiq web səhifələrinin, o cümlədən “Kafkas Dernekleri Federasyonu”nun məlumatlarına, eləcə də Türkiyə Dövlət arxivinin materiallarına (T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü web sitesi) bax).

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ bir qədər əvvəl, XIX yüzilin 20-30-cu illərində cənubi-qərbi Qafqazdan, Qazaxdan başlayaraq, Borçalı və Ahıska ərazilərindən də xeyli türk – qarapapaq, tərəkəmə, Ahıska türkü və başqaları kütləvi sürgün edilmişdi, yerlərinə isə gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdi, indiki “Ermənistan” ərazisi isə kütləvi şəkildə İran və Türkiyədən gətirilən mühacir ermənilər ilə məskunlaşdırılır və bu qədim türk torpaqlarında süni erməni dövləti yaradılırdı.

Türklərin işğal olunmuş ərazilərdən planlı köçürülməsi yüksək mədəni və iqtisadi səviyyəli bölgələr olmuş Qazax-Borçalı və Ahıskada xüsusilə vüsətlənir. Borçalı və Qazaxdan qarapapaqların və tərəkəmələrin xeyli hissəsi çar hakimiyyətinə boyun əyməyərək Anadolunun şimal-şərqinə köçür, əsasən, Çıldır, Qars, Ərzurum tərəflərdə məskunlaşır. 1828-ci ildə Ahıska

paşalığı süqut etdikdən sonra da yerli türk əhalisinə qarşı mür-təce imperiya siyasəti yürüdü: türklərin xeyli hissəsi Ana-doluya köçürülür, beləliklə, Cavaxet və Dağ Borçalısı az qala tam boşalır. Bu torpaqların Qars, Bəyazid mühacirləri hesabına kütləvi şəkildə erməniləşdirilməsi başlanır. Tədqiqatçı Asif Ha-cılının göstərdiyi kimi, Qafqaz xalqlarının taleyilə oynayan Paşkeviçin əmri ilə ilk vaxtda 30 min, bir qədər sonra isə 100 mindən çox erməni Axısqa yerləşdirilir. XIX əsrin ortaların-da və sonralar da kütləvi erməniləşdirmə siyasəti davam edir. Rusiyanın mərkəzindən 3.000 sektant-duxobor da buraya sürü-lür. 50 minlik Axısqa şəhərinin əhalisi işğaldan sonra 10-13 minə düşür, rus əsarətinin ilk illərində Cavaxetdə 29 kəndi rus hökuməti buralardan çıxarılan türklərdən cəmi 3.600 rubla alır, yerli əhali Türkiyəyə köçürülür, bura gəlmə ermənilər yerləşdi-rilməyə başlayır. Müharibədən sonra Axısqa paşalığının rusla-rın əlinə keçmiş 10 sancağının əhalisi yarıdan çox azalır, 45 minə enir. Türklərin Axısqa, Axılkələk və Borçalıdan məcburi köçü və həmin ərazilərə ermənilərin yerləşdirilməsi çar Rusiya-sının bütün dövrlərində və sonralar da davam etmişdir¹.

Şamildən sonra çərkəzlərin mücadiləsi daha beş il davam etmişdir. Çərkəzlərin mücadilə tarixində Cambulat Bolotoko, Kizbəç Şərətluko, Səfər Bəy Zana, Məhəmməd Əmin, Hacı Barzeq kimi başçıları xüsusi qeyd etmək olar. Azsaylı qüvvə ilə rəqib mövqeyinin dərinliklərinə dəfələrlə yürüşlər etmiş Cam-bulat Bolotoko, demək olar ki, heç bir döyüşdə məğlubiyyətə uğramamış, xəyanət nəticəsində sui-qəsd qurbanı olmuşdur. Otuz ildən çox uğurlu mücadilə aparmış şapsuq əsilzadəsi Kiz-bəç Şərətluko 1830-cu illərdə sayca dəfələrlə çox olan çar qoşu-nlarını kiçik atlı dəstələri ilə məğlub etmişdir, heç vaxt məğlub olmamış bu sərəkərdə də döyüşlərdə aldığı çoxsaylı yaralardan ölmüşdür.

---

¹ Bax: Asif Hacı. Ahıska türkləri: Vətən Bilgisi. İstanbul, 2009.

Lakin müharibənin 1864-cü ildə rəsmən bitdiyi elan olunsa da, nə Qunibin süqutundan, nə də 1864-cü ildə çərkəzlərin məğlubiyyətindən sonra Qafqazda sakitlik tam bərbər olmamış, müəyyən müqavimət izlənmişdir. 1860-cı illərdə bu hərəkatın başında naib və müridlərdən Baysanqur, Umma, Atabay, Sultan Murad kimi mücahidlər durmuşdur (Вах: Известия из Терской области // «Военный сборник», №1, 1862; Известия из Кубанской области // «Военный сборник», №3, 1862; Известия из Терской области // «Военный сборник», №3, 1862).

Məğlub olan dağlılar yeni qiyam üçün məqam gözləmiş və bu gözləntilər 1877-ci ildə Dağıstanda sufi ideyaları ilə müşayiət olunan güclü üsyanla nəticələnmişdir. Bəzi mənbələrdə, o cümlədən, Qaziqumuxlu Əbdürrəhmanın “Dağıstan və Çeçenistanın osmanlıların təhriki nəticəsində 1877-ci ildə süqutu” adlı əsərində bu qiyam türk emissarlarının təbliğatı ilə bağlansa da, əslində, dağlıların yüz ildən çox davam etmiş mücadiləsinin məntiqi davamı idi (33).

Bu mübarizə müxtəlif formalarda və fəallıqla XIX əsrin, demək olar, bütün dövrlərində davam etmişdir. Şimali Qafqazda XX əsrin əvvəllərində və sovet quruluşunun ilk illərində də dağlılar və hökumət orqanları arasında səngiməyən ziddiyyətlər və qarşıdurma müəyyən formalarda, demək olar ki, bütün XX əsr boyu izlənmişdir.

Çar imperiyası dağıldıqdan sonra Şimali Qafqazda bolşeviklərin, ağyardiyaçıların, yerli milli qüvvələrin və beynəlxalq dairələrin iştirak etdiyi mürəkkəb siyasi proseslər cərəyan edir. Bu proseslər özünü, ilk növbədə, müxtəlif inzibati-dövlət qurumlarının, bəzən paralel respublikaların yaradılmasında göstərir.

Rusiyada vətəndaş müharibəsinin getdiyi dövrdə keçmiş Qafqaz İmamətinin əhatə etdiyi ərazidə, o cümlədən, Dağıstan, Çeçenistan, Tersk vilayətinin dağlıq dairələrində 1917-ci ilin noyabrında Dağlı Respublikası (1917-1919) elan olunur. Bundan əvvəl yaradılmış Dağlılar İttifaqının MK tərkibi faktiki

Dağlı Respublikasının hökumətini təşkil edir və ilk sədri neft sənayeçisi və torpaq mülkədarı, çeçen Əbdül-Məcrid (Tapa) Çermoyev seçilir. Ağqvardiyaçıların mövqeyində olan bu hökumət və Tersk kazak qoşunları hökuməti arasında Tersk-Dağlıstan hökuməti yaradılması barədə müqavilə imzalanır. Şimali Qafqazın bəzi ərazilərini nəzarətdə saxlayan bolşeviklərlə rəqabətdə fəaliyyət göstərən bu hökumət Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan tərəfindən dəstək görür. Eyni zamanda, müəyyən hərbi hissələr də Dağlı Respublikasının nəzarətində olur. Bu hökumətdə xarici işlər naziri işləyən Heydər Bammətov yardım məqsədilə Tiflisdə danışıqlar aparır. Lakin 1918-ci ilin yanvar-fevralında Tersk Sovet Respublikasının elan olunması, hərbi-iqtisadi təzyiqlər nəticəsində Dağlı Respublikasının rəhbərliyi Tiflisə köçməyə məcbur olur. Batumda 1918-ci ilin 11 mayında Şimali Qafqaz nümayəndələri Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqı Respublikasının müstəqilliyini və yeni Dağlı hökumətinin yaradılmasını elan edir. Hökumətin tərkibinə, əsasən, keçmiş hökumətin üzvləri daxil olur, Çermoyev yenə baş nazir, Nuh Bəy Şamxal Tarkovski hərbi nazir seçilir. Dağlı hökuməti kazak generalı L.F.Biçeraxovla bolşeviklərə qarşı birgə mübarizə barədə müqavilə imzalayır. 1918-ci ilin noyabrından hökumət Teymur-Xan Şurada (indiki Buynaksk) qərarlaşır. 1918-ci ilin axırlarında türk qoşunları çəkildikdən sonra dağlı qurultayı Koalisiya hökuməti yaradır, Pşemaxo Kotseyev başçı seçilir, kazak rəhbərliyi ilə müqavilələr bağlanır, Azərbaycan və Gürcüstanın köməyi ilə hərbi qüvvələr yaradılır, hərbi-şəriət məhkəmələri təşkil olunur. Lakin 1919-cu ilin yazında Denikin Dağlıstanı tutması ilə Dağlı hökuməti fəaliyyətini dayandırır, hökumət üzvləri Tiflisə mühacirət edir.

Bu aralarda Şimali Qafqazda bolşeviklər tərəfindən Tersk Sovet Respublikası (1918-1919), Şimali Qafqaz Sovet Respublikası (1918) da yaradılır.

Sovetlərin qələbəsi ərəfəsində Şimali Qafqazda Dağlı Respublikasından sonra milli zəmində və bolşevizmə qarşı yönəlmiş ikinci nisbətən nüfuzlu dövlət qurumu isə Şimali Qafqaz Əmirliyi (1919-1920) olmuşdur. 1919-cu ilin sentyabrından 1920-ci ilin martına qədər Çeçenistan və qərbi Dağıstan ərazisində mövcud olmuş Şimali Qafqaz Əmirliyi dağlıların Denikinlə mübarizəsi zəminində formalaşdı. Bu mübarizənin gedişində dağlılar avar Şeyxi Uzun Hacıнын ətrafında birləşdilər. Kiçik dəstəsiylə vaxtilə Şamilin paytaxtı olmuş Vedenoda yerləşən Uzun Hacı Denikinə müharibə elan etdi. 1919-cu ilin sentyabrında Vedenoya gəlmiş, özünü general və knyaz, həm də türk sultanının elçisi kimi təqdim etmiş İnaluk Arsanukayev-Dışninskiinin təşviqi ilə Uzun Hacı Osmanlı sultanı-xəlifənin himayəsi altında Şimali Qafqaz Əmirliyinin yaradıldığını elan etmişdir. Özünə Şimali Qafqaz Əmirliyinin əlahəzrət imamı və əmiri Şeyx Uzun Hacı Xan titulu götürmüş Uzun Hacı az bir müddətdə 6 birləşmədən ibarət 10.000-lik ordu yaratmış, səkkiz nazir, o cümlədən baş nazirdən ibarət hökumət formalaşdırmış, inzibati idarəçilikdə naiblik və şəriət məhkəməsi tətbiq etmişdir. Lakin 20-ci illərin əvvəllərindən bolşeviklərin güclənməsi və təzyiqlə əmirliyin iqtisadi və siyasi durumu olduqca çətinləşir. Uzun Hacıнын rəhbərlik etdiyi, Çeçenistanı və Dağıstanı əhatə edən, şəriətə əsaslanan dağlı dövləti fəal xarici siyasət aparır, bolşevikləri neytrallaşdırmaq məqsədilə onlarla anlaşmağa çalışırdı (dövlət gerbində qılınc, tüfəng və Quran olan bu dövlətin tarixi ayrıca əhəmiyyətli mövzudur). Gerçək hərbi-siyasi amilləri anlayan Uzun Hacı bolşeviklərin riyakar təklifinə – əmirliyin geniş muxtariyyət əsasında sovet Rusiyasının tərkibinə daxil olmasına razılıq vermiş, bir qədər sonra isə rəhmətə getmişdir.

Beləliklə, Şimali Qafqazın milli respublikaları bir müddət müstəqil dövlət kimi mövcud olur, lakin Azərbaycan, Krım, Ural, Kokand, Cənubi-Qərbi Qafqaz, bir qədər sonralar cənub-

da Azərbaycan Demokratik və şərqdə Doğu Türkünstan cümhuriyyətləri kimi kənardan təcavüz nəticəsində süqut edir. Qeyd edək ki, XX yüzilin 20-ci illərində Qafqazda yaranmış cümhuriyyətlərin tarixi hələ də tam öyrənilməyib¹

Vətəndaş müharibəsindən və sovetlərin qələbəsindən sonra müstəqil dağlı respublikalarının rəhbərləri, o cümlədən Heydər Bammət və Tapo Çermoyev, sovetləri qəbul etməyən bir çox dağlılar yenidən mühacirətə üz tutur, vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində qalırlar. 1922-ci ildə Türkiyədə mühacirətdə olan çeçenlər Dağlı ASSR-in tərkibində olan Çeçen nahiyəsi partiya rəhbərliyinə vətənə qayıtmaq xahişi ilə müraciət etsələr də bolşevik hakimiyyəti buna imkan vermir.

Sovet rejimi tam qərarlaşdığı dövrdən isə bolşeviklər tərəfindən Çeçen Milli Dairəsi (1920-1922), Şimali Qafqaz İmamətinin formal varisi olan Dağlı Muxtar SSR (1921-1924), Çeçen Muxtar vilayəti (1922-1934) yaradılır. 1934-cü ildə yaradılmış Çeçen-İnquş MSSR 1944-cü il deportasiyasından sonra 1957-ci ilə qədər Qroznı vilayəti kimi mövcud olur. 1957-ci ildən bərpa olunan Çeçen-İnquş MSSR-in çeçenlərə aid hissəsində 1991-ci ildəki məlum hadisələrdən sonra İçkeriya Çeçen Respublikası elan olunur, 2000-ci ildən isə bu qurum Çeçen Respublikası adlandırılır.

Bütün bu illər ərzində, sovet quruluşunun bərqərar olmağa başladığı dövrlərdən bir çox Qafqaz xalqlarının hakimiyyətlə ciddi toqquşmaları olmuşdur. Dağlılar sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı müqavimət göstərir, sərt şəkildə yatırılan bu qarşıdurmalar kütləvi repressiyalara səbəb olur.

Yerli əhali ilə yeni hakimiyyətin münasibətlərini normalaşdırmaq məqsədilə 1921-ci ilin yanvarında Vladiqafqazda dağlıların qurultayı keçirilir, qurultay şəriət və adətin qəbul edilməsi, çarizmin qəsb etdiyi torpaqların qaytarılması şərti

---

¹ Bax: Asif Abbasoğlu. Qafqazda türk cümhuriyyətləri // “Ədəbiyyat qəzeti”, 4.01.1991.

sovet hakimiyyətinin tanınması ilə razılaşıır. Milli məsələlər komissarı olan Stalin bu şərtlərlə razılaşıır və qarşılıqlı anlaşma nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiş Dağlı sovet respublikası elan olunur, torpaqların bir qismi kəndlilərə qaytarılır, hətta dövlət müəssisələrində Şamil və naiblərinin şəkilləri asılır. Lakin bütün bu razılaşmalar və nisbi sakitlik sovet rejiminin siyasi manevrinin nəticəsi idi və müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Sovet hakimiyyəti möhkəmləndikdən sonra, 20-ci illərin axırlarına dağlılarla əldə olunmuş razılaşmalar bolşeviklər tərəfindən pozulur, kollektivləşmə adıyla torpaqlar kəndlilərdən alınır, dini azadlıq məhdudlaşdırılır, şəriət və adətə qarşı mübarizə başlayır. 1928-ci ildə RSFSR-in Cinayət məəcəlləsinə ənənəvi adətlərdən, nəsil sistemindən gələn cinayətlərlə bağlı maddə daxil edilir. Bütün bunlara dözməyən dağlılar hərəkətə gəlir, qiyamlar başlayır. 1929-cu ilin payızında Çeçenistanın Qoytı kəndində Molla Əhmədin və Şalidə Şita İstamulovun başçılıq etdiyi üsyanlar xüsusilə vüsətlənir. Qiyamçıların sovet hökumətinə qarşı irəli sürdüyü tələbləri Moskva komissiyası haqlı saysa da, həbslər başlayır, Şita İstamulovu həbsdən silahdaşları xilas edir. İstamulov bundan sonra həmvətənlərini cihada, İmamətin bərpasına çağırır. Həmin ilin dekabrında sovet hökuməti Qoytı və Şali kəndlərinə dörd piyada və bir atıcı diviziyası, üç QPU (Baş Siyasi İdarə) eskadronu göndərir. Bir aylıq döyüşdən sonra qiyam yatırılır, üsyançılar məhv edilir. Sovet qoşunları xeyli miqdarda canlı qüvvə itirir. Şita İstamulov bir qrup silahdaşı ilə mühasirəni yarıb dağlara çəkilir. Sonradan əfv olunan Şita xalq arasında böyük nüfuzuna görə hətta Şali İstəhlak kooperativi ittifaqının sədri təyin olunur. Lakin 1931-ci ildə əfv fərmanını rəsmən təqdim etmək bəhanəsilə rayon QPU rəisi Baklanovun yanına çağrılır və rəis xəyanətkarcasına onu güllələyir, tapançanın darağındakı güllələrin hamısını Şitanın bədəninə boşaldır. Ölümçül Şita rəisi xəncərlə öldürməyə müvəffəq olur. Şitanın qardaşı Həsən dağlara çəkilərək uzun müddət hakimiyyətdən intiqam alır.

Sovet hakimiyyəti hərbi-inzibati təzyiqdən başqa, dağlılara mənəvi təzyiqini də bütün bu illərdə davam etdirir. Çeçen Vilayət partiya komitəsinin birinci katibi Yeqorov uzun müddət Şamil İmamətinin paytaxtı olmuş Darqo kəndində donuz ferması açmaq fikrinə düşür, dağlıların donuz yemədiyini ona dedikdə, bunun daha yaxşı olduğunu, donuzların oğurlanmayacağını bildirir. Donuzların hamısını darqolular elə ilk gecə doğrayır. Buna görə otuzdan çox kəndli Sibirə sürülür.

1930-cu illərdə dağlılara qarşı təzyiqlər, xüsusən, din xadimlərinin repressiyası bütün kəskinliyi ilə davam edir. Sovet hökumətinin Qafqaz müsəlmanlarına yad münasibəti özünü müharibə dövründə də göstərir. Çeçen və inquşların donuz yemədikləri bəhanəsilə onlar hərbi xidmətə çağırılır. Hakimiyyətə xalq arasında gərginlik və inamsızlıq dərinləşir və nəhayət, bütün bunlar 1944-cü il deportasiyası ilə nəticələnir.

Göründüyü kimi, narazılıqlara və qarşıdurmalara əsas səbəb Qafqazda Rusiya imperiyasının buraxdığı ciddi səhvlərin XX yüzildə bolşevik rejimində və müəyyən qədər müstəqil Rusiyada yenidən təkrarlanması olur. Sovet hakimiyyətinin Qafqaz (həm Şimali, həm də Cənubi) müsəlmanlarına – türklərə, dağlılara qarşı repressiv münasibəti, ilk növbədə, ədalətsiz ərazi-inzibati bölgüsündə təzahür edir, bir çox torpaqlar əldən çıxır, bəzi xalqlar (Azərbaycan türkləri, qaraçay-balkarlar, vaynaxlar, Ahısqa türkləri və s.) parçalanaraq, başqa-başqa inzibati ərazilərə düşür, tarixi-coğrafi adlar dəyişdirilir. Qafqaz müsəlmanlarının ən böyük məmləkəti və pənah yeri olan Azərbaycan bir-neçə hissəyə bölünür, tarixi ərazilərimizin bir hissəsində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaradılır.

Bundan başqa, Qafqaz müsəlmanlarının milli ruhlu ziyalıları təqib olunur, milli mədəniyyət və islam sıxışdırılır, kosmopolitləşdirmə güclənir, erməni təxribatları, iftiraları öz mənfi rolunu oynayır.

Bir çox toplumlar kimi, Qafqaz müsəlmanlarının da milli varlığına qarşı yönəlmiş 1930-cu illərin repressiyalarından sonra, 1944-cü ildə sovet rejimi tərəfindən Krım və Qafqaz müsəlmanlarına qarşı yeni cinayət törədilir – qaraçaylar, çeçenlər, inquşlar, noqaylar, balkarlar, kalmıqlar, Ahıska türkləri, Krım türkləri, eləcə də, Azərbaycan türklərinin müəyyən hissəsi Orta Asiyaya sürgün edilir. Çar dövründə olduğu kimi, sovet rejimində də Qafqaz və Krım türklərinin və digər müsəlman xalqlarının sürgünü özlüyündə tarixi və dövləti cinayət olmaqla yanaşı, icra mexanizminin amansızlığına görə də ikiqat cinayət hesab edilə bilər.

Araşdırıcıların göstərdiyi kimi, sürgün olunanların üçdə birindən çoxu elə yoldaca şəraitsizlikdən, aclıqdan, soyuqdan tələf olmuşdur (bax: Белая книга. Грозный – Алма-Ата, 1991). Bir çox faktlar, sənədlər, müşahidələr, insanların canlı yaddaşı təsdiqləyir ki, müsəlman xalqlarına qarşı bütün bu qeyri-insani repressiyalar planlı, düşünülmüş, məqsədyönlü həyata keçirilmiş, onların həm fiziki, həm mənəvi məhvinə səbəb etmişdir. Sovet rejiminin bütün dövrlərində, azərbaycanlılara qarşı isə həm də 1980-90-cı illərdə həyata keçirilmiş bu dövləti cinayət nəinki hüquqi qiymətini almamışdır, bu xalqların, demək olar, əksəriyyətinin haqları da indiyədək tam bərpa edilməmişdir.

Son dövrdə yazılmış bir sıra əsərlərdə bu tarixi faciələri əks etdirən müəyyən faktlar və materiallar əks olunmuşdur (Ю.Дешериев. Жизнь во мгле и борьбе. М., 1995; Н.Ф.Бугай, А.М.Гонов. Кавказ: народы в эшелонах. М., 1998 – bu kitabda Qafqaz müsəlmanlarının, xüsusən, türklərin, eləcə də gürcülərin tarixi faciələrinin əsas alətlərindən olmuş Ermənistan respublikasının repressiyaya uğramış xalqların reabilitasiyası yönündə iş aparması barədə mülahizələr həqiqətə heç vəchlə uyğun deyil və müəlliflərin saxta balanslaşdırma mövqeyini əks etdirir; А.Ю.Коркамазов. Этнополитические процессы на Северном Кавказе. Ставрополь, 1994; Asif Hacılı. Qəribəm

bu vətəndə. Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti. B., 1992; Asif Hacı. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul, 2009).

Qafqaz müsəlmanlarının – türklərin, dağlıların çar və sovet dönəmindəki milli faciələrinin ortaqlığı, bu qardaş xalqların tale birliyi türk və dağlı folklorundakı sürgün motivlərinin müştərəkliyi ilə də təsdiqlənir (bu haqda bax: Asif Hacı. Ahısqa türkləri sürgün folkloru. Bakı, 2014).

Bu və ya digər dərəcədə toxunduğumuz bütün bu faktlar göstərir ki, türklərə və dağlılara qarşı repressiyalar həm çar, həm də sovet dövründə imperialist dövlət siyasətinin nəticəsi idi. Sovet dövləti dağıldıqdan sonra, müstəqil Rusiyada milli hüquqlar, eyni zamanda dini azadlıq xeyli genişlənsə də, 90-cı illərin əvvəllərindəki qarışıqlıq dövründə buraxılan siyasi səhvlər, siyasi intriqalar, hakimiyyət çəkişmələri, idarəçiliyin zəifləməsi, iqtisadiyyatın sarsılması və kənar təsirlər Qafqazı yenidən alovlandırır və Şimalda Çeçen savaşı, Azərbaycanda Qarabağ, Gürcüstanda Abxaziya və Osetiya münaqişələri alovlanır.

XX əsrin sonlarından başlayan bu yeni qarşıdurmaların faciəviliyi Rusiya siyasi dairələrindəki müəyyən səhvlər və rəqib qruplaşmaların fəaliyyəti, Qafqazda nüfuz sahibi olmağa can atan bir sıra beynəlxalq qüvvələrin və bu ərazilərdə tarixən təxribətçi rol oynayan erməni terrorçu-millətçi ideoloqlarının və praktklərinin fəaliyyəti ilə dərinləşir. Hazırda Qarabağı nəzarətlərində saxlayan ermənilər Gürcüstanda Abxaziya separatizmində fəal iştirak etmiş və bu gün də Gürcüstanın Cavaxet ərazisini erməni separatçılığının növbəti qaynar mərkəzinə çevirmişlər, bütövlükdə Samsxe-Cavaxet və Kvemo Kartli (Borçalı) ərazilərində təxribat aparırlar.

Müxtəlif siyasi-ideoloji meyillərin, geosiyasi maraqların toqquşduğu Qafqazda ermənilər, xüsusən, onların hələ çarizm dövründə imperiya mərkəzindən yaradılmış geniş terror şəbəkəsi yenə də bəzi beynəlxalq qüvvələr tərəfindən qafqazlılara qarşı fəal istifadə olunmaqdadır. Erməni siyasi-terror struktur-

larının tarixən müxtəlif güc mərkəzlərinə qulluq etməsi, riyakar mahiyyəti artıq nəinki Qafqaz xalqları üçün, sadə ermənilərin özü və müasir Rusiya üçün təhlükəli proseslərə rəvac verir.

Qeyd edək ki, Dağlıq Qarabağda söhbət yalnız terror təşkilatları və separatizmdən deyil deyil, Ermənistanın dövlət səviyyəsində ərazi iddialarından və Azərbaycan Respublikasına qarşı işğalçı hərbi təcavüzündən, eləcə də dövlət terrorundan gedir.

Bir daha vurğulayaq ki, bir çox rus müşahidəçilərinin göstərdiyi kimi, Qafqazdakı münaqişələrin, xüsusən Şimali Qafqazdakı toqquşmaların əsas tarixi səbəblərindən biri də – mərkəzi hakimiyyətin bəzən yerli əhaliyə qarşı səhv siyasəti, Qafqaz müsəlmanlarının psixologiyasına, adət və ənənəsinə nəbələdliyi, qafqazlı xarakterinin, həyat tərzinin nəzərə alınmaması və nəticə etibarilə, dialoq imkanlarının daralmasıdır. Təəssüf ki, belə siyasi yanlışlıqlar iki yüz il əvvəl də, sonralar da və indi də təkrarlanır və vəziyyəti tam sabitləşdirməyə, kənar təsirləri neytrallaşdırmağa, regionda gerçək dialoq, barış və sülh əldə olunmasına mane olur. Qafqazda sabitlik və sülhə nail olmağın əsas yollarından biri – regionda aparılan dövlət siyasətində qafqazlıların tarixinin, etnik xarakterinin, mədəniyyətinin, psixologiyasının, ənənəvi həyat tərzinin və maraqlarının nəzərə alınmasıdır.

DAĞLI XARAKTERİ

*Как от удара шашки о кремьнь сыплются искры,
так и мы явились от Турпаля Начхоо.
Родились мы в ту ночь, когда щенилась волчица...
Из чеченской народной песни*

*Çaxmaq daşına vurulan qılınc zərbəsindən
qıçılımlar çaxdığı kimi, biz də Turpal Naçxoodan törədik.
Biz canavar balalayan gecə doğulduq...
Çeçen xalq nəğməsindən*

Tarixi-kulturoloji tədqiqatlarda Qafqaz mədəniyyətinə və qafqazlı xarakterinə fərqli metodoloji yanaşmalar var: vahid Qafqaz mədəniyyəti, Qafqaz dağlı mədəniyyəti (Cənubi Qafqazın ümumi tipologiyaya uyğun mədəniyyətindən fərqli), Qafqazın qohum xalqlarının fərqi mədəniyyəti və s. Bu yanaşım fərqliliyinə baxmayaraq, Qafqaza sadəcə coğrafi-iqtisadi region deyil, orijinal lokal sivilizasiya tipi kimi münasibət getdikcə özünü doğrultmaqdadır.

Ancaq Qafqaz özü də, təbii ki, vahid anlayış kimi götürülə bilməz – burada coğrafi, tarixi, təsərrüfat, etnik, dini, dil amillərindən gələn müxtəlifliklər mövcuddur. Qafqaz ərazisində mədəniyyətlərin, dillərin heyrətamiz rəngarəngliyi ilk növbədə coğrafi xüsusiyyətlərdən doğur. Aran, sahil, dağətəyi, dağlıq ərazilərə xas təsərrüfat tipləri, mədəni əhatənin və təsirlərin, islam, xaçpərəstlik, büt-pərəstliyin çulğaşması, şaquli səmtdə formalaşan məskənlərin qapalılığı burada ümumqafqaz vəhdəti ilə yanaşı, fərqlilik və rəngarəngliyin də meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Coğrafi şərait və təsərrüfat özəllikləri ilə bağlı bu özünəməxsusluq Şimali və Cənubi Qafqaz arasında da nəzərə çarpır. Şaquli zonallığın və sərt dağlıq şəraitin izlən-

diyi şimaldan fərqli olaraq, cənubda təsərrüfat və mədəniyyət tipi tarixi-ictimai formasiyaların və dövlətçiliyin klassik inkişaf modellərinə daha uyğundur. Subtropik dənizsahili zonadan əbədi buzlaqlara doğru ucalan ərəzidə formalaşmış Şimali Qafqaz mədəniyyəti özü də şərq və qərbi hissələrdə müəyyən fərqliliyə malikdir.

Qədim mədəniyyətlərin, Yaxın Şərq, antik, Turan, Bizans, Anadolu, slavyan mədəniyyətlərinin təsiri ilə formalaşan Qafqaz dağlı mədəniyyəti XV – XVII əsrlərdə özünəməxsus sivilizasiya tipi kimi tam formalaşır. Daxili quruluşu, müdafiə gücü, mədəni siması, mühitlə əlaqələri olan dağlı mədəniyyəti hətta ətrafa təsir gücünə malik olur. Bu dövrdə Kabarda və şamxallıqlar xüsusi nüfuz qazanır və Şimali Qafqazın əksər hissələrini nəzarətdə saxlayır, geniş xarici əlaqələr qurur. Qədimlərdən başlayaraq Qafqaz dağlı mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirən əsas amil türk aləmi ilə əlaqələr olmuşdur (təbii ki, türklər özləri də daim Qafqaz mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olmuşlar və burada söhbət coğrafi cəhətdən Qafqaza aid olmayan türk toplumları və dövlətlərindən – Türkünstan, Volqaboyu, Krım, Osmanlı və sairədən gedir). Sovetlər quruluşu qərarlaşana qədər Şimal Qafqaz dağlılarının əsas ünsiyyət və rəsmiyyət dili türk dili – Azərbaycan və kumık türkcəsi olmuşdur (eyni vəziyyət cənubi Qafqaza da xasdır).

Azərbaycanın Şimali Qafqaz dağlıları ilə əlaqələri tarix boyu xüsusilə sıx və hərtərəfli olub. İslam etiqadı, klassik Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti, təhsili, türk mənəvi dəyərləri şimali Qafqaza məhz Azərbaycan vasitəsilə ötürülmüş və bu əlaqələr dağlı mədəniyyəti və etnik xarakterinin təşəkkülündə böyük rol oynamışdır. Cənubu və şimalı birləşdirən qədim Azərbaycan şəhəri Dərbənd nəinki Qafqazın, bütövlükdə Şərqin mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olmuş, bir çox səyyahlar bu şəhəri dünyanın məşhur mədəniyyət, elm ocaqları, o cümlədən Afina ilə müqayisə etmişlər. 1816-1836-cı illərdə Qafqaz korpusunda

qulluq etmiş Vasili Andreyev 1876-cı ildə dərc olunmuş, Bestujevin Dərbənd həyatını təsvir edilən xatirələrində yazırdı: “...Bestujev tezliklə tatar dilini öyrənərək Dərbənd əhalisi arasında populyar adam oldu, Dərbənddə o dövrdə tatar dilinin təmizliyinə və oradakı alimlərin müdriqliyinə görə müsəlman Afinası hesab olunurdu və onların arasında İskəndər bəy (Aleksandr) hörmət qazandı” («...скоро ознакомьсь с татарским языком, Бестужев сделался популярным человеком между дербентскими жителями, а Дербент считался тогда мусульманскими Афинами, по чистоте татарского языка и мудрости тамошних ученых, и между ними Искандер-бек (Александр) приобрел уважение» // 34).

Bir çox dağlı ədib və aşığıları Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratmış, dağlıların nümayəndələri, din xadimləri, alimlər, sənət adamları Dərbəndlə yanaşı, Gəncədə, Şirvanda, Bakıda təhsil almış, azərbaycanlılar Şimali Qafqazda milli şüurun və dövlətçiliyin inkişafında böyük rol oynamışlar.

Azərbaycanın görkəmli dövlət, təhsil və elm xadimi Əziz Əliyevin Azərbaycan – Dağıstan dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsində və inkişafında xüsusilə böyük rolu olmuşdur. Ölkəmizdə dövlət quruculuğu, təhsil və elmin təşkilində mühüm fəaliyyəti olmuş Əziz Əliyev 1941-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, 1942-ci ildən 1948-ci ilədək isə Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində işləmişdir. Stalinin repressiv rejiminin məlum xüsusyyətlərinə baxmayaraq, Əziz Əliyev Dağıstan xalqlarının milli mədəniyyətinin və dövlətçiliyinin inkişafı yolunda fədakarlıqla çalışmışdır. Sovet tarixinin ən çətin və mürəkkəb bir mərhələsində Dağıstana rəhbərlik edən Əziz Əliyev yüksək səviyyəli idarəçiliyi, əhaliyə humanist münasibəti ilə dağlıların dərin ehtiram və məhəbbətini qazanmış və onun xatirəsi dağlılar tərəfindən xalqlarımız arasında dostluq və qardaşlıq rəmzi kimi bu gün də böyük hörmətlə anılır.

Azərbaycan-dağlı münasibətlərinə dolayısı ilə aid olan, bəzən mətbuatda səhv şərh edilən bir məsələni də qeyd etmək istərdik. Qafqaz müharibəsində, o cümlədən Qunib mühasirəsində iştirak edən Abşeron, Şirvan, Nəvai, Kür kimi alayların şərti adlarından başqa (eləcə də Tengi, Minqrel, Kabardin və s. alay adları), Azərbaycana və Azərbaycan türklərinə heç bir dəxli yoxdur. Bu adlar hələ XVIII əsrin əvvəllərində, Nizovoy korpus dövrlərində yaradılmış, çox müxtəlif adlar daşımış hərbi hissələrə yerləşdirildiyi yerlərə uyğun olaraq Yermolov tərəfindən şərti olaraq verilib və V.A.Pottonun yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabının ikinci cildinə girişində yazdığı kimi, bu ad dəyişmələri çox dolaşlıq törətdiyindən, 1825-ci ildə hətta çarın köhnə adları qaytarmaq barədə sərəncamı olub, lakin dolaşlıqın daha da artacağından ehtiyatlanan hərbi rəhbərlik bu sərəncamı icra edə bilməyib («Дело в том, что Ермолов, желая оставить свой любимый Кабардинский полк в Грузии, распоряжением от четвертого ноября 1819 года взял да и переименовал его в Ширванский; но так как имя Кабардинского полка все же должно было остаться, то Казанскому полку, находившемуся на линии, приказано было именоваться Кабардинским, а все, что осталось от настоящего Ширванского полка, под именем Казанского отправлено обратно в Россию... Эта перетасовка, а также бумаги, писанные тяжелым неясным языком, до того затемнили дело, что когда делались, например, предписания одному из этих полков, они попадали в другой, носивший прежде то же имя, или наоборот, так как одни называли полки по старому, другие по-новому. Сам Кавказский штаб наконец сбился с толку, в Петербурге же и вовсе не могли уяснить себе, что такое произошло с полками... Правда, спустя несколько лет, в мае 1825 года, последовало высочайшее повеление: «Всем трем полкам именоваться прежними своими названиями»), но это нисколько не поправило дела. Чтобы в

действительности возвратить каждому полку прежнее имя, которое он носил до 1819 года, пришлось бы: Ширванский полк опять назвать Кабардинским; Кабардинский — Казанским и отправить его в Россию, а из России Казанский полк, назвав его Ширванским, отослать на Кавказ» //118).

Qonşu xalqlar, ilk növbədə, türklərlə bütün bu tarixi-mədəni əlaqələr coğrafi, sosial amillərlə birlikdə dağlı mədəniyyətini və dağlı etnik xarakterini formalaşdırmış, ona özünəməxsus keyfiyyətlərlə aşılamışdır. Bir çox müşahidəçilər dağlıların etnik xarakterinin əsas göstəricilərindən biri kimi, insan şəxsiyyətinin azadlığını və cəmiyyətdə sosial-sinfi bərabərliyi vurğulayıblar. Dağlı xalqlarının sosial əsarəti qəbul etmədiyi, cəmiyyətdə bir silkin, təbəqənin digəri üzərində hakimliyinin mümkünsüzlüyü, insanların bərabərliyi, cəmiyyətin üzvünə ilk növbədə şücaətinə və bütövlüyünə görə dəyər verildiyi göstərilir. Burada var-dövlətin də, əsasən, döyüşçülük qabiliyyəti ilə qazandığını və varlı adama da məhz sərvətinə görə deyil, yaxşı döyüşçü olub sərvət qazandığına görə hörmət edildiyi bildirilir. Dağlıların bir cəhəti kimi də verdikləri sözə sahib olmaları, sədaqət və dəyanəti üstün tutmaları hesab edilmişdir. Dağlının kiminləsə münasibətləri pozulduqda da, o, yalnız ağsaqqal və ya din xadimi tərəfindən verdiyi sözdən gerçək səbəbə görə rəsmən azad edildikdən sonra həmin adamla toqquşa bilər.

Qafqaz müsəlmanlarının, o cümlədən dağlı xalqlarının – çərkəz-adıqların, abxazların, çeçenlərin, osetinlərin, ləzgilərin, avarların, qaraçayların, balkarların, kumıqların, noqayların, kabardinlərin və s. bu kimi etnik keyfiyyətlərini müəyyənləşdirən mühüm amillərdən biri, qeyd etdiyimiz kimi, coğrafi şərait, məskunlaşdıqları tarixi ərazidir.

Dağ mühitinin sərt həyat təzi burada yaşayan insanlara dözümlü, mübarizlik aşılamış, eyni zamanda, bir-birindən aralı məskənlərdə yaşayan insanlarda daxili intizam, nəsil-soy hissi, toplum və ailə qarşısında sədaqət və məsuliyyət, qəfil basqın-

lardan qorunmaq üçün daimi hazırlıq və döyüşçü qabiliyyəti, əsgəri şücaət kimi xüsusiyyətlər önə çıxır. Dağlı kamil döyüşçü, sadıq dost, sözünün ağası, eyni zamanda, düşmənə düşmən, zora əyilməz, əsarətlə barışmaz, şəxsiyyətini alçaltmaz, məğrur və azadlıqsevər, cəsur və dəyanətli insandır.

Beləliklə, dağ şərəiti, buna uyğun təsərrüfat və həyat tərzi dağlı psixologiyasına həlledici təsir göstərmişdir. Əkinçiliyə yararlı torpaqların az olduğu dağ mühitində, əsasən, heyvandarlıq üstünlük təşkil etdiyindən, izafi məhsul elə də çox olmadığından icbari əmək və sosial siniflərin differensiasiyası, feodal cəmiyyətinə xas sosial asılılıq münasibətləri zəif, yox səviyyəsində olmuşdur.

Bu amillərin təsiri ilə cəmiyyətdə özünəməxsus dağlı demokratiyası, insanların bərabərliyi təşəkkül tapmışdır. Dağlı cəmiyyətində klassik dövlət sistemə uyğun gəlməyən ictimai sistem – insanların ictimai-sinfi bərabərliyinə əsaslanan, yəni varisləklə formalaşmayan mütəhərrik hərbi ierarxiya, döyüşçülük qabiliyyəti və nəsil şərəfi ilə müəyyənləşən sosial strukturlar formalaşmışdır. Klassik feodal quruluşu tədricən aradan qalxmış, ara-sıra bəzi daxili qüvvələrin və ya kənar əsilzadələrin hökmdarlıq iddia və cəhdləri isə uğursuz olmuşdur. Şeyx Mənsur, İmam Qazi Məhəmməd, İmam Həmzət, İmam Şamil hərəkətinin əsas hədəflərindən biri də çar dövlətçiliyinin təşviq və tətbiq etdiyi sinfi asılılıq və təhkimçilik, yeni sosial situasiyadan istifadə edərək xalq üzərində feodal hakimiyyətinə can atan yerli əsilzadələr olmuşdur. Qəzavət hərəkətində milli azadlıq ideali ilə bərabər, dağlıların ənənəvi həyat tərzinə və mədəniyyətinə uyğun sosial ədalət və bərabərlik, insanların azadlığı, köləliyin və təhkimçiliyin ləğvi əsas məqsədlərdən olmuşdur. Bu tarixi zəmində Qafqaz müsəlmanlarının xarakterində azadlıq, şərəf, cəsurluq, qürur, sədaqət, ləyaqət mühüm etnik dəyərlərə, insanın, nəslin, sülalənin, tayfanın simasını müəyyənləşdirən anlayışlara çevrilmişdir.

Dağətəyi və aran ərazilərdəki intensiv əkinçilik isə feodal münasibətlərini, cəmiyyətin təbəqələşməsini, muzdlu feodal drujinalarını yaratmış, kəndlilərin feodal asılılığını, yəni klassik mənada dövlətçiliyi şərtləndirmişdir. Dağətəyi və düzənlik ərazilərdə də ictimai demokratiya daha çox dağ-aran arasında heyvandarlıqla məşğul olan tərəkəmə həyat tərzində, müvafiq türk və dağlı toplumlarında izlənilməkdədir. Lakin əkinçilik mədəniyyətinin yüksək olduğu, böyük gəlir gətirən aran ərazilərdə tədricən feodal aristokratiyası ilə kəndlilərin bir-birindən təcridlənməsi güclənmişdir. Sahib olduğu münbit torpaqlardan qazandığı sərvət feodala peşəkar hərbi qüvvələr saxlamağa və bu qüvvələrin köməyi ilə həm təbəələrinə nəzarət etməyə, həm öz mülkünü kənar təcavüzdən qorumağa, həm də digər feodalların ərazilərini zəbt etməyə imkan vermişdir. Feodala qarşı kəndli narazılığı isə geniş qiyam və üsyanlarda, deyək ki, Koroğlu, Puqaçov hərəkətində ifadə olunmuşdur. Lakin aran mühitindəki təsərrüfat tipi dövlətçiliyin, klassik saray mədəniyyətinin, bütövlükdə, elmin, sənətin, təhsilin, eləcə də, peşəkarların məşğul olduğu hərbi sənətinin vüsətli inkişafına və son nəticədə, dağlı toplumlarını nəzarətdə saxlamağa imkan vermişdir.

Lakin dağlı həyat təzi və təsərrüfatı, bir-birindən aralı kiçik aullar şəklində məskunlaşma məcburiyyəti çoxsaylı peşəkar ordu yaratmağa imkan verməmiş və dağlıların hər birini, hər bir ailə, soy və toplumu müdafiə, etnik və nəsil birliyi haqqında düşünməyə məcbur etmişdir – qülləvari evlər, əhalinin dağ zirvələrinə, içərilərə (*İçkeriya* – türkcə “iç yer”, “iç ərazi”) doğru məskunlaşması, müxtəlif aul və nəsilərin qarşılıqlı yardım təəhhüdləri və ümumən, dağlılarda tayfa, sülalə, nəsil münasibətlərini tənzimləyən, bütün xalqı birləşdirən sistemli qohumluq əlaqələri (tukxum, teyp, qar, nekye), təsərrüfatdan ayrılmayan fərdlərin yüksək hərbi səriştəsi, cigitlik ideali, ictimai xaos, şərəf-davranış kodeksindən kənar davranışa imkan verməyən sərt cəza sistemi, xüsusən, qan düşmənçiliyi və digər cəhət-

lər xeyli dərəcədə məhz coğrafi şəraitdən və buna uyğun həyat tərzindən qaynaqlanır.

Nəticə etibarilə, dağlıların güzəranında və psixologiyasında hərbi tərzin müəyyən qədər militaristləşməsi, yüksək döyüşü mədəniyyəti və səriştəsi bir çox cəhətdən coğrafi şəraitlə, dağ mühitinin yaşam üçün çətinliyi ilə bağlıdır. Hər bir nəslin öz müdafiə qülləsi, hücum zamanı insanların və mal-qaranın qorunduğu sığınacaq olur, aullar hərbi istehkam kimi qurulur, hər bir gənc döyüşçü kimi formalaşır, nəsil-el yolunda fədailik ideallaşdırılır. Nəsil, sülalə həmrəyliyindən və hərbi birliyindən başqa, kiçik aullar da birlik yaradır və kənarından müdaxilə zamanı qarşılıqlı müdafiə olunurdular. Azad və bərabərhüquqlu dağlı cəmiyyətləri, onların üzvləri (uzdenlər – dağlılarda insan bildirən “uzden” sözündən düzələn “uzdenli” ifadəsi azad deməkdir) həm hərbi təcavüz, həm də iqtisadi məsələlərdə bir-birinə yardım göstərirdilər. Tədricən bu həyat tərzinə uyğun mənəvi dəyərlər, etiket qaydaları, davranış və əxlaq kodeksi formalaşdı.

Dağlıların həyatı tarix boyu xüsusi etiket və adətlə tənzimlənmişdir. Çərkəzlərdə “Adıqə habze” (adıq adəti, adıq davranışı) mənəvi kodeksi, vaynaxlarda “Yaxan kostaş” (“Vaynaxların ədəb və ləyaqət əhdləri”) və “Noxçalla” adlanan etiket qaydaları ictimai davranışın, demək olar, bütün sahələrini əhatə etmişdir.

Hərfi tərcüməsi mümkün olmayan Noxçalla sözü çeçenlərin davranış etiketini, milli xarakterin əsas anlayışlarını, mənəvi dəyərləri ifadə edir. Bu etik-mənəvi kodeksin əsasını şəxsiyyətin azadlığı, ictimai bərabərlik, ləyaqət, insana hörmət, sədaqət, ailə əxlaqı, nəsil və el qarşısında məsuliyyət, qonaqpərvərlik, yardımlaşma təşkil edir. Ünsiyyətdə yalnız qohumlara deyil, yad, qərib adamlara da yüksək ehtiram göstərilir, başqasının hüququna hörmət edilir və ondan da belə davranış gözlənilir. Şəxsiyyətin azadlığını və ləyaqətini uca tutan çeçen-

lərdə indi də işlənən qədim salamlama formalarından biri “azad gəl”dir.

Daim öz müstəqilliklərini saxlamış dağlıların azadlıqsevərliyini belə bir rəvayət də təsdiqləyir: bir rus generalı türk sultanının Qafqazı rus çarına hədiyyə etdiyini söylədikdə, ağsaqqal çərkəz ağacdan pərvazlanan quşu göstərərək deyib: “Onu sənə bağışlayıram, bacarırsansa götür”.

Vaynax əxlaq kodeksinin mühüm bir anlayışı da “yax”dır (sima, ədəb, sifət). İlk növbədə fərdin inkişafını, sağlam rəqabəti önə çəkən “yax” meyarları vaynaxların qədim əxlaq-şərəf kodeksi olan “Yaxan kostaş”da cəmləşib. Təvazökarlıq, genişürəklik, səxavət, ehtiyacı olana yardım, şücaət, igidlik, zəhmətsevərlik aşılayan bu kodeksin “Yaxan kostaş”da ifadə olunmuş meyarlarından biri belədir: Özünü və əsil-nəslini dərk et, “yax”ın olsun, ləyaqətli və ədəbli ol... Həyat fanidir, ancaq sən fiziki ölümdən qorxma, “yaxsız” və inancsız həyatdan, ədəbsiz və ləyaqətsiz ömürdən qorx. “Yax”ını, inanc və ruhunu itirən azadlığını itirir. Vaynax üçün “yaxı yoxdur” sözü mənəvi ölüm, “yaxı güclüdür” deyimini isə ən böyük tərifdir, “ana yaxsız oğul doğmasın” ən yaxşı diləkdir.

Dağlılarda ümumislam və ümumqafqaz xüsusiyyətləri – ağsaqqala, böyüklərə, valideynlərə ehtiram və diqqət, qonaqpərvərlik, halallıq, zəhmətsevərlik, ailəcanlıq, sülalə, nəsil, el qarşısında məsuliyyət mühüm yer tutur. İnsan şəxsiyyətini uca tutan dağlı danışıqda, ünsiyyətdə qarşılıqlı hörməti gözləyir, qabalıq etmir, nitqində söyüş işlətmir. Ümumiçilik, ailə və sülalə anlayışları əhəmiyyətli olduğundan bir nəfərin, fərdin müsbət hərəkəti bütün ailəyə başucalığı gətirir, mənfi davranışının həqarətini isə bütün ailə illərlə daşıyır. Sülalənin, ailənin nüfuzunu, eləcə də cəmiyyətdə insanın fərdi mövqeyini yüksəltmək üçün çeçenlər uşaqlara “yax” – daim kamilləşmək, hamıdan yaxşı olmaq prinsipi təlqin edirlər.

Qəhrəmanlıq, igidlik, “cigit” (türk dilində “igid”, “jigit”, “cigit” – cəsür, igid sözündən) ruhu, hər bir gəncin döyüşçü

kimi yetişməsi zərurəti, cəmiyyətdə statusun məhz cəsurluq sayəsində əldə edilməsi, dağlı həyat tərzində sərvətin də yalnız döyüşçü qabiliyyəti ilə qazanılması əsgəri şücaəti əsas ictimai dəyərlərdən biri kimi təsbitləmişdir.

Digər dağlı xalqları kimi, adıq cəmiyyətinin sosial quruluşu da şəxsi keyfiyyət, bərabərlik və azadlıq əsasında qurulub. Adıqlarda ictimai statusa görə yüksək mövqe tutan, atlı hərbi-kübar təbəqəni təşkil edən uorklar mülk, nüfuzları altında olan kəndli sayına görə deyil, məhz əsgəri şücaətlərinə görə seçildilər, uorklar sırasından çıxan pşi-knyazlar da şəxsi hərbi qabiliyyətləri ilə fərqlənirdilər. Adıq-çərkəzlərdə hətta onlara əsir düşmüş kölələr (pşitli və unautlar) də öz sədaqətinə, döyüşdəki igidliklərinə görə seçilərək uork kübar təbəqəsinə düşə bilir və knyaz müfəzəsinə – pşiçeuuya daxil edilirdilər.

Bu cəhət dağlı folklorunda da geniş əks olunmuşdur. İçarxo haqqında vaynax (çəçen-inquş) əfsanəsində nart İçarxonun məhz “hamıdan güclü olduğu üçün varlı olduğu” və qızını da “qeyri-adi şücaət göstərmiş” adama ərə verəcəyi söylənilir. İçarxonun qızını isə qeyri-adi fiziki əməllər göstərmiş adamlar yox, Naxçodan gəlmiş igit, ədalətli, gözütöx, kasıb Mayran-pur öz cigitliyi, cəngavərliyi, alicənablığı ilə alır, nartın kölələrini azad edir, sərvətini onlara paylayır.

Ümumiyyətlə, dağlı mənəviyyatının, əxlaqının və cigit karakterinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini anlamaq baxımından xalq yaradıcılığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi, qəhrəmanlıq, əfsanəvi məzmunlu folklor nümunələrində dağlıların mənəvi dəyərləri, idealları, tarixi taleləri, xüsusən, cigitlik kodeksi, valideynə və ağsaqqala hörmət, qadına münasibət, ailə düzəni, nəsil və el-oba qarşısında məsuliyyət, sədaqət, milli birlik kimi anlayışlar yüksək bədiiliklə ifadə olunur.

“Köhnə cigitlərin nəğməsi” («Песня старых джигитов») adlı kumik nəğməsində klassik cigitlik kodeksi, tarixi hadisələrin təsiri ilə igidlərin və ənənəvi igidliyin öz mövqeyini zəif-

lətməsi və bununla da, əslində, sosial-tarixi hadisələr nəticəsində dağlıların klassik mənəvi dəyərlərinin, həyat tərzinin aşılması, yeni mühitdə klassik cigit xarakterinin tənhalaşması ifadə olunur:

Песня старых джигитов

*Жизнь прошла, а когда-то мы были и сами
У почтенных отцов, матерей сыновьями.
Тех, кто нас обижал неприветливым словом,
Повергали во прах в поединке суровом.
Мы удачу встречали, скакали мы смело,
И быстрее, чем мы, наша слава летела.
Наша грозная сталь над полями звенела,
Души недругов мы вышибали из тела.
Что же смелых джигитов осилить сумело?
Бедность черная сделала черное дело,
А потом одиночество нас одолело (106)*

Qoca cigitlərin nəğməsi

Ömür keçdi, nə vaxtsa biz özümüz də ahıl atalarımızın, analarımızın yanında övlad idik. Bizi iltifatsız sözlə incidəni sərt vuruşda qəhr edərdik. Uğura qoşurduq, cəsarətlə çapırdıq və özümüzdən daha sürətlə şöhrətimiz çatırdı. Zəhmli poladımız aləmə səslənirdi, düşmənlərin canına od salırdıq. Bəs qorxmaz cigitləri nə üstələyə bildi? Qara yoxsulluq öz qara əməlini gördü, sonrasa tənhalıq zor gəldi.

Bəzi nəğmələrdə cigitliyə olan tələblər, ilk növbədə, birlik, vəhdət, milli həmrəylik ideyaları aşkarlanır. Aşağıdakı noqay nəğməsində də cigitin məğlubiyyətinin səbəbi kimi döyüşçünün təkliyi, tənhalığı göstərilir:

*Коль заржавел кинжал, притупился клинок,
Это значит, оружие джигит не берет.*

*Если не цел воротник, а рукав уже рван,
Значит, беден хозяин, носивший кафтан.*

*Если враг подошел и свалил тебя с ног,
Значит, ты одинок (94).*

Əgər xəncər paslanıbsa, tiyə korşalıbsa, deməli, cigit silahını qorumayıb. Əgər yaxalığ salamat deyilsə, qol artıq cırılıbsa, deməli, qaftanın sahibi yoxsuldur. Əgər düşmən yaxınlaşıb və səni yıxmışsa, deməli, sən tənhasan.

Bir çoxları cigit əxlaqını, döyüşçü psixologiyasını əks etdirən dağlı adətinin mühüm elementlərindən olan qan düşmənçiliyinin də hansısa metafizik hiss deyil, məhz şərəf borcu, mənəvi öhdəlik olduğunu təsdiqləyir. Qisas, intiqam prinsipinin bütövlükdə nəslin, sülalənin ictimai statusu, siması ilə bağlandığı, burada zaman prezumpsiyasının rol oynamadığı, bəzən bu düşmənçiliyin əsrlərlə davam edərək (məsələn, Qadar Dağıstan aulunda qan düşmənçiliyi XVII əsrdən başlayaraq, 260 il, XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir) nəslin, sülalənin tam məhviylə nəticələndiyi göstərilir. Lakin bu adətin ictimai münasibətləri tənzimlədiyi, sabitlik və nizam yaratdığı da müşahidəçilər, o cümlədən, aşağıda göstərəcəyimiz kimi, Nobel mükafatçısı A.İ.Soljenitsın tərəfindən təsdiqlənir.

Dağlı psixologiyasında intiqam, qisas anlayışının sosial əhəmiyyəti, mütləq mənəvi-əxlaqi kateqoriya kimi vacibliyi folklorlarda, o cümlədən, A.L.İppolitovun toplayıb dərc etdirdiyi, Lev Tolstoyun 1875-ci ilin oktyabrında A.A.Fetə yazdığı məktubunda yüksək poetik əsər kimi qiymətləndirdiyi aşağıdakı nəğmə-uzamda da aşkarlanır:

Узамы

Высохнет земля на могиле моей – и забудешь ты меня, моя родная мать! Порастет кладбище могильной травой – заглушит трава твою горе, мой старый отец! Слезы высохнут на глазах сестры моей – улетит и горе из сердца ея!

Но не забудешь меня ты, мой старший брат, – пока не отомстишь моей смерти! Не забудешь ты меня, и второй мой брат, – пока не ляжешь рядом со мной!

Горяча ты, пуля, и несешь ты смерть, – но не ты ли была моей верной работой? Земля черная, ты покроешь меня – но не я ли тебя конем топтал?

Холодна ты, смерть, – но ведь я был твоим господином!

Мое тело – достояние земли. Мою душу – примет небо (82).

Uzamlar

Məzarım üstündə torpaq quruyacaq – və unudacaqsan məni, əziz anam! Qəbirsanlığı məzar otu basacaq – ot sənənin dərdini söndürəcək, ahıl atam! Bacımın gözlərində yaşlar quruyacaq – onun ürəyindən dərd də uçub gedəcək!

Ancaq sən məni unutmayacaqsan, böyük qardaşım, – mənim ölümümün qisasını almayınca! Sən məni unutmayacaqsan, ikinci qardaşım, – mənim yanımda məzara uzanincaya qədər!

İstisən sən və ölüm saçırısan, güllə, – ancaq sən deyildinmi mənim sadıq köləm? Qara torpaq, sən məni göməcəksən – ancaq mən deyildimmi səni atımla tapdayan?

Soyuqsan sən, ölüm, – ancaq mən idim axı sənənin ağan!

Mənim bədənim – torpağındır. Mənim ruhumu – səmə qəbul edəcək.

Tolstoyun təqdimatı ilə tanış olduğu bu uzam Afanasi Feti öz məzmunu və poetikliyi ilə təsirləndirdiyindən (Fetin dağlı nəğmələrindən doğan bu təəssüratı Tolstoya ithaf etdiyi şeirində ifadə olunmuşdur: "...sən içində bizim poeziya adlandırdığımız qan çağlayan Qafqaz nəğmələrini mənə pay etdin. – Təşəkkür, qoca səyyadın ağzını dada gətirdin!" / «Так бросил мне кавказские ты песни, // В которых бьется и кипит та кровь, // Что мы зовем поэзией. – Спасибо, // Полакомил ты старого ловца!»//<http://fet.lit-info.ru/fet/stihi/vol/stih-33.htm>), o, həmin mətni yenidən, bədii şəkildə tərcümə etmişdir:

*Станет насыпь могилы моей просыхать, –
И забудешь меня ты, родимая мать;
Как заглушит трава все кладбище вконец,
То заглушит и скорбь твою, старый отец;
А обсохнут глаза у сестры у моей,
Так и вылетит горе из сердца у ней (146)*

*Məzar torpağım quruyacaq, – Və unudacaqsan məni, əziz
anam; Ot bütün məzaristanı basanda, Sənin də dərdini söndü-
rəcək, ahıl atam; Bacımın göz yaşları quruyacaq, Kədər də qəl-
bindən uçub gedəcək.*

Xalq nəğməsinin ruhunu duyan, bundan təsirlənən Fet folklor mətnini inkişaf etdirir, təxəyyülündə genişləndirir və əslində, yüksək poetikliyi ilə seçilən yeni bir əsər yaradır:

*Ты, горячая пуля, смерть носишь с собой,
Но не ты ли была моей верной работой?
Земля чёрная, ты ли покроешь меня?
Не тебя ли топтал я ногами коня?
Холодна ты, о, смерть, даже смерть храбреца;
Но я был властелином твоим до конца:*

*Свое тело в добычу земле отдаю,
Но зато небеса примут душу мою.
“Выйди, мать, наружу, посмотри на диво:
Из-под снега травка выросла красиво.
Влезь-ка, мать, на крышу, глянь-ка на восток:
Из-под льда ущелья вешний вон цветок”.
«Не пробиться травке из-под груди снежной,
Изо льда ущелья цвет не виден нежный.
Никакого дива: влюблена-то ты,
Так тебе на снеге чудятся цветы» (146)*

Sən, atəşin güllə, ölüm saçırsan, Ancaq sən deyildinmi mənim sadıq köləm? Qara torpaq, sənmi məni örtəcəksən? Səni tapdımırdım mı mən atımın ayaqlarıyla? Soyuqsan sən, ey ölüm, həтта igidin də ölümü; Ancaq sonadək mən idim sənin hökmdarın: Öz bədənini yerə şıkar verirəm, Ancaq ruhumu səmalar qəbul edəcək. “Anam, bayıra çıx, möcüzəyə bax: Qar altından otlar çıxıb gözəl. Anam, çardağa çıx, şərqə bax: Dərə buzları altından bahar çiçəyi qalxıb”. “Qar qalağından ot cü-cərməz, Dərə buzlarında zərif çiçək görünməz. Möcüzə yoxdur: sən ki aşıq olmusan, bundan gözünə qarda çiçəklər görünür”.

Qafqazın tarixini, mədəniyyətini, təbiətini, türklərin və dağlıların etnik psixologiyasını, o cümlədən burada baş vermiş müharibələri əks etdirən folklor nümunələri yalnız Feti yox, bir çox rus ədəblərini, o cümlədən, M.Lermontov, L.Tolstoy, A.İppolitov, baron P.K.Uslar, A.P.Berje, Y.Polonski, N.Tixonov, A.F.Baqri, S.Lipkin və başqalarını cəlb etmişdir.

Dağlı xarakterinin qavranılmasında böyük rol oynayan folklor materiallarının ilk nisbətən mükəmməl toplusunu isə görkəmli maarifçi Xan Gəray 1830-cu illərdə toplayaraq, “Russkiy vestnik” dərgisində dərc etdirmişdir (Хан-Гирей. Черкесские предания // «Русский вестник», т.2, 1841). Xan Gərayın 1841-

44-cü illərdə çap olunmuş digər əsərləri də böyük tarixi-mədəni dəyəərə malikdir («Вера, нравы, обычаи, образ жизни черкесов», «Князь Канбулат. Черкесское предание»). XIX əsrdə Sultan Qazi Gəray («Персидский анекдот», «Долина Ажигугай»), Ş.Noqmov («История адыгейского народа»), D.-M.Şixəliyev («Рассказ кумыка о кумыках»), A.Ömərov («Воспоминания муталима»), general M.Kunduxov («Мемуары») kimi maarifçilərin əsərləri də rus və dünya ictimai fikrinin dağlıların tarixi, mədəniyyəti ilə tanışlığında əhəmiyyətli rol oynayıb.

Qafqazşünas, folklorçu A.F.Baqrinin keçən əsrin 20-ci illərinin axırı – 30-cu illərdə Bakıda dərc olunmuş “Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru” kitabında («Фольклор Азербайджана и прилегающих стран») da dağlı xalq yaradıcılığının müxtəlif nümunələri verilmişdir. Son dövrlərdə İ.B.Munayevin çeçen folkloruna, K.Sultanovun dağlı ədəbiyyatına dair əsərləri də diqqətəlayiqdir.

Türk və dağlı xarakterinin folklor nümunələrində, müşahidəçilərin qeydlərində geniş əks olunmuş xüsusiyyətlərindən biri də qonaqpərvərlikdir. Bir çox rus ədibləri, tədqiqatçıları, hərbciləri də dağlı xarakterində və həyatında qonaqpərvərliyi mühüm dəyərlərdən biri kimi göstərmişlər. Qafqaz müsəlmanlarında ev sahibi qonağının kim olduğunu, nə üçün gəldiyini soruşmadan onu ağırlayır, hörmət edir, evindəki xüsusi qonaq otağında saxlayır. Bundan başqa, türk və dağlı öz həyatı bahasına olsa da qonağının təhlükəsizliyini, şərafətini, əmlakını qoruyur, qonağı (dağlılarda “kunak”) olmuş şəxsə hər cür təminat verir. Vaynax etnik xarakterindəki qonaqpərvərliyi açan rəvayətə görə, onların ulu babası Naxçə bir əlində döyüşkənlik rəmzi olan metal parçası, o biri əlində qonaqpərvərliyə işarə edən pendir tikəsi ilə doğulub.

Dağlı qonaqpərvərliyinə aid bir çox rəvayətlər, xatirələr, tarixi faktlar var. Lev Tolstoyun dağlılarla “kunak”lıq münasi-

bəti, dağlıların onu maliyyə çətinliklərindən, borclarından qurtardığı, həyatını xilas etdiyi haqqında özünün və yaxınlarının xatirələrində çox danışılıb.

Dağlı qonaqpərvərliyinin heyrətamiz bir faktı da 1877-ci il üsyanı ilə bağlıdır. Cənubi Dağıstan və Çeçenistan ərazilərində baş vermiş bu üsyan çar qoşunları tərəfindən amansızcasına yatırılmışdır. Dağlı folkloru və ədəbiyyatında, xüsusən, ləzgi poeziyasının klassiki Yetim Əminin şeirlərində geniş təsvir olunmuş bu üsyan zamanı Dağıstanın Maxket aulunda baş vermiş hadisə ibrətamizdir: general Smekalov mühasirəyə aldığı bu aulda gizlənmiş qiyam təşkilatçılarından Ummanı təhvil vermələrini aul sakinlərindən tələb edir. General əks təqdirdə aulu sakinləri ilə birlikdə məhv edəcəyini və ya Türkiyəyə sürəcəyini bildirir. Aulun ağsaqqalları ona cavab yazır: “Ey general! Xalqdan ancaq mümkün olanı tələb etmək olar. Sən bilirsən, əcdadlarımızın məzarlarından və doğma torpaqdan ayrılmaq bizə necə çətin olar. Ancaq biz Ummanı verə bilmərik. O, bizim qonağımızdır” (Хроника чеченского восстания 1877 г. // «Терский сборник», изд.1, Владикавказ, 1890, с.65-66). Beləliklə də, kənd yandırılır, əhalinin əksəriyyəti qətl edilir.

Kunaklıq adətiylə yanaşı, cigit əxlaqını və ictimai statusunu səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də xüsusi döyüşçü birliklərinin, “kişi ittifaqlarının” mövcudluğu idi. Bu özünəməxsus hərbi-mənəvi, müəyyən mənada, sosial birliklər ciddi ictimai qüvvə kimi siyasi, sosial proseslərə təsir edir, mərasim və inanc formaları ilə bütövləşərək möhkəmlənir və rəmziləşirdilər (bu sosial-mənəvi institutun tarixi, formaları və ictimai funksiyaları haqqında bax: Ю.Ю.Карпов. Джигит и волк. СПб., 1996).

Dağlı xarakterini əks etdirən işarəvi-rəmzi məfhumlar, xüsusən, papaq, xəncər kimi etnik nişanələr də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Türklərdə olduğu kimi, dağlılarda da papaq və qadının baş örtüyü şərəf, namus rəmzidir (qeyd edək ki, Qafqaz

dağlıları ilə türklərin tarixi əlaqələri, ortaq mənəvi dəyərləri xüsusi maraq kəsb edən ayrıca mövzudur). Türklər kimi, vaynaxlarda da “papağını qoy qabağına, düşün”, “başıpapaqlı” ifadələri var. Kişi heç kimin qarşısında papağını çıxarmaz, qadın ləçəyi ortaya atıldıqda döyüş, savaşa dayanar. Papaq yalnız qan düşmənçiliyini dayandırmaq məqsədilə təqsirkar üzr istədikdə çıxarılır. Kişi söhbət, mübahisə zamanı papağını çıxarıb yerə çırparsa və ya əlini xəncərinin dəstəyinə atsa, bu, artıq dinc söhbətin bitdiyinə və məsələnin sonadək çözləcəyinə işarədir.

Dağlıların qadına münasibəti ilk növbədə qarşılıqlı hörmətə, ləyaqətə, sədaqətə əsaslanır. Qızlar yeniyetməliklərindən müəyyən əsgəri qabiliyyətə yiyələnirlər. Çeçenlərdə “mexkari” adlanan bakirə qızlar xüsusi sosial statusa və sakral qüvvəyə malik, nəslin rifahını təmin edən, bədləkdən qurtaran qüvvə kimi təsəvvür olunur. Kişi papağı və paltarı geyinən, digər qadınlardan fərqli olaraq silah gəzdirən “mexkari”lər kişilərlə ünsiyyət və ailə qurmaq hüququ qazanmaq üçün üç cəsur əməl etməlidir. Arxaik ənənəyə bağlı olan bu kimi adətlər, təbii ki, qədim həyat tərzinə xas olmuşdur. Digər kateqoriyaları isə ana və dul, yaxud boşanmış qadınlar təşkil edir. Dağlılarda ailə qarşılıqlı hisslərə, məhəbbətə əsaslanır. “Könülsüz evlənenin gözsüz oğlu olur” deyən türklər kimi, dağlılar da ailənin təməlinin qarşılıqlı istəyə əsaslanmalı olduğunu düşünür.

Döyüşçü psixologiyasının üstünlüyü ilə bərabər, dağlılar həm də zəhmətkeş əməkçilərdir. Əməksevərlik vaynaxlarda “xınal-siskal” – öz alın təriylə qazanılmış ruzi və “belxi” – kollektiv yardımlaşma, qarşılıqlı kömək anlayışlarında əks olunub.

Dağlı xarakterinin özəllikləri bir çox örnəklərdə təcəssüm olunmuş, müxtəlif xalqların nümayəndələrini, alim və sənətkarları cəlb etmiş, ədəbiyyat və folklorda ifadəsini tapmışdır. Tarixi mənbələr, o cümlədən, son dövrlərdə bərpa olunmuş əxlaq, şərəf kodeksləri, eləcə də yuxarıda ara-sıra toxunduğumuz dağlı folkloru da diqqəti cəlb edir.

Bu baxımından, LATTA mərkəzinin direktoru Leça İlyasovun müxtəlif mənbələr əsasında bərpa edərək aşağıdakı şərhilə dərc etdirdiyi “Kyonaxiy” vaynax şərəf kodeksi maraqlıdır. Bu materialların etnik-tarixi dəyərini nəzərə alaraq (“III sektor” jurnalı, №5, 2004, tərcümə edən N.Əbdülrəhmanlı) təqdim edirik:

“Tarixi rəvayətlər, nart eposu, folklor əfsanələri naxlarda (vaynaxlarda – indiki çeçenlərin də daxil olduqları tayfalarda) müxtəlif hərbi ittifaqların mövcudluğuna dəlalət edir. Orta çağların son bölümündə ən nüfuzlu hərbi birləşmələrdən olan “Kyonaxiy” ordeni naxlar ölkəsinin siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. “Kyonaxiy” – çeçen dilindən tərcümədə “xalqın oğulları” deməkdir və onlar vətəni, xalqın maraqlarını müdafiə etməyi öz varlıqlarının məqsədi saymışlar. Kyonaxın həyat tərzi, davranışı kəskin şəkildə müəyyən qaydalara tabe idi. Şərəf kodeksi normalarından azacıq kənara çıxmaq onu bu yüksək rütbədən məhrum edirdi. Çeçen şərəf kodeksi “Kyonaxalla” çeçenlərin islamı qəbul etməsindən xeyli əvvəl, çox ehtimal ki, hələ Alan dövründə formalaşmışdır. Monqolların və Teymurun Qafqaza yürüşü zamanı müharibənin naxlar-alanlar üçün adi duruma çevrildiyi dövrlərdə baş verən dramatik hadisələr bu kodeksin xarakterinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Kodeksin qədimliyinə kyonax – ləyaqətli insan, xalq qəhrəmanı kultunun nart eposunun ən qədim qatlarındakı çoxsaylı paralellər dəlalət edir. “Kyonaxalla” kodeksi qəti olaraq orta çağların axırlarında, kəndli icmalarının feodallarla müharibələri dövründə, cəmiyyətin ən ali dəyərinin azadlıq, o cümlədən, şəxsiyyət azadlığı elan olunduğu teyp demokratiyasının çiçəkləndiyi zamanda formalaşmışdır. Daha sonrakı zamanlarda bu kodeksin mənəvi cəhəti islamın sufi variantının güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bu variantla görə, insan mövcudluğunun başlıca mənası mənəvi kamilləşmə yoludur. Amma bütün bunlarla yanaşı, suflərdən fərqli olaraq, kyonaxlar dünyəvi zövqlərdən və cəmiyyə-

tin sosial-siyasi həyatında fəal iştirakdan imtina etmirdilər. Rəvayətə görə, “Kyonaxalla” kodeksi XVIII əsrin dini-etik traktatlarında müxtəlif variantlarda qeydə alınmışdır. Zəmanəmizə qədər bu kodeks tarixi qəhrəmanlar haqqında cürbəcür xronikalarda, əfsanələrdə və nağıllarda parçalar şəklində gəlib çatmışdır. “Kyonaxalla” şərəf kodeksinin aşağıda dərc edilən mətni bu mənbələr, eyni zamanda uzun illər ərzində topladığım materiallar əsasında yazılmışdır.

“Kyonaxalla” kodeksi

1. Kyonax – “Kyonaxalla” şərəf kodeksinin əsas prinsiplərinə qəti şəkildə əməl edən insan.

2. Kyonaxın başlıca məqsədi və həyatının mənası öz xalqına (kyam) və vətəninə (Daymoxk) xidmət etməkdir. Ondan ötrü xalqın və vətənin maraqları həmişə öz teypinin, nəslinin, soyunun maraqlarından yüksəkdə durur.

3. Kyonax üçün ən uca mənsəb vətəni düşmən təcavüzündən müdafiə etməkdir. Kyonax üçün ədalətli müharibədə, yaxud öz şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi zamanı ölmək şərəfsizlik və rüsvayçılıq içində yaşamaqdan üstündür.

4. Vətənə xidmətdə kyonax onu şərəf kodeksi prinsiplərindən geri çəkilməyə məcbur edən, yaxud şəxsi ləyaqətinə xələl gətirən fəaliyyətdən başqa hər cür fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququna malikdir.

5. Yaradıcı əmək kyonaxın ləyaqətini nəinki alçaltmır, əksinə, ucaldır. Əmin-amanlıq zamanı vətənin rifahı naminə çalışmaq eynilə müharibə zamanı öz ölkəsini müdafiə etmək qədər kyonaxın borcudur.

6. Əgər kyonax şəraitdən asılı olaraq bir adamın, yaxud bir qrup adamın maraqlarına xidmət edirsə, onda bu maraqlar xalqın maraqları ilə ziddiyyət təşkil etdiyi anda o, xalqın maraqlarının müdafiəsinə qalxmalıdır. Kyonax öz andına xəyanət etməmək üçün vətəndən başqa heç kəsə sədaqət andı içməməlidir.

7. Kyonax hər an ölümə hazır olmalıdır, zira bu dünyada əbədi heç nə yoxdur. O, yadda saxlamalıdır ki, ondan ötrü həyatından qiymətli bir anlayış var: vətən, şəxsi ləyaqət və şərəf. Amma kyonax ölümə can atmamalıdır və əbəs yerə taleyini sınağa çəkməməlidir, ona görə ki, həyat İlahinin insana ali hədiyyəsidir.

8. Kyonaxın başlıca keyfiyyəti təmkinli olmaqdır. Əsl igidliyi, özünü, hadisələri idarə etmək bacarığını məhz bu keyfiyyət üzə çıxarır. Ağılsız cəsurluq – gözüyumulu igidlik göstərməkdir, bunu yalnız həm özünün, həm də başqalarının həyatının qədrini bilməyən yeniyetməyə bağışlamaq mümkündür. Kyonaxın təmkini – əgər bir şey vətənin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edərsə, şərəf kodeksi, yaxud şəxsi ləyaqətlə bir araya sığmazsa, hər şeyi bilən, şüurlu surətdə ölümə gedən bir adamın igidliyidir.

9. Kyonax həyatda, məişətdə və ictimai işlərdə sadə olmalıdır. Kyonaxın ağılı, igidliyini, əməlini hər şeydən öncə ət-rafdakılar qiymətləndirməlidir. Amma bu qiymətin subyektivliyi belə ona öz-özünü tərifləməyə əsas vermir.

10. Kyonax öz sözlərinə və hərəkətlərinə görə həmişə cavabdeh olmalıdır. O, başqalarına verdiyi sözə həmişə əməl etməli və heç zaman, hətta şəxsi həyatı bahasına olsa belə, onu pozmamalıdır.

11. Kyonaxın başlıca sərvəti onun şərəfi və şəxsi ləyaqətidir. Bu dünyanın qalan bütün başqa nemətlərini bir dəfə itirib yenidən əldə etmək olar, amma itirilmiş şərəf və ləkələnmiş ləyaqət yenidən yalnız layiqli ölüm hesabına əldə oluna bilər.

12. Kyonaxa var-dövlət yığmaq qadağan deyil. Əsl kyonaxın halal yolla qazandığı sərvət təkcə onun maraqlarına yox, həm də xalqının və vətənin maraqlarına xidmət edə bilər. Hərslilik və xəsislik hər bir adamın ən yaxşı keyfiyyətlərini faydasız bir şeyə çevirə, eyni zamanda hədsiz israfçılıq ən varlı

adamı müflisləşdirə bilər. Səxavətlik isə nəinki kyonaxın şöhrətini, həm də onun rifahını artırır.

13. Kyonax başqa adamların şəxsi ləyaqətinə və şərəfinə, habelə özgəsinin əmlakına toxunmamalıdır. Bununla yanaşı, o, başqalarının zəifliyini və səhvlərini güzəştə getməli, amma özünə qarşı tələbkar olmalıdır.

14. Kyonax öz soyunun ən yaxşı ənənələrini göz bəbəyi kimi qorumağa, öz əcdadlarını xatırlamağa, onların keçmişinə və öz xalqının tarixinə hörmətlə yanaşmağa borcludur.

15. Kyonax öz aqlını həmişə ovxarlamalı, ən aqıl adamların müdrikliyini və təcrübəsini mənimsəməli, dünyanı dərk etməyin açarı olan elmləri öyrənməlidir, ona görə ki, yalnız biliyə yetəndən sonra əsl dini inancın və ədalətin dərinə nail olmaq olar.

16. Əsl dini inanc və ədalət kyonaxın ali mənəvi məqsədidir. Din məsələlərində kyonax islamın “Dində məcburiyyət yoxdur” əhkamını əldə rəhbər tutur. O, digər dinlərin nümayəndələrinə dözümlülüklə yanaşır, onlara öz baxışlarını, yaxud həyat tərzini güc və məcburiyyətlə qəbul etdirməyə çalışmır.

17. Kyonax din məsələlərində də sadə olmalıdır. O öz dindarlığını heç zaman gözə soxmur, əsl inancını zahiri forma-yə dəyişmir.

18. Ədalətlik – kyonaxın ətraf aləmə və insanlara münasibətində yeganə meyardır. O özünə münasibətdə olduğu kimi, başqalarına münasibətdə də ədalətli olmalıdır.

19. Minnətdar olmaq da alicənab insanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Kyonax ona edilmiş xeyirxahlığın əvəzini qat-qat artıq çıxmalıdır. Özü isə göstərdiyi xeyirxahlığa görə minnətdarlıq gözləmir.

20. Kyonax adamlarla ünsiyyətdə onların sosial statusundan və yaşından asılı olmayaraq son dərəcə nəzakətli, təmkinli və sadə olmalıdır.

21. Kyonax qadına hörmət və ehtiramla yanaşır. O, heç zaman, heç bir vəziyyətdə onları təhqir etmir və alçaltmır, baş-

qalarının da belə etməsinə imkan vermir. Qadının şərəfi və ləyaqəti kyonax üçün müqəddəsdir.

22. Kyonax nəinki öz haqlılığını sözü və işi ilə müdafiə etməlidir, həm də qarşı tərəfə qulaq asmalı, əgər haqlıdırsa, onun fikri ilə razılaşmalıdır. Daha zəif rəqiblə mübahisədə və davadalaşda güzəştə getmək qorxaqlıq yox, alicənablıq əlamətidir.

23. Kyonax zəif və gücsüz adamlara qarşı mərhəmətli olmalıdır. O, təkcə insanların deyil, həm də ağı olmayan və özlərini insanların qəddarlığından qoruya bilməyən heyvanların da halına yanmalıdır.

24. Kyonax canlı olan hər şeyə mərhəmətlə yanaşır. Heç zaman gərəksiz ağacı kəsmir, bir canlı varlığa da ziyan vurmur.

25. Kyonax qismətinə düşən bütün həyat acılarına, o cümlədən fiziki əzablara fədakarlıqla dözməlidir.

26. Kyonax xeyirdə də, şərdə də özünü ləyaqətlə aparmalıdır. Hər cür vəziyyətdə o, təmkin və mətanət nümayiş etdirməlidir.

27. Kyonaxın həyatı gənc nəsil üçün yüksək mənəviyyət, müdriklik və igidlik nümunəsi olmalıdır. Öz həyat və döyüş təcrübəsini özündən daha gənc insanlara ötürmək kyonaxın mənəvi borcudur.

28. Kyonax öz valideynlərinə hörmət və ehtiram göstərməli, onların qayğısını çəkməli, qocalıqlarını təmin etməlidir.

29. Kyonax cəmiyyətdə olduğu kimi, öz ailəsində də ədalətli olmalıdır. Cəza verməkdə də, həvəsləndirməkdə də o, eyni qaydada düzgün və təmkinli olmalıdır. O, ailə üzvlərini təhqir etməyə və fiziki cəhətdən cəzalandırmağa qədər alçaltmamalıdır. Əgər qadın vurulmağa layiq hərəkətə yol veribsə, onda onu boşamaq lazımdır.

30. Kyonax dostluğa vəfalı və sədaqətli olmalıdır. O, dostunu müdafiə edərkən öz həyatını əsirgəməməlidir. Kyonax həm dostluqda, həm də düşmənçilikdə tanınır.

31. Kyonax başqa adamlara olduğu kimi, düşməninə münasibətdə də eyni alicənablıq göstərir.

32. Kyonax silahsız düşməyə qarşı silah işlətməməlidir. Ağır yaralanmış düşməninə, hər hansı bir başqa adama olduğu kimi, əlindən gələn köməyi göstərməlidir.

33. Kyonax daha zəif düşmənlə qarşılaşmaqdan mümkün qədər çəkinməlidir, ona görə ki, belə bir döyüşün hər hansı sonluğu ona şöhrət gətirməz, amma adına ləkə vurur. Əgər qarşılaşma qaçılmazdırsa, onda o, düşməyə silah seçməyə imkan verməli və iltifat göstərməlidir.

34. Kyonax güclü düşmənlə döyüşdən boyun qaçırma-
malıdır. Amma əgər bu, xalqın maraqlarına, onun şərəfinə və şəxsi ləyaqətinə xələl gətirmədən mümkündürsə, həmişə sülhü müharibədən üstün tutmalıdır.

35. Qonaqpərvərlik qanunu kyonax üçün müqəddəsdir. Öz qonağını müdafiə edə bilməyən kyonax rüsvayçılığa və nifrətə məhkumdur. Buna görə də qonağın həyatı və azadlığı ondan ötrü öz həyatından qiymətlidir. Amma o, cinayət işlətməmiş qonağa görə məsuliyyət daşımır.

36. Kyonax başqa ölkələrə gedərkən və başqa xalqların içərisində olarkən onların qanunlarına və ənənələrinə hörmət etməlidir, ona görə ki, belə hallarda təkcə özünü yox, həm də öz xalqını təmsil edir.

37. Kyonax həyatı boyu xalqına maksimum fayda ilə xidmət etmək üçün öz ruhunu və bədənini təkmilləşdirməklə məşğul olmalıdır.

38. Kyonax müntəzəm olaraq bədənini möhkəmləndirən təlimlərlə məşğul olmalı, müxtəlif silah növləri ilə məşq etməlidir ki, lazım gəldikdə vətəninin və özünün şərəfini ləyaqətlə qoruya bilsin.

39. Kyonax öz silahına hörmətlə yanaşır, ona ehtiram göstərir, lazımsız yerə ona əl atmır, heç zaman tamahkarlıq, yaxud haqsız iş naminə silahdan istifadə etmir.

40. Kyonaxın ölümü də həyatı kimi ləyaqətli olmalıdır” (17).

Döyüşçü psixologiyası, dəyanət və qorxmazlıq anlayışları dağlının ruhuna o qədər işləyib ki, bunlar etnik mənşə haqqında rəvayətlərdə də geniş ifadəsini tapıb. Çeçenlərin Naçxoo-Turpal (Naçxo sonradan “naçço” – “xalq” şəklinə düşərək etnonimə çevrilmiş, Turpal isə igid, pəhləvan, bahadur deməkdir) adlı əcdaddan törəmələri haqqında tarixçi Vasili Pottonun dərc etdiyi nəğmə milli xarakter məhz bu baxımdan səciyələndirilir:

*Как от удара шапки о камень сыплются искры,
так и мы явились от Турпала Начхоо.
Родились мы в ту ночь, когда щенилась волчица;
Имена нам были даны в то утро,
Когда голодный барс ревом своим будил
уснувшие окрестности.
Вот мы кто, потомки Турпала Начхоо (117)*

*Çaxmaq daşına vurulan qılınc zərbəsindən qıgılımlar
çaxdığı kimi, biz də Turpal Naçxoodan törədik. Biz canavar ba-
lalayan gecə doğulduq; ac bəbir öz nəritisiylə uyqulu ətrafi
oyadan səhər bizə adlar verildi. Biz buyuq, Turpal Naçxoonun
varisləri.*

Bu nəğmənin qədim variantlarından birini – “Turpal Nax-
cuo uzamı”nı («Узам Турпала Нахчуо») məşhur qafqazşünas
Adolf Berje yazıya alaraq, 1859-cu ildə Tiflisdə çıxmış
“Çeçenistan və çeçenlər” kitabında (46) dərc etdirmişdir:

Узам Турпала Нахчуо

*Что вам спеть, храбрые молодцы?
Как скучная старость приходит к вам,
как буйная юность уходит от вас,
как высекает искры булат?
Когда принесла волчица волчат,
в эту ночь нас мать родила;*

*в то утро под рычание льва
дали нам громкие имена.
Мы, чеченцы, отца Турпала сыны!
Без туч на небе и дождь не идёт,
без печали сердечной слеза не течёт,
без Бога победы нет на войне, –
победа там, где вера крепка.
Вера в Бога сынов Турпала храним!*

Turpal Naxçuo uzamı

*Sizə nədən söyləyim, cəsur igidlər?
Süst qocalığın sizə necə yaxınlaşdığından,
Gur gəncliyin əldən necə getdiyindən,
Poladın necə qığılcım saçdığından?
Qurd balalayan zaman anamız bizi doğdu;
Həmin səhər şir nəriltisi altında
Bizə şanlı adlarımızı verdilər.
Biz, çeçenlər, Turpal atanın oğulları!
Buludsuz səmədan yağış da yağmır,
Qəlb qüسسsəsizsə, gözdən yaş axmır,
Allahsız müharibədə qələbə olmur, –
Qələbə iman möhkəm olan yerdədir.
Allaha inam Turpal övladlarını qoruyur!*

Dağlıları türklərlə birləşdirən mühüm anlayışlardan biri də məhz etnogenez barədə mifoloji təsəvvürlərin, xüsusən, qurd-canavar obrazının ortaqlığıdır. Uzaq Altaydan başlayaraq türk dünyasında izlənən qurd obrazı dağlıların da etnik mənşə barədə rəvayətlərində və ümumən etnopoetik sistemdə mühüm yer tutur.

Peterburq Akademiyasının müxbir üzvü, dilçi, görkəmli qafqazşünas, general, baron P.K.Uslar (1816-1875) qafqazlıların etnoqrafiya və folklorunda, etnogenez haqqında təsəv-

vürlərində, rəvayət və nəğmələrində qurd obrazına toxunaraq, bu təsəvvürlərin dağlı xarakteri ilə əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirir: “Dağlıların təsəvvüründə canavar ən poetik heyvandır. Şir, qartal gücü təcəssüm edir – onlar zəif üzərinə gedirlər, canavar-sa özündən daha güclünün. O öz güc azlığını şücaət, qətiyyət, cəldliklə əvəz edir; qaranlıq gecədə hər an ölüm təhlükəsi təhdid edən sürü ətrafında, aul ətrafında dövr edir. Çıxılmaz vəziyyətə düşdükdə canavar sakitcə ölür, nə qorxu, nə ağrı ifadə edir. Bu xüsusiyyətlər dağlı anlayışına görə əsl qəhrəmanı səciyyələndirir. Çeçen nəğməsində deyilir ki, ana çeçeni doğan gecə canavar balalayır” («Волк – самый поэтический зверь в понятии горцев. Лев, орел изображают силу – они идут на слабого; волк идет на более сильного, чем он сам, недостаток силы заменяет отвагой, дерзостью, ловкостью; в темную ночь бродит вокруг стада, вокруг аула, откуда ежеминутно грозит ему смерть. Попав в безвыходную ситуацию, волк умирает молча, не выражая ни страха, ни боли. Эти свойства характеризуют настоящего героя по горским понятиям. В чеченской песне говорится, что волчица шенится в ту ночь, когда мать рождает чеченца» (<https://history.wikireading.ru/366630>).

Qafqazlıların orijinal xarakterini və mədəniyyətini dünyanın bir çox mütəfəkkirləri yüksək qiymətləndirmişlər. Məşhur ingilis alimi Ç.U.Rekkertonun “ən kamil insan tipi” adlandırdığı qafqazlıları böyük alman filosofu F.Hegel belə səciyyələndirmişdir: “*Yalnız Qafqaz irqində Ruh özü-özüylə mütləq vəhdətə gəlir, özünüməyyənliyə, özündəinkişafə nail olur və bununla da ümumdünya tarixini gerçəkləşdirir. Tərəqqi yalnız Qafqaz irqi sayəsində baş verir*” (“Ruh fəlsəfəsi”).

Romantik təbiətli fransız yazıçısı xanım F.Freyqanq 1816-cı ildə dərc olunmuş “Qafqaz və Gürcüstan haqqında məktublar”ında qafqazlıların döyüşkənliyini, qorxmazlığını, azadlıqsevərliyini müşahidə edərək, onlarla münasibətlərin

yeganə yolunu danışıqlarda görür və dağlılar barədə yazır ki, onlar – “...*spartalılar kimi qorxmaz və dəyanətli*dirlər. Onlarla *razılıq əldə etmək – siyasi zərurətdir*” («...бесстрашны и закалены как спартанцы. Договариваться с ними – это необходимость политическая» (141).

Türk və dağlı xarakterinin cizgiləri Puşkin, Lermontov, Bestujev, Tolstoy, Polonski, Tixonov, Soljenitsın kimi ədiblərin də yaradıcılığında əks olunmuşdur. Onları dağlıların azadlıqsevərliyi, mərdliyi, döyüşkənliyi, təbiiliyi cəlb etmiş və əsərlərində orijinal qafqazlı obrazları yaratmışlar.

Qafqazlıların xarakterinə, məişətinə, əxlaqına, həyat tərzinə dərin və səmimi maraq bu yazıçıların məktublarında, xatirələrində də ifadə edilmişdir. Hətta Qafqazda dağlılara qarşı əldə silah döyüşmələri belə rus yazıçılarının və onların əsərlərinin qəhrəmanlarının bu səmimi hisslərinə təsir etməmişdir. – A.S.Puşkinin “Qafqaz əsiri”ndə (А.С.Пушкин. Кавказский пленник) dağlılara əsir düşmüş qəhrəman hətta əsirlik durumunda belə öz avropalı baxışları ilə yerli xalqın həyatını izləyir, bu sadə yaşam tərzini, onların qonaqpərvərliyini, dini inancını, tərbiyəsini, alicənablığını, cəsurluğunu sevir, şair əsər boyu dağlıların məişətindən müxtəlif səhnələr təqdim edir:

*Но европейца все вниманье
Народ сей чудный привлекал.
Меж горцев пленник наблюдал
Их веру, нравы, воспитанье,
Любил их жизни простоту,
Гостеприимство, жажду брани,
Движений вольных быстроту,
И легкость ног, и силу длани...¹.*

¹ Klassik və müasir yazıçı və şairlərin əsərlərinə istinadlar mövcud akademik və ya qəbul edilmiş nəşrlər əsasında verilmişdir.

Ancaq avropalının bütün diqqətini bu cazib xalq cəlb edirdi. Dağlılar arasında əsir onların inancını, xasiyyətini, tərbiyəsini müşahidə edirdi, onların yaşam sadəliyini, qonaqpərvərliyini, döyüş təşnəliyini, sərbəst hərəkətlərinin qıvrıqlığını, ayaqlarının cəldliyini, əllərinin gücünü sevirdi...

Qafqazda öz estetik ideallarına, yaradıcılıq axtarışlarına uyğun təbii və ictimai mühit tapan, burada yaşanan gərgin tarixi hadisələrin içində olan, yerli xalqların həyatına, məişətinə, tarixinə, adətlərinə, etnik xarakterinə dərin maraq göstərən Puşkin, Lermontov, Bestujev, Tolstoy kimi rus ədiblərinin yaradıcılığında dağlılar barədə düşüncələrlə bərabər, onların xarakterləri, rəngarəng personajlar, tarixi şəxsiyyətlər öz orijinal keyfiyyətləri ilə təsvir və tərənnüm olunur.

Rus ədiblərini dağlıların ilkinliyi və təbiiliyi, eyni zamanda, təbii mühitlə ahəng təşkil edən özünəməxsus həyat tərzini cəlb edirdi. Onlar bu ahəngdar təbii həyatın pragmatik məqsədlərə yönələn müasir sivilizasiya tərəfindən dağıdılmasını, dağlıların yeni tarixi məqamda düşdükləri ziddiyyətləri və yaşadıkları faciələri bütün drammatizmi ilə göstərmişlər. Yeni tarixi proseslərin, ilk növbədə, “qızıl və rus poladı”nın (“Они тогда еще не знали // Ни золота, ни русской стали!”. М.Лермонтов) – yeni sivilizasiyanın sərvət ehtirasının və işğalçı müharibənin – mütləq mənəvi dəyərlərlə yaşayan, insan şəxsiyyətinin bütövlüyünü və azadlığını, şərəf və ləyaqəti hər şeydən üstün tutan dağlıların ənənəvi həyat tərzinə və milli mənəviyyətinə vurduğu zərbələr və bunun faciəli nəticələri Puşkin, Lermontov, Bestujev, Tolstoyun Qafqaz mövzulu əsərlərinin əsas məğzini təşkil edir. Bu faciələr fonunda rus yazıçıları müharibənin mənəvi məzmununa, dağlıların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə, məğrur xarakterinə, azadlıqsevərliyinə xüsusi diqqət yetirmiş və əsərlərində dərin rəğbət və ehtiramla təsvir etmişlər. Bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi, bir çox rus

şair və yazıçılarının əsərlərində dağlıların etnik xarakteri yüksək poetikliklə yaradılmış orijinal obrazlar vasitəsilə təcəssüm olunmuşdur.

Ümumən, Qafqaz müharibəsi rus ziyalıları, o dövrün romantik gəncliyi üçün sadəcə savaş meydanı deyil, daxili axtarışlarına uyğun çoxmənəli rəmzi anlayış olub. Buna görə də, yarım əsrə qədər davam etmiş Qafqaz müharibəsinin iştirakçılarının müharibəyə münasibəti də fərqlidir. Müasir tədqiqatçı V.Deqoyevin yazdığı kimi, bu möhtəşəm dramda rus gənclərindən mövcudluğunun mənasını, böyük ideallar uğrunda mübarizə, sərvət qazanmaq vasitəsi, katorqa zülmü, xiffətdən qurtulmaq yolu, romantik intihar üsulunu görənlər olub (67, c.206-207). Müəllif dağlıların mübarizəsinin isə ilk növbədə mənəvi və psixoloji əsasa dayandığını, azadlığın üstün dəyər olduğunu və məhz buna görə müharibənin onlar üçün müqəddəs xarakter daşdığını, azadlığa təhlükə olduqda az qala instinktiv özünüqoruma mexanizminin işə düşdüyünü, əlavə ideoloji, əxlaqi təsirlərə ehtiyac olmadığını yazır (67, c.214). Dağlıların məhz bu mütləq azadlıq hissinə görə əsirliklə də barışmadıqları, nəyin bahasına olursa, azadlığa can atdıqları da diqqəti çəkir.

Maddi vəziyyətindən, mənəbindən asılı olmayaraq, özünəhərmət, ləyaqət hissini güclü olduğu dağlılarda ehtiramsız münasibətə qarşı qisas anlayışının, eyni zamanda, döyüşçü yoldaşlarına, onlar öldükdə belə, dərin sədaqət və ehtiramın izlənilməsi də Deqoyev tərəfindən xüsusi qeyd edilir. Dağlılar hətta döyüşdə uduzmaq bahasına olsa belə, heç vaxt həlak olmuş və ya düşmən əlinə keçmiş yoldaşlarını meydanda qoymazlar. V.Deqoyevin yazdığı kimi, bir dəfə dağlılar həlak olmuş yoldaşlarının meyitlərinin qaytarılması üçün Qara dəniz sahil xəttinin rəisi general N.N.Rayevskiyə xahişlə müraciət edirlər, general “Mən ölümlərlə döyüşürəm” deyərək meyitləri qaytarır. Onun ləyaqətli hərəkətini qiymətləndirən çərkəzlər öz döyüşçü amallarına uyğun olaraq belə cavab verir: “Biz Allaha dua edə-

cəyik ki, əgər birdən səni döyüşdə öldürsələr, meyitin dəfn olunmamış qalmasın” (67, c..213).

Qafqazlıların döyüşçü xarakterinin bir çox cəhətləri rus səyyahlarını, etnoqraflarını, publisistlərini də cəlb etmişdir. Məşhur tədqiqatçı, qafqazşünas İ.Berezin 1849-cu ildə çap olunmuş “Dağıstan və Zaqafqaziya səyahət” kitabında (И. Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью) Qafqazın Rusiya tərəfindən silah gücünə tutulmasını tarixi zərurət hesab etməklə bərabər, buradakı müharibənin çətinliklərini, dağlıların etnik xarakterinin bir çox cəhətlərini, şücaət, dəyanət və igidliyini təsvir etmişdir: “Bəs səmalar altındakı bu diyarda bizə necə bir düşmənlə döyüşmək nəsb olmuşdu!.. Dağlı döyüşdə şücaəti, hücumda və geri çəkilmədə təcrübəni, əraziyə dərin bələdliyi, səfərlərdə yorulmazlığı, süvari ustalığını, zərbə və atəşlərin cəldliyini və sərrastlığını birləşdirir. Kim inanar ki, dağlı atla qayalardan birbaşa çağlayan dalğalara baş vurur və o biri sahilə salamat çıxır, ancaq bu, həqiqətdir! Kim inanar ki, dağlı tərənəmədən bir və ya iki gün qamışlıqda və ya haradasa qaya dalında gizlənilib düşməni gözləyir, ancaq bu, həqiqətdir! Kim inanar ki, ölümcül yaralanmış dağlı ağrıdan səsini belə çıxarmır ki, sığınacağıni aşkarlamasın, ancaq bu da həqiqətdir!” («А с каким врагом суждено нам биться в этом поднебесье!.. Горец соединяет отвагу в битве, опытность в нападении и отступлении, глубокое познание местности, неутомимость в походах, искусство наездничества, быстроту и меткость ударов и выстрелов. Кто поверит, что горец кидается на лошади со скал прямо в бушующие потоки и выходит на другой берег невредим, а между тем это правда! Кто поверит, что горец просиживает, не шелохнувшись, сутки и двое в камыше или где-нибудь за камнем в ожидании врага, а между тем и это правда! Кто поверит, что раненый смертельно горец не вскрикнет от боли, чтобы не обнаружить своего убежища, а между тем и это правда!» (45)).

Bu kimi canlı müşahidələr rus bədii ədəbiyyatında Qafqaz və qafqazlı obrazının formalaşmasına güclü təsir etmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, Rusiyanın Qafqaz siyasətində bir çox uğursuzluqların səbəblərindən biri məhz yerli əhalinin psixologiyasına, toplum həyatının özəlliklərinə, adətlərinə nəbələdlik və ya bunların nəzərə alınmaması kimi subyektiv amillər olmuşdur. Belə anlaşılmazlıqlar isə həm ayrı-ayrı insanların taleyində, həm də bütövlükdə Rusiyanın Qafqaz siyasətində ciddi nəticələrə gətirib çıxarırdı.

Etnik-psixoloji amillərin rolu bir çox tarixi sənədlər, məmurlarla yanaşı, bədii ədəbiyyatda da təcəssüm olunub. Fərqli etik-mənəvi dəyərlərin qarşılaşmasının insan talelərinə təsiri N.İ.Qnediçin “Qafqaz əhvalatı” adlı şeirində maraqlı bədii ifadəsini tapıb. Bu şeirdə rus kazak əsgəri ilə gənc kabardin qızı arasında yaşanan sevgi tarixçəsi əsasında romantik tonda olsa da, bütövlükdə, iki xalqın dünyagörüşündəki fərqli etnopsixoloji məqamlara toxunulur. Gənc kazak kabardin gözəlinə aşıq olur və onlar arasında sevgi macərası yaşanır. Kabardin qızına olan sevgisindən kazak öz dinindən dönüb islamı qəbul edəcəyinə və onunla evlənəcəyinə and içir. Lakin sonradan eşq və dini hiss arasında sarsıntılı tərəddüd başlayır, kazak gənci nə edəcəyini qərarlaşdırma bilmir. Kabardin qızının qardaşı isə rus əsgərinin köhnə dostu – kunakıdır. Bacısının kafirlə eşq macərasından agah olan kabardin kunakı olduğu rus əsgərinə onu bir dost kimi anladığını, ancaq onun da dağlı adətlərini anlaması vacibliyini bildirir və qərarlaşıb andına əməl etmək, bacısı ilə evlənmək üçün üç gün vaxt verir. Üç gün nə dinindən dönə, nə sevgisindən ayrılıla bilən kazakın mənəvi sarsıntıları ilə keçir. Nəhayət, möhlət tamam olduqda kabardin kazakın yanına gəlir, gətirdiyi torbadan bacısının başını çıxarıb kazakın qarşısına qoyur və şərəfini itirmiş qızın yaşamasının onlarda mümkün olmadığını deyir. Kazakdan isə dağlı adətinə uyğun olaraq məhz kunakı olduğu üçün qisas almır, ona Allahın cəzasını niyyət edir:

*Для девы без чести нет жизни у нас;
Ты – чести и жизни ее похититель –
Целуйся ж теперь с ней хоть каждый ты час!
Прощай! Я – кунак твой, а бог – тебе мститель!*

*Şərəfsiz qız üçün bizdə həyat yoxdur;
Sən onun şərəf və həyatını aldın –
İndi istərsən onunla hər saat öpüş!
Əlvida! Mən – kunakınam, Allahsa qisasçın olsun!*

Bu mənzərədən sarsılan kazakın da aqibəti faciəli olur, o, öz günahını anlayaraq, yoxa çıxır, yəqin ki, həyatına qəsd edir. Qnediçin bu romantik pafoslu əsəri iki xalqın münasibətlərindəki etnopsixoloji məqamları, dağlı əxlaqını patetik şəkildə olsa da ifadə edir.

Qafqaz müharibələrinin fəal iştirakçısı olmuş məşhur general Nikolay Muravyov xatirələrində yazır ki, XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda çalışan rus məmurları Rusiyadakı meyarlara uyğun olaraq, qəbullarına gələn insanları zahiri görkəminə, maddi durumuna və mənəbinə görə qarşılayırmış. Muravyov nəql edir ki, Qafqazda maddi imkan yox, xalq içində nüfuz əsas şərt olduğundan məmurların bu səhvi ciddi çaxnaşmalara səbəb olurmuş. Böyük bir nəslin, tayfanın ağsaqqalı və ya el içində mənəvi nüfuzu olan kasıb görkəmli bir insana qarşı həqarət bütöv bir obanı ayağa qaldırılmış.

V.A.Potto dağlıların ictimai həyatını səciyyələndirərkən, onların həyat tərzində “güclü nəsil başlanğıcını” və “sadə patriarxallığı” xüsusi vurğulayır.

Tarixçi, general N.F.Dubrovin də dağlıların məişəti barədə səhih məlumatın olmamasının “xoşagəlməz və ciddi nəticələrə gətirən” səhvlərə səbəb olduğunu qeyd etmişdir: “Qafqaz müharibəsinin tarixini yazarkən, başqa yerlərdən daha çox dərəcədə, xalq məişətini öyrənmək zəruridir, çünki, görəcəyimiz

kimi, belə məlumatın inzibatçı xadimlərdə olmaması bir çox səhvlərə səbəb olurdu və bu, xoşagəlməz və ciddi nəticələrə gətirirdi... bunlar tez-tez, xüsusən Qafqazda, yalnız çaxnaşmalara deyil, silahlı üsyanlara da səbəb olurdu” («При изложении истории кавказской войны, более чем где-нибудь, необходимо изучение народного быта, потому что, как увидим впоследствии, отсутствие таких сведений между административными деятелями вели ко многим ошибкам, имевшим неблагоприятные и серьезные последствия... подобные обстоятельства часто, в особенности на Кавказе, служили причиною не только волнений, но и вооруженных восстаний» // 73, с.122-123).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yerli xalqlara qarşı etnik psixologiyaya adekvat olmayan təhqiramiz davranış, rus məmur və hərbiçilərinin dağlılara Rusiyada alışdıqları təhqimçilik mövqeyindən yanaşmaları olduqca kəskin nəticələrə gətirib çıxarıb. “Moskvityanın” jurnalında belə bir hadisə təsvir olunur: mühüm məntəqələrdən olan Akuşaya rus qoşunlarının yürüşü zamanı bu aulun Qazi başda olmaqla yüz əllidən çox ağsaqqalı qoşun qarşısına çıxaraq danışmaq istəyib. Çar qoşunlarının digər məntəqələrdə əhalinin başına gətirdiyi müsibətləri bilən Qazi öz aullarını gözləyən acınacaqlı halı da anlamış və təbii etirazını bildirmişdir. Dağlıların tarix boyu azad olduğunu, əsarət görmədiyini, vaxtilə Nadir şahın ordusuna da qalib gəldiyini bildirən Qazi rus işğalına da etiraz etmişdir. Qazinin düşmən qarşısında bu qəzəbli çıxışı dağlı mühiti üçün təbii və anlaşılan idi. Bu, Qazinin həm işğala qarşı reaksiyası, həm də ağsaqqalın Qafqazda həтта düşmən qarşısında belə mənəvi nüfuz sahibi olması, öz sözünü demək və dinlənilmək hüququ ilə bağlı idi. Dağlıların daxili çəkişmələrində nüfuzlu ağsaqqalın, üləmanın sözü ilə qanlı savaqlara son verilmiş, nəinki qazilərə, din xadiminə, ümumən, qocaya əl qadırılması isə təsəvvürə belə gəlməmişdir. Hər kəs öz düşməni ilə də ləyaqətlə

davranmışdır. Lakin belə anlayışlardan uzaq olan çar generalı bütün ağsaqqalların, əhalinin və soldatların gözü qabağında qoca Qazini yerə yıxdırıb amansızlıqla şallaqlatdırır. Sonra ayağa qalxmağa belə halı qalmamış qocanı qaldırıb at belinə qoyur və kəndinə göndəriirlər. Bu cəzadan ağsaqqal Qazi ölür və bunu müşahidə edən rus zabiti Qazinin qohumlarının ruskara qarşı düşmən olacağına və qafqazlı xarakterinə uyğun olaraq, qisas alacaqlarına əminliyini bildirir («Очень вероятно, подумал я, что смерть его была последствием претерпенного им жестокого наказания, и что родственники его, должно быть, чрезвычайно ожесточились против русских, потому что он был подвергнут наказанию по настоятельному требованию нашего главного Начальника; известно мне было также и то, что дух мщения есть отличительная черта характера кавказских горских народов» // 55 с.498).

Ancaq bir məqamı da qeyd edək ki, zabitin qənaətinə rəğmə, üləma Qazinin ölümünə fiziki cəza qədər, mənəvi təhqirin də səbəb olduğu və onun yalnız qohumlarının deyil, bütün həmkəndlilərinin də savaşa qalxacağı aydındır.

Təəssüf ki, bütün bu çoxəsrlik tarixi təcrübəyə baxmayaraq, etnik məsələlərdə indi də ciddi səhvlər buraxılır. Bu yaxınlarda Krasnodar diyarındakı “Don” uşaq düşərgəsində çeçen uşaqlarına qarşı doqquz nəfərin xəsarət aldığı kütləvi zorakılıqdan sonra Şimali Qafqaz Federal Dairəsi rəhbərliyi hadisənin məğzinə varmaq əvəzinə, kütləvi şəkildə döyülmüş çeçen uşaqlarının sanki özlərini günahlandıraraq, dağlılar üçün kənarında davranış kodeksinin hazırlanması təklifi ilə çıxış etmişdir. Dairə rəhbərliyinin bu təklifi çeçen ictimaiyyətini hiddətləndirmiş və Çeçen Respublikasının prezidenti Ramzan Kadırov “baş vermiş hadisənin şəraitini aydınlaşdırmalı, uşaqlarla görüşüb onları sakitləşdirməli” olan, “Qafqaz xalqlarının adət və ənənələrini kifayət qədər bilməyən” rəhbərliyin gözlənilməz adlandırdığı bu davranışına sərt cavab vermişdir. 2010-cu ilin 29

iyulunda dərc olunmuş, sonradan REGNUM agentliyinin yayımladığı bəyanatında <https://regnum.ru/news/1310046.html>) məhz xalqdan uzaq belə kabinet rəhbərlərinin səhv qərar və məsləhətlərinə görə müharibələrin başladığını, yeni Çeçen müharibəsində yüz minlərlə insanın həlak olduğunu deyən Kadırov hər bir xalq kimi, çeçenlərin də öz davranış kodeksi, ənənə və mədəniyyəti olduğunu, bu kodeksin böyüyə hörmət, kiçiklərə qayğı, başqa xalqlara ehtiram, vətənpərvərlik, dözümlülük, tolerantlıq kimi anlayışlara əsaslandığını bildirir («...у чеченцев, как и у любого народа, есть свой кодекс поведения. Он выработан в течение столетий. Он свят и нерушим. У нашего народа есть своя культура, свои традиции. Они основаны на уважении к старшим, заботе о младших, уважении культуры, традиций и обычаев других народов. Я также хочу напомнить, что за всю историю существования чеченского народа он никогда не вел внешние, захватнические войны, ни на кого не нападал, хотя границы Чечни под разными предлогами сужали и сужают. Кодекс поведения чеченца не только устно передается от поколения к поколению, существует в письменном виде, он есть в каждой семье, он может быть передан и тем, кто решил писать кодексы для молодежи Кавказа» (86)). Çeçenlərin keçmiş SSRİ və RF-na şərəflə xidmət etdiyini, özlərini hər yerdə necə aparmalı olduqlarını bildiklərini deyən Kadırov Rusiya ictimaiyyətini də biganəlik və qərəzlilikdə qınayır, hətta mətbuatın döyülənləri çeçenlər adlandıraraq, uşaq olduqlarını dilə gətirmədiyini, bununla məsələni milli zəminə keçirdiyini göstərir.

Dağlıların orijinal mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri rus ədiblərini, tədqiqatçıları və müşahidəçiləri bütün dövrlərdə, o cümlədən, XX əsr boyu və bu gün də cəlb etməkdədir. Bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi, görkəmli yazıçı A.Soljenitsin məşhur “QULAQ arxipelaqı” romanında çeçenlərin milli xarakteri barədə olduqca maraqlı müşahidələrini qələmə almış, onların

azadlıqsevərliyini, hətta sürgündə belə nəhəng sovet repressiya mexanizminə boyun əymədiklərini göstərmişdir.

Müasir müəlliflərdən tarixçi, publisist və ədib Yakov Qordinin 2000-ci ildə dərc olunmuş “Qafqaz: torpaq və qan. Rusiya XIX əsr Qafqaz müharibəsində” kitabındakı (Яков Гордин. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века. СПб.: Журнал “Звезда”, 2000) və digər əsərlərindəki (Яков Гордин. Зачем России нужен был Кавказ: Иллюзии и реальность; Ничего не утаю, или Мир погибнет, если я остановлюсь // «Знамя», №8, 2009) mülahizələri bu baxımdan maraq doğurur. Qafqaz müharibəsinin rus ictimai fikrində, fəlsəfə və ideologiyasında inikasını izləyən Qordin dağlı psixologiyasının və həyat tərzinin mühüm cəhətini – maarifçilik mənasında “təbii azadlıq”dan imtinanın qeyri-mümkünlüyünü bildirir. Müəllif bunun yalnız həyat təzi və şəraitinin, sosial-siyasi durumun dəyişməsi deyil, ənənəvi özünüdərkini və deməli, özünəhərmətin itirilməsinə bərabər olduğunu yazır. Bu isə, müəllifin fikrincə, dağlının şəxsi həyatının dəyərsizləşməsi, mənasızlaşması deməkdir. Həm qonşu tayfalara, həm də kafirlərə basqının dağlı həyatının tərkib hissəsi olduğunu bildiren müəllif bundan imtinanın sadəcə iqtisadi məsələ deyil, mənəvi intihara bərabər olduğunu yazır. Basqınlarda iştirak və ölüm dağlı üçün şərəf və əməlisaleh iş, rus hərbciləri və çinovnikləri üçünsə quldurluq olub. Avropa meyarlarını qafqazlılarda görməyən rus mənəb sahibləri dağlılara xas dəyərləri anlamadıqlarından və anlamaq istəmədiklərindən Rusiya tərəfindən kompromis imkanları itirilib. Dağlılar da “kafirlərlə” hər hansı danışıq və kompromisi heç bir öhdəlik yaratmayan taktiki gediş, düşmənin zəifliyi əlaməti hesab etdiklərindən, öz tərəflərindən güzəşt yollarını itiriblər. Buna görə də, Qordin, haqlı olaraq, problemlərin həlli üçün tərəflərin ilk növbədə qarşılıqlı olaraq bir-birlərini anlamalarının vacibliyini vurğulayır.

Bütün bunlarla bərabər, dağlı etnik xarakterinin mühüm rolunu inkar etməyərək, bəzi müəlliflərin Qafqaz müharibəsinin həlledici səbəbi kimi yalnız ictimai-etnoqrafik amilləri əsas gətirməsi ilə də razılaşmaq olmaz. M.M.Bliyev və V.V.Deqoyev adlı tədqiqatçılar (M.M.Блиев, В.В.Дегоев. Кавказская война. М., 1994) müharibənin Dağıstandakı “azad icmalar”, Çeçenistandakı teyplər, çərkəzlərdəki dağlı demokratiyası kimi ictimai-etnoqrafik həyat tərzindən qaynaqlandığını iddia edirlər. Onların fikrincə, Rusiyanın Şimali Qafqaza doğru irəliləməsi nəticəsində dağlıların ənənəvi basqın marşrutlarına əngəl yaranır, digər tərəfdən, varlı kazak stanitsaları onları basqın və qarət məqsədilə cəlb edirdi. Bu kimi mülahizələrdən müəlliflər belə bir əsassız qənaətə gəlirlər ki, əgər Rusiya üçün müharibə mühüm regionu mənimsəmə üsulu idisə, dağlılar üçün yalnız düşmənə müqavimət deyil, iqtisadi və sosial yaşam vasitəsinə çevrilmişdi. Müxtəlif amillərin çulğışdığı Qafqaz müharibəsinin səbəblərinin və mahiyyətinin bu şəkildə bəsitləşdirilməsi, təbii ki, qəbul edilməzdir.

Bu baxımdan, dağlıların, ilk növbədə, çeçenlərin tarixindəki müəyyən etnopolitoloji prosesləri araşdıran S.Dauyevin (С.Дауев. Чечня: коварные тайнства истории. М., 1999) mülahizələri, bəzi mübahisəli məqamlarına (xüsusən, çeçenlərin faciələrinə onların millət kimi təşəkkülündə qeyri-çeçen etnoslarının da iştirak etməsinin səbəb olduğu barədə əsassız fikrə) baxmayaraq, həqiqətə və elmi məntiqə daha uyğundur. Müəllif etnopolitoloji prosesləri təhlil edərək, qonşu xalqlarla əlaqələrdə çeçenlərin tarixində daim dostluq, kompromis münasibətlərinin və barış axtarışlarının üstünlük təşkil etdiyini təsbitləyir. Konfliktlərin isə kənar qüvvələrin təsiriylə yarandığını yazan Dauyev inqilabaqədərki və sonrakı dövrlərin tədqiqatlarında, publisistika və ədəbiyyatında çeçen xarakteri və tarixinin saxtalaşdırıldığını göstərir.

Göründüyü kimi, Qafqazdakı bir çox konfliktlərin, toqquşmaların səbəblərindən biri də dağlılarla təmasda olan qüvvələrin onların azadlıqsevərliyini, orijinal etnik xarakterini, mədəniyyətini, ənənəvi həyat tərzini, dini-mənəvi dəyərlərini nəzərə almamasıdır. Bu amillər bu gün də aktualdır və ciddi nəzərə alınmalıdır. Əsas məsələ – qarşılıqlı anlaşma, ortaq dəyərlərin tapılması, etnik mənliyin təməli olan anlayışlara hörmət, mədəniyyətlərarası dialoqdur. Qafqaz unikal mədəniyyət və unikal xarakterli insanların məskənidir, bu etnik-mədəni özəlliklər tək qafqazlıların deyil, bütün bəşəriyyətin sərvətidir. Və bu orijinal mənəvi sərvətin qorunması, ona qayğı və hörmət ümumbəşəri əhəmiyyəti ilə bərabər, Qafqazda sülhün də əsas amillərindəndir.

KLASSİK RUS ƏDƏBİYYATI

*Благословен и день и час,
Когда в горах Кавказа
Судьба соединила нас.
А.С.Пушкин*

*Qafqaz dağlarında taleyin
bizi birləşdirdiyi o gün və o saat xeyir-dualıdır.
A.S.Puşkin*

Qısa tarixini xatırladığımız Qafqaz müharibəsi rus ədiblərini artıq iki əsrdən çoxdur cəlb etməkdədir. Rus ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərinə uyğun təkamül edən, eyni zamanda, sabit süjet və obrazlar yaradan bu mövzu özlüyündə ədəbi əhəmiyyəti ilə yanaşı, bir çox digər məsələlər – tarixi, fəlsəfi, ideoloji, siyasi, estetik amillərlə çulğışmış, ictimai fikri əks etdirməklə bərabər, özü də ona təsir etmiş və indi də etməkdədir.

Lakin rus ədəbiyyatında bu gün də aktuallığını saxlayan Qafqaz müharibəsi mövzusunə dair xüsusi tədqiqatlar çox az, monoqrafik araşdırmalar isə yox dərəcəsindədir. Müharibə temasına rus ədəbiyyatında ümumən Qafqaz mövzusunə dair tədqiqatlarda ara-sıra toxunulmuşdur.

Qafqaz müharibəsi mövzusu rus ədəbiyyatında XIX yüzilin ilk iki onilliyində antik obrazlılığa əsaslanan klassisist-maarifçi çalarda işlənmiş, 1820-1830-cu illərdən ədəbi prosesin mühüm mövzularından biri kimi formalaşaraq, iki əsr ərzində romantizm, realizm, postrealizm mərhələlərini keçmişdir.

Klassik rus ədəbiyyatında Qafqaza meyl fəlsəfi səbəblər – ilk növbədə, ümumavropa romantik və maarifçi oriyentalizmi ilə sıx bağlı idi. Maarifçiliyin təbii həyat və təbii insan konsepsiyası, xüsusən, Rusonun ahəngdar ilkin həyat tərzinin Avro-

panın müasir yaşam qaydalarından üstünlüyü barədə maarifçi təlimi rus romantizmində Qafqaz mövzusunun fəlsəfi dərkinə və bədii ifadəsinə təsir etmişdir. Bu təlim rus realizmində, o cümlədən, Lev Tolstoy yaradıcılığında da izlənilir. Qafqaz mövzusunda olan əsərlərində dağlıların və kazakların Rusiya cəmiyyətinin kübar və obivatel həyatından fərqli təbii yaşamı, sərt dövlət sistemindən asılı olmayan azad güzəranı yazıçını insanın əzəli təbiətinə uyğun ictimai model kimi cəlb edir: “İnsanlar təbiət necə yaşayırsa, o cür yaşayırlar: ölür, doğulur, əlaqədə olur, yenə doğulur, dalaşır, içir, yeyir, sevinir və yenə ölür – təbiətin günəşə, ota, heyvana, ağaca qoyduğu dəyişməz şərtlərdən başqa heç bir şərt olmadan. Onların başqa qanunu yoxdur...” («Люди живут, как живет природа: умирают, рождаются, совокупляются, опять рождаются, дерутся, пьют, едят, радуются и опять умирают, и никаких условий, исключая тех неизменных, которые положила природа солнцу, траве, зверю, дереву. Других законов у них нет...» / Л.Н.Толстой. «Казачьи»).

Qafqaza münasibətdə maarifçiliyin digər tezisi – Rusiyanın bura bilik, yeni tipli mədəniyyət, tərəqqi və rifah gətirəcəyi haqqında düşüncələr də mühüm yer tutmuşdur. Məşhur tənqidçi N.A.Dobrolyubov İmam Şamilin əsir düşdüyü 1859-cu ildə dərc olunmuş maarifçi yönümlü “Qafqazda bizim son qəhrəmanlıqlarımızın əhəmiyyəti haqqında” («О значении наших последних подвигов на Кавказе» (70)) məqaləsində dağlıların Rusiyaya tabeçiliyinin onlara sülh və rahat güzəran gətirəcəyini bildirir, onların “azadlıq və mütilik” arasında deyil, məhz firavanlıq ümidi və ümitsizlik arasında seçim qarşısında olduqlarını göstərir. Hətta Qafqaz müharibələrinin vüsətlənməsinə səbəb olmuş, sərt və amansız hərbi əməliyyatlara başçılıq etmiş general A.Yermolov belə, silah gücünə bura maarif işığı, firavanlıq, inkişaf gətirəcəyini güman etmişdir. Lakin Qafqaza imperiya münasibətinə maarifçi bəraət, eyni zamanda, işğal rəm-

zinə çevrilmiş Yermolovun dekabrist əqidəsinə yaxın azadfikirli və maarifçi şəxs olması barədə səslənən fikirlərin əsası yoxdur. Yermolov gəncliyində I Pavla qarşı qəsdə iştirak edərək cəzasını almışdı, onun qismən azad düşüncəli olması barədə rəvayət isə, əslində, I Aleksandrla olan gərgin münasibətlərdən qaynaqlanırdı. Bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi, Yermolovun bütün fəaliyyəti, çara göndərdiyi raportlar, təliqələr onun yalnız imperiya mənafeyi üçün çalışdığını və azadlıq ideallarından uzaq olduğunu təsdiqləyir.

Göründüyü kimi, bədii ədəbiyyatda Qafqazın estetik dərkisi rus fəlsəfəsinin inkişafına uyğun təkamül etmişdir. XIX əsr rus ədəbiyyatının aparıcı temalarından olan Qafqaz və Qafqaz müharibəsi mövzusu, bu mövzunun bədii təcəssümü XX əsrin əvvəllərində Rusiya ictimai-fəlsəfi fikrinin mühüm bir qolu olan avrasiyaçılıq təlimi ilə də sıx bağlanmışdır (avrasiyaçılıq haqqında bax: K.M.Абдуллаев. Евразийство в Азербайджане: проблемы и перспективы развития // Восток – Запад. Сборник научно-исследовательских работ сотрудников научно-исследовательской лаборатории «Тюрко-славянские связи». Bakı: БСУ, 2004, с.3-17; Asif Hacılı. Avrasiyaçılıqda türklər // «Mütərcim», 1-2, 2004; Asif Hacılı. Avrasiyaçılıq // XX əsr ədəbi düşüncələr tarixi. Bakı, AU, 81-87).

Beləliklə, Qafqaza ictimai-fəlsəfi fikirdəki münasibət ədəbiyyatda dərinlən əks olunmuşdur. – Romantik əsərlərdə dağlıların mücadiləsi azadlıq ideyasını ifadə edən mücərrəd qiyməçilik rəmzi kimi təfsir edilir. Müstəmləkəçi imperiya təfəkkürlü yazıçılar mürtəce mövqedən çıxış edərək müharibəni “vəhşi Qafqazın” ram edilərək “mədəniləşdirilməsi”nə yönəlmiş zərurət şəklində təqdim edir. Sovet dövründə Qafqaz müharibəsinə sosial-milli azadlıq hərəkatı, çar işğalına və istismarçılara qarşı müqavimət kimi münasibət ədəbiyyatda da əksini tapmışdır. Müasir mərhələdə Qafqaz müharibəsi, xüsusən, burada hazırda yaşanan konfliktlər çox müxtəlif mövqedən,

ziddiyyətli şəkildə – fərqli maraqların toqquşmasından törəyən geosiyasi konflikt, mədəni-psixoloji əksliklərdən və anlaşılmazlıqdan qaynaqlanan dini çalarlı mücadilə, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə, mafioz qrupların kriminal savaşı və nəhayət, sivilizasiyalararası münasibətlərlə bağlı fəlsəfi-tarixi məsələ kimi şərh və təcəssüm olunur.

Ümumən, Qafqaza münasibətdə rus ədəbiyyatında həmişə təzadlı məqamlar, ziddiyyətlər çulğaşmışdır. Hətta Puşkin, Bestujev-Marlinski, Lermontov, Tolstoy kimi humanist ruhlu klassik ədiblərdə də fərqli ideoloji-siyasi və kulturoloji yanaşmalar təzahür etmişdir. Bütün bu ədiblər və onların qəhrəmanları Qafqaza məhəbbət, dağlılara rəğbət və humanist münasibətlə yanaşı, həm də hərbi-dövlətçi mövqe, imperiya təfəkkürü nümayiş etdirmiş, döyüşlərin fəal iştirakçısı olmuşlar. Lermontov hətta “uçan yüzlük” adlanan cəza dəstəsində vuruşmuşdur (Lermontovun Qafqaz döyüşlərində iştirakının səciyyəvi anları haqqında bax: Г.С.Лебединец. Михаил Юрьевич Лермонтов в битвах с черкесами в 1840 году // «Русская старина», № 7, 1891).

Bu təzad rus ədiblərinin əsərlərində də aşkarlanır, həm Puşkin, həm Lermontov Qafqaza sevgi və ehtiramla yanaşı, imperiya mövqeyini, rus-slavyan təəssübkeşliyini də aydın ifadə edirlər:

*И восною тот славный час,
Когда, почуя бой кровавый,
На негодующий Кавказ
Подъялся наш орел двуглавый;
Когда на Тереке седом
Впервые грянул битвы гром
И грохот русских барабанов,
И в сече, с дерзостным челом,
Явился пылкий Цицианов;
Тебя я восною, герой,*

*О Котляревский, бич Кавказа!
Куда ни мчался ты грозой –
Твой ход, как черная зараза,
Губил, ничтожил племена...
...Поникни снежною главой,
Смирись, Кавказ: идет Ермолов!*

Və o şanlı anı vəsf edim, Nə vaxt ki, qanlı döyüşü duyaraq, Qeyzlənmiş Qafqaza Qalxdı bizim ikibaşlı qartal; Nə vaxt ki, çalsaçlı Terekdə İlk ildirım çaxdı Və rus barabanlarının gurultusu, Və meydana boz sifətlə Çılğın Sisianov gəldi; Səni vəsf edim, qəhrəman, Ey Kotlyarevski, Qafqazın afəti! Hara tufan kimi cumurdunsa – Sənin gedişin qara yara kimi Qətl edir, məhv edirdi tayfaları... Qarlı başını əy, Ram ol, Qafqaz: Yermolov gəlir!

Qeyd edək ki, Vyazemski “qara yara kimi” dağlıları məhv edən Kotlyarevskini vəsf etdiyinə görə Puşkini qınasa da, o, sonrakı əsərlərində də öz mövqeyini dəyişməmişdir. Müsəlmanlara qarşı əzazilliyi ilə seçilən P.S.Kotlyarevski Qarabağ, Mehri, Talış tərəflərdə də amansız qətləri törətmişdir.

A.S.Puşkinin “Qafqaz əsiri”ndən yuxarıdakı sətirlər Lermontovun “İsmayıl Bəy”dəki fikirləri ilə səsleşir:

*Какие степи, горы и моря
Оружью славян сопротивлялись?
И где веленью русского царя
Измена и вражда не покорялись?
Смирись, черкес! и Запад и Восток,
Быть может, скоро твой разделят рок.
Настанет час – и скажешь сам надменно:
Пускай я раб, но раб царя вселенной!*

Hansı çöllər, dağlar və dənizlər Slavyan silahına tablaşıb?.. Ram ol, çərkəz! həm Şərq, həm Qərb, Yəqin tezliklə sənin taleyini yaşayacaq. Vaxt gələcək – və sən təşəxxüslə deyəcəksən: Mən qoy elə köləyəm, ancaq kainatın çarının köləsiyəm!..

Bununla yanaşı, Qafqaz döyüşlərinin birbaşa iştirakçısı olmuş Lermontov elə həmin əsərində dağlıların başına əsgərlərin gətirdikləri müsibətlər, dağlıların ləyaqəti və şərəfi haqqında aşağıdakı sətirləri də yazır:

*Горят аулы; нет у них защиты,
Врагом сыны отечества разбиты,
И зарево, как вечный метеор,
Играя в облаках, пугает взор.
Как хищный зверь, в смиренную обитель
Врывается штыками победитель;
Он убивает старцев и детей,
Невинных дев и юных матерей
Ласкает он кровавою рукою...
Но жены гор не с женскою душою!
За поцелуем вслед звучит кинжал...*

Aullar yanır; müdafiələri yoxdur, Vətən oğullarını düşməən əzib, Və alov şəfəqi əbədi meteor kimi, Buludlarda oynayıraq, baxışlara qorxu saçır. Yırtıcı heyvan kimi, dinc ocaqlara Süngülərlə soxulur qalib; O, qocaları və uşaqları öldürür, Pak qızlara və gənc analara Qanlı əliylə sığal çəkir... Ancaq dağlı qadınları qadın ruhlu deyil! Öpüş dalınca xəncər səslənir...

Puşkin də “Qafqaz əsiri”ndə dağlıların milli fəlakətlə – kütləvi qətlər və sürgünlə nəticələnən məğlubiyyətini kədərli ehtiramla belə ifadə edir:

*Кавказа гордые сыны,
Сражались, гибли вы ужасно;
Но не спасла вас наша кровь,
Ни очарованные брони,
Ни горы, ни лихие кони,
Ни дикой вольности любовь!*

Qafqazın məğrur oğulları, Siz yaman vuruşur, həlak olurdunuz; Ancaq nə bizim qanımız, nə səhrayı zirehiniz, nə dağlar, nə qıvrıq atlar, nə çilğın azadlıq sevginiz sizi xilas etdi!

Həmin dövr rus ədiblərinin Qafqaza, müharibəyə münasibətindəki dərin ziddiyyətlər baxımından –

*Как я любил, Кавказ мой величавый,
Твоих сынов воинственные нравы...*

*Mənim əzəmətli Qafqazım, necə sevirdim,
Sənin övladlarının döyüşkən xislətini... –*

kimi sətirlərin müəllifi olan Lermontovun Valerik çayı yaxınlığında döyüşdən sonra A.A.Lopuxinə bu qanlı toqquşma haqqında yazdığı məktub səciyyəvidir: “Bizim hər gün işimiz olurdu və biri yaman qızğın oldu, altı saat davam etdi. Bizdə cəmi 2000 piyada vardı, onlar 6000 idi; əvvəldən axıradək süngülərlə döyüşdük. Biz 30 zabit və 300-ədək sıravı itirdik, onlarınsa 600 cəsədi meydanda qaldı – deyəsən, yaxşıdır! – təsəvvür et ki, kefin baş verdiyi dərədə, işdən bir saat sonra hələ də qan iyi gəlirdi... Mən müharibəyə həvəslənmişəm və əminəm ki, bu oyunun (“bank” – qumar oyunu nəzərdə tutulur) güclü hissələrinə alışıb adam üçün şit görünməyən az ləzzət tapıla bilər” («У нас были каждый день дела, и одно довольно жаркое, которое продолжалось 6 часов сряду. Нас было всего 2000 пехоты, а их до 6 тысяч; и все время дрались штыками. У нас убыло 30 офицеров и до 300 рядовых, а их 600

тел осталось на месте, – кажется хорошо! – вообрази себе, что в овраге, где была потеха, час после дела еще пахло кровью... Я вошел во вкус войны и уверен, что для человека, который привык к сильным ощущениям этого банка, мало найдется удовольствий, которые бы не показались приторными» // 115).

Qeyd edək ki, Qafqaza ziddiyyətli ikili münasibət daha əvvəlki dövrdən qaynaqlanır. Qafqaz mövzusu Puşkin, Bestujev, Lermontovdan əvvəl Derjavin və Jukovski yaradıcılığında da həm imperiya təfəkkürü, həm də estetik baxımdan işlənmiş və bu ikili münasibət sonrakı dövrlərin rus poeziyasına da təsir etmişdir.

Qafqaz təbiətinin poetikliyini, buranın sakinlərinin azad və məğrur xislətini tərənnüm edən Derjavin və Jukovski bu diyarı həm də qorxunc və yad, hər b gücü ilə ram edilməli düşmən məkan kimi təsvir edirlər. – Onların qələmində Qafqazın gözəlliyi də “qorxunc və əzəmətli”dir, “qorxunc dağlar”, “nərə çəkən acıqlı çaylar”, “girdab zülmətinə şütüyən şələlələr”, “arxasında ölüm gizlənən sərt qayalar”, “qorxunc hayqırtılı qartal-lar”, şahin kimi qənimətini gözləyən, “sərvəti və tanrıları tüfəng, zireh, qılınc, ox və at” olan, “qılınclarını itiləyən” döyüş-kən dağlılar məskəni, “ildırım və şimşək doğan”, “ölüm saçan” yerdir. Beləliklə, rus ədəbi ənənəsinə və buradan da rus ictimai fikrinə döyüşkən, qorxunc, qiyamçı Qafqaz obrazı daxil olur. Bu ziddiyyətli ədəbi ənənənin və ikili ictimai mövqeyin təsiri aşkar duyulan Puşkin “Qafqaz əsiri”nə qeydlərində Derjavin və Jukovskinin Qafqaz təbiətinə gözəl sətirlər həsr etdiyini xüsusi vurğulayır və aşağıdakı parçaları öz şərhilə birlikdə nümunə kimi təqdim edir:

Державин в превосходной своей оде графу Зубову первый изобразил в следующих строфах дикие картины Кавказа:

О юный вождь, сверши походы,
 Прошел ты с воинством Кавказ,
 Зрел ужасы, красы природы:
 Как с ребр там страшных гор лиясь,
 Ревут в мрак бездн сердиты реки;
 Как с чел их с грохотом снега
 Падут, лежавши целы веки;
 Как серны, вниз склонив рога,
 Зрят в мгле спокойно под собою
 Рожденье молний и громов.
 Ты зрел, как ясною порою
 Там солнечны лучи, средь льдов,
 Средь вод, играя, отражаясь,
 Великолепный кажут вид;
 Как, в разноцветных рассеваясь
 Там брызгах, тонкий дождь горит;
 Как глыба там сизо-янтарна,
 Навесясь, смотрит в темный бор;
 А там заря златобагряна
 Сквозь лес увеселяет взор.

Derjavin qraf Zubova ithaf etdiyi əla odasında ilk dəfə Qafqazın xam mənzərələrini aşağıdakı bəndlərində təsvir etmişdir:

Əy gənc başçı, yürüş edərək, Sən ləşkərinlə Qafqazdan keçdin, Qorxu yetişirdi, təbiətin gözəllikləri: Qorxunc dağların sanki qabırğalarından tökülərək, Gürdabların zülmətinə nəbə çəkir acıqlı çaylar; Onların sanki alnından əsrlərlə yatan Qarlar gurultuyla aşır; Dağkeçiləritək buynuzlarını əyib aşağılarda ildırım və şimşəklərin doğulmasını zülmətdə sakitcə seyr edirlər. Sən seyr edirdin açıq havada buzlar arasında, sular arasında oynayaraq, bərq vuraraq günəş şüaları necə gözəl mənzərə yaradır; Rəngarəng damlalarda sıçraşaraq zərif yağış

necə laci vərdənlir; Orada kəhrəbə qayalar sallanaraq sıx meşəyə necə baxır; Oradasa qızılı şəfəq meşə içindən göz oxşayır.

Жуковский, в своем послании к 2-ну Воейкову, также посвящает несколько прелестных стихов описанию Кавказа:

*Ты зрел, как Терек в быстром беге
Меж виноградников шумел,
Где, часто притаясь на бреге,
Чеченец иль черкес сидел
Под буркой, с гибельным арканом;
И вдалеке перед тобой,
Одеты голубым туманом,
Гора вздымалась над горой,
И в сонме их гигант седой,
Как туча, Эльборус двуглавый,
Ужасною и величавой
Там все блистает красотой:
Утесов мишистые громады,
Бегущи с ревом водопады
Во мрак пучин с гранитных скал;
Леса, которых сна от века
Ни стук секир, ни человека
Веселый глас не возмущал,
В которых сумрачные сени
Еще луч дневный не проник,
Где изредка одни елени,
Орла услышав грозный крик,
Теснясь в толпу, шумят ветвями,
И козы легкими ногами
Перебегают по скалам.
Там все является очам
Великолепие творенья!*

*Но там – среди уединенья
Долин, таящихся в горах, –
Гнездятся и балкар, и бах,
И абазех, и камуцинец,
И карбулак, и албазинец,
И чеченец, и шапсук;
Пищаль, кольчуга, сабля, лук
И конь – соратник быстроногий –
Их и сокровища и боги;
Как серны скачут по горам,
Бросают смерть из-за утеса;
Или по топким берегам,
В траве высокой, в чаще леса
Рассыпавшись, добычи ждут;
Скалы свободы их приют.
Но дни в аулах их бредут
На костылях угрюмой лени:
Там жизнь их – сон; стеснясь в кружок
И в братский с табаком горшок
Вонзивши чубуки, как тени
В дыму клубящемся сидят
И об убийствах говорят,
Иль хвалят меткие пищали,
Из коих деды их стреляли;
Иль сабли на кремнях острят,
Готовясь на убийства новы.*

Jukovski də c-b Voeykova müraciətində Qafqazın təsvirinə bir-neçə gözəl sətir həsr etmişdir:

Sən seyr edirdin Terek üzümlüklər arasında iti qaçışıyla necə səs salırdı, orada tez-tez yapıncı altında, qəhredici kəməndlə sahildə gizlənib çeçen və ya çərkəz otururdu; Və səndən uzaqlarda qarşında mavi dumana bürünmüş dağlar dağlara

qalaqlanırdı, Onların cərgəsində çalsaç nəhəng ikibaşlı Elborus bulud kimi öz qorxunc və əzəmətli gözəlliyilə parlayır: Sıldırımların mamırlı köksü, Gurultuyla qranit qayalardan girdab zülmətinə şütüyən şalalələr; Nə balta, nə insanın şən səsinin əsrlik yuxusunu pozmadığı, qaranlıq köksünə gün şüasının girmədiyi meşələr; Burada ara-bir yalnız şamlar qartalın qorxunc hayqırtısını eşidib topalanır, budaqlarıyla səslənirlər və keçilər qıvraq ayaqlarıyla qayalardan atlanır. Orada yaradılışın bütün gözəlliyi görünür! Ancaq orada – dağlara qısılmış dərələrin gizlinində – yuva salıb həm balkar, həm bax, həm abazlı, həm kamusin, həm qarabulaq, həm albazin, həm çeçen, həm şapsuq; Dayandoldurum, zireh, qılinc, ox və at – qıvraq yerişli yoldaş – onların həm sərvəti, həm tanrıları; Dağkəlitək dağlarda çapırlar, qaya arxasından ölüm saçırlar; Ya batlaq sahilə, uca ot içində, meşəlikdə yayılıb qənimət gözləyirlər; Azadlıq qayaları onların sığınacağı. Ancaq aullardakı günləri sərt tənbəllikdə keçir: Oradakı ömürləri – yuxudur; dövrə vuraraq və qardaşcasına tütün kasasına çubuqlarını sancaraq, qıvrılan tüstüdə kölgətək otururlar və qətlərdən danışirlər, ya da babalarının atdığı sərrast tüfəngləri tərifləyirlər; Ya da çaxmaq daşında qılınclarını itiləyirlər, yeni qətlərə hazırlaşaraq (116).

Göründüyü kimi, artıq Derjavın və Jukovskidə Qafqaz təbiəti, qafqazlılar döyüşkənlik, yadlıq, qorxu, təhlükə, ölüm, hərbi motivləri ilə bağlanır. Qafqaz mövzusunə döyüş, müharibə, mücadilə, qorxu pafosunun daxil edilməsi Puşkində, Lermontovda, ümumən, bütövlükdə rus ədəbiyyatında, o cümlədən müasir ədəbi fikirdə davam edərək, beləliklə, ənənəyə çevrilir. Məhz bu ədəbi ənənə rus ictimai şüurunda Qafqazla bağlı bir çox miflərin, stereotip və şablonların yaranmasında, Qafqaza ehtiyatlı münasibətin ortaya çıxmasında və müəyyən mənada, konfliktlərin uzanmasında müəyyən amillərdən biri olur.

Belə ikili münasibət bütövlükdə ictimai şüurun təzadlarından gələn hal idi: Puşkin də, Bestujev də, Lermontov da həm

vətəndaş, həm də şair kimi dövlət patriotizmi və bəşəri humanizm, tarixi zərurət və romantik azadlıq arasında çırpınan insanlar idi. Gərgin tarixi məqamlarda, ümumən, bütün imperiyaların tarixi boyu isə bu anlayışlar üst-üstə düşmür (müasir şairə Marina Strukovanın yuxarıda qeyd etdiyimiz mülahizələri Qafqaza münasibətdə dövlətçilik və bəşəriyyət arasında ikiləşmənin humanizm ideallarının tarixən yüksək olduğu rus ədiblərində bu gün də izləndiyini göstərir).

Digər tərəfdən, rus ədiblərinin Qafqaza ikili yanaşmasında yalnız dövlətçilik və bəşəri ideallar arasında ideoloji təzad deyil, onların fəlsəfi-estetik görüşləri də rol oynayıb. Romantizmdə bu təzad bu cərəyanın tipoloji mahiyyətinə xas fəlsəfi ikiləşmədən, ülvü və demonik duyumların çulğışıqlığından, müharibənin romantik azadlığı təmin edən təbii hal kimi qavranılmasından törəyirdi. Rus realizmində, o cümlədən, müharibəni və ümumən dövlətçilik sistemini təbii insan həyatına zidd hesab edən böyük humanist Lev Tolstoyda Qafqaz müharibəsi, dağlı hərəkəti iki baxımdan – ümumən dövlətçiliyə qarşı yönələn və təbii azadlıq ideyalarını təsbitləyən mücadilə, digər tərəfdən, dağlı liderlərin özünün dövlətçiliyə meyli nəticəsində insan azadlığı üçün əhəmiyyətini itirən adi toqquşma kimi təfsir olunub. Buna görə də, Tolstoy öncə rəğbət bəslədiyi İmam Şamilə onun sonradan dövlətçiliyə meyl etməsinə görə mənfi münasibətdə olub, onunla rus çarları arasında köklü fərq görməyib.

Lakin belə ziddiyyətli məqamlarla bərabər (onu da qeyd edək ki, rus yazıçılarının dünyagörüşündə və yaradıcılığında Qafqaza münasibət tarixən də birmənalı olmamış, təkamül etmişdir), Qafqaz artıq rus romantizmində bütövlükdə azadlıq, qürur, özgürlük rəmzi olmuş, eyni zamanda, Avropa maarifçi və romantik dünyaqavrayışına, oriyentalizmə uyğun olaraq, fəlsəfi-ezoterik mənə kəsb etmişdir.

“Rusiyanın Şərqi” (və həm də “İsti Sibir” – bu özü də müəyyən ikiləşmənin təzahürü idi) adlandırılan Qafqaz öz

mübariz azadlıqsevərliyi ilə Puşkin dövründən rus mütəfəkkirlərini mənəvi-psixoloji əsarətdən qurtarıb ruhsal azadlığa qovuşduracaq məkan kimi cəlb etmişdir. Qafqazlıların təbii həyatı, ilkinliyi saxlayan məişəti, aydın və saf xarakteri maarifçilərin və romantiklərin qəbul etmədiyi Avropa sivilizasiyasının alternativini, Qərbin saxta şərtlikləri ilə sınırlanmayan azad və təbii həyat, mənəvi təkamül məkanı kimi qavranılmışdır.

Romantizmə xas dualizm, iki qovuşmaz aləm arasında əbədi təzad ideyası, daxili ikiləşmə müharibənin də obyektiv zərurət, qaçılmaz labüdlük, azadlığı təmin edən daimi hal kimi dərkinə səbəb olmuşdur. Romantiklərə xas ikiləşmə nəticəsində Qafqaz müharibəsi, əsirlik mövzusu rus romantizmində fəlsəfi anlam kəsb etmiş, ideal və adilik arasında prinsipial təzadın ifadəçisi olmuşdur. Məhz müharibə vəziyyəti romantizmin mühüm meyarı və ali dəyəri olan azadlığı təmin etdiyindən, rus romantikləri, azadlıqları üçün əngəl olan Rusiya dövlətçiliyi ilə barışmaz savaşa olan qafqazlılara dərin hörmət və rəğbətlə yanaşmışlar.

Qafqaz əsiri motivinin mətnaltı məğzi də məhz bununla bağlıdır. Bu romantik əsirlik bir çox məqamda məhz daxili əsirlikdir, sevgi və nifrətin, azadlıq və köləliyin, sədaqət və xəyanətin çulğaşdığı ikili vəziyyətin ifadəsidir. Qafqaz dağlılarına əsir düşən rus obrazları əsirlik dövründə təzadlı anlayışların, fərqli dünyabaxışlarının toqquşmasını, ilk növbədə, öz daxili ziddiyyətlərini, iki qütb arasında çarpışan ruhlarını aşkarlayırlar. A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun, L.N.Tolstoyun, XX-XXI əsrlərin qovşağında V.Makaninin, İ.Kolontayevskayanın “Qafqaz əsirləri”nin hamısında bu daxili ikiləşmə izlənilir. – Ancaq tarixən dəyişən fərqli məzmununda və pafosda. Artıq Lermontovda Qafqaza romantik münasibət realist qavrayışla əvəzlənməyə başlayır. Qafqazın ecazkar təbiəti, buradakı azadlıq ruhu ilə real müharibə, əsirlik, əsarət arasında təzad romantik ideali puça çıxarır, gerçəkliyin həqiqi mahiyyəti aşkarlanır. Romantik

qəhrəman öz daxili əsirliyindən azadlıq diyarı Qafqazın vüqarlı dağlarında da qurtula bilmir və əksinə, iztirablarını artırır, təklisini və tənhalığını dərinləşdirir.

Puşkinin, Bestujev-Marlinskinin, Lermontovun romantizm mərhələsindən bir qədər sonra Tolstoy Qafqaz mövzusunun fəlsəfi-realist təfsirini verir. Lakin bu mövzunun ədəbi prosesdə varisliyi daha genişdir. Tolstoyun povesti ilə M.N. imzalı müəllifin 1838-ci ildə çıxmış («Библиотека для чтения», т.31, 1838, с.17-52) “Qafqaz əsiri” əsəri (101), S.Belyayevin memuarları (41) arasında oxşarlıqlar bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

Varislik baxımından maraqlıdır ki, sonradan rus ədəbiyyatının ənənəvi obrazına və fabulasına çevrilmiş “Qafqaz əsiri” ifadəsini və mövzunu ədəbiyyata ilk dəfə 1810-1811-ci illərdə Qafqazda olmuş fransız yazıçısı Ksavye de Mestr 1815-ci ildə gətirmişdir. De Mestrin Vladıqafqaz qalasının komendantı, çeçenlər tərəfindən əsir götürülmüş general-mayor Delpotsonun tarixçəsi əsasında 1815-ci ildə yazdığı novella bu mövzuda ilk əsər hesab edilir. Ümumən romantik-sentimental ruhda olan müəllifin müharibə haqqında qeydləri, canlı müşahidələri, təsvir etdiyi hadisələr və personajlar realist cizgilərlə seçilir və ədəbi dəyəridən başqa, tarixi əhəmiyyət də daşıyır.

Digər fransız müəllifi, əri rus ordusunda qulluq etmiş Frederika Freyqanqın Ksavye de Mestrin novellasından bir il sonra çıxmış “Qafqaz və Gürcüstan haqqında məktublar”ında da eyni əhvalat təsvir olunur. Diqqətəlayiq faktdır ki, bu əsərlərdə də əsir düşmüş və müəyyən çətinliklər çəkmiş rus zabiti çeçenlər haqqında sevgi və hörmətlə danışır. 1812-1815-ci illərdə Qafqazda olmuş F.Freyqanqın əsərində əsir düşmüş komendantın çeçenlərə münasibəti haqqında belə deyilir: *“İnanarsınızmi, əzizim, o, aralarında çoxdan yaşadığı bu vəhşilərə qətiyyətli hüsn-rəğbətlə yanaşır və çeçenlərdən çəkdiyi əzablara baxmayaraq, onlara bu xüsusi məhəbbətini saxlayır... Yerli qadınlar*

onun hamisi imiş və bəzən onu milli yeməklərə qonaq etmək və təskinlik vermək üçün gəlirlərmiş. Onlar onun dərdinə göz yaşu tökməyə cəsarətlənir, ancaq azad eləməyə qərarlaşa bilmirlərmiş” («Поверите ли, моя дорогая, он решительно сочувствует этим дикарям, среди которых живет давно, и он сохраняет эту особенную любовь к ним, несмотря на страдания, которые вынес у чеченцев... Местные женщины были его покровительницами, и иногда приходили, чтобы угостить его национальными блюдами и утешить в его несчастьях. Они осмеливались проливать над ним слезы, но не решались освободить его» (141)).

Müəllif yazır ki, əsirlik dövründə polkovnik olmuş Delpotsonun çeçenlərlə səmimi münasibətləri qurulmuş, dağlılar onunla məsləhətləşir, öz məsələlərini müzakirə edirlərmiş.

Freyqanq əsir düşmüş başqa bir zabitin, rus ordusu mayorunun əhvalatını da nəql edir. Bu əhvalatda da çeçenlərin orijinal xarakteri aşkarlanır. – Əzablı əsirlikdən qaçmağa müyəssər olmuş bu mayoru təqibdən onu ilk dəfə əsir götürmüş çeçenlər öz “kunakları” adlandıraraq xilas edirlər!

F.Freyqanqın 1816-cı ildə dərc olunmuş “Məktubları” ilə Puşkinin “Ərzuruma səyahət”i arasında Qafqaz təbiəti, qafqazlı xarakteri, tarixi hadisələr barədə fikir və müşahidələrdəki səs-ləşmələr də xüsusi maraq doğurur.

De Mestrin və Freyqanqın Qafqaz təbiəti, dağlıların etnik səciyyəsi, məişəti, tarixi hadisələr haqqında qeydləri həmin dövrdə Avropa üçün məchul ərazi olan Qafqaz haqqında təsəvvürləri xeyli dəqiqləşdirmişdir.

Lakin yuxarıda haqqında danışdığımız əcnəbi yazarların, Rusiya təbəəsi olan fransız yazıçılarının, eləcə də Bayron yaradıcılığının Qafqaz əsiri mövzusunun formalaşmasında müəyyən rolunu qeyd etməklə bərabər, bu süjet və obrazın məhz rus ədəbiyyatına aid olduğunu və nəinki XIX, eləcə də XX əsrdə və XXI yüzildə də rus ədiblərinin əsərlərində bədii təfsirini

tapdığını bir daha vurğulamaq istərdik. Rus ədəbiyyatında keçən yüzilliyin əvvəllərində də əsirlik mövzusunda bir sıra əsərlər çıxmış, lakin tematik cəhətdən klassik ənənənin davamı olan bu mətnlər məna və bədiilik baxımından müvafiq süjetə və obrazlara elə bir yenilik gətirməmişlər. XX əsrin sonlarında – XXI əsrin əvvəllərində isə Məkanində, Kolontayevskayada və başqalarında postrealizmə xas psixoloji və müəyyən qədər postmodernist çalar izlənilməyə başlamışdır. Bununla yanaşı, son illərdə Qafqaz müharibəsi mövzusunda bir sıra millətçi (həm rus, həm çeçen millətçiliyi) və eləcə də kütləvi mədəniyyət nümunələri (döyüş, triller, detektiv, macərə kimi janrlar) də meydana çıxmışdır.

Qeyd edək ki, Qafqaz əsiri mövzusunun ədəbi motiv və obraz səviyyəsində müxtəlif üslubi səpkilərdə (romantik, realist, postmodernist) bədii-estetik təfsiri heç də Qafqaz müharibəsinin rus yazıçıları tərəfindən obyektiv tarixi şərhinin, real hadisələrin bədii təhlilinin əhəmiyyətini azaltmır. Özlüyündə müharibənin gerçək səciyyəsi, qafqazlıların cəlb olunduğu toqquşmaların ədalətsizliyi, insanlar, xalqlar üçün gətirdiyi fəlakət bir çox əsərlərdə konkret detallarla, sənədlər əsasında təsvir olunur, qabaqcıl rus yazıçıları müharibəyə etirazlarını bildirirlər.

XIX əsrdə A.Puşkin, M.Lermontov, L.Tolstoy və başqaları müharibənin hər iki tərəf üçün tarixi faciəviliyini, qarşılıqlı hörmət və təmasın vacibliyini, Rusiyanın müsəlmanlar, o cümlədən, Qafqaz xalqları ilə münasibətinin müsbət məzmununu göstərmişlər. Rusiyanın islam ölkəsi Türkiyəyə və Qafqaza qarşı müharibəsinin təcavüzkar mahiyyətini, vətən naminə deyil, hökumət işi olmasını hələ Puşkin dövründə bir çox rus ziyalı, yazıçı və şairi öz əsərlərində əks etdirmişdir.

A.S.Puşkin bütün həyatı boyu rus dövlətçiliyi mövqeyində olsa, Qafqazı, buranın türk və dağlı müsəlman xalqlarına sevgi və hörmətlə yanaşmış, xatirələrindən, məktublarından, eləcə də “Ərzuruma səyahət”dəki qeydlərindən göründüyü ki-

mi, rus məmurları və generallarının bu xalqlara qarşı apardığı siyasəti, təşkil etdiyi amansız əməliyyatları tənqid etmiş, hətta Yermolovdan sonra Qafqazda rus ordusunun sərkərdəsi qraf Paskeviçin İrəvanı tutduğuna görə aldığı Erivanski titulumu da kinayə ilə “Yerixonski” kimi ifadə etmişdir, müharibəni heç bir mənası olmayan işğalçı əməliyyat hesab etmişdir (bax: Ю.Тынянов. О «Путешествии в Арзурум» // «Временник пушкинской комиссии», вып.2, М., 1936; И.К.Ениколопов. Пушкин в Грузии. М., 1950; Вано Шадури. Отношение поэта к русско-турецкой войне. Пушкин и Паскевич // Вано Шадури. Декабристская литература и грузинская общественность. Тбилиси, 1958, с.38-406).

Puşkindən başlayaraq “Qafqaz əsiri” mövzusu rus ədəbiyyatında geniş yayılmış, xüsusən, M.Y. Lermontovun, L.N.-Tolstoyun, A.A.Bestujev-Marlinskinin yaradıcılığında dərinlən işlənmişdir. Puşkin və Lermontovda bu süjet romantik ruhda tərənnüm olunmuşdur. Romantik qəhrəman Rusiyanın bürokratik həyatını qəbul etmir, azadlıq istəyir və Qafqazda da öz mənəvi azadlığını axtarır. Ancaq döyüşlərdə dağlılara əsir düşür. Bu qəhrəman paradoksal şəkildə məhz bu əsirlikdə öz əsl sevgisini və əsl azadlıq nümunəsini tapır. Əsirlikdə o, daxilən azad olan dağlı qızının təbii və saf sevgisini qazanır, ancaq özü tam azad insan olmadığından, romantik ikiləşməyə məruz qaldığından və həyatda mövqə tuta bilmədiyindən əsl məhəbbətə qabil deyil və Peterburqun riyakar, saxta yaşam qaydalarından qurtula bilmir. Dağlı qızının sayəsində əsirlikdən qurtulsa da öz daxili əsirliyindən, köləliyindən azad ola bilmir.

Nəticədə, dağlı qızı öz saf məhəbbətinin qurbanı olur, romantik qəhrəman, rus ziyalı isə daxili əzablara düşər olur, özünü, azadlığın, gözəlliyin mahiyyətini anlamır, mənən ölür. Azadlıq diyarı olan Qafqazda gerçəkləşən bu sevgi və əsarət fabulası ilə Puşkin, Lermontov, Tolstoy bütövlükdə Rusiya cəmiyyətinin faciəsini, sivilizasiyalar, Şərq və Qərb, təhkimçi-

lik və azadlıq arasında axtarışda olan rus ictimaiyyətinin ikiləşməsini, ideoloji-mənəvi sarsıntıları ifadə etdirdilər. Bu təzadın ifadəsində isə məhz Qafqaz, Qafqaz müharibəsi əsas məkan və rəmz kimi aktuallaşırdı.

Bütövlükdə Qafqaza və Qafqaz müharibəsinə rasionalist münasibətlə razılaşmayan müasir tədqiqatçı Yakov Qordin Qafqazın hələ Puşkin dövründən “sadəcə coğrafi və etnoqrafik deyil, həm də metafizik anlayış kimi narazı zadəgan şüuruna varlığın tamlığını duymağa imkan verdiyini” yazır. Eyni zamanda, bu tarixi hadisənin – Qafqaz müharibəsinin ictimai şüurda və ədəbiyyatda estetik-mənəvi aspektini də qeyd edir: “gözəl dekorasiyalar arasında, gözəl rəqiblə qarşıdurmada bizim hər birimiz özümüzü daha gözəl hiss etməyə başlayırıq. Gözəlliksə mənənin ən effektiv surroqatıdır – və ya, ola bilsin ki, hətta, onun ən dəqiq indikatorudur” (Müəllifin Qafqaz müharibəsinin fəlsəfi dərki haqqında elmi-publisistik tədqiqatları orijinallığı ilə seçilir: Яков Гордин. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века. СПб.: журнал “Звезда”, 2000; Зачем России нужен был Кавказ: Иллюзии и реальность”; Ничего не утаю, или Мир погибнет, если я остановлюсь. История великой утопии. СПб.: журнал “Звезда”, 2008).

XIX əsrin əvvəllərindən Qafqaz rus lirik poeziyası ilə yanaşı, belletrist nəsrə, elmi, siyasi, ideoloji, fəlsəfi, publisist əsərlərdə və yazıçıların yazışmalarında geniş əks olunur. Bütövlükdə islam Şərqi və Qafqaz motivləri həm təbdil və təqlid, həm rus milli ənənəsinə uyğunlaşdırılmış təfsir, həm də ənənəvi rəmzlərin poetik mənimsənilməsi şəklində aşkarlanır.

Qafqaz və Qafqaz müharibəsi mövzuları böyük rus şairi Mixail Lermontovun yaradıcılığında əsas qayələrindən birini təşkil edir. Rus və Avropa ədəbiyyatının, Puşkin, Bayron kimi şairlərin romantik ruhlu əsərlərinin, eləcə də Rusiya ictimai fikri və mədəniyyətinin təsiri ilə Qafqaz Lermontovu hələ uşaqlıq illərindən azadlıq, müstəqillik, qeyri-adilik, qürur və ucalıq,

gözəllik məskəni kimi cəlb etmişdir. Lermontovun şair kimi formalaşmağa başladığı dövrdə Qafqaz artıq rus mədəniyyətinin işarəvi-rəmzi anlayışına çevrilmiş, eyni zamanda ictimai fikirdə “isti Sibir”, yəni hakim siyasi məfkurə və ictimai quruluşa asi insanların cəza olaraq göndərildiyi, əslində, sürgün edildiyi yer, yəni azad fikirli insanların cəmləşdiyi diyar kimi qəbul edilmişdi. Bu dövrdə Qafqaz bir çoxlarını obıvatel məişətindən fərqli ekzotik həyat tərzini, buradakı müharibələr isə bir mənəvi sınaq meydanı kimi də cəlb edirdi.

Bütün bu amillərin təsiri ilə Lermontov gəncliyinə Qafqaz xəyalları ilə qədəm qoymuş, artıq erkən yaşlarından Qafqaz folkloruna, qafqazlı xarakterinə dərin maraq göstərmişdir. Belinskinin yazdığı ki, Puşkin yaradıcılığı sayəsində Qafqaz ruslar üçün “müqəddəs azadlıq və tükənməz poeziya diyarına” döndü. Lermontov üçün də Qafqaz, onun dağlılara qarşı əsgər kimi şövqlə döyüşməyi ilə bərabər, mənəvi qurtuluş yeri, ilham və hürriyyət mənbəyi, talelərini daxilən yaşadığı azad və məğrur insanların məskəni idi.

Mixail Lermontovun hələ uşaqlıq dövründən aşkarlanan Qafqaz sevgisi, buranın təbiətinə, mühitinə, sakinlərinə vurğunluğu, uca zirvələrin şairin romantik duyğularıyla səsləşməsi onun məşhur əsərləri ilə yanaşı, kiçik həcmli “Qafqazın mavi dağları” miniaturunda («Синие горы Кавказа») səmimi duyğular və lirik pafosla, mahiyyətə isə tezisvari konsepsiya şəklində ifadə olunmuşdur. Qafqazın onun uşaqlıq xəyalları, ülvü duyğularının obyektini, həyatına mənə verən ucalıq, qürur mənbəyi olduğunu yazan Lermontov məhz bu zirvələrdə tanrıya dualar etdiyini bildirir, buranın təbiətini, qasırgalarını, şəfəqini, dərələrini, çaylarını sevdini bildirir. Qafqazda insanın həyata həm nifrət etdiyini, həm də qürurlandığını yazan Lermontov bununla Rusiyadakı obıvatel mühitinə, sosial quruluşa, cəmiyyətdə yaşadığı adi güzəranə, boz yaşama etirazını bildirir. Buranın havasının uşaq duası tək təmiz, insanların quş tək azad

olduğunu yazan Lermontov Qafqazın əsas gözəllik və əzəmətinin də məhz dağlılarda təcəssüm olunduğunu ifadə edir:

Воздух там чист, как молитва ребенка. И люди, как вольные птицы, живут беззаботно; война их стихия; и в смуглых чертах их душа говорит; в дымной саkle, землей иль сухим тростником покровенной, таятся их жены и девы и чистят оружие, и шьют серебром – в тишине увядая душою – желающей, южной, с цепями судьбы не знакомой.

Orada hava uşaq duası tək təmizdir. Və insanlar quş kimi azaddır, qayğısız yaşayırlar; müharibə onların xislətidir; və qarabəniz cizgilərinə ruhları həkk olunub; torpaq və ya quru qamışla örtülmüş tüstülü komaya onların arvadları və qızları sığınub silah təmizləyir və gümüş tikmələr edirlər – sükutda ruhən solaraq, təşnəli, cənublu, tale zənciriylə tanış olmayan ruhları.

Bu kimi fəlsəfi motivlərlə bərabər, Qafqaz obrazı Lermontovda onun siyasi mövqeyi ilə də bağlıdır. Mixail Lermontovun “Əlvida, kirli Rusiya...” («Прошай немытая Россия...») şeirində Qafqaz dağları şairin vətəninəki köləlik və ağalıq, əsarət, mütilik mühitindən qurtulmağa imkan verən azadlıq məkanı, imperiya ab-havasından, total mütilik və riyakarlıqdan qaçıb sığınacağı ülvi aləm kimi təqdim olunur:

*Прошай немытая Россия
Страна рабов, страна господ
И вы, мундиры голубые,
И ты, им преданный народ.*

*Быть может за стеной Кавказа
Сокроюсь от твоих пашей;
От их всевидящего глаза,
От их всеслышащих ушей.*

Lakin Lermontovun Qafqaza münasibəti onun şair xəyalları ilə doğma yurdunun sadıq vətəndaşı, hərbi kimi formalaşan dvoryan psixologiyası arasında əkslikdən doğan təzadlardan da xali deyil.

Bir çox rus ədibləri kimi, M.Y.Lermontov yaradıcılığı qafqazlıların etnik səciyyəsinin və bununla da müharibənin etnik-mədəni, psixoloji səbəblərinin dərkə baxımından da dəyərlidir. Lermontovun Qafqaz mövzusunda əsərlərində, o cümlədən, “Qafqaz əsiri”, “İsmayıl Bəy”, “Qaçaq” və “Mtsırı” poemalarında qafqazlı xarakterinin bir çox cəhətləri səciyyələndirilir.

Lermontov “İsmayıl Bəy” poemasında dağlıların azadlıqsevərliyini, onların bütün dəyərlərdən üstün olan mütləq azadlıq hissini göstərərək, əsarəti qətiyyənlə qəbul etmədiklərini, azadlıqları naminə həyatlarından, yurdlarından da keçməyə hazır olduqlarını vurğulayır. Lermontovun aşağıdakı sətirləri dağlı xarakterinin bu xüsusiyyətini, eyni zamanda, onların bir hissəsinin müharibədən sonra yurdlarını tərk etmələrinin əsas səbəblərindən birini aşkarlayır:

*Черкес удалый в битве правой
Умеет умереть со славой,
И у жены его молодой
Спаситель есть – кинжал двойной;
И страх насильства и могилы
Не мог бы из родных степеней
Их удалить: позор цепей
Несли к ним вражеские силы!
Мила черкесу тишина,
Мила родная сторона,
Но вольность, вольность для героя
Милей отчизны и покоя...*

İgid cərkəz haqq döyüşdə şərəflə ölməyi bacarır və onun gənc zövcəsinin də xilaskarı var – qoşatıyətli xəncər; və zoralıq və məzar qorxusu onları doğma çöllərdən qopara bilməzdi: əsarət zəncirinin rüsvayçılığını gətirirdi onlara düşmən qüvvələri! Cərkəzə sakitlik əzizdir, doğma yurd əzizdir, ancaq azadlıq, qəhrəman üçün azadlıq yurddan və rahatlıqdan daha əzizdir...

Lermontovun cərkəz nəğməsi əsasında yazdığı “Qaçaq” («Беглец») poemasında dağlıların şüurunda sədaqət, qeyrət, mərdlik anlayışları, onların nəsil, el-oba, vətən qarşısında borc hissi və məsuliyyətləri təsvir olunur. Ailənin, nəsilin, yurdu müdafiəsini mütləq dəyər kimi qavrayan dağlı üçün xəyanət və qorxaqlığın ən mənfi cəhət olduğu göstərilir. Əsərin qəhrəmanı Harun atasının və qardaşlarının qatillərindən qisas almadan döyüş meydanından qaçır və buna görə hamı – can verən dostu, sevgilisi, anası ondan nifrətlə üz döndərir, qorxaq və xain personaj həyatını şərəfsiz ölümlə bitirir.

Lermontov bu vəziyyəti açmaq üçün romantik üslubuna uyğun vasitələrdən istifadə edir. Ölüm ayağında olan dostu onun döyüşdən qaçdığını, qisas almadığını, dağların mərdlik qanununu pozduğunu bildikdə, gözləri qaynayır və qəzəblə “get – sən nifrətə layiqsən, mənim qorxaq üçün nə sığınacağım, nə xeyir-duam var” deyib üzünü çevirir:

*Ступай – достоин ты презренья.
Ни крова, ни благословенья
Здесь у меня для труса нет!..*

Sevgilisinin evinə tərəf yönələn Harun onun igidlik barədə oxuduğu nəğməni çöldən eşidərək, xəcalətdən ona yaxınlaşa belə bilmir. Dağlı qızının bu nəğməsi qafqazlı xarakterinin üstün dəyərlərini aşkarlayır:

*Месяц плывет
Тих и спокоен,
А юноша воин
На битву идет.
Ружье заряжает джигит,
А дева ему говорит:
Мой милый, смелее
Вверяйся ты року,
Молися востоку,
Будь верен пророку,
Будь славе вернее.
Своим изменивший
Изменой кровавой,
Врага не сразивши,
Погибнет без славы,
Дожди его ран не обмоют,
И звери костей не зароят.
Месяц плывет
И тих и спокоен,
А юноша воин
На битву идет.*

Ay süzür səmada sükun və rahat, gənc döyüşçüsə savaşa gedir. Tüfəngini doldurur cigit, qızsa ona deyir: əzizim, qismətə cəsarətlə dal, şərqə dua et, peyğəmbərə sadıq ol, şöhrətə sadıq ol. Özününkülərə qanlı xəyanətlə üz çevirmiş, düşməni əzməmiş kəs şəərəfsiz oləcək. Yağışlar onun yaralarını yumayacaq, heyvanlar sümüklərini torpağa gömməyəcək. Ay süzür sükun və rahat, gənc döyüşçüsə savaşa gedir.

Nəhayət, hər yerdən əli üzülmüş Harun anasına üz tutur. Ancaq ana oğlunun xəyanətini və qorxaqlığını bilib, onu evə buraxmır, şəərəflə ölə bilməmiş, azadlığını mənəvi köləliyə dəyişmiş övladının rüsvayçılığını öz ahıl çağında daşıya bilməyə-

cəyini bildirir. Səhərə qədər pəncərədən Harunun nifrin, inilti, yalvarış sədələri gəlir, xəncər zərbəsi onun həyatına və rüsvayçılığa son qoyur, səhər bu mənzərəni görən ana soyuq gözlərini kənara çəkir:

*«Молчи, молчи! зяур лукавый,
Ты умереть не мог со славой,
Так удались, живи один.
Твоим стыдом, беглец свободы,
Не омрачу я стары годы,
Ты раб и трус – и мне не сын!..»
Умолкло слово отверженья,
И всё кругом объято сном.
Проклятья, стоны и моления
Звучали долго под окном;
И, наконец, удар кинжала
Пресек несчастного позор...
И мать поутру увидала...
И хладно отвернула взор.*

“Sus, sus! xain kafir, sən şəraflə ölə bilmədin, çıx get, tənha yaşa. Azadlıq xaini, sənin xəcalətinlə mən qoca yaşımnda özümü ləkələyə bilmərəm, sən kölə və qorxaqsan – və mənim oğlum deyilsən!..” Rədd sözü bitdi və ətraf uyquya daldı. Nifrin, inilti, yalvarış pəncərə qabağından çox səsləndi; və nəhayət, xəncər zərbəsi zavallının rüsvayçılığına son qoydu... Ana səhər bunu gördü... və soyuq baxışlarını kənara çəkdi.

Qeyd olunduğu kimi, qafqazlıların etnik mentalitetinə xas xüsusiyyətlər Lermontovun Qafqaz mövzulu bir çox əsərlərində olduğu kimi, “Şərq povesti” adlandırdığı romantik pafoslu “İsmayıl bəy” poemasında da səmimiyyətlə tərənnüm olunur. Lermontov bu əsərində dağlıların xarakter bütövlüyünü, hisslərinə də müstəqimliyini, münasibətlərdə sabitliyini vurğulayır:

*Там поразить врага не преступление;
Верна там дружба, но вернее мщенье;
Там за добро – добро, и кровь – за кровь,
И ненависть безмерна, как любовь.*

*Orada düşməni qətl etmək cinayət deyil;
Orada dostluğa sadıq, qisasa daha sadıqdirlər;
Orada yaxşılığa – yaxşılıq və qana – qandır,
Və nifrət sonsuzdur, məhəbbət kimi.*

Qafqazlıların ənənəvi həyatından romantik-idillik səhnələri verən Lermontov bu özünəməxsus həyat tərzinin, sülh içində çiçəklənən aulların hüzzurlu və təbii yaşayışının Rusiyanın gətirdiyi müharibələr və yeni dövrə xas qızıl ehtirası ilə pozulduğunu bildirir:

*Давным-давно, у чистых вод,
Где по кремням Подкумок мчится,
Где за Машуком день встает,
А за крутым Бешту садится,
Близ рубежа чужой земли
Аулы мирные цвели,
Гордились дружбою взаимной;
Там каждый путник находил
Ночлег и пир гостеприимный;
Черкес счастлив и волен был.
Красою чудной за горами
Известны были девы их,
И старцы с белыми власами
Судили распри молодых,
Весельем песни их дышали!
Они тогда еще не знали
Ни золота, ни русской стали!*

Qədim zamanlarda saf sular qırağında, Podkumok sal daşları yalayaraq coşduğu yerdə, Maşuk arxasından sübh şəfəqi qalxdığı yerdə, sərt Beştav arxasında gün batan yerdə, yad torpaqlar sınırında dinc aullar çiçəklənirdi, dostluqdan qürrələnirdilər; orada hər bir yolçu gecələməyə sığınacaq və qonaqpərvər süfrə tapırdı; çərkəz xoşbəxt və azaddı. Dağlar boyu onların qızlarının cazibəli gözəlliyi məlumdu; və çalsaçlı ağsaqqallar gənclərin ixtilafını həll edərdi, onların nəğmələri şənlik doluydu! O vaxtlar onlar hələ nə qızıl bilirdi, nə də rus poladını!

Dağların təbii, canlı, oynaq mühitinə sivilizasiyalı Rusiyadan “ölü ürəklə” qayıdan İsmayıl bəyin artıq qəlbən doğma yurduna yadlaşdığını, Avropa maarifinin, əxlaqsızlığının təbii insan ruhunu, əsil hiss və istəkləri zəhər kimi sararaq məhv etdiyini, onun həqiqi sevgidən, amaldan məhrumluğunu bildirən Lermontovun bu mülahizələri, bir tərəfdən, maarifçi “təbii insan” təliminə əsaslınsa da, digər tərəfdən, gerçək mənəvi-əxlaqi prosesləri, insanların ənənəvi əxlaq və yeni meyarlar arasında ikiləşməsini, tarixi situasiyanın faciəviliyini əks etdirir (bu motivin İ.Şıxlının “Dəli Kür” və M.Süleymanlının “Köç” romanlarındakı oxşar situasiya ilə analogiyası onun tarixi-tipoloji hadisə olduğunu təsbitləyir):

*Он, сколько мог, привычек, правил
Своей отчизны не оставил...
Но горе, горе, если он,
Храня людей суровых мненья,
Развратом, ядом просвещенья
В Европе душной заражен!
Старик для чувств и наслажденья,
Без седины между волос,
Зачем в страну, где все так живо,
Так беспокойно, так игриво,
Он сердце мертвое принес?..*

O bacardığı qədər yurdunun adət və qaydalarını saxlayırdı... Ancaq aman, aman, o, sərt insanların xislətini qorusa da, boğanaq Avropada maarif əxlaqsızlığı və zəhəriylə yoluxmuşdu! Saçlarında bir ağ tük olmasa da, hiss və həzz üçün qocalmışdı, bəs niyə hər şeyin belə canlı, hərəki, oynaq olduğu ölkəyə ölü qəlbini gətirmişdi?..

Rusiyada öz dağlı təbiətini saxlamağa çalışan İsmayıl bəyin varlığına sirayət etmiş zahiri avropalılıq əxlaqi-mənəvi dəyərlərə əsaslanmadığından onu mahiyyətə icmal edir və hər iki aləmə yadlaşdırır – milli mənəvi məhvəni itirmiş, yeni dünyanın həqiqi əxlaqını mənimsəməmiş, amalsız qisas istəyilə yaşayan qəhrəmanın daxili dünyasında insani hisslərə yer qalmır, o, ətrafındakılara yalnız iztirab və fəlakət gətirir, özü də tənha yaşayaraq, tənha da ölür:

*Того, кто презирал людей и рок,
Кто смертью играл так своенравно,
Лишь ты низвергнуть смел, святой пророк!
Пусть, не оплакан, он сгниет бесславно,
Пусть кончит жизнь, как начал – одинок.*

İnsanlara və qədərə nifrət edəni, ölümlə xudbinə oynayan yalnız sən qəhr edə bildin, müqəddəs peyğəmbər! Ona ağı deyilmədən, qoy şərfəsizcəsinə qəhr olsun, qoy həyatını başladığı kimi də bitirsin – tənha.

Lakin Lermontov bu vəziyyətin səbəbini qəhrəmanın fərdi xarakterində yox, onun simasında bütün millətin müharibələr, düşmənçiliklə pozulmuş taleyində, əslində, məhz müharibənin özündə görür və bununla da, qanlı savaqların insanlar, xalqlar üçün gətirdiyi iztirabların hər iki tərəf üçün faciəviliyini göstərir.

Qafqaz orijinal təbii-coğrafi mühit və sivilizasiya tipi kimi Lermontova çox şey vermiş, onun mütəfəkkir və şair kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Böyük rus şairi Lermontov Qafqazda, ilk növbədə, romantik xəyallarını, – Avropa sivilizasiyasının solğun həyatına, insanı kiçildən sosial mühitinə alternativ olan qaynar, canlı, təbii, əzəmətli və məğrur yaşam tərzini tapmışdır. Buranın insanları, yaşayış tərzini ilə təbiətinin gözəlliyi arasında vəhdət şairi xüsusilə valeh etmişdir. Təbii azadlıq, ilkinlik və əbədilik Lermontovu ilhamlandırmış və o, ən poetik əsərlərini məhz burada yazmış, Qafqaz şairin gənclik xəyallarının gerçəkliyi kimi onun bütün varlığına sirayət etmişdir:

*Я видел горные хребты,
Причудливые, как мечты,
Когда в час утренней зари
Курились, как алтари,
Их выси в небе голубом,
И облачко за облачком,
Покинув тайный свой ночлег,
К востоку направляло бег –
Как будто белый караван
Залетных птиц из дальних стран!
Вдали я видел сквозь туман,
В снегах, горящих как алмаз,
Седой, незыблемый Кавказ...*

Onu da qeyd edək ki, Lermontov yaradıcılığı rus ictimaiyyətinin, o cümlədən hərbiçilərin Qafqaz haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasında əsas rollardan birini oynayıb. A.V-iy imzalı müəllif 1872-ci ildə dərc olunmuş Xatirələrində 40-cı illərin sonlarında Qafqazda hərbi xidməti barədə yazırdı: “*Мәnim dövrümdə Qafqazı öyrənmək üçün ən populyar vəsait Lermontovun əsərləri idi... Qafqaz haqqında onlardan dərsliklərdən daha çox şey öyrənmək olardı*” («В мое время самым по-

пулярным руководством для изучения Кавказа были сочинения Лермонтова... из них можно было больше узнать о Кавказе, чем из учебников» // 25, с.317). Qeyd edək ki, Lermontovun yalnız bədii yaradıcılığı deyil, məktubları, oçerk və digər bu kimi əsərləri də rus ictimaiyyətinin Qafqazla tanışlığında böyük rol oynayıb. Şairin “Qafqazlı” oçerkində Qafqazda xidmət edən rus əsgər və zabitlərinin güzəranı, rus qafqazlı əsgər xarakterinin formalaşması, məişəti, psixologiyası, sosial cizgiləri təsvir olunur.

Qafqaz romantik və dekabrıst ruhlu şair A.Bestujev-Marlinskinin həyatında, yaradıcılığında, dünyagörüşündə də xüsusi yer tutmuşdur. Dramatik həyat yaşamış A.Bestujev XIX yüzilin əvvəlləri rus tarixinin, demək olar, bütün mühüm hadisələrinin iştirakçısı olub – Napoleon Fransasına qarşı müharibə, dekabrıst üsyanı və Qafqaz müharibəsi. Qafqazda altı il qulluq etmiş romantik təbiətli Bestujev ağır döyüşlərdə olub, şücaətlə döyüşüb. Yerli xalqların mədəniyyətinə marağ göstərən şair türk dilini öyrənmiş, Qafqaz folklorunu toplamış və əsərlərində istifadə etmiş, qafqazlıların həyatından bir sıra əsərlər yazmışdır. Qafqazlıların mədəniyyətini, məişətini, adətlərini öyrənmiş Bestujevin “Ammalat Bəy”, “Molla Nur” kimi əsərlərində yerli rəvayətlərdən, nəğmələrdən geniş istifadə olunmuşdur.

Eyni zamanda, Bestujev Qafqaz mövzusunda əsərlərində ümumi romantik ideallarını, fəlsəfi, siyasi düşüncələrini, hər b və sülh, şair və cəmiyyət, şəxsiyyət və hakimiyyət barədə fikirlərini də ifadə etmişdir. “Dağlı əsirliyində olmuş zabitin hekayəti” kimi qismən az tanınmış əsəri isə ilk növbədə siyasi məsələlərə həsr edilmişdir: əsirlikdə olmuş zabit dağlılar, Qafqazın gələcəyi barədə demokratik ruhda, dekabrıst düşüncəsiylə danışır və müəllifin mövqeyilə səsləşən belə bir qənaətə gəlir – burada maarif, rifah, tərəqqi, ədalət olmadıqca dağlıları heç bir əmr və təsirlə dinc həyata qaytarmaq mümkün olmayacaq. Buna görə də, əsərin qəhrəmanının və eyni zamanda müəllifin fik-

rincə, Qafqaza, dağlılara rus əfkarındakı münasibət özü dəyişilməli, gerçəklilyə uyğun, rasionol olmalıdır: “Biz onları ya əzəzilikdə, ya dönüklükdə, ya soyğunçuluqda, ya avamlıqda, Allah bilir, daha nədə günahlandırırıq; ya da digər qütbə vararaq, onların sadəliyinə, qonaqpərvərliyinə və saymaqla qurtarmaz digər məziyyətlərinə valeh oluruq. Hər biri əbəsdir” («...То мы их обвиняем в жестокости, в вероломности, в хищениях, в невежестве, бог весть в чем; то, кидаясь в другую крайность, восхищаемся их простотою, гостеприимством и не перечтешь какими добродетелями. То и другое напрасно»).

Bestujev ictimaiyyətin stereotiplərdən və miflərdən uzaqlaşmasını və reallığa uyğun əməllərə keçməsinə istəyir, lakin ictimaiyyət bu reallığa hazır olmadığından onun əsərləri və mülahizələri də, adətən, romantik xəyal kimi qavranılır. Qeyd etdiyimiz kimi, Qafqazı yaxşı tanıyan Bestujev təxminən yüz il sonra meydana çıxacaq avrasiyaçıları qabaqlayaraq, Rusiyanın öz dövləti və mədəni həyatında Şərqlə və Qərb arasında aralıq mövqeyinə əsaslanmasının gərəkliliyini təsbitləyir. Yaradıcılığında da Şərqlə, Qafqaz, o cümlədən, Azərbaycan mövzuları və ədəbi üslubundan köklü istifadə edən, Quran motivləri və bədiyyatını əsərlərinə gətirən Bestujev Avropa və Asiya bədi ənənəsinin sintezindən ibarət orijinal yazı tərzi, tədqiqatçıların “marlinizm” adlandırdığı üslub yaradır. Bütün bunlar Bestujevin müharibəyə münasibətində də əks olunmuşdur. Bütövlükdə müharibəyə qarşı etirazına baxmayaraq, eyni zamanda Qafqaz müharibəsini həm də “doğma epopeyamızın şanlı səhifəsi” adlandıran Puşkindən fərqli olaraq, Bestujev bu müharibəni “ədələtsiz iş, bir hökmdarın sərsəmliyi” hesab etmişdir. Bestujevin dağlılar tərəfinə keçməsi haqqında Rusiyada və Qafqazda yayılmış rəvayət özü də, həqiqət olub-olmamasından asılı olmayaraq, şairin dağlılara, müharibəyə münasibətini əks etdirir. Bu baxımdan, A. Bestujevin Qafqaza münasibətini bildirən aşağıdakı fikri də diqqətəlayiqdir: “*Qafqaza sülh verin və yer üzünün cənnətini*

Fəratda axtarmayın. O, burdadır”/ «Дайте Кавказу мир и не шлите земного рая на Ефрате. Он здесь».

Qafqaz, o cümlədən Qafqaz müharibəsi dahi yazı Lev Tolstoyun bir sıra əsərlərinin də əsas mövzularındandır. “Hacı Murad”, “Kazaklar”, “Meşənin qırılması”, “Basqın”, “Qafqaz əsiri” və digər əsərlərində Tolstoy Qafqazı təbii mənəvi dəyərlərin, saf həyat tərzinin aşkarlandığı diyar və həm də “müharibə və azadlığın qəribə və poetik tərzdə çulğaşdığı” qaynar aləm, azadlıq və təbiiliyin əsarət və süniliklə toqquşduğu məkan kimi təsvir edir. Avropa sivilizasiyasını və bürokratikləşmiş dövlətçilik sistemini qəbul etməyən Tolstoy işğalçı və azadlıq müharibələrini də fərqləndirmiş və qafqazlıların mücadiləsini bütövlükdə təbii özünüqoruma, dövlətin hərbi əməliyyatlarını isə mənəvi olmayan qətlə hesab etmişdir. Yazıçı əsərlərində də bu fərqi aşkarlamış və qafqazlıları, o cümlədən, İmam Şamili, Hacı Muradı təbii insanlar kimi göstərmişdir. Digər tərəfdən Qafqaz təbiətinin gözəlliyi və avropalıların daxili eybəcərliyi arasında yaratdığı təzad da yazıçının ədalətsiz müharibəyə münasibətini ifadə edir.

Qafqaz mövzusunun, bu mövzuda əsas əsərlərindən olan “Hacı Murad”ın Tolstoyun dünyagörüşü və yaradıcılığında əhəmiyyətini aşağıdakı faktlar da təsdiqləyir. Dahi yazıçı həcmcə elə də böyük olmayan bu əsər üzərində səkkiz il işləmiş, ancaq yenə də çapa verməmişdir, povest Tolstoyun ölümündən sonra, 1912-ci ildə dərc olunmuşdur. Povestin yalnız başlanğıcının 23, bütövlükdə mətnin isə 10 redaksiyası var. Əsər üzərində işləyərkən Tolstoy bir çox sənədlərlə, ümumilikdə 5000 səhifəlik materialla tanış olmuşdur. (Lev Tolstoyun 1910-cu ilin oktyabrında evini tərk etdikdən sonra Qafqaza gedib ömrünü məhz orada başa vurmaq istədiyi haqqında mülahizələr də var.)

Rusiya ictimai şüurunun düşmən və quldur kimi qəbul etdiyi Hacı Murad Lev Tolstoyun əsərində dramatik taleyi olan, tarixi ziddiyyətlər burulğanında qıvrılan mürəkkəb xarakter ki-

mi verilir. Mübariz döyüşçü, amansız rəqib, sərt hərbi adamı olan Hacı Murad Tolstoyun qələmində həm də sadıq dost, vəfalı ailə başçısıdır. Şamil tərəfindən haqsızlığa məruz qaldığını, döyüş yoldaşlarının onu satdığını düşünən Hacı Murad ruslara da inanmır, ürək qızdırmır. Ailəsinin xilasını üçün ruslardan kömək istəyən Hacı Murad ümidlərinin əbəs olduğunu anladığıda çıxılmaz vəziyyətə düşür.

Qeyd edək ki, əsəri yazmazdan xeyli əvvəl, hələ müharibə getdiyi dövrdə Qafqazdan qardaşı Sergeyə məktubunda Lev Tolstoy Hacı Muradın ruslar tərəfə keçməsinə qafqazlı xarakterinə uyğun olmayan xüsusiyyət kimi mənfi qiymətləndirmişdi: “Əgər Qafqazdan xəbərlərlə lovğalanmaq istəsən, söyləyə bilərsən ki, Şamildən sonra ikinci adam olan Hacı Murad adlı birisi bu günlərdə rus hökumətinə tərəf keçib. O, bütün Çeçnyada birinci dəliqanlı (cigit) və igid idi, ancaq alçaqlıq etdi” («Ежели захочешь щегольнуть известиями с Кавказа, то можешь рассказывать, что второе лицо после Шамиля, некто Хаджи-Мурат, на днях передался русскому правительству. Это был первый лихач (джигит) и молодец во всей Чечне, а сделал подлость»).

Tolstoy dühası Hacı Muradın düşdüyü situasiya ilə əsərində ümumən dağlıların düşar olduğu çıxılmazlığı, müharibənin gətirdiyi faciəli mənəvi durumu göstərir. Dağlıların düşdüyü bu vəziyyətin faciəviliyini Tolstoy insanlara əsir düşmüş şahin haqqında Qafqaz əfsanəsi və Hacı Muradın dramatik düşüncələri ilə ümumiləşdirir: iki qüvvə arasında qalmış Hacı Murad şahin haqqında nağılı xatırlayır – insanlar tərəfindən tutulmuş şahin bir müddətdən sonra dağlara, özünükülərin yanına uçub qayıdır, ancaq ayaqlarında cidar və cidarda da zınqırovlar. Şahinlər onu qəbul etmir, get, kim səni cidarlayıb və gülmüş zınqırov asıb, onların yanına, bizim cidarımız və zınqırovumuz yoxdur. Şahin qayıtmır, başqa şahinlərsə onu qəbul etmir və dimdikləyib öldürürlər:

“Nə etməli? Şamilə inanmalı və yanına qayıtmalı? – Hacı Murad fikirləşirdi – O tülküdür – aldadacaq. Əgər aldatmasa da, ona, sarı yalançıya inanmaq olmaz. Ona görə olmaz ki, mən rusların yanında olduqdan sonra o, mənə inanmayacaq”, – Hacı Murad düşünürdü. Və o, insanlar tərəfindən tutulmuş, onların yanında yaşamış və sonra öz dağlarına özününkülərin yanına qayıtmış şahin haqqında tavlî nağılını xatırladı. O uçub qayıdır, ancaq ayaqlarında cidar və cidarda da zınqırovlar. Və şahinlər onu qəbul etmir. “Get, kim səni cidarlayıb və gümüş zınqırov asıb, onların yanına. Bizim cidarımız və zınqırovumuz yoxdur”. Şahin yurdunu tərk etmək istəmir və qalır. Ancaq başqa şahinlər onu qəbul etmir və dimdikləyib öldürürlər. “Beləcə məni də dimdikləyərlər”, – Hacı Murad düşünürdü. “Burada qalmalı? Rus çarına Qafqazı fəth etməli, şöhrət, mənsəb, sərvət qazanmalı?” “Bu, mümkündür”, – o, fikirləşirdi, Voronsovla görüşlərini və qoca knyazın tərifi sözlərini xatırlayaraq. “Ancaq indi həll etməli, yoxsa o, ailəmi məhv edəcək”. Hacı Murad bütün gecəni yatmayıb fikirləşirdi” («Что делать? Поверить Шамилю и вернуться к нему? – думал Хаджи-Мурат. – Он лисица – обманет. Если же бы он и не обманул, то покориться ему, рыжему обманщику, нельзя было. Нельзя было потому, что он теперь, после того как я побыл у русских, уже не поверит мне», – думал Хаджи-Мурат. И он вспомнил сказку тавлинскую о соколе, который был пойман, жил у людей и потом вернулся в свои горы к своим. Он вернулся, но в путях, и на путях остались бубенцы. И соколы не приняли его. «Лети, – сказали они, – туда, где надели на тебя серебряные бубенцы. У нас нет бубенцов, нет и пут». Сокол не хотел покидать родину и остался. Но другие соколы не приняли и заклевали его. «Так заклюют и меня», – думал Хаджи-Мурат. «Остаться здесь? Покорить русскому царю Кавказ, заслужить славу, чины, богатство?» «Это можно», – думал он, вспоминая про свои свидания с Во-

ронцовым и лестные слова старого князя. «Но надо сейчас решить, а то он погубит семью». Всю ночь Хаджи-Мурат не спал и думал).

Hacı Murad şahinin aqibətinin onu da gözlədiyini təxmin edir və seçim qarşısında qalır – Hacı Muradın bu düşüncələri, ümumiləşərək, bütövlükdə qafqazlıların durumunu əks etdirir. Sonsuz müharibə və ya düşmənə ram olmaq – hər iki yol ağrılıdır və perspektivsizdir: nəhəng dövlətə qarşı müharibənin uğurlu sonu gözlənilmir, əsarət isə dağlı xarakteri üçün qəbul ediləməzdir. Tolstoyun öz qəhrəmanını anlaması aydın sezilir. Heç vaxt ram olmamış Hacı Murad həm öz azadlığı, həm ailəsi naminə rus “əsirliyindən” qaçır və həlak olur. Onun şücaəti, aманsızlığı, qətiyyəti, düşmənə rəhmsizliyi ilə xəyalları, aydın qavrayışı, sadədilliyi arasında təzad yaranır. Müharibənin insanları dıçar etdiyi bu ziddiyyət, çıxılmazlıq Hacı Muradın taleyi təmsalında bütün döyüşən tərəflərin faciəsi kimi ümumiləşir. Bununla Tolstoy, humanist düşüncələrinə uyğun olaraq, müharibənin mahiyyətə mənasız və perspektivsiz, döyüşən hər iki tərəf, həm dağlılar, həm də rus dövləti üçün faciəviliyini təsbitləyir.

Yazıcının Qafqaz mətnlərində, o cümlədən “Hacı Murad”da onu bütün yaradıcılığı boyu düşündürən mühüm məsələlər – təbiət və sivilizasiya, insan və cəmiyyət, hər b və sülh, dövlət və fərd, həyat və ölüm kimi anlayışlar əks olunur. Əsərdə torpağın şirəsinə çəkib öz sönməz həyatı qüvvəsini aşkarlayan qanqal bir rəmz kimi həm Hacı Muradın, həm bütövlükdə dağlıların, həm də ümumən insanlığın, həyatın təbii mahiyyətini, dövlətin, sivilizasiyanın buxovlarına ram olmayan gücünü əks edir. Dövlətin, sivilizasiyanın insan təbiətinə zidd, şəxsiyyəti əzən mahiyyəti barədə fikrini Tolstoy yalnız qafqazlı obrazları deyil, bu müharibəyə düşmüş rus personajları, o cümlədən, “Kazaklar”da sivilizasiyanın naqisləşdirdiyi, şöhrət ehtirası və ölüm qorxusu arasında qalan, dağlıları həm düşmən görüb

qətl edən, həm də onlarla birgə öz azadlığını qoruyan baş qəhrəman Olenin vasitəsilə ifadə edir.

Ümumən, Tolstoyun yaradıcılığını rus ədəbiyyatında Qafqaz mövzusunun yeni mərhələsi hesab etmək olar. Onun “Qafqaz əsiri”ndə romantik motiv – əsirliyin rəmzi məzmunu, qəhrəmanın ideal və gerçək arasında sarsıntılı daxili axtarışları müəyyən qədər izlənsə də, realist təsvir, əsirliyin mənəvi təsiri, müharibənin gerçək məzmunu yüksək sənətkarlıqla aşkarlanır.

Lakin “Qafqaz əsiri”ndə, “Hacı Murad”da, eyni zamanda, Tolstoyun dünyagörüşünə xas ideya – hələ maarifçilərdən gələn fəlsəfi-tarixi məsələ – təbii həyat, təbii insan və süni sivilizasiya arasında təzad da ifadə olunur. Qafqazda aşkarladığı təbiilik mənəvi həyata, mənəvi təkamülə imkan verən amil kimi insanı sxematik çərçivəyə salan, azadlığını, mənliyini alan Avropa həyat tərzinə qarşı qoyulur. Şərq-Qərb əksliyini önə çəkən Puşkin və romantik ikiləşməni qabardan Lermontovdan fərqli olaraq, Tolstoy təbiiliyin qurama örnəklərlə təzadını daha dolğun əks etdirir. Puşkinin romantik qavrayışına uyğun olaraq, onun “Qafqaz əsiri” konkretlikdən uzaqdır, adı çəkilməyən, keçmiş haqqında dəqiq bilgi verilməyən, hərbiçi yox, azadlıq təşəbbüsünə tutulmuş səyyah olan bu obraz, əslində, ümumən “əsir” surətidir. Burada qəhrəmanın layiq və qabil olmadığı məhəbbət də belə romantik-rəmzi səciyyəlidir. Puşkin qəhrəmanı məhz buna görə öz “mədəni” məmləkətindəki mənəvi əsirlikdən qaçaraq, azadlıq, təbiilik dalınca gəldiyi Qafqazda da istəyinə çatmır, əksinə, əsir düşür. Çünki, o, daxilində əsirdir, həqiqi azadlığı və dağlı qızının həqiqi məhəbbətini anlamır. Lermontovda, xüsusən, “Qafqaz əsiri”ndə, “Valerik”də müharibəyə daha realist münasibət olsa da, onun da Qafqaz silsiləsində daxili ikiləşmə, müasir insan və Qafqazda aşkarlanan təbii yaşam qanunları arasında təzad önə çıxır. Oxşar mənalar A.A.Bestujevin yaradıcılığında da qabarıq tərzdə aşkarlanır.

Tolstoyun realist obraz olan “Qafqaz əsiri” Jilin isə romantik mənada deyil, hərbi kimi gerçək əsirliyə düşür (bu motiv real-məntiqi baxımdan motivləşdirilir), konkret səciyyəlidir, daxili və zahiri xüsusiyyətləri aşkardır. Burada “əsirlik” fabulası üçün səciyyəvi olan məhəbbət motivi də fərqlidir, daha həyatidir – bu məhəbbət dağlı uşağın əsir əsgərə insani rəğbəti, rəhmi, mərhəmətidir. “Hacı Murad”da əks cəbhənin nümayəndələri də konkret cizgilər qazanır, artıq qafqazlının da əsirliyi təsvir edilir (Puşkinin “Tazit”, Lermontovun “İsmayıl Bəy”, Bestujev-Marlinskinin “Ammalat Bəy” əsərlərində də bu motiv müxtəlif səpkidə – əsirlik, dönüklük, xəyanət kimi əks olunur). Artıq qafqazlıların əsas qəhrəman kimi təsviri – bir tərəfdən, onların mövqeyini, mühakimələrini anlamaq tələbindən, digər tərəfdən, onların baxışı və dili ilə Rusiya cəmiyyətini, bütövlükdə müasir sivilisasiyanı dəyərləndirmək ehtiyacından doğurdu. Ümumiyyətlə, Tolstoyun Qafqaz mövzulu əsərlərində əsas təzad sivilisasiyanın içində olan və ya onun tələsinə düşən insanla təbiət – təbiilik arasında əkslikdir. – İnsanın mənəvi naqisliyi ilə Qafqaz təbiətinin ecazkar gözəlliyi arasında əkslik yaradılır və bu təzad ümumən cəmiyyətin mənəvi naqisliyini ifadə edir. Müharibə döyüşən hər iki tərəfə xas bu ziddiyyətləri daha da qabarıqlaşdırır. Lakin Tolstoy humanizminin gücü ondadır ki, o, Qafqazı bütün bu ziddiyyətləri ilə birlikdə sevir: *“Mən Qafqazı sevməyə başlayıram, ölümcül, ancaq güclü məhəbbətlə. İki tam əks şeyin – müharibə və azadlığın belə qəribə və poetik tərzdə birləşdiyi bu qaba diyar doğrudan yaxşıdır”* («Я начинаю любить Кавказ, хотя посмертной, но сильной любовью. Действительно хорош этот край дикий, в котором так странно и поэтически соединяются две самые противоположные вещи – война и свобода»).

Qafqaz öz ecazkarlığı, aliliyi, əbədiliyi, möhtəşəmliyi ilə Tolstoyun bütövlükdə həyat fəlsəfəsinin, əsərlərində aşkarlanan humanist ideallarının, insansevərliyinin formalaşmasında həl-

ledici rol oynayıb. Məhz burada Tolstoy bütün yaradıcılığı boyu cavabını tapmağa çalışdığı suallar, o cümlədən, əbədiyyət və fani, həyat və ölüm, hər b və sülh, gözəllik və məhəbbət kimi anlayışlar üzərində düşünməyə başlayır: “Doğrudanmı bu gözəl dünya, ulduzlu sonsuz səmanın altı yaşamaq üçün insanlara darlıq edir? Doğrudanmı bu cazibəli təbiət arasında insan qəlbində qəzəb, qisas və ya özü kimiləri qırmaq hissi qala bilər? Axı insan ürəyindəki hər bir şər təbiətlə, gözəllik və xeyirin bu müstəqim təzahürü ilə təmasda aradan qalxmalıdır!” («Неужели тесно жить людям на этом прекрасном свете, под этим неизмеримым звездным небом? Неужели может среди этой обаятельной природы удержаться в душе человека чувство злобы, мщениия или страсти истребления себе подобных? Все недоброе в сердце человека должно бы, кажется, исчезнуть в прикосновении с природой, этим непосредственным выражением красоты и добра!»).

Bir daha qeyd etmək istərdik ki, XX əsrin sonlarında Çeçenistanda yeni müharibələr zamanı bir çox abidələr, o cümlədən, Yermolovun abidəsi dağıdılsa da, Lev Tolstoyun humanizminə və adilliyinə görə onun heykəli və muzeyi indiyədək yerli əhali tərəfindən qayğı ilə qorunub saxlanmışdır.

Maraqlıdır ki, Qafqaz müharibəsinin iştirakçısı olmuş klassik rus ədəblərinin xatirəsi dağlıların canlı tarixi yaddaşından başqa, bir sıra əfsanə və rəvayətlərdə də yaşamışdır. Bu ədəblər, yazıçı və şairlərlə bağlı qafqazlılar və ruslar arasında bir çox rəvayət və əfsanələr yaranmışdır: Adler döyüşündən əvvəl yazdığı məktubda yaxınlarından və rus xalqından üzr istəmiş Bestujev-Marlinskiyin çərkəzlər tərəfə keçməsi (hətta Şamilin məhz Bestujevinin özünün olması; bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi, rus zabıt və əsgərlərinin Şamil tərəfinə keçməsi kütləvi hal almışdı), döyüşlərdə cəsarət və igidliyi ilə seçilən Lermontovun qorxmazlıq əlaməti olaraq başına al başlıq taxması və bu qızılbaş döyüşçünün şair olduğunu bilən dağlıların ona güllə atma-

ması, Tolstoyun çərkəzlərlə qardaşlaşması (kunak) və s. kimi rəvayətlər folklorla yanaşı, publisistika, ədəbiyyatda da əks olunmuşdur. Çeçenistanın Cövhər Dudayev tərəfindən müəyyənənmiş İçkeriya adının (türk-kumik dilində iç yer, iç ərazi mənasında) Lermontovun Valerik şeirindən götürüldüyü barədə mülahizəni də bu sıraya aid etmək olar.

Beləliklə, bütövlükdə Qafqaz və müharibə mövzusunun Puşkin, Bestujev, Lermontovdan Tolstoya və digər rus klassiklərinə doğru təbəddülatı, təbii ki, yalnız ədəbi hadisə deyildi, ictimai fikirdəki ideyaların təzahürü idi və özlüyündə müharibə anlamında qapanmayaraq, cəmiyyətin mahiyyətini və müəlliflərin humanist ideallarını əks etdirirdi.

Qafqaz və burada cərəyan edən müharibə mühüm tarixi-ictimai anlayışlar kimi klassik və müasir rus bədii ədəbiyyatı ilə yanaşı, incəsənətdə və publisistikada, o cümlədən təsviri sənətdə, musiqidə, kinematografda, memuar ədəbiyyatında və sairədə də dərin iz buraxmışdır.

Rus musiqiçilərindən M.Qlinkanın, A.Alyabyevin, B.V.Astafyevin, M.Balakirevin, N.Rimski-Korsakovun, A.Borodin və başqalarının Şərqi Qafqaz motivli əsərləri bu baxımdan ayrıca qeyd oluna bilər.

M.Qlinka 1823-cü ildə Qafqaza gəlmiş, buranın təbiətinə valeh olmuş, Beştəuda çərkəzlərin həyatını, mərasimlərini izləmiş və müsbət təəssüratlarını “Qeydlər”ində əks etdirmişdir: “Orada mənim üçün yaxşı idi, xüsusən, Pyatiqorskda. Mən həm də çərkəz qızlarının rəqsini, çərkəzlərin oyunlarını və at yarışlarını, dinc aulları gördüm”. Bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, Qlinka dağlı motivlərindən öz əsərlərində, xüsusən, “Ruslan və Lüdmila”da istifadə etmişdir. Görkəmli bəstəkar Qlinkanın Qafqaza marağının bir faktı kimi onu da qeyd etmək ki, o, akademik Mustafa Bəy Topçubaşovun atası professor Cəfər Bəydən Azərbaycan türkcəsini öyrənmişdir.

Qafqaza sürgün edilmiş azadfikirli A.Alyabyevin “Qafqaz əsiri”, “Ammalat Bəy” operalarını, “Çərkəz nəğmələri”ni, o cümlədən, A.Bestujev-Marlinskinin sözlərinə bəstələdiyi “Kabardin nəğməsi”, yazıya aldığı xalq mahnılarını və rəqs melodiyaalarını ayrıca xatırlatmaq istərdik. 1816-cı ildən Qafqazda musiqi nümunələri toplamış A.Alyabyevin Asiya nəğmələri sırasında tərəkəmə motivlərinə əsaslanan “Azərbaycan” adlı epizod da var.

Rusiyaya köçüb fəaliyyət göstərmiş fransız baletmeysteri Şarl Lui Didlonun “Qafqaz əsiri və ya Gəlin kölgəsi” baletinin 1823-cü ildəki səhnə qoyuluşu Puşkin tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. B.V.Asafyevin “Qafqaz əsiri” baleti də Qafqaz mövzusunə müraciət baxımından diqqətəlayiq əsərdir.

Şərq mövzusunə yaradıcılığında geniş yer vermiş, 1862, 1863, 1868-ci illərdə Qafqazda olmuş M.Balakirev çərkəz mahnılarını yazıya almış, bu melodiyaaları ispan motivləri ilə müqayisə etmişdir. Balakirevin yazıya aldığı Qafqaz silsiləsinə on bir kabardin melodiyaası daxildir. Bəstəkar bu motivlərdən məşhur “İslamiyyə” fortepiano fantaziyaasında bəhrələnib.

N.A.Rimski-Korsakovun Senkovskinin ərəb nağılı əsasında bəstələdiyi “Antar” simfonik süitəsi, Borodin “Knyaz İqor”unda türk-poloves motivləri Şərq və o cümlədən Qafqaz musiqisinin yüksək bədiiliklə təfsiri və dünya musiqisinin incilərindəndir.

Rimski-Korsakovun şagirdi M.F.Qnesin də Qafqaz musiqisinə yaxşı bələd olub, çərkəz melodiyaaları əsasında “Adıgey çərkəzlərinin mahnı və rəqsləri” adlı musiqi əsəri yazıb. 1941-ci ildə Moskvada dərc olunmuş bu əsər B.L.Klyuzner və A.Davudov tərəfindən 70-ci illərdə instrumentləşdirilib.

Müharibə dövründə Nalçikə təxliyə olunmuş S.Prokofyev, N.Myaskovski, B.Qoldenveyzer, V.Neçayevin yaradıcılığında da Qafqaz motivlərinin izləri var. Prokofyev burada məşhur “Kabardin kvarteti”ni bəstələmişdir. N.İ.Peykonun simfo-

nik “Kabardin üvertürası” və bir çox digər rus bəstəkarlarının müxtəlif janrlı əsərləri də Qafqaza məhəbbətdən yaranmış dəyərli sənət nümunələrindəndir.

Qafqaz mövzusunun rus musiqisinə təsiri yalnız adları çəkilən klassik sənətkarların yaradıcılığı ilə məhdudlaşmır və müasir dövrdə də davam edir. Son illərdə Qafqazla, buradakı toqquşmalarla bağlı bir çox nəğmələr, fərqli məzmunlu və ictimai mövqeli müəllif mahnıları bəstələnmişdir. Bu mövzu müasir dağlı musiqiçilərinin də yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Şirvani Çalayevin V.Dubrovskinin L.N.Tolstoyun eyniadlı povesti əsasında hazırladığı “Hacı Murad” operasında Qafqaz müharibəsinin faciəviliyi, bu müharibə girdabına düşmüş insanların – dağlıların və rusların – dramatik taleyi əks olunur.

Qafqaz və Qafqaz müharibəsi rus rəssamlarının da diqqətini cəlb etmişdir. Bu mövzuda M.Y.Lermontov, Q.Q.Qaqarin, İ.K.Ayvazovski, F.A.Rubo, Y.A.Lansere, V.A.Tropinin, D.Dou, K.P.Bryullov, V.F.Timm, P.F.Sokolov, P.Nikolayevski-Qruzinski, A.Dmitriyev-Kavkazski, S.V.Straşni, İ.N.Zenkovski və bir çox başqaları tematik rəsmlər və portretlər çəkmişlər. Lermontovun “Dağıstan dağlarında atışma”, “Valerik çayında döyüş”, Ayvazovskinin “Qunib aulu”, Rubonun “Axulqoya hücum”, Qaqarinin “Dağlarda düşərgə”, Nikolayevski-Qruzinski-nin “Dağlıların sürgünü”, Straşnının “Qafqaz əsiri”, Dmitriyev-Kavkazskinin “Gecə pusqusu” kimi məşhur rəsmləri müharibənin canlı atmosferini yaradır.

A.S.Puşkinin “Qafqaz əsiri”nin mövzusunda hələ keçən əsrin əvvəllərində Peterburqda səssiz film, 1975-ci ildə Lev Tolstoyun eyniadlı povestinin motivləri əsasında Gürcüstanda rejissor Georgi Kalatozovun tamaşaçıların diqqətini cəlb etmiş “Qafqaz əsiri”, 1996-cı ildə Sergey Bodrovun yeni Çeçen müharibəsinə həsr olunmuş, bir sıra mükafatlar almış “Qafqaz əsiri” filmləri çəkilib. Qafqazdakı yeni konfliktlər bir sıra müasir filmlərin, serialların mövzusu olmuşdur. Lakin təəssüf ki, bu

əsərlərin bir çoxunda klassik rus ədəbiyyatına xas humanizm ənənələri bəzən arxa plana keçir, qafqazlıların düşmən obrazı yaradılır, barış və sülh perspektivləri izlənmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qafqaz və müharibə mövzuları rus dövrü mətbuatında, publisistika və memuar ədəbiyyatında mühüm yer tutur.

MEMUAR ƏDƏBİYYATI VƏ PUBLİSİTİKA

*Шамиль – гений. Если б он родился где-нибудь
в другом месте, например, во Франции – он бы потряс
миром.*

*В истории он станет наряду с Чингис-
ханом и Тамерланом...*

Н.Окольничий

*Şamil – dahidir. Əgər o, hansısa başqa yerdə,
məsələn, Fransada anadan olsaydı – dünyanı sarsıdardı.*

*O, tarixdə Çingizxan və
Teymurlənglə yanaşı duracaq...*

N. Okolniçi

Qafqaz müharibəsinin əhəmiyyətli prosesləri və xüsusiyyətləri memuar ədəbiyyatında, müharibə iştirakçısı olmuş hərbiçilərin, məmurların, səyyahların tarixi-bədii yazılarında, xatirələrində, hesabatlarında, publisistik əsərlərində də geniş əks olunub. Rus ictimai fikrini və həm də ədəbi prosesini səciyyələndirən bu mətnlərin şərhə mövzumuz baxımından vacibdir.

Bu materialların böyük əksəriyyəti dövrü mətbuatda, xüsusən, Qafqaza həsr olunmuş toplularda dərc olunmuşdur. Artıq XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Tiflisdə və Peterburqda Qafqaza aid xüsusi toplular dərc olunmağa başlamış (СМОМПК, «Сборник сведений о кавказских горцах», «Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества», «Акты, собранные кавказскою археографическою комиссиею», «Тифлисские ведомости», «Кавказский календарь», «Кавказ», «Кавказский сборник», «Терские ведомости» və s.) və bu mətbu orqanların Rusiya ictimaiyyətinin Qafqazla tanışlığında böyük rolu olmuşdur.

Rus memuar ədəbiyyatı və publisistikasında Qafqaz xalqlarının etnoqrafik xüsusiyyətləri, tarixi, eyni zamanda, mü-

haribə, qarşılıqlı münasibətlər, dağlılarla birbaşa təmasda olmuş əsgər və zabitlərin müşahidələri, müharibənin psixoloji məqamları və sairə kimi mövzular mühüm yer tutur. Elə bu vaxtlardan başlayaraq, rus və dağlı mənşəli müəlliflərin memuar və publisistik səciyyəli yazılarının müəyyən hissəsi rus-dağlı münasibətlərinin həqiqi məzmununa işıq salan, bu münasibətlərin heç də fatal düşmənçilik üzərində qurulmadığını, əksinə, bu xalqları birləşdirən təbii insani, sosial amillərə söykəndiyini aşkarlayan maraqlı bir mövzuya – rus əsgər və zabitlərinin Şamil tərəfə keçərək İmamətə xidmət etməsinə həsr olunub. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu proses Qafqaz müharibəsi dövründə kütləvi hal alıb və bir çox rus, ukrayın, polyak əsilli döyüşçülər müxtəlif səbəblərdən dağlılara tərəf keçmişlər. Bunun əsas səbəbi isə, ilk növbədə sosisl-siyasi amillər olub. Əsasən, təhkimçilik zülmündən, ordudakı sıxıntılardan qaçan rus əsgərlərinə Şamil böyük qayğı və diqqətlə yanaşmışdır. 1840-cı illərdə xüsusilə kütləviləşən bu proses nəticəsində Şamil tərəfində ən azı 500-ə qədər rus əsgər və zabitinin olduğu təsdiqlənir. Şamilin göstərişi ilə onlara xüsusi qəsəbə salınmış, torpaq verilmiş, ərzaq və digər təminatları təyin olunmuş, din və adətləri olduğu kimi saxlanmışdır. Şamilə pənah gətirmiş əsgərlərlə birlikdə bir çox rus qadınlarının da olduğu, əsgərlərin bu qadınlarla ailə qurduğu, uşaqlarının da olduğu göstərilir. Maraqlıdır ki, rus zabit və əsgərləri çar ordusuna qarşı Şamil tərəfdən vuruşmuşlar da.

Dağlıların tərəfinə keçmiş rus əsgərləri haqqında bir çox sənədlərdə, publisitik və bədii əsərlərdə danışılır. Şahidlərdən Ərpəli sakini Şəmsəddin Əmin oğlu da öz ifadəsində Şamilin qərargahında 400 rus əsgərinin xidmət etdiyini, daha çox topçuluqla məşğul olduqlarını, ayrıca kazarmada qaldıqlarını, məşqlərdə iştirak etdiyini bildirmişdir (Показания эрпелинского жителя Шамсудина Амин-оглы о приглашении казикумухцами Шамиля и о русских беженцах, пленных и беглых солдатах, находящихся в Дарго. 18 апреля 1844 г. У Шами-

ля на дворе стояли два полевые и 3 горные орудия с 5-ю зарядными ящиками. В Даргах находится 400 русских солдат беглых и пленных; все они живут вместе в отдельной казарме. Солдаты эти через каждые 2-3 дня являются на учение под командою выбежавшего из России солдата по имени Идриса // 114).

Şamil tərəfə keçmiş rus əsgərləri barədə maraqlı sənədlərdən biri də Ustarxan adlı dağlının ifadələrindən ibarətdir. Bu sənəddə Vedenoda qalan rus əsgərlərinin xüsusi hərbi dəstədə qulluq etdikləri, öz aralarından başçılarından olduğu, heç bir sıxıntı çəkmədikləri, əksinə, çox yaxşı yaşadıqları və davranışlarında azad olduqları bildirilir. Ustarxan rus komandirlərinin atlı olduğunu, əsgərlərin yaxşı silahlandığını, çərkəzi paltar geyindiklərini də qeyd edir. Özlərini tam hüquq sahibi kimi hiss edən rus əsgərlərinin hətta Şeyx Şamilin onlar tərəfə gəlib çıxmış kiçik yaşlı oğlunu da adətə uyğun olaraq yanlarında saxlayıb atasına qaytarmaq üçün hədiyyə istədikləri göstərilir. Şamilin qoruyucuları kimi xidmət edən, əksəriyyətinin çeçen qadınları, eyni zamanda rus qadınları ilə evləndiyini bildirən Ustarxan rus qaçqın əsgərlərinin burada çoxlu uşağının olduğunu da ayrıca qeyd edir (Показания жителя аула Катер-Юрта Устархана о положении беглых русских солдат, находившихся в Ведено, и об отношении к ним Шамиля. Не ранее 1845 г. Шамиль живет в ауле Ведено, окопанном по обеим сторонам речки Хул-Хул. В хорошо устроенном огромном сарае хранятся 8 больших орудий (вероятно крепостных) более того размеры, какие имеет Саадула и Атабей, и несколько малых пушек; все они на лафетах, выкрашенных зеленою краскою. Беглые солдаты смотрят за ними и деятельно занимаются постройкою лафетов, зарядных ящиков и колес, часть коих совершенно готова и окрашена зеленою краскою. Устархан видел много барабанов, сложенных вместе и флигель горнов, на коих играют по вечерам. Всех

беглых солдат в Ведено до трех сот человек, между ними назначены за старших, в звание офицеров. Так называемые офицеры ездят верхом, а солдаты все пешие. Вооружение их составляют разного калибра азиатские ружья, пистолеты и шашки, одеты в черкесках. Живут довольно хорошо и своевольны в своих поступках. Намедни удержали у себя маленького сына Шамиля, который гуляя забежал к ним. Отец должен был подарками выкупить малютку. Солдаты большею частью женаты на чеченках, но есть и русские женщины и много детей у телохранителей Шамилевых. Устархан также показал, что взятый в плен казак содержится в ауле Катер-Юрте // 113).

Çar hakimiyyəti rus əsgərlərinin kütləvi şəkildə Şamil tərəfə keçməsindən çox narahat olmuş, bu prosesi saxlamağa əbəs səhdlər etmiş və geri dönəcəkləri təqdirdə hərbi dövrü üçün heç də müvafiq olmayan əfv qərarı vermişdir («Главнокомандующий на Кавказе ген.-адъют. гр. Воронцов объясняет сим по выс. г. и. повелению всем русским солдатам, бежавшим из разных полков и команд в горы до нижеозначенного числа, что те из них, которые добровольно явятся из бегов всемилостивейше прощаются и поступят по-прежнему без всякого наказания или какого-либо взыскания на службу. Таковой всемилостивейшей г. и. милости лишаются. 1. Те из беглых солдат, которые обвиняются в убийстве и 2. Те, которые бежали с часов. Главнокомандующий надеется, что беглые солдаты поспешат воспользоваться монаршим прощением и милостью и не захотят оставаться дольше в нищете и среди иноверцев» //53).

Qafqazda rus ordusu komandanlarından olan general-leytenant Olşevskinin, general-leytenant Qrabbenin və bir çox başqa hərbiçilərin rəsmi raportlarında da ordudakı rus, ukrayın və polyak əsgər və zabitlərin belə kütləvi şəkildə fərariliyinin böyük təhlükə olduğu bildirilir.

Çar əsgər və zabitlərinin fərariliyin bir səbəbi də ordudakı psixoloji durum idi. A.V-iy Qafqazdakı rus hərbi hissələrində zabitlər arasında hökm sürən mənfi mənəvi atmosferi, qumarbazlığı, sərxoşluğu təsvir edərək, bütün bunların bir çox istedadlı gəncləri mənən məhv etdiyini bildirir və bunu bütövlükdə buradakı vəziyyətə aid edir: “Həmin dövrdə Qafqaz zabitlərinin həyatını Rusiyanın daxilindəki hissələrin zabitlərinin həyatı ilə müqayisə etmək olmaz. Qafqaz zabiti, çox vaxt məktəb mizindən birbaşa, onu hər cür məhrumiyətlərin əhatə etdiyi və əqli qida-nın tamamilə istisna olduğu başqa məktəbə düşürdü” («Жизнь кавказских офицеров того времени отнюдь нельзя сравнивать с жизнью офицеров частей, расположенных внутри России. Кавказский офицер, часто прямо со школьной скамьи поступал в другую школу, где окружали его всевозможных родов лишения и полное отсутствие умственной пищи» // 25, с.323).

Ordudakı ədalətsizliyin fərariliyə səbəb olmasını, bəzi rus hərbcilərinin dağlılar tərəfə keçərək hətta öz həmvətənlərinə qarşı basqınlara başçılıq etməsini iyirmi il Qafqaz kazak hissələrində xidmət etmiş Apollon Şpakovski də bir qədər sonra haqqında danışacağımız “Köhnə kazakın yazıları” adlı tarixi-bədii memurlarının (152) “Qaçqın” adlı xüsusi fəslində təsvir edir.

Şamil isə naiblərinə yazırdı: “Bilin, ruslar tərəfdən bizə keçənlər bizə sadıqdirlər, siz də onlara inanın. Bu adamlar bizim təmizürəkli dostlarımızdır. Möminlərə sığınaraq, onlar da təmiz insan olublar. Onlara yaşayış üçün bütün şərait və imkanları yaradın” (Письмо Шамиля наибама об отношении к перебежчикам. 1840 г. От правителя правоверных Шамиля наибама. Знайте, что те, которые перебежали к нам от русских, являются верными нам и вы тоже поверьте им. Эти люди являются нашими чистосердечными друзьями. Явившись к правоверным, они стали также чистыми людьми. Создайте

им все условия и возможности к жизни. // 112, перевод с арабского).

Şamil bu rus əsgərlərini öz ordusuna, hətta şəxsi mühafizəsinə də cəlb etmiş və onların bir çoxu şücaətinə görə naiblər tərəfindən İmamətin mükafatlarını almışlar. Şamil tərəfə keçmiş rusların evlərində ikonalar olduğu, sərbəst yaşadıqları da qeyd olunur. Rus əsgərləri də alicənablığına görə Şamilə böyük hörmət və sədaqətlə yanaşmışlar. Çar hakimlərinin geri qayıtmaq üçün əfv və bir çox şirnikləndirici vədlərinə baxmayaraq, heç kim Şamilə xəyanət etməmiş, ruslar onu “bizim çarımız Şamil” adlandırmışlar. Hətta 1859-cu ildə Qunibdə Şamilin son döyüşündə də 30-dan çox rus əsgər və zabitinin axıradək onunla birlikdə çar ordusuna qarşı döyüşməsinə müxtəlif şahidlər bildirir. Qunib mühasirəsi zamanı Şamilin dəstəsində dağlılar tərəfə keçmiş rus əsgərlərinin olmasını rus mənbələri də təsdiqləyir (76, c.38).

Qafqaz müharibəsinə həsr olunmuş publisistik və me-muar xarakterli əsərlərin bir qismi isə əsirlik mövzusunun əhatə edir və bu mətnlərin əsas dəyəri onların müəlliflərinin öz canlı yaşantılarını, gerçək əsirlik talelərini qələmə almalarıdır.

On ay çeçen əsirliyində olmuş rus əsgəri S.Belyayevin gündəliyində (41) Qafqaz müharibəsinin əlamətlərindən biri olan əsirlik həyatı, eyni zamanda, dağlıların etnoqrafiyası və xarakteri, məişəti haqqında maraqlı məlumat verilir. Canlı müşahidələrinə əsaslanan Belyayev dağlıları üç qrupa – noxçi (çeçen), endi (və ya andi – ləzgi), tavli (taulu, dağlı – türklər) bö-lür. Həm geyim, həm dillərinə görə “təmiz türklər” adlandırdığı sonuncu qrupun qarlı zirvələr yanında məskən saldığını, islamı ilk qəbul etdiklərini bildirən müəllif Şamilin də, əhalinin dediyinə görə, bu tayfadan olduğunu, ancaq çeçen torpağında, Dargi aulunda yaşadığını, qoruyucularının öz həmvətənlərindən olduğunu yazır («Тавлинцы, живущие вблизи снежных гор и потому, вероятно, получившие название от тау – гора, тау-

ли – горный; совершенные турки, не только по одеянию, но и наречию... Из этого племени происходит Шамиль, как уверяют тамошние; жил же в земле Чеченской, в ауле Дарги, как центре своих владений; телохранителей имеет из своих соотечественников» // 41, с.73). Təbii ki, müəllifin bu bölgüsü elmi-tarixi əsası olmayan qeyri-professional şəxsi təəssürətdir. Ancaq hər halda o dövrdə xalq arasında yayılmış müəyyən təsəvvürləri əks etdirir.

Dağlıların bir çox əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinə də diqqət yetirən Belyayev onların qonaqpərvərliyini («Гостеприимство считается у них первым долгом, – и отказать в чем-либо просящему грешно и стыдно» // Yenə orada, s.75), tarixi ənənə və qanun ciddiliyi ilə qorunan mənəviliyini («Добрая нравственность поддерживается или прежним преданием старины, когда еще их понятия были девственны, или строгостью законов. Преступление наказывается или смертною казнью, или заточением в яму» // Yenə orada, s.75), qocalara hörmətlərini və mərhumların xatirəsinə ehtiramlarını («Поучительным примером может служить безусловное почтение горца к старшим. Разительно чтут они память умерших» // Yenə orada, s.79), onlar arasında çoxarvadlılığa çox az rast gəldiyini («Многоженство, как по закону Магомета, позволительно; но редко кто имеет двух жен» // Yenə orada, s.76) xüsusi qeyd edir.

Eyni zamanda dağlılardakı ziddiyyətli cəhətləri – sədaqət və qisasçılıq, səxavət və sərvətpərəstlik, saflıq və hiyləgərlik kimi xüsusiyyətlərin çulğaşmasını da göstərən müəllif bütün bunların saf və təbii xislətdən gəldiyini vurğulayır və bu gözəl təbiət övladlarının ruhuna Avropa həyatını sirayət etdirməklə kamillik idealına çatmağın mümkünlüyünü yazır («Если бы с молодых лет в этого прекрасного ребенка гор, где восприимчивость как бы трепещет, вдыхать всю жизнь европейца, то это точно был бы идеал совершенства...»//Yenə orada, s.79).

Belyayev bu kimi rəngarəng keyfiyyətləri Şeyx Şamildə də görür. Dağlıların döyüşdə, siyasətdə təbii, fitri bacarığına görə onu “hiyləgər tülkü” və həm də “padçşa” (padşah) adlandırdıqlarını, bəzən əmrlərindən razı qalmasalar da, mənən qəbul edib sözsüz tabe olduqlarını bildirir.

Belyayevin ən maraqlı müşahidələri əsirlik güzəranında qarşılaşdığı insanlar və onların rus əsgərinə olan münasibəti ilə bağlıdır. Müəllif dağlıların əsirlərə qarşı qəbalığı, əzazilliyi bərdə ənənəvi fikirləri real faktlarla təkzib edir və əsirlikdə qarşılaşdığı insani münasibət – hörmət-izzət, qayğı, rəhm, mərdlik haqqında yazır. Bu münasibəti o, elə əsirliyin ilk məqamından müşahidə edir. Onu əsir götürmüş dağlı silah-sursatını alır və pulu olub-olmadığını soruşur. Cavabı ilə qənaətlənib üstünü axtarmırlar, yəni əsgərə əsgər ləyaqəti ilə yanaşır («Напившись и пройдя еще немного, мы сели с чеченцом, которого я сделался добычею: мои патроны и кремни были у меня отобраны; он спросил о деньгах, но не обыскивал, на мой ответ» // *Yenə orada*, s.81).

Əsir saxlandığı evdə və aulda isə ona olan münasibət yüksək insaniliyi, heyrətamiz qayğıkeşliyi ilə diqqəti çəkir. Elə ilk gündən ev sahibi özü ona yemək gətirir, təsəlli verir. Allah adamları olduqlarını və ona da belə yanaşacaqlarını deyir, cavanlara da əsirlə nəvazişlə davranmalarını tapşırır, olanlarından onunla da bölüşəcəklərini bidirir, hətta ruslardakı kimi ağ çörəkləri olmadığından üzrxahlıq edir... («Ака сам принес мне ужинать, научал Абазата, как меньшего из рода, обращаться со мной ласковее, ободрял меня, говоря, что я заменю Мики, что мне будет хорошо, что они знают Бога, и что хотя у них нет такого белого хлеба, как у нас, но что будут рады всем, что Бог послал» // *Yenə orada*, s.84). Özü ehtiyac içində olan gənc Abazat bir müddət başqa evdə işləyən rus əsgərinə baş çəkir, nahar edib-etmədiyini soruşur, müəllifin dediyi kimi, onsuz çörək kəsmir, bu kasıb insan hətta əriştəylə qaynatdıqları azacıq

quyuğu da arvadı ilə yox, əsirlə bölüşür: (“...было поздно; пришел за мной Абзат: стоя на крыше землянки, он крикнул меня, и я простился «Угощали ли они тебя чем? – говорил он, – я достал мяса и пришел за тобой; станем ужинать вместе». Так любил он меня! Никогда не хотел съесть чего-нибудь один: если, бывало, в лапше сварят небольшой кусок курдюжьего сала, то и тот он делил со мной пополам, не думая о жене; я же свою часть делил с Цацей; она краснела; Абзат не ревновал” // *Yenə orada*, s.35).

Qarşılaşdıqları bütün adamlardan eyni münasibəti görən, sahibinin soyuq havada öz kürkünü və başlığını çıxararaq onu bürüdüyünü yazan Belyayev bu qayğıni həтта ana nəvazişi ilə müqayisə edir: («Хозяин мой снял с себя бурку и башлык и начал укутывать меня, как мать маленького ребенка. Холодно, досадно и вместе грустно было мне тогда: я стоял перед ним как кукла» // *Yenə orada*, s.41). Gündəlikdən gündüyü kimi, aulun ağsaqqallarının və cavanların, uşaqların da əsirə münasibəti ehtiramlı, ləyaqətlidir. Onun salamını hamı hörmətlə ayağa qalxıb cavablayır, ocağa yaxınlaşıb oturmaq istədikdə kənara çəkilib yer verir, həтта əsirin həm Quranı, həm İncili oxuduğunu deyib onunla fəxr edirlər («При моем «эссалам алей кюм!» (Да будет над вами благословение Господне!) вся толпа учтиво приподнималась и отвечала мне тем же: «ва алей кюм эссалам!» (Да будет благословение также и над тобой!)) // *Yenə orada*, s.84; «Хозяин хвалил меня всем, говоря: «Ва куран диаша, ва джайна диаша, язунчи; дерриге-ха!» (Читает и Коран и Джайну, пишет по своему и по нашему; словом сказать, знает все до капли!) Если я хотел сесть к огню, все расступались; мальчишек отгоняли прочь» // *Yenə orada*, s.85).

Əsirin qandalsız gəzdidiyi, yalnız iki rus əsgərinin doqquz dağlını öldürüb qaçmasından sonra Şamilin əsirləri qandallamaq əmrini verdiyi də bildirilir. Bu əmrə görə Belyayevi qan-

dallamağa məcbur olmuş ev sahibi Aka bundan qəzəblənərək, hətta Şamilin yanına gedib onu qandaldan azad edəcəyini söyləyir, səhərə qədər yata bilməyib “səbir, səbir, səbir” deyir (Yenə orada, s.88). Maddi imkansızlığına, əsiri yaxşı təmin edə bilməyəcəyinə görə onu daha varlı ailəyə satmaq məcburiyyətində qalan Abazət xəcalət çəkir, Belyayevin özü necə istəyirsə, elə də olacağıni bildirir (Yenə orada, s.35).

N.Volkonskinin 1868-1869-cu illərdə yazılmış, 1882-ci ildə dərc edilmiş “Yeddi il dağlı əsirliyində (1849 – 1856). Qafqaz dağlılarının siyasi və ev məişəti haqqında oçerklər” adlı əsərində (Н. Волконский. Семь лет в плену у горцев (1849 – 1856). Очерки политического и домашнего быта Кавказских горцев // «Русский вестник», вып.159, ч.1, 1882) də gerçək əsirlik xatirələri əsasında dağlıların həyat tərzi, müharibə dövrünün güzəranı, əsirlərin vəziyyəti barədə məlumat verilir. Əsir düşmüş İvan Şelest qaldığı evdə, demək olar ki, bir ailə üzvü kimi yaşayır. Bu evin sakinləri nə yeyirlərsə, o da eynilə qidalanır, hətta kasadlıq olduqda belə ev sahibinin gənc qızı Sata bir şey tapıb onu ac qalmağa qoymur («кормили его тем что ели сами. Когда же случалось что семье нужно некоторое время поэкономничать, сократить расходы, Сата являлась утешительницей и покровительницей русского солдата. Она всегда находила где-нибудь лишний ломоть черствого чурека или небольшую чашку молока и спешила утолить ими голод батрака» // 54, с. 226). Rəhmli Sata əsirə yol göstərib qaçmasına şərait yaratmağa da hazır olduğunu deyir, ancaq atasına problem yaratmamaq üçün bundan çəkinir. Sonda isə İvana bu şəraiti yaratmağa imkan tapır və azad olmasına kömək edir.

Volkonskinin əsərində Andrey adlı digər bir rus əsgərindən, rus ordusunun Abşeron alayından fərarilik edib dağlılar tərəfə keçmiş Andreydən də danışılır. İvan Şelestlə söhbətində Andrey burada vəziyyətinin ordudakından yaxşı olduğunu, kefi

istəyəni etdiyini deyir («Живу где понравится, люди кормят, поят. Чего же еще?») // Yənə orada, s.224). Müəllif yazır ki, Andreyin vəziyyəti dağlıların bir çoxunun özündən yaxşıdır və hətta onların kasıbları əsirə həsədlə baxır («положение Андрея относительно было очень хорошее и не могло возбуждать сострадания, а скорее даже в сердцах байгушей (çox kasıb dağlılar) и мелочи подобной им возбуждало зависть») // Yənə orada, s.241). Ancaq xudbin və riyakar, xain adam olan Andrey o qədər azğınlaşır ki, dağlıların daxili məsələlərinə, vəzifə, mənsəb uğrunda konfliktlərə də qarışır və evində qaldığı Aslana xəyanət edərək, onun qətlinə iştirak edir. Mənəviyyatsız Andrey hörmətli cigit, hərbi-inzibati mənsəb sahibi olan Aslanın arvadı Manyanı da şantaj etməyə çalışır, dağlılarda heç vaxt görünməmiş və Manyanın ağına belə gətirmədiyi hərəkətə – qadına əl qaldırmağa cəhd edir («Но Маня не отступила пред занесенным кулаком. Даже и в эту минуту она не допускала мысли чтобы какая-нибудь дерзкая рука посмела коснуться женщины, хотя бы то была рука гяура, способного на всякий предосудительный поступок») // Yənə orada, s.235). Rəzil xislətli Andrey axırda məhz öz intriqalarının da qurbanı olur.

Dağlıların səmimiyyətini görən digər əsir, əsərin baş qəhrəmanı Şelest isə azad olma imkanı yarandıqda belə qərarlaşmağa tərəddüd edir, burada rahat sadə həyatına davam etmək, yoxsa gərgin hərbcü güzəranına qayıtmaq arasında seçimə çətinlik çəkir («Вот какого рода были ежедневные размышления русского солдата. Ему и нравилось в семье у горца, и в полк хотелось. Словом, одно время он колебался и не знал сам что избрать, трудовую и удобную жизнь у Цоука, или вечно тревожную, походную, исполненную подчас лютых невзгод жизнь в полку») // Yənə orada, s.266).

Qafqaz müharibəsinin tarixi, xüsusən, qəzavətin və müridizmin rəhbərləri olmuş İmam Molla Məhəmməd, İmam Həm-

zət və İmam Şamilin şəxsiyyəti haqqında maraqlı məlumat N.Okolnicinin 1859-cu ildə “Voyennı sbornik”in beş nömrəsində dərc olunmuş “Dağıstandakı son hərbi hadisələrin icmalı (1843)” adlı sənədli-tarixi yazısında əks olunub. (Н.Окольников. Перечень последних военных событий в Дагестане (1843 год) // «Военный сборник», №1-5, 1859).

General Xanikovun məşhur əsərləri əsasında müridizmin dini-mənəvi mahiyyətini şərh edən Okolniçi imamların, xüsusən, Qazi Molla Məhəmmədin və Şeyx Şamilin ideoloji və hərbi fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirir. Tarixi sənədləri, müasirlərin xatirələrinə istinad edən Okolniçi bəzən rəsmi dövlət mövqeyinə uyğun subyektiv şərhlərini versə də, təqdim etdiyi faktlar həm özlüyündə, həm də dövrün rus ictimai fikrinin münasibətini anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Məqalədə əks olunmuş materiallardan bəzilərini təqdim etmək istərdik. Qafqazda müridizmin yayılmasında mühüm rolu olmuş İmam Qazi Molla Məhəmmədin babası İsmayıl kasıb, ancaq üləma adam olub, ehtiyac onu sıxdığından doğma Gidatl kəndindən Gimriyə köçüb və yeganə oğlu Maqomanı burada evləndirib. Maqomanın övladı, gələcək İmam Məhəmməd uşaqlıqdan fitri istedadı ilə seçilib. Körpəliyindən öz ağılı, ruhsallığı ilə diqqəti cəlb edən Məhəmməd on yaşında Qaranay auluna, orada qazinin köməkçisi işləyən babası İsmayılın yanına elm öyrənməyə gedir. Xüsusi istedadı ilə fərqlənən Məhəmməd beş ilə ərəb dilini və babasının ona verə biləcəyi elmi mənimsəyir. Babası öldükdən sonra Gimriyə qayıdıb təhsilini müstəqil davam edir. Daxili ehtiyacını ödəmək, təhsilini tamamlamaq üçün o vaxt Dağıstanda ad çıxarmış alim Səid Əfəndidən dərs almağa Arakan auluna gəlir. Molla Məhəmmədin orijinal fikirləri, dərin düşüncələri və müstəqil mövqeyi müəlliminin ürəyincə olmur, aralarında ciddi elmi mübahisələr də olur. Səid Əfəndidən istədiyi bilikləri alan Məhəmməd Gim-

riyə qayıdır, elmi axtarışlarını müstəqil davam etdirir, şagirdlərinə dərs deyir.

Ərzani maraqlardan, fani anlayışlardan uzaq olan Molla Məhəmməd otuz yaşında şəriət qaydalarına əməl etmək üçün evlənmək qərarına gəlir. N.Okolniçi Molla Məhəmmədin qayını (İmamın arvadı Fatimətin qardaşı) İsal Maqomanın söylədiklərinə əsaslanaraq, İmamın evlənməsinin maraqlı tarixçəsini nəql edir. Evləndikdən sonra xanımının dəyanətini sınamaq üçün Molla Məhəmməd ona sirr etibar etdiyini deyib uydurma əhvalat danışır və qətiyyətlə heç kimə açmamasını tapşırır. Səhəri gün bu əhvalatı bütün kənd bilir, Molla Məhəmməd həmin arvadla boşanır. Əhvalat ikinci dəfə də təkrarlanır. Nəhayət, üçüncü dəfə Molla Məhəmməd istədiyi qadınla evlənir. Müəllif Molla Məhəmmədin ortaboylu, enlikürək, arıq, sifəti zərif və ifadəli cizgili, alnı qırışlıq, xasiyyətcə çox təmkinli, heç vaxt hirsəlməyən, az danışan, qapalı, zabitəli olduğunu yazır.

N.Okolniçi Qafqazda müridizmin mənbələrindən biri kimi Kürə qazisi molla Məhəmmədin və onun buxaralı şagirdi Xas Məhəmmədin rolunu da qeyd edir. Vətəni Buxaraya səyahət edən Xas Məhəmməd Kürəyə qayıdaraq müridizm ideyaları ilə müəllimini tanış edir. Molla Məhəmməd bundan təsirlənərək həyat tərzi dəyişir, tərki dünyalıq yolu seçərək günlərini ancaq ibadətə həsr edir (qeyd edək ki, Şeyx Şamilin də tərki dünyalı etdiyi “xəlvət” günləri olub). Həqiqi inanca uyğun həyat tərzi təbliğ edən, dindən səpmaları qınayan molla Məhəmmədin təbliğatı həmyerlilərini vəcdə gətirir və təcridcən qəzavət ideyalarının yayılmasına səbəb olur. Qarışlıqdan narahat olmuş Yermolovun tapşırığıyla Avar xanı Aslan xan molla Məhəmmədi çağırır sorğu-suala tutur, əsəbiləşib ona şillə vurur, bir qədər sonra onu həbs etdib məsciddə dustaq saxlayıb kənara çıxmağa qoymur. Qaçmağa müvəffəq olan molla Məhəmməd qaytaq kəndi Məcalisə pənah gətirir, kəndin sakinləri ona müqəddəs adam kimi sığınacaq verir. Bununla da molla Məhəmmədin si-

yasi fəaliyyəti bitir. 1825-ci ildə Kürə xanlığının Yaraqlar kəndində yaşayan molla Məhəmmədlə görüşən İmam Qazi Molla Məhəmməd onu dinləyir və dərin hörmətlə ayrılır, ikinci dəfə İmam Molla Məhəmməd Dərbənd səfəri zamanı molla Məhəmmədi özüylə dağlara dəvət edir, dəvəti qəbul edən molla bundan sonra yalnız ibadətlə məşğul olur.

Okolniçinin molla Məhəmmədin şəxsiyyəti ilə bağlı qələmə aldığı bu əhvalat, İmam Məhəmmədin müridizm ideologiyasının və cihadın mənəvi qaynaqlarından biri kimi maraq kəsb edir. Müəllifin şahidlərin xatirəsinə əsasən yazdığı kimi, Yaraqlarda molla Məhəmmədlə görüşdən sonra Qazi Məhəmməd dini düşüncələrə daha dərindən dalır, ətrafından təcridlənir, özünün və həmvətənlərinin gələcəyi barədə axtarışlarda olur. İmam Qazi Məhəmmədin mənəvi üstünlüyü onda olur ki, o, müridizmin mücərrəd sufi axtarışlarına yuvarlanmağa imkan vermir. Okolniçinin yazdığı kimi, klassik dinin fundamental anlayışlarına əsaslanır, dini inancı gerçək fəaliyyətə yönəldir: “Onun planı sadə idi və təriqətin mücərrəd ideyalarına deyil, dinin köklü əsaslarına söykənirdi” («План его был прост и основывался не на умозрительных идеях тариката, но на коренных началах религии» // 103, №2, s.350). Təbii ki, müəllifin bu fikri İmam Qazi Məhəmmədin siyasi fəaliyyətinin zahiri tərəfinə aid idi, bu fəaliyyətin əsasında isə üləma olan İmam Məhəmmədin dərin dini baxışları dururdu.

Qazi Məhəmməd ilk növbədə əhali arasında şəriətdən yayınma hallarını, xüsusən, şəraba meyli, ədalətsizliyi, xanların, zadəganların istismarını, bəzi din xadimlərinin savadsızlıq və ya şəxsi maraqdan gələn bidətini hədəf seçir. Yüksək mənəvi nüfuzu, qətiyyəti, şücaəti ona az bir zamanda əhalini düz yola yönəltməyə, birləşdirməyə, şəriət qanununa tabe etməyə imkan verir.

Xalqa düz yol göstərər Qazi Məhəmməd ilk növbədə sərxoşluğa, imana zidd həyat tərzinə, savadsızlığa qarşı çıxır, dini mücadiləyə, mənəvi cihada çağırır. Mömin yaşanı, şəriət yo-

lunda mübarizəsi, əslində, dini zəminli maarifçiliyi şəriətdən uzaqlaşmış bəzi yerli mollalara ya savadsızlıq, ya da şəxsi maraqlara görə xoş gəlmədiyindən ona əngəllər yaradırlar. İmam dini qaydaların və əxlaqın daha möhkəm olduğu Qaradağ auluna üz tutur, burada gecə-gündüz ibadətlə məşğul olur. Vaxtı gəldikdə isə, üç müridi, o cümlədən Şamillə birlikdə yenidən Gimriyə qayıdır. Onu kənd ətrafında böyük şövqlə qarşılamaş gimrililərə şərəbin haram olduğunu, günahkarların cəzalanacağını bildirir. Özünün də nə vaxtsa içdiyi üçün Şamilə ona qırx çubuq vurmasını əmr edir. Sonra müridlər də növbəylə belə cəzanı qəbul edir. Əhali Qazi Məhəmmədin müqəddəsliyinə inanır və onun nüfuzu tədricən bütün Dağıstana və Çeçenistana yayılır, hətta mənəb sahibləri, Qaziqumuxlu qüdrətli Aslan xan, Tarki şamxalı Mehdi də onu dini rəhbər kimi qəbul edir. Qazi Məhəmməd ipə-sapa yatmayan dağlıları güc deyil, öz mənəvi nüfuzu ilə şəriət yoluna qaytarır.

Din və azadlıq yolunda fəal əmələ keçən Qazi Məhəmməd artıq həm mənəvi rəhbər, həm də başçı kimi qəbul edilir, bir çağırışı ilə dağlıları ətrafına toplaya bilir. Qaranay, Arakan aullarında onun təliminə qarşı çıxanları cəsarətlə özü birbaşa həmin kəndlərə daxil olaraq cəzalandırır, saflığı, əqidəsi, qətiyyətilə dağlıların dərin inam və məhəbbətini qazanır. 1829-cu ilə böyük nüfuz sahibi olmuş Qazi Məhəmməd, Okolniçinin yazdığı kimi, bir sözü ilə onun yolunda hər şeyə hazır olan on beş minə qədər döyüşçünü səfərbər etməyə qadir olur. Bütün Qafqaz müsəlmanlarını din və azadlıq yolunda birləşdirmək istəyən Qazi Məhəmməd artıq azadlıq ideyalarını təbliğ etməyə başlayır və xalqı birbaşa çar ordusuna qarşı cihada çağırır, qəzavətə başladıklarını və qazilik edəcəyini elan edir. Okolniçi bundan sonra İmam Qazi Məhəmmədin hərbi yürüşlərini və 1832-ci ilin noyabrında Gimridə düşmən qabağından qaçmayaraq sona qədər döyüşüb qəhrəmancasına həlak olmasını təsvir edir. Qafqazın ilk İmamının ölümü də mücadiləyə, dini inanca xidmət

edir. Sağ qalmış bir neçə müridi, o cümlədən Şeyx Şamillə düşmənlər üzərinə həmlə etmiş və süngülərlə qətl edilmiş Qazi Məhəmmədin meyitini dağlılar bir əli ilə saqqalından tutmuş, digər əlilə səmanı göstərən vəziyyətdə tapırlar və bu, onları İmamın müqəddəsliyinə bir daha əmin edir, eyni zamanda qəzavətə yeni təkan verir. Bu mühasirədən cəmi bir neçə mürud, o cümlədən Şeyx Şamil ağır yaralarla möcüzəli şəkildə xilas olur.

İmam Qazi Məhəmmədin varisi olmuş Həmzət qəzavəti davam etdirir. Molla Məhəmməd Əfəndidən dərs almış, tanınmış nəsiləndən olan Həmzət mücadiləni genişləndirmək üçün ilk növbədə, ruslarla yaxşı münasibətdə olan avar xanlığını hədəf seçir və məqsədinə nail olur, avar xanlığının mərkəzi olan Xunzaxı alır. Ancaq öz qələbələrini genişləndirməyən Həmzət bir müddət sonra, 1834-cü ildə sui-qəsd qurbanı olur. Məşhur Hacı Muradın qardaşı Osman avar xanlarının qisasını alaraq Həmzəti məsciddə öldürür.

Bundan sonra İmam Şamilin şanlı dövrü başlayır. İmam Şamilin hərbi, inzibati, dini, siyasi fəaliyyətini şərh edən N. Okolniçi bu böyük şəxsiyyət haqqında qənaətini belə ümumiləşdirir: *“Şamil – dahidir. Əgər o, hansısa başqa yerdə, məsələn, Fransada anadan olsaydı – dünyanı sarsıdardı. O, tarixdə Çingizxan və Teymurlənglə yanaşı duracaq və şübhə yoxdur ki, o, həqiqətən onlardan olardı, əgər tale onu uğurlu mübarizə mümkün olmayan güdrətli monarxiya ilə qarşılaşdırmısaydı. Silahın uğuru və Qafqazdakı hazırkı hərəkətin enerjisi dağların bu qorxunc hakimini ram edəcək; onun məhvi və ya ölümüylə müharibə bitməlidir, çünki çox əsaslar var ki, onun varisi olmayacağını düşünəsən. Belə insanlar əsrlər ərzində doğulur və tezliklə təkrarlanmayan şərait onları meydana çıxarır”* («Шамил – гений. Если б он родился где-нибудь в другом месте, например, во Франции – он бы потряс миром. В истории он станет наряду с Чингис-ханом и Тамерланом и нет сомнения, что он был бы ими в действительности, если бы

судьба не свела его с могущественною монархией, борьба с которой не может быть успешна. Успехи оружия и энергия настоящих действий на Кавказе смиряют этого грозного владыку гор; с гибелью или с смертью его, война должна кончиться, потому что есть много данных предполагать, что ему не будет преемников. Такие люди рождаются веками и вызываются на попрание обстоятельствами, которые не часто повторяются» // 103, №3, s.407).

Rus mənbələrində, o cümlədən N.Okolniçinin əsərində dağlıların müxtəlif etnoslarının səciyyəsi də xüsusi yer tutur. Bir çox müəlliflər adıq-çərkəz, avar, çeçen, ləzgi, kumık, noqay, osetin, kabardin, balkar, abaza və başqalarının ümumi Qafqaz xarakterinə daxil olan psixoloji çalarlarını, məişət detallarını şərh etmişlər. Mövzumuza uyğun olaraq, döyüşçülük ənənəsi, əsgəri psixologiya və vərdişlər baxımından qəzavətin mühüm qüvvələri olmuş iki çoxsaylı Qafqaz xalqının – çeçenlərin və ləzgilərin N.Okolniçi tərəfindən müqayisəli səciyyəsi maraqlıdır. “Ləzgilərdə müharibə obrazı” haqqında danışan müəllif ləzgilərin öz qonşuları çeçenlərdən hərbi qabiliyyətlərinə görə çox üstün olduqlarını, qəzavətin bir çox başçılarından ləzgi olmasını, mücadilənin əsas hadisələrinin Dağıstanda baş verməsini yazır. Ləzgilərin sağlam düşüncəli, uzaqgörən, şəraiti nəzərə alan, tədbirli, hücumda çeçenlər kimi sürətli və cəsarətli olmasalar da, onlardan daha dəyanətli, qətiyyətli, məqsədyönlü olduqları bildirilir. Okolniçi ləzgilərin çeçenlər kimi basqınlarda yox, məqsəd uğrunda iradəli, dönməz, nizami orduya xas qətiyyətli döyüşdə üstün olduqlarını yazır, ləzgilərdə də atlı və piyada döyüşçülərin onluq, yüzlük, beşyüzlük, minlik kimi hissələrdə birləşdiyini göstərir («Образ войны лезгин. Военные способности лезгин далеко превосходят способности их соседей чеченцов; все известные предводители... были лезгины. Все важнейшие предприятия начинались и совершались в Дагестане... Сопереживания лезгин здоровы, дальновид-

ны и всегда основаны на знании обстоятельств... При атаках, лезгины не столь быстры и дерзки, как чеченцы, но зато превосходят их стойкостью и, в крайних случаях, решимостью; при защите селения, они постоянно страшны, и если уж раз решились держаться, то каждый дом оспаривают до последней крайности. Чеченцы более способны к удалым набегам, но война лезгин всегда положительна и сопровождается важными целями завоевания. При наступательных действиях, имеющих важную цель, как например действия в 1843 году, они с необыкновенною настойчивостью стремятся к исполнению общего плана, и бывали примеры, что лезгины по несколько раз ходили на приступ с отвагою войск регулярных» // 103, №1, с.159-160).

Müəllif bir sıra tarixi hadisələrə də toxunur. Şimali Qafqazda qəzavətin mühüm mərkəzlərindən olan Dağıstandakı hadisələr öz genişliyi və həllediciliyi ilə bərabər, buranın əhalisinin Azərbaycan xanlıqları, xüsusən, Dərbənd, Quba, Bakı, Şirvan əhalisi ilə həmrəyliyi, müttəfiqlik səviyyəsində olan mənəvi birliyi, real əməkdaşlığı diqqətiçəkən faktdır. Bu ərazilərin Rusiya ilə münasibətlərində, ümumən, ortaqlıq nəzərə çarpır. Hələ 1722-ci ildə öz dövrünün müasir silahları ilə təchiz olunmuş 30 minlik rus ordusu I Pyotrün öz başçılıığıyla Xəzər boyu Qafqaza daxil olur və Tarki şamxallığını (qeyd edək ki, şamxallığı rus qoşunları ilk dəfə 1596-cı ildə tutmuş, ancaq 1604-cü ildə məğlub olaraq çəkilməyə məcbur olmuş və bir qədər şimalda şamxallıqla yaxşı münasibətləri olan tatarlar tərəfindən darmadağın edilmişdilər), Dərbənd və Bakı xanlıqlarını zəbt edir. Lakin Pyotr Həştərxana qayıdan kimi Bakı əhalisi şəhər valisinin başçılığı ilə üsyana qalxır. 1723-cü ildə rus eskadrası Bakını dörd gün bombardman etdikdən sonra şəhəri yenidən ələ keçirilir, lakin yeni vali Dərgah Qulu xanın dövründə də müqavimət izlənilir və nəticədə şəhərin idarəçiliyi rus komendantlığına verilir. Bakıdan sonra, 1725-ci ildə Adil Gəray da şamxallıqda

qiyam qaldırır, ancaq məğlub olur (Yenə orada, №1, c.116). 1796-cı ildə II Yekaterinanın hakimiyyəti zamanı Azərbaycanın xəzərboyu xanlıqları yenidən tutulduqda da xalqın işğalçılara müqaviməti dayanmır, bu dəfə Dərbənddə Şeyx Əli xan qiyam qaldırır, məğlub olsa da dağlara çəkilib ömrünün sonunadək azadlıq mübarizəsi aparır.

1800-illərin əvəllərindən Rusiya cənub-şərqi Qafqazda fəallaşır, 1803-cü ildə Avar əyaləti, 1813-cü il Gülüstən müqaviləsi ilə Azərbaycan xanlıqları (Dərbənd, Quba, Bakı, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Lənkəran) və Dağıstan icmaları (Akuşa, Sürgi, Rutul, Kubaçi) Rusiyaya ilhaq edilir. Bu ərazilərin tutulması da güclü müqavimətlə, Azərbaycan türkləri və dağlıların həmrəyliyi və işğala qarşı birgə mübarizəsi ilə izlənilir.

Şimali Qafqaz dağlıları ilə Azərbaycanın tarixi tale yaxınlığını və sıx mənəvi birliyini yalnız hər b sahəsində faktiki müttəfiqlik münasibətləri, eyni ideallar, azadlıq uğrunda müstə-rək mübarizə deyil, mədəni əlaqələr, eləcə də Azərbaycan-türk dilinin Dağıstan, Çeçenistan və Avarıstanda, ümumən, Şimali Qafqazda tarix boyu ümumi danışiq dili olması da təsdiqləyir. Rus mənbələri Azərbaycan dilini dağlıların hamısının bildiyini, bir-birləri və ruslarla məhz bu dildə danışdıqlarını təsbitləyir. Şimali Qafqaz, xüsusən, Dağıstan ərazisində xalqların yerləşmə zonalarını şərh edən N.Okolniçi yazır: “Dağlarda hakim dil avar dili, şərq (sahil) zolağında – Azərbaycan dilidir, bu dil həm də ümumi danışiq dilidir, çünki onu nadir adamlar başa düşür” («Господствующий язык в горах аварский, в восточной (прибрежной) полосе – азербайджанский, который в то же время есть и общий разговорный язык, потому что редко кто его не понимает» // 103 №1, c.149).

Tarixi mənbələrdən, bədii əsərlərdən, Puşkin, Lermontov, Bestujev, Tolstoyun əsərlərindən göründüyü kimi, qəzavət hərəkətində, o cümlədədn, Şamil dövründə də mücahidlərin, – na-

ib və müridlərdən tutmuş, sırası döyüşçülərə qədər, ümumi danışıq dili Azərbaycan türkcəsi olmuşdur.

Qafqaz müharibəsinə dair mühüm mənbələrdən biri də yuxarıda haqqında danışdığımız general N.Dubrovinin əsərləri, xüsusən, “Çərkəzlər” məqaləsidir (Н.Дубровин. Черкесы (Адиге) // «Военный сборник», № № 3-6, 1870). Müəllifin çərkəzlərin etnik xarakterinə dair müşahidələri və qənaəti etnoqrafik əhəmiyyəti ilə yanaşı, Qafqaz müharibəsinin mənəvi-psixoloji qaynaqlarını da anlamağa xidmət edir. Onun mülahizələrində ilk növbədə həyat tərzindən, dini inancın zəifliyindən, daimi təhlükə şəraitində yaşamaqdan irəli gələn ziddiyyətli cəhətlər göstərilir, heç bir hakimiyyətə tabe olmayan dağlının yalnız özünə güvənməli olduğu, özünün və cəmiyyətin maraqlarının təminatçısı kimi çıxış etmək məcburiyyətində qaldığı bildirilir. Belə siyasi quruluşun güclü ruh aşladığı, düşüncə çevikliyi, cismani gözəlliyi, qıvrıqlıq və qüvvəni inkişaf etdirəni göstərilir. Müəllif çərkəzlərin əqli keyfiyyət və gözəlliklə fərqləndiyini, ancaq bütün mənəvi imkanlarını basqınçılıq və müharibəyə sərf etdiklərini, yurdlarına daxil olmuş düşmənlə döyüşdə ölməmiş və ya yaralanmamış üzvü olmayan ailəyə həmvətənlərinin hörmət etmədiyini qeyd edir («Шаткость религиозных убеждений и жизнь, проводимая в постоянной опасности, сообщили черкесу такие особенности характера, которые, в основании своем, противоречат друг другу. В народе, не имевшем никаких властей, каждый должен был заботиться о себе и об общественной пользе, заводить связи и употреблять силу слова для ограждения своих интересов. Такое политическое устройство развивает присутствие духа, быстроту соображения, а постоянные физические упражнения и деятельность способствуют развитию телесной красоты, гибкости и силы. Черкесы богато одарены как умственными способностями, так и красотой; но все духовные способности употреблялись на хищничество

и войну. Между черкесами то семейство, в котором один из его членов не был убит или ранен в каком-либо сражении с врагами, вошедшими в пределы его родины, не пользовался уважением соотечественников» //73, т.4, с.336).

Dubrovin təbiətə cəsur olan çərkəzlərdə döyüşkənlik və şücaətin uşaqlıqdan həyat tərzinə çevrildiyi üçün bununla öyünmədiklərini, heç vaxt öz igidliklərindən danışmadıqlarını, ən cəsur cigitlərin qeyri-adi təvazökarlıqla fərqləndiyini, sakit və aramla danışdıqlarını, igidlikləri ilə qürrələnmədiklərini, iltifatlı olduqlarını, ancaq təhqirə ildırım sürətilə silahla, təhdidsiz, qışqıqıqsız, söyüşsüz cavab verdiklərini də göstərir («Храбрые по природе, привыкшие с детства бороться с опасностью, черкесы в высшей степени пренебрегали самохвальством. О военных подвигах своих черкес никогда не говорил, никогда не прославлял их, считая такой поступок неприличным. Самые смелые джигиты (витязи) отличались необыкновенною скромностью: говорили тихо, не хвалились своими подвигами, готовы были каждому уступить место и замолчать в споре; за то на действительное оскорбление отвечали оружием с быстротою молнии, но без угрозы, без крика и брани» // 73, с.336).

Çox tez təsirlənən çərkəzin tezliklə də özünə gəldiyi, həmsöhbətləri ilə ehtiramlı, nəzakətli davrandığı, böyüklərə hörmət etdiyi, açıq, cəsarətli və sərt danışdığı, ruslarla münasibətdə isə, əksinə, etibarsız, soyuq olduqları da Dudrovinin diqqətindən qaçmır («Будучи чрезвычайно впечатлителен, черкес легко увлекался, но весьма скоро и приходил в себя. В обращении с соплеменниками был вежлив, почтителен к старшим, откровенен, говорил смело и резко то, что думал. В обращении с русскими был всегда вероломен, холоден, натянут» // 73, с.336).

Çərkəz xarakterində əks psixoloji xüsusiyyətlərin çulğışdığını qeyd edən Dubrovin, bu cəhətə nümunə kimi, onların pu-

la həris olduqlarını, pul üçün çox şeyə getdiklərini, ancaq əllərinə pul gələnin kimi onu səxavətlə qarşısına kim çıxdı ona payladığını da göstərir. Çərkəzlərdə xəsisliyə çox az rast gəlinirdi, pula həris olsalar da, onu asanlıqla sağa-sola səpələdikləri, onların ehtiyacı olan hər kəsə səxavətlə yardım etdikləri, xəsisliyin ləyaqətsizlik sayıldığı da çərkəz xarakterinin xüsusiyyəti kimi təqdim olunur («Черкес всегда был жаден к деньгам: за деньги решался на убийство, на измену; но, получив деньги, готов был раздать их кому попадетсся с щедростью и легкомыслием... Примеры скупости были весьма редки между черкесами; да и нельзя было быть скупым, когда в обычае народа укоренилось правило, что порядочный человек должен подарить вещь нуждающемуся по первому его слову или намеку. Стоило только похвалить чекмень, бурку, лошадь или другую вещь, как черкес тотчас же дарил вам ее. Эта щедрость составляла весьма важное условие в жизни черкеса, потому что бедный, ничего не имеющий человек, мог посредством подарков тотчас же получить лошадь, оружие, одежду и, таким образом, снарядиться на войну или на хищничество, а последнее давало уже ему средства к существованию» // 73. с.337).

Dubrovun qeyd edir ki, qonaqpərvərlik çərkəzlər arasında geniş inkişaf etmiş və bu xalqın əsas məziyyətlərindən biri olmuşdur. Qonaq sahibi üçün müqəddəs şəxsdir, o, əgər cinayətkar və ya qan düşməni olsa da, qonağını ağırlamalı, təhqirdən qorunmalı və həyatını da qurban verməyə hazır olmalıdır. Cinayətکارa ilk rastlaşdığı komaya girmək kifayətdir ki, o, müdafiə altında olsun, təqibdən qurtulsun («Гостеприимство развито было между черкесами в самой широкой степени и составляло одну из важнейших добродетелей этого народа. Гость был священной особою для хозяина, который обязывался угостить, охранить его от оскорблений и готов был жертвовать для него жизнью, даже и в том случае, если бы

он был преступник или кровный его враг. Стоило только преступнику ввалиться в первую встретившуюся ему саклю – и он под защитою, он безопасен от преследований» // 73, т. 3, с.132).

Dağlılarla qonaq süfrəsi də zəngin olub. Dubrovinin göstərdiyi kimi, 1827-ci ildə Natuxac başçısı Deşenoko Temrük qonağı olan türk sərəsgəri Hasan paşanın məclisinə yüz iyirmi növ yemək çıxarmışdır.

Dubrovinin yazır ki, Tuapse və Şaxe çayları hövzəsində yaşayan çərkəzlər Xan Kuçi adlı meşəliyi müqəddəs sayırlarmış. Burada müqəddəs məzar da olub və ətraf əhali bura ziyarətə gələr, qurban kəsərlərmiş. 1865-ci ildə rus əsgərləri bu müqəddəs meşəliyi qırmağa başlayanda çərkəzlər ruslardan meşəni saxlamağı xahiş ediblər, meşə yenə də məhv edilib (73, т.3, с.173).

N.Dubrovinin əsərləri bir çox tarixi həqiqətlərin göstərilməsi ilə də diqqəti cəlb edir. Yermolovun yeni istehkamlar, qalalar tikdirməsi, bu məqsədlə məhsuldar əraziləri zəbt etməsi həmin yerlərin sakinlərinə mənəvi zərbə olmaqdan başqa, onları iqtisadi cəhətdən çıxılmaz vəziyyətə salır. Tək bir Qroznı qalasının tikilməsi ilə bağlı Osmanyurd, Qaraağac, Bayramaul, Kasavaul, Gencəaul, Başabəyaul, Qazaxmirzəaul, Aksay kimi bir çox kəndlər tamamilə boşaldılır. Öz evlərindən, təsərrüfatlarından, bərəkətli əkin sahələri və otlaqlarından məhrum olan dağlılar fiziki yaşam mücadiləsi verir, xəstəliklərdən, məhrumiyətdən bütöv kəndlərin əhalisi məhv olur: “Qroznı qalasının tikintisi və xəttin Terekdən Sunjaya keçirilməsi çeçenlərin məhsuldar torpaqlarının böyük hissəsinin əllərindən alınmasına gətirib çıxarırdı... Terek və Sunja arasında aran məkan və geniş çəmənlər qədimdən çeçenlərin taxıl zəmiləri və otlaqları idi. Düzənlikdən dağlara qovulmuş çeçenlər tezliklə çörək və malqara qıtlığı hiss etdilər. Boş dağlıq sahələrə məcburu köç, daha dəqiq desək, qovulma, həyati ehtiyacların qıtlığı və digər məh-

rumiyyətlər köçkünlər arasında xəstəliklər törədir, bunlardan bütöv kəndlər məhv olurdu” («Построение крепости Грозной и перенесение линии с Терека на Сунжу отнимало у чеченцев большую часть плодородной земли... Низменное пространство земли и обширные луга, лежавшие между Терекком и Сунжею, с давних пор служили чеченцам местом для посева хлеба и прокормления скота. Выгнанные с плоскости в горы, чеченцы скоро почувствовали недостатки в хлебе и скоте. Принудительное переселение или, лучше сказать, изгнание в необитаемые горные пространства, недостаток в жизненных потребностях и другие лишения породили между переселенцами болезни, от которых гибли целые селения» // Н.Дубровин. Дагестанские события 1818 года // «Военный сборник», №3, 1869, с.7-8).

Dağlıların bir hissəsi rus komandanlığına müraciət edərək, tabe olduqlarını bildirir və məhsuldar ərazilərə qayıtmaq hüququ qazanır, ancaq bir qədər sonra onlar da yenidən sıxışdırılır. Dinc dağlıların müəyyən narazılığını görən və onları quldur adlandıran Yermolov buralarda boş çöllük olmasını dağlıların yaşamasından daha məqbul adlandıraraq, dinc çeçenləri də yenidən dağlara köçürür. Onları təcili qovmağı əmr edən, əmrdən çıxan zadəgan və knyazları məhv edəcəyini bildirən («Сих приказываю выгнать тотчас, и Боже избави того, кто посмеет ослушаться... представьте мне неповинующегося князя или узденя, и это будет последнее в жизни такового неповиновение» // Там же, с.10) Yermolovun bu fəaliyyəti artıq 1818-ci ildə bir çox kəndlərin tam boşaldılmasına səbəb olur. Dağlarda qalmış əhalinin haqlı narazılığı basqılara, rus mövqelərinə həmlələrə səbəb olur: “Dağlarda qalanlar bütün vasitələrlə çalışırdılar ki, incikliklərini azad Qafqaz xalqlarının hamısının istiqlalına basqı kimi təqdim etsinlər. Onlar, birləşib məhvin qarşısını almasalar, belə aqibətin Dağıstanın digər icmalarını da gözlədiyini deyirdilər. Ümumi təhlükə qarşısında

dağlılar öz müstəqillikləri üçün bizim düşərgələrə və nəqliyyata cəsur basqınlar edir, mümkün qədər çox zərər vurub yeni Sunja xəttinin qurulmasına mane olmağa çalışırdılar” («Оставшиеся в горах всеми мерами старались, между тем, выставить обиду им нанесенную как посягательство на свободу всех вольных кавказских народов. Они предсказывали такую же участь и всем остальным обществам Дагестана, если те не соединятся и общими силами не отвратят угрожающей гибели. В виду всеобщей опасности, горцы, отстаивая свою независимость, отчаянно нападали на наши лагеря и транспорты, стараясь наносить нам как можно более вреда и препятствовать устройству новой Сунженской линии» // Там же, с.8). Bu basqınlar, təbii ki, Rusiyanın irəliləməsini dayandıra bilməzdi, Yermolovun amansızlığı isə, əksinə, daha da artır və Qafqazın bütün müsəlmanlarını təhdid edirdi. Buna görə də, vəziyyətin gərginliyi, müsəlman dindaşlarının ağır durumu nəinki Şimali Qafqazda, Azərbaycanda da xalqı hərəkətə gətirir, bir sıra yerlərdə, xüsusən, Quba, Dərbənd, Şirvan xanlıqlarında narazılıq artır, qiyam təhlükəsi yaranırdı (“Şirvan xanı Mustafanın mülklərində narahatlıq nəzərə çarpırdı. Eyni şey Şirvanlı Mustafa xanın qaynatası olan Qazıqumuxlu Surxay xandan, məşhur dönükdən də gözlənilirdi” / «Во владениях Мустафы-хана ширванского замечены были беспокойства. Точно того же ожидали и от Сурхай хана казыкумыкского, знаменитого изменника, на дочери которого женился Мустафа-хан ширванский» // Там же, с.13-14).

Qafqaz müharibəsinin tarixinə dair məşhur əsərlərin müəllifi olan general V.A.Pottonun bir sıra tarixi şəxsiyyətlərə dair maraqlı müşahidələri, elmi-publisistik səciyyəli yazıları da rus ədəbi fikrində xüsusi yer tutur. Bu baxımdan, Qafqaz müharibəsinin ən parlaq və faciəli fiqurlarından olmuş Hacı Murad haqqında oçerkini (В.Потто. Гаджи-Мурат (Биографический очерк) // «Военный сборник», №11, 1870) ayrıca qeyd etmək

olar. Müəllifin göstərdiyi kimi, Hacı Muradın Baş Qərargahın arxivində saxlanan şəxsi yazıları, knyaz Vorontsovun hərbi nazirə məktubları və digər materiallar əsasında qələmə alınmış bu oçerkdə məşhur naibin ziddiyyət dolu həyatı, eyni zamanda Qafqaz müharibəsinin bir çox maraqlı faktları təsvir edilir. Şeyx Şamilin ən cəsur, nüfuzlu, bacarıqlı, enerjili silahdaşı adlandırdığı Hacı Muradın döyüşçüdən siyasi xadimə qədər yüksələn həyat yolu və dramatik taleyi Pottonu bütövlükdə Qafqaz faciəsini anlamaq baxımından cəlb edir.

Güclü iradəyə, enerji və möhkəm ruha malik Hacı Muradın daim prinsip adamı, qorxmaz döyüşçü, taktiki əməliyyatların ən bacarıqlı təşkilatçısı olduğu Potto tərəfindən faktlarla təsdiqlənir. Cigit əqidəsinə daim sadıq olan Hacı Muradın adının ilk dəfə İmam Qazi Məhəmmədin avar xanlığının mərkəzi Xunzaxa hücumu zamanı məşhurlaşdığını göstərən Potto bu döyüş zamanı onun öz xanlığını qoruduğunu, İmamın dəstəsinin məğlub edilməsində əsas rolu oynadığını və döyüşdən sonra rəqiblərdən qalmış bayraq və nişanları toplayaraq Tiflisə, baron Rozenə xanlığın ruslara sədaqəti nümunəsi kimi göndərir. Hacı Murad Ömər xanla Tiflisə gedib on gün orada qalır, ruslardan avar xanlığına kömək istəyir, lakin heç nəyə nail olmayıb geri dö-nürlər. Qayıtdıqdan sonra yeni imam Həməzətın xan nəslininin varislərini danışıqlara çağırıb silahdaşlarının təkidiylə öldür düt-düyünü və Xunzaxı tutduğunu bilir. Bununla barışmayan Hacı Murad qısa qərarına gəlir və güc toplayıb məqam gözləyir.

İmam Hənzətə sui-qəsd hazırlığı barədə məlumat verildikdə, o, hər şeyin Allahın əlində olduğunu bildirib tədbir görmür. Sui-qəsd baş tutur, Hacı Muradın qardaşı Osman Həməzəti qətlə yetirir, özü də müridlər tərəfindən öldürülür, xunzaxlılar Hacı Muradı özlərinə başçı seçib rəhbərlik etməsini istəyirlər. Fəaliyyətə başlayan Hacı Murada rus canişinliyi milis (yerli qüvvələr) praporşiki rütbəsi verir və avar xanları ilə qohumluğu olan Qaziqumuxlu Məhəmməd Mirzə, sonra isə Mehduli xanı

nın gəlişinə qədər Avaristanın idarəçiliyini tapşırır. Sonuncu xanın idarəçiliyi zamanı rus qoşunları general Fezinin başçılığıyla Avaristana daxil olur. Rus qoşunları bir müddət İmam Şamilin həmlələrinin qarşısını alır. Hacı Muradın real nüfuzunu, hərbi və inzibati bacarığını görən Şimali Dağıstan qoşunları komandanı general Klüki fon Klugenua ona hər cür dəstək olaraq gələcəkdə Avaristanın hakimi etməyi planlaşdırır. Xanların qısqançlığını oyadan bu münasibət Hacı Muradın şərlənməsinə, haqsız həbs edilməsinə səbəb olur. Potto Hacı Muradın yolda qaçdığını bildirərək, bunun N.Okolniçinin artıq qeyd etdiyimiz məqaləsində təsvir olunduğunu bildirir. N.Okolniçi Hacı Muradın əlləri bağlı və ipin uclarını iki rus soldatının tutduğunu, onu böyük hərbi konvoyun müşayiət etdiyini yazır. Qaçmağın faktiki qeyri-mümkün olduğu bu şəraitdə ölümü əsarətdən üstün tutan Hacı Murad dərin dərənin qırağı ilə keçən dar dağ cığırında özünü dərəyə atır, soldatlar qarışıq aşağı yuvarlanır. Soldatlar ipi buraxmağa məcbur olur, ayaqları qırılmış, yarımcan Hacı Murad yaxınlıqdakı kiçik aula çatır və yardım alaraq yeni mücadiləyə başlayır (Н.Окольничий. Перечень последних военных событий в Дагестане (1843 год) // «Военный сборник», №3, 1859, с.16).

Tərəfdarlarının çox olduğu Selmes auluna gələn Hacı Murad onu satmış ruslara qarşı qiyam qaldırır, şimali-qərbi Avaristanda az bir zamanda güclü mücadilə başlayır. Bu məqamda Şeyx Şamilin keçmişi unudub qəzavət yolunda silahdaşlıq dəvətini qəbul etməyə tərəddüd edən Hacı Murad, digər tərəfdən, general Klüki fon Klugenaunun yenidən ruslarla əməkdaşlıq təklifindən də qəzəblənir, ona xəyanət etmiş xana qəzəbli məktub yazır. Xan sarayının intriqaları nəticəsində rus hakimiyyəti Hacı Murada qarşı qoşun göndərir. 1841-ci ilin aprelində general Bakuninin başçılığı ilə Hacı Murada qarşı göndərilmiş rus qoşunları ağır məğlubiyyətə uğrayır, general həlak olur. İmam Şamil Hacı Murada kömək üçün göndərdiyi dəstə

qələbədə əhəmiyyətli rol oynayır. Hacı Muradın nüfuzu bütün Dağıstan və Çeçenistan yayılır, İmam Şamil onu Avaristanın naibi təyin edir və bundan sonra Hacı Murad İmamın hərbi əməliyyatlarının, demək olar, hamısının əsas iştirakçısı, onun əsas sərkərdəsi olur.

Bu dövrdən Şamil öz cəsarətli, qətiyyətli əməliyyatları ilə bir çox qələbələr qazanır, Şamilin mühüm tapşırıqlarının icraçısı olur. 1840-cı illərin əvvəllərində Hacı Muradın Avaristandakı qələbələri xüsusilə heyrətamizdir. Bəzi aulları, məsələn, Betlançu, Axalçini o öz mənəvi nüfuzu və qətiyyəti, hərbi istedadı sayəsində cəmi bir-neçə müridlə alır. Potto yazır ki, Xunzaxın mühasirəsində də Hacı Murad qəti həmlə üzərində təkid etmiş, lakin Şeyx Şamil tələsməmişdir. Bununla bağlı bir cəhəti də qeyd edək ki, Pottonun, Okolniçinin, digər müəlliflərin yazdığı kimi taktiki döyüşlərin, basqın xarakterli əməliyyatların təşkili-də dahi hərbi qabiliyyət göstərən Hacı Murad hərbi strategiyasında Şamildən zəif olmuşdur. Ümumi mənzərəni qiymətləndirən İmam Şamil buna görə bəzən onun hərbi planlarını qəbul etməmişdir.

Ancaq Xunzax ətrafındakı bu döyüşdən sonra da məhz Hacı Murad general Passekin çoxsaylı ordusunu qarşılayaraq, düzən ərazilərə enməsinə imkan verməmişdir.

1844-cü ildən sonra Hacı Murad artıq dörd nahiyədən birini idarə etməyə başlayır və Şamilin bütün hərbi əməliyyatlarının əsas iştirakçılarında olur, o cümlədən, qədər sonra qanlı Darqo döyüşündə aparıcı rol oynayır. 1845-ci ildə də Kabardaya hücum zamanı məğlubiyyətə uğramış Şamili və ordunu öz cəsarətli manevrləri ilə xilas edir. Sonrakı döyüşlərdə də öz şücaəti və bacarığı ilə fərqlənir. Onun artan nüfuzu indi də bəzi naibləri hərəkətə gətirir, Şeyx Şamillə Hacı Muradın arasını vurmaq üçün onu şərləyir, ruslarla əlaqədə günahlandırır. Hacı Muradsa ən ağır döyüşlərdə qəhrəmancasına iştirakı ilə İmama və qəzavətə sədaqətini təsdiqləməyə çalışır.

Potto Hacı Muradın həm dağlılar, həm ruslar arasında artan nüfuzunun səviyyəsini belə bir faktla da təsbitləyir. 1848-ci ildə Şamilin Samur nahiyəsinə yürüşü zamanı Hacı Murad azsaylı dəstəylə polkovnik Mişenkonun min beş yüz nəfərlik kazak dəstəsilə qarşı gedir. Kazak hissələrindən biri Hacı Muradın cəmi bir neçə ləzgi atlısı ilə qarşılaşır. Rus əsgərlərini görün ləzgilər “Hacı Murad!” deyə çığıraraq qılımlarını çəkib irəli atılır, kazaklar da bu qışqırara-qışqıra geri tələsir, nəticədə Mişenkonun bütün qoşunu panika içində döyüş meydanında qaçır. Dağlılar xeyli at və əsir götürürlər (120, c.167-168). Qarşısında, demək olar ki, heç bir maneə tab gətirməyən, cəmi bir neçə nəfərlə qalalara daxil olub düşməni cəzalandıran, əsir götürən, rusların qoruduğu güclü istehkamlara qəfil cəsur basqınlar edən Hacı Muradın belə populyarlığı, Pottonun yazdığı kimi, bəzən nəinki digər naibləri, hətta Şeyx Şamili də narahat edirmiş. Bu narahatlığı isə Şamilin ətrafında olan bəzi bədxahlar yaradırdı.

Hacı Muradın igidlikləri isə, həqiqətən heyrətamizdi. Potto bunlardan bəzilərini təsvir edir: vaxtilə ona düşmənçilik etmiş Mehtuli xanlığının böyük rus qarnizonu, yerli qüvvələr tərəfindən qorunan, dağ zirvəsində yerləşən, rus patrullarının nəzarət etdiyi böyük aul Cenqutayın ortasında yerləşən, hündür divarlarla əhatə olunmuş qaladakı sarayına cəmi bir neçə müridi ilə daxil olub xanlıq edən Yök Bikəni əsir götürməsi; az müddətdən sonra ruslarla əlbir olan və Hacı Murada xəyanət etmiş Tarki şamxallığına cəsur basqını, əsirlər və böyük qənimətlə, o cümlədən mal-qarayla qayıtması; bir neçə minlik rus ordusunun yerləşdiyi Temur Xan Şuraya bir ovuc cigitlə basqın edib xalqı soyan erməni tacirlərinin dükanlarını qarət etməsi və salamat qayıtması; 1850-ci ildə, vəliəhdin səfəri dövründə bu ərazidə böyük rus ordusunun cəmləşdiyi bir zamanda düşməni, İlisulu Hacı ağanı tutmaq üçün etdiyi yürüş (bu yürüş zamanı Hacı ağa qaça bilmiş, Hacı Murad mərdliklə kəndə, ümumən heç bir müsəlman kəndinə dəyməmiş, dağlardan Nuxa uyezdinə

enərək, vəliəhdin buralara gələcəyi bir məqamda açıq şəkildə böyük poçt yolu ilə irəliləmiş, poçtu və kazak postunu ələ keçirmiş, Yelizavetpol yoluna çıxmış, əhalisi müsəlmanlar və ruslar arasında riyakar oyun oynayan iki erməni kəndinə həmlə etmişdir); bir il sonra yenidən şamxallığa, bu dəfə rus ordu hissələrinə basqını və digər belə cəsur əməliyyatları ona igid, ədalətli və mərd naib kimi bütün dağlıların hörmət və məhəbbətini qazandırır.

Hacı Muradın aramsız döyüşlərdə olduğu bu zamanda oğlu Qazi Maqomanı öz varisi elan etməyi düşünən İmam Şamili bədxahları yenə də igid naibə qarşı yönəltməyə çalışır. Potto yazır ki, Hacı Muradın düşmənləri Sultan Daniyel bəy və suxaralı qazi Aslan oğlunu varis etməzdən əvvəl Şamilə naibi Hacı Muradın kim olduğunu məsləhət görür, onu şərləyərək Şamildən sonra özünün başçılıq etməyi planlaşdırdığını və İmama qarşı qəsd təşkil edə biləcəyini bildirirlər. Vəziyyəti düzəltmək üçün Daniyel bəy və qazi Aslan Şamilə, faktiki olaraq, Hacı Muradı məhv etməli olan qeyri-real plan təklif edirlər – naib cəmi beş yüz nəfərlə Tabasarana göndərilsin və əhalini ruslara qarşı qaldırınsın. Elə həmin il Saltlı Ömər in dörd minlik orduyla bacara bilmədiyi bu işə Hacı Murad həvəslə razılıq verir, ancaq iki-üç minlik döyüşçü istəyir. Rədd cavabı alan Hacı Murad beş yüz nəfərlə böyük bir ərazini fəth etməyə yollanır. Dağlar qoyunda, həmlə üçün qəliz yerdə yerləşən Buynak auluna yaxınlaşmış qəfil birbaşa Tarki şamxalının qardaşı, aulun sahibi Şah Vəlinin evinə hücum edən Hacı Murad onu öldürür, bu mühüm məntəqəni ələ keçirir, buradan birbaşa Kaytaxa yürüş edir, kaytaxlılar və tabasaranlıların böyük hissəsi Hacı Muradın nüfuzu sayəsində onun tərəfinə keçir, əleyhinə çıxmış bəyləri isə igid naib Dərbəndə qədər qovur. Ətrafdakı mühüm məntəqələri də alan Hacı Murad beş yüz nəfərlik kiçik dəstəsiylə, razılaşdıqları kimi, Şamilin bu əraziyə hücumunu gözləyir. Müəllifin yazdığına görə, on beş minlik qoşunla Tabasarana həmlə edən Şamil

general Qramatinin sərəncamında olan üç batalyona məğlub olub geri çəkilir. Kaytaxa böyük qüvvələrlə daxil olan knyaz Arqutinski Hacı Muradın beş yüz nəfərlik dəstəsinə hücum etsə də dağlılar üç gün müqavimət göstərirlər. Qeyri-bərabər döyüş nəticəsində Hacı Murad kənddən çıxmağa məcbur olur, yaralanmış naibi və dəstəsinə həm rus hərbciləri, həm düşməni olan dağlı qüvvələri təqib edir, buna baxmayaraq, o, dəstəsi, eləcə də əsirlər və qənimətlə qayıda bilir, üstəlik, yolda bəzi düşmən aullara da hücum edir.

Şamil məğlubiyyətin günahını Hacı Muradda görür. Təbii ki, strateji hərbi düşüncəsi daha üstün olan İmamın da bu məqamda öz məntiqi olur – Tabasarandan əvvəl Buynaka hücumu və vaxtın itirilməsini, Şah Vəlinin şamxalın qəzəbinə səbəb olmuş qətlini, nəhayət, Arqutinskiyə uduzmağı Hacı Muradın səhvi və qorxaqlığı adlandırır. Sonuncu ittihamla kəskin razılaşmayan Hacı Murad az bir qüvvəylə böyük orduyla vuruşduğunu, əksinə, Şamilin böyük orduyla üç batalyona uduzduğunu bildirir. Şamil vəziyyəti kəskinləşdirməyib susur, bir qədər sonra isə Hacı Muradı naiblikdən azad etdiyini və cəza olaraq bütün sərvətini verməsini əmr edir.

Sərvəti öz qılıncıyla qazandığını deyən Hacı Murad bunun yalnız qılıncla da alın biləcəyini deyir. Avarların dəstəyinə arxalansa da təhlükəni görüb və dostları tərəfindən xəbərdar edilib Baslanduz kəndinə çəkilir və müdafiə mövqeyi tutur. Bu aul ətrafında bir ay qəzavətin iki böyük sərkərdəsinin – İmam Şamilin və Hacı Muradın silahlı qarşıdurması davam edir, naib həmlə edib İmamın dəstəsinə çəkilməyə məcbur edir. Ağsaqqallar və üləmələr qardaş qırğını saxlamaq üçün vasitəçilik edirlər, Hacı Muradın barışıq şərti kimi Avarıstana naib qoyulmuş Tabasaranlı Əlinin əvəzinə əmisi oğlanlarından birini təyin etməsi tələbinə Şeyx Şamil razılıq verir. Barışıqın əldə olunmasına sanki maneə olmadığı bu məqamda knyaz Arqutinskidən Hacı Murada əməkdaşlıq təklifi gəlir. Ziddiyyətlər için-

də qıvrılan, özünə olan münasibətləbarışa bilməyən, İmama inanmayan Hacı Murad bunun üçün Çeçenistana keçməli, ailəsini götürüb oradan ruslarla birləşməli olduğunu bildirir. Şamil onun Baslanduzu tərk etməsinə icazə vermir, Hacı Muradın gizli Gexə, ailəsinin yanına göndərmək istədiyi sərvəti Şamilin əlinə keçir. Hacı Murad Şamildən narazı olan digər nüfuzlu naiblərlə danışığa başlayır. İmam Şamil nifaqa son qoymaq üçün şəriət məhkəməsi qurmağı təklif edir, bu təklifə inanan Hacı Murad cəmi üç müridi ilə məhkəmənin keçiriləcəyi Avtur auluna gedərkən onu edam gözlədiyi xəbərini alır. Yoldan qayıdan Hacı Murad təqibdən uzaqlaşır, Gexə çatıb ailəsini götürmək istəyir, ancaq kənddə böyük dəstənin pusquda durduğunu bilib dönməyə məcbur olur, nəhayət, Vozdvijensk qalasına çatıb ruslara təslim olur.

Potto bundan sonra Hacı Muradın ruslar tərəfdə başına gələn məlum əhvalatları, burada üzləşdiyi riyakarlığı, mənəvi iztirablarını və faciəli aqibətini təsvir edir. Qısa icmalını verdiyimiz bu məqalə, qeyd olunduğu kimi, qəzavətin görkəmli nümayəndəsi olan Hacı Muradın şəxsi taleyi və xarakteri haqqında təsəvvürləri bir çox cəhətdən dəqiqləşdirməklə yanaşı, onun nümunəsində bütövlükdə Qafqaz müharibəsinin mənəvi-psixoloji aspektlərini anlamağa kömək edir. Bu igid və məğrur naibin timsalında cigitlik əxlaqı ilə İmam Şamilin son məqsəd üçün apardığı böyük siyasətin, əslində, dövlətçilik siyasətinin bəzən toqquşması, bu iki mövqe arasında ortaya çıxan müəyyən təzadların gətirdiyi faciələr bütövlükdə tarixi məqamın drammatizmini, qafqazlıların sonrakı ağır taleyinin qaynaqlarını qavramağa kömək edir.

Qafqaz kazak qoşunlarında iyirmi ildən çox qulluq etmiş Apollon Şpakovskinin “Voyenny sbornik” məcmuəsində dərc olunmuş “Köhnə kazakın yazıları” adlı tarixi-bədii memurları (А.Шпаковский. Записки старого казака // «Военный сборник», №№7 / 1870; 4, 8, 11 / 1871; 3, 4, 6, 8 / 1872) həm müha-

ribənin daxili aləmini, əsgər güzəranını, kazak-dağlı münasibətlərini, həm də dağlıların, kazakların, digər millətlərin, o cümlədən polyakların, ermənilərin xarakterini, müharibədəki davranışını anlamaq üçün dəyərli mənbədir.

Geniş tarixi dövrü, müxtəlif hadisələri əhatə edən bu xatirələrdən müharibənin bir araya gətirdiyi müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin xarakterini açan bəzi məqamları təqdim etmək istərdik. Dağlılarda tarixən izlənən və müəyyən qədər kazaklara da keçmiş kunak adətini təsvir edərkən Şpakovski həm ümumi müşahidələrinə, həm də gerçək faktlara əsaslanır. Geniş anlayış olan “kunak” məfhumunun bütün çalarlarını və növlərini ifadə etməyin mümkün oldadığını yazan müəllif bu anlayışın kazaklara da keçdiyini bildirir (bu faktın yalnız mənim səmə ilə izahının elə də tutarlı olmadığını düşünərək, əslində, kazakların türk və dağlı mənşəli olması barədə mülahizələri bir daha təsdiqlədiyini güman edirik): “Kunaklıq bir çox başqa şeylər kimi, nə vaxtsa onlarla dostcasına yaşamış dağlıların adətlərindən kazaklara keçib. Kunak – həyat və ölüm dostudur; daha geniş mənada – yaxşı tanış, yoldaşdır. Kunaklar silahlarını dəyişir və əlaqələri elə möhkəm olurdu ki, çox vaxt onlardan biri o birinin yolunda həyatını verir və ya onu azad etmək üçün özü əsarətə gedirdi. Həlak olmuş kunakın meyitini dostu ailəsinə çatdırmalı idi; bundan əlavə, o, oğlanları böyüyənə və qızları ərə gedənə qədər onun ailəsinə dolandırmalı idi. Kunaklar silahlarını çıxarıb Qurana and içir və həmin anda silahları dəyişirdilər; sonra aralarında heç bir sirr olmur, iki bədəndə bir ruh təşkil edirdilər” («Слово кунак имеет так много оттенков, что передать все тоны и типы куначества почти невозможно. Куначество перешло к казакам, как и многое другое, из обычаев когда-то дружно живших с ними горцев. Кунак – друг, на жизнь и смерть; в более обширном смысле – хороший знакомый, приятель. Кунаки менялись между собою оружием и связь между ними была так крепка, что один из них часто

платил своею жизнью за жизнь кунака, или выкупал его, идя сам в кабалу. Тело убитого кунака друг обязан был доставить семье; иначе он обязывался кормить ее до возраста сыновей и замужества дочерей. Клятву кунаки производили на коране с обнаженным оружием и тут же им менялись; затем между ними ничего не было заветного и они составляли в двух телах одну душу»).

Şpakovski dağlı mərdliyini və adilliyini, kunaka hörməti belə bir faktla da təsdiqləyir. Müəllif 1846-cı ildə, qəzavətin qızğın dövründə Kabardada xidmət etdiyi zaman əlaqə saxladıqları ağsaqqal knyazın yeganə oğlunun toyuna dəvət aldıqlarını və hərbi həmkarı ilə çəkinmədən, dağlıların qonaqpərvərliyinə və mərdliyinə əminliklə toya getdiklərini deyir. Toy zamanı dağlılar adətləri üzrə, rəqs edən gəlinin ayaqları altına güllə atırlar. Bunun hörmət əlaməti olduğunu müəllifə də deyirlər, ancaq gəlini yaralasa pis qurtaracağını bildirirlər. Şpakovski də hörmətinin izharı naminə gəlinin ayaqları altına, lap barmaqlarının ucuna sərrast atəş açır və dağlıların alqışını qazanır. Onun xeyli içki içmiş hərbi yoldaşı da sərrastlığı ilə qürrələnmək üçün tapançasını çıxarıb atəşə hazırlaşır, ancaq bu vaxt bədbəxtlik baş verir, içində çoxdan barıt qalmış tapançadan qəfil atəş açılır və birbaşa knyazın yeganə oğlunun, toyun bəyinin ürəyinə dəyib onu öldürür. Məclisdə iştirak edən içkili, qəzəbli dağlılar xəncərə, silaha əl atır. Həmin anda oğlunun həyatını almış tapançanı gözdən keçirən qoca knyaz dəliqanlıları saxlayır, rus hərbiçisinin bunu qəsdən etmədiyini, bu hadisənin ilahi qəddər, qəza olduğunu, rusun öz iradəsindən asılı olmayaraq, ilahi qəddərin yalnız vasitəçiliyini etdiyini bildirir. Qanlı hüququna, yəni qisas hüququna malik olduğunu bildirən knyaz, rusun onun və oğlunun dostu olduğundan, toyu yasa çevirmiş bu bədbəxtliyi alın yazısı kimi qəbul etdiyini söyləyir. Buna görə də başqalarının bu işə qarışmamasını istəyir. Bundan sonra alim-cənab Kabarda knyazı kunakı olan rus hərbiçilərini gecə səhərə

qədər silahlılarla qoruyur, sabah tezdən ötürüb mənzillərinə yola salır. Onları oğlunun ölümündə günahlandırmadığını və düşmən kimi ayrılmadığını deyir, adətə görə, ölümə səbəb olmuş tapançanı özündə saxlayır, əvəzində öz tapançasını oğlunun qatilinə, xəncərini isə Şpakovskiyyə bağışlayır, hər ehtimala, başqa yerdə, kabardinlərdən uzaqlarda qulluq etmələrini tapşırır. Müəllif bu mənəvi böyüklük qarşısında baş əyərək, həyatı boyu bu alicənablığı və məğrurluğu unutmadığını bildirir.

Q.Atarşikov imzalı müəllif iştirakçısı olduğu müharibə müşahidələrini əks etdirən qeydlərində dağlıların döyüşçü əxlaqına, qəhrəmanlıq ideallarına dair maraqlı fikirlər söyləyir. O, dağlılarda ilk növbərə igidlik, şücaət anlayışlarının dəyərini səciyyələndirir və buna dair maraqlı faktlar göstərir: “Dağlılar, məlum olduğu kimi, bütün keyfiyyətlərdən yuxarı şücaətə və hərbi işlərdə uğurlara hörmət edirlər” (“Горцы, как известно, выше всех качеств чтят храбрость и удачи в военных делах” // 36 c.321). Müəllif dağlıların əsil cəngavər xarakterini, döyüşçü alicənablığını və ləyaqətli düşməne ehtiramını aşkarlayan bir çox faktlar xatırlayır. Rus ordusunun generalı baron Qriqori Xristoforoviç Zassa dağlıların, o cümlədən onunla döyüşən rəqiblərinin belə alicənab münasibəti dağlı xarakterinin incəliklərini anlamaq baxımından maraqlıdır. Hələ polkovnik olarkən 1833-cü ildən Kuban xəttində sahə rəisi təyin edilmiş Zass bir müddət dağlıların müəyyən rəğbətini qazanır, nəticədə, onlar Qriqori Xristoforoviçin ovda həyatını xilas edir, kabardin knyazı Cambulat Atajukin onu səhv hərbi əməliyyat keçirib biabır olmaqdan qurtarır, hətta əsil döyüşçüyə layiq əməliyyat aparması üçün özünü tanıtmadan Zassın dəstəsini düz yola istiqamətləndirir. Zassla danışıqlar aparmağa gəlmiş dağlılar, o cümlədən Cambulat Atajukin rus zabitini döyüşdə yaralanması münasibətilə (dağlı təsəvvüründə əsgər üçün şərəfli hal) təbrik edir. Sifətini örtüklə gizlədərək Zassı səhv yolla gedib adına yaraşmayan hərbi uğursuzluqdan qurtaran Atajukin bir qədər son-

ra onunla görüşür. Zass həmin adamın məhz Cambulat olduğunu düşündüyünü dedikdə, kabardin cigiti bunu etiraf edir və maraqlı cavab verir: “Sən buna şübhə etməməliydin, sənin şücaətinə çox ehtiramım var və sənin uğursuzluğa düçar olmağına imkan verməyi və bününla acı dillərə sənə gülməyə şərait yaratmağı arzulamazdım. Əminəm ki, sən də mənə qarşı belə hərəkət edərdin” («Ты и не должен был в этом сомневаться; я слишком чту твою храбрость и не желал допустить тебя до промаха и этим дать случай злым языкам посмеяться на счет твой. Впрочем, я уверен, и ты бы со мною так же поступил» // Там же, с.324). Onu da qeyd edək ki, bir qədər sonra haqqında danışacağımız M.Kunduxov general Zassın fəaliyyətinə olduqca mənfi münasibət bəsləmişdir. Buna görə də, dağlıların yuxarıda qeyd etdiyimiz münasibətini onların sadədilliyi, səmimiliyi ilə izah oluna bilər.

Memuar xarakteri bir sıra yazılarda dağlılara qarşı ekoloji mübarizəyə, xüsusən, L.Tolstoyun xüsusi əsər həsr etdiyi mövzuya – meşələrin qırılmasına, dağlıların quru arazilərə köçürülməsinə toxunulur. A.O. imzalı müəllifin xatirələrində meşələrin qırılmasının təbiət, qafqazlıların məişəti və təsərrüfatı üçün acınacaqlı nəticələri, hərbi məqsədləri göstərilir. Qafqazın unikal təbii sərvəti olan meşələr Yermolov dövründən başlayaraq, ilk növbədə hərbi məqsədlər üçün məhv edilib və bu, dağlıların ənənəvi həyat tərzinə sarsıdıcı zərbə vurub. Lakin hərbi əməliyyatlar zamanı meşələrin qırılması, digər manevrlər heç də tam məqsədinə çatmayıb, həmin müəllif dağlıların çox vaxt rus hərbiçilərinin hiylələrini qabaqcadan anladığını və qarşısını aldığını yazır: “Bu hiylələr çox və ya az dərəcədə alınır, baxmayaraq ki, qarşımızda bəsirətli və ağıllı, öz növbəsində bizi dəfələrlə aldadan rəqib var idi” («Эти хитрости более или менее нам удавались, хотя мы имели дело с проницательным и умным противником, который, в свою очередь, не раз нас обманывал» // 26, с.110).

Anoyev fəmilli digər bir müəllif məsələnin həm mənəvi, həm təsərrüfat tərəfinə toxunur, meşələrin dağlılar üçün qutsal yer və həyat üçün zəngin təbii mənbə olduğunu, dağlıların bu sərvərdən məhrum olmaqla ağır duruma düşdüyünü bildirir: “Yeni-Burtunay aulu belə süqut etdi, onunla birlikdə əsrlik çinarları yeni istehkamin – Burtunayın tikintisinə gedən müqəddəs Terenqul meşəsi məhv oldu. Gözəl otlu geniş çəmənlikləri olan Burtunay yüksəklikləri Avariya, Andi və Salataviyanın heyvandarlığı üçün çox vacib idi. Rusları bu yüksəkliklərə buraxmış ətraf aulların sakinləri çox şey itirdi: otlaq yerlərinin azlığından onların sürüləri xeyli azalmalı, özləri isə evlərini atıb uzaqlara, Böyük Çeçenistana və Andi silsiləsinin arxasına getməli idilər” (“Так пал аул Новый-Буртунай, а с ним погиб и заветный лес теренгульский, вековые чинары которого пошли на постройку нового укрепления – Буртунай. Буртунаевские высоты с огромными лугами и великолепною на них травую были весьма важны для скотоводства Аварии, Андии и Салатавии. Жителям окружных аулов пришлось много потерять, допустив русских на эти высоты: стада их, за недостатком пастбищных мест, должны были значительно уменьшиться, а самим им пришлось бросить свои жилища и углубиться дальше в Большую Чечню и за Андийский хребет” // 35, с.403).

A.Starostavski adlı müəllifin İsveçrədə qarşılaşdığı yaşlı rus zabitinin xatirələri əsasında qələmə aldığı, 1896-cı ildə dərc olunmuş memuar səciyyəli “Dağlarda” əsərində (A.Староставский. В горах // «Вестник Европы», №3, том II, 1896) dağlıların müharibədən sonrakı sürgün faciəsinin mahiyyəti, çar hakimiyyətinin onlara heç bir çıxış yolu qoymadığı – fiziki və milli məhv və ya sürgün arasında seçimə vadar etdiyi göstərilir. Yaşlı rus zabitinin xatirələri tövbə, vicdanlı insanın yaddaşından silinməyən cinayətin dərkə kimi səslənir. Zabit xatırlayır ki, müharibənin axırlarında xeyli hissəsi qırılmış, uduzmuş dağlı-

lar, ilk növbədə, müharibəyə qoşulmamış dinc əhali uca dağ zirvələrinə çəkilib sakit yaşamaq istəsələr də, çar ordusu onları tam sıradan çıxarmaq üçün izləyir və yurdlarında qalmağa imkan vermir. Çar siyasətini gerçəkləşdirən qraf N.İ.Yevdokimov onları hər ikisinin sonu milli faciə olan seçim qarşısında qoyur: “O, onların qarşısında dəhşətli dilemma qoydu: ya düzənə, Stavropol quberniyasının Maniç çöllərinə köçün, ya da türk qayıqlarına oturub bu dəyirmi qabıqlarda gur Qara dənizi Trabzona, Sinopa və d. doğru üzüb keçin. Birincisi hamının tam tədrici ölümü demək idi, ikincisi isə qalanların ani ölümü hesabına az bir hissənin xilasına ümid verirdi. Qoşunlarımız tərəfindən sıxışdırılan dağlılar sonuncunu seçdilər” («Страшную дилемму поставил он им: или выселяйтесь на плоскость, в Манические степи ставропольской губернии, или садитесь на турецкие кочермы и на утлых скорлупах этих переплывайте бурное Черное море до Трапезунда, Синопа и далее. Первое грозило постепенным вымиранием поголовно всем, второе обещало спасение хоть немногим, ценою немедленной гибели остальных. Горцы предпочли последнее и, терпимые все более нашими войсками» // 137, с.199-200).

Hər şeyindən məhrum olmuş, amansızlıq və haqsızlıqdan sarsılmış, əzilmiş insanların faciəsi müəllif tərəfindən ürək ağrısıyla təsvir olunur. Alababat qayıqlara doldurulan, səfil günə salınmış, bir-birindən ayrı düşmüş, vətəninə əbədi itirdiyini göz önünə almış, məchul gələcəyə gedən bu insanların faciəsinə əzabla baxan təhkiyəçi adı rus zabitinin heç nəyi dəyişmək iqtidarında olmadığını, dağlıların faktiki soyqırımının mifik “dövlət maraqları” ilə təyin olunduğunu bildirir. Minlərlə, yüz minlərlə insanın iztirablarını ağrıyla nəql edən rus zabiti o vaxt kiçik rütbəli həbçi kimi özünün nə edə biləcəyi barədə dəfələrlə sual verir və bununla da hələ də yaşadığı vicdan əzabının ağırlığını aşkarlayır. Az bir sahəyə toplaşmış minlərlə insanın, qoca, cavan, uşağın hamının gözü qabağında çəkdiyi iztirablar, rəs-

milərin cinayətkar biganəliyi, sıxıntılar, kobudluq müəllifin qələməndə dəhşətli bir mənzərə yaradır (Yenə orada, s.201-210).

Müəllif dağlıların sürgününə yalnız insani faciə deyil, daha böyük cinayət – bütöv xalqların min illərlə yaratdığı güzəranının, mədəniyyətinin və bu xalqların özünün məhvi, faktiki olaraq etnik qətlə, soyqırım kimi qiymət verir: “Beləcə darmadağın edilirdi, tam və dönməz darmadağın – əsrlərlə qurulmuş və qərarlaşmışın darmadağını... bu tayfalar, xırda xalqlar əsrlərlə yaşamış, iqlimə, torpağa, floraya, faunaya, nəql və mübadilə şəraitinə və s. uyğun məişəti inkişaf etdirib möhkəmləndirmişdilər. Və bax indi ...bütün bu qədim bina təməlinə qədər uçurdu, dağılırdı, bu acı ana qədər sağ gəlib çatmış inşaatçıları da özüylə apararaq. Və tək-tək, onlarla yox, yüzlərlə, minlərlə insanı bu kataklizmdə məhv edilmiş hesab etməli olurdun. Xəstəliklər və hər cür müsibətlər bir çoxlarını gəmilərə minənə-dək apardı, on beş gün ən acınacaqlı şəraitdə gəmidə üzdükdən sonra nə qədər adam mənzilə çatmadı – bu heç vaxt aydınlaşmadı, bir də nə üçün? Bir çoxları, əsasən kiçik yaşlılar Kiçik Asiyanın sərt iqlimində yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmanın qurbanı oldu. Bütün bunlar, yəni köçkünlərin günbəgün yaşadığı müsibət və onları qarşıda gözləyən perspektiv bizə, qətləmin ən yaxın şahidlərinə aydın idi. Ürəyimiz sıxılır və ağrıyırdı. Ancaq yenə təkrarlayıram, bizim fəaliyyətimiz, bizim yangımız və köməyimiz nədə təzahür edə bilərdi ki?” («Так, совершался разгром, разгром полный и бесповоротный – того, что строилось и крепло веками... племена, народцы эти жили; веками развивали и упрочивали свой быт, соответствующий климату, почве, флоре, фауне, условиям сообщений, обмена и проч. И вот... все это вековое здание падало, рушилось до основания, отчасти унося с собою и доживших до рокового часа строителей. И не единицами, не десятками, а сотнями и тысячами приходилось считать погибающих в этом катаклизме. Болезни и всякие невзгоды унесли

многих еще до посадки на суда; скольких не досчитались при высадке на турецкий берег, после 15 и более дней плавания в самых ужасных условиях – это никогда не было выяснено; да и зачем? Очень многим наконец, преимущественно в младшем возрасте, пришлось лечь искупительными жертвами приспособления к совершенно новым условиям жизни в суровой природе возвышенных малоазиатских плоскогорий. Все это, т.е. бедствия, день за день переживаемые переселенцами, и перспектива предстоящих им впереди, было очевидно и понятно для нас, ближайших свидетелей погрома. Сердце сжималось и болело. Но, повторяю опять, в чем должна была здесь проявиться наша деятельность, в чем могли выразиться наше участие, наша помощь?» // *Yenə orada*, s.205-206). Həqiqi rus ziyalisının, rus insanının vicdan səsi olan bu monoloq amansız imperiya siyasətinin yalnız dağlıların varlığı üçün deyil, rus ictimai şüuru üçün də mənəvi zərbə olduğunu, heç bir bəraəti olmayan, gerçək səbəbi olmayan bu cinayətin rus milli özünüdərkinin ağırlı qatına çevrildiyini göstərir. Müəllif bu hadisələrdən sonra vətəninini tərk edib İsveçrədə yaşayan rus zabitinin diliylə həmin dövrdə artıq dağlıların dövlətə heç bir təhlükə törətmədiyini, hərbi əməliyyatların qocalara, uşaqlara, qadınlara qarşı yönəlmiş cinayət, öz mənasızlığı ilə hətta faciəli fars olduğunu da təsbitləyir.

Böyük dağlıq əraziləri əzəli sakinlərindən boşaltmış çar hakimiyyəti buranın sərvətlərini mənimsəmək üçün müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə oranı məskunlaşdırmaq istəyir, ancaq sərt dağ şəraitində bu, mümkün olmur, bir çoxları xəstələnib ölür, şəraitə uyğunlaşa bilməyib geri qayıdır, müəllifin yazdığı kimi, sanki bu gözəl, ancaq dağlıların özü kimi rəddilməz təbiət zəhərə dönüb gəlmələrdən qisas alır: “Bax belə məskunlaşma cəhdləri başladı. Yunanlar, bolqarlar, moldavənlər, çexlər, maloroslar, rus sektantları – mütəmadi bu işə cəlb

olunurdu. Və onların işini asanlaşdırmaq üçün hansı güzəştlərə, hansı üsullara əl atılmırdı! Ancaq qüdrətli qüvvəylə mübarizə üçün onun içində əsrlərlə formalaşmaq və möhkəmlənmək lazımı idi, – necə ki bizim kənarlaşdırdığımız bədən və ruhca möhkəm tayfalar... Tam başqa şəraitdə böyümüş, ehtiyac ucundan deyil, daha yaxşı həyat üçün bura çağırışa könüllü səs verib gəlmiş, ancaq bunun əvəzinə məhrumiyyət, xəstəlik və ölümə qarşılaşmış köçkünlər gəldikləri kimi asanlıqla da bu diyarı tərk etdilər. Sahilboyu yeni məzarlar, köçkün və uğursuz işbazların qəlbində ağır, acı xatirələr – onların bu işvəli-gözəl, ancaq rəddə qaldırılmış, içində zəhər gizlətməmiş təbiət qoynunda qısa yaşamından yalnız bu iz qaldı” («Вот и начались попытки заселения. Греки, болгары, молдаваны, чехи, малороссы, русские сектанты – попеременно к этому привлекались. И какие льготы, какие приемы ни придумывались для облегчения им задачи! Но для борьбы с могучею силою нужно было веками сформироваться и закалиться среди нее, как те крепкие телом и духом племена, которые были нами удалены... Переселенцы, выросшие в совершенно иной обстановке, добровольно пришедшие на зов, не под давлением нужды насущной, а в поисках за лучшим, и вместо лучшего встретившие лишения, болезни и смерть, почти с такою же легкостью покидали край, как и появлялись в нем. Ряд новых могил близ берега, несколько тяжелых, горьких воспоминаний в душе самих переселенцев и предпринимателей-неудачников – вот все, что осталось следом короткого пребывания их среди обольстительно-прекрасной, но непокорной, таящей в себе яд – природы» // *Yenə orada*, s.209). Fəlsəfi düşüncələrə meyilli olan qoca rus zabiti və təhkiyəçi bu əməllərin nə xristian əxlaqına, nə insanlığa, nə dövlətçiliyə, nə tarixi məsuliyyətə uyğun olduğu barədə ağır düşüncələrə dalır. Bu faciə, qeyd etdiyimiz kimi, həm dağlıların, həm də rus dövlətinin və rus insanının faciəsi kimi təqdim edilir.

Müharibənin hər iki tərəf üçün faciəviliyinin dərkindən doğan bu pafos bütövlükdə rus memuar ədəbiyyatı və publisistikasına xasdır. Beləliklə, Qafqaz müharibəsinin mahiyyətini və təbiətini, sadə insanların müharibəyə münasibətini, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin tarixi rolunu anlamaq baxımından rus klassik memuar ədəbiyyatı və publisistikası böyük maraq kəsb edir.

SOVET DÖVRÜ RUS ƏDƏBİYYATI

*Но была одна нация, которая совсем не поддавалась
психологии покорности –
не одиночки, не бунтари, а вся нация целиком. Это –
чечены.*

A. Солженицын

*Mütilik psixologiyasına qətiyyənlə uymayan bir millət vardı –
fərdlər, qiyatçılar deyil, bütövlükdə bütün millət. Onlar –
çexçnlərdir.*

A.Soljenitsin

XX əsrin əvvəllərindən Rusiyada Şərqlə və Qafqaza marağın yeni dalğası başlayır. Xüsusən, Gümüş dövr ədəbiyyatının nümayəndələri bu mövzuda bir çox orijinal əsərlər yazırlar. Lakin bu dövrdə rus ədəbiyyatında oriyental hərəkatın əsas mövzuları mədəniyyətlərarası əlaqələr, dini-fəlsəfi məsələlərlə bağlanır, üslub axtarışları önə çıxır. Digər tərəfdən, Avropadakı gərgin hadisələr fonunda Şimali Qafqazdakı etnik proseslərə marağ nisbətən azalır. Buna görə də, Qafqaz müharibəsi mövzusu XIX əsrin əvvəllərindəki ilə müqayisədə öz aktuallığını bir qədər itirir. Tarixi baxımdan dağlılar, ümumən, Qafqaz müsəlmanları üçün çarizm zamanı qədər faciəli olan sovet dövründə isə bu mövzu mövcud ideologiya çərçivəsində işlənir.

1920-ci illərdən bolşevik ideologiyasına uyğun olaraq, Rusiyanın Qafqaz siyasəti işğalçı adlandırılmış, Stalinin tövsiyəsilə qafqazlıların mübarizəsi milli azadlıq hərəkatı hesab edilmişdir. 1950-ci illərə qədər Qafqaz müharibəsi milli və daha çox sinfi azadlıq hərəkatı kimi təqdim edildiyindən bu mövzuda müəyyən əsərlər, o cümlədən, N.Tixonovun “Həməzət haqqında nəğmə”nin tərcüməsi qələmə alınır. 50-ci illərdən yeni siyasi

konyunkturaya uyğun olaraq, bu mücadilə xarici agenturanın fəaliyyəti ilə bağlanmış və bu dövrdə artıq yenidən imperiya ruhlu yazılar, deyək ki, Rəsul Həmzətovun İmam Şamil haqqında əvvəlcə siyasi konyunkturaya uyğun təhqiramiz, bir qədər sonra isə yeni konyunkturaya uyğun tərifləyici əsərləri, digər bu kimi mətnlər meydana çıxır.

Keçən əsrin 60-70-ci illərində Qafqaza ədəbi maraq, əsasən, tarixi səpkidə, milli-mədəni aspektdə işlənilir, xalqlar dostluğu, mədəni əlaqələr bu mövzunun əsas pafosunu təşkil edir. 1980-ci illərin axırlarından başlayaraq, xüsusən, 90-cı illərdə Qafqaz və müharibə mövzusunda yeni münasibət aşkarlanır dağlı yazarların yaradıcılığında milli tarix və özünəməxsusluq, özgürlük və azadlıq idealları aktuallaşmağa başlayır. SSRİ dağılıdıqdan sonra isə siyasi qarşıdurmaların və konfliktlərin təsiri ilə ədəbiyyatda da əks mövqelər qabarıqlaşır, həm rus, həm dağlı ədəbi prosesində də radkallaşma meyilləri izlənilir.

Sovet dövrünün ictimai-siyasi mühitində rus ədəbiyyatında Qafqaz müharibəsi motivlərinin klassik ədəbi ənənələr fonunda bədii təcəssümünün bəzi səciyyəvi nümunələrini təqdim edirik.

Görkəmli ədib Nikolay Tixonovun (1896-1979) yaradıcılığında Sovetlər Birliyinin Şərq xalqları, türklər və dağlıların xüsusi yeri var. Keçən əsrin iyirminci illərindən başlayaraq, Türkmənistanı motivləri əsasda yazdığı “Köçərilər” adlı oçerklər toplusunda, “Şərq teması” toplusunda, “İslam”, “Hind yuxusu” “Əfqan balladası” kimi şeirlərində, “Şərq səması altında” silsiləsi əsərlərində Qafqaz, müsəlman aləmi haqqında təəssüratı, hörmət və sevgi dolu duyğuları ifadə olunur. Nikolay Tixonov Qafqaz Lev Tolstoyun “Hacı Murad”da istifadə etdiyi Həmzət haqqında məşhur çəçen nəğməsini də rus dilinə yüksək səviyyədə tərcümə edib. Bu tərcümənin sovet rejimində üzə çıxması ilk növbədə siyasi konyunktura görə, həmin mərhələdə sovet məfkurəsində dağlı hərəkatı sinfi azadlıq mü-

barizəsi kimi qavranıldığına görə mümkün olsa da, müəllifin dağlılara olan marağını ifadə edirdi. Tixonov digər bir tərcüməsində də sovet siyasi-ideoloji meyarlarına əsaslanaraq, dağlı hərəkatını bolşevik inqilabi mübarizəsi ilə bağlayırdı, bu baxımdan onu uşaqlar üçün yazdığı “Cəsur partizan” hekayəsini qeyd etmək olar. Hekayədə dağlı gənc partizanın anası ilə birgə ağıqvardiyaçıların böyük bir dəstəsinin qarşısını bir gün saxlaması və bununla da partizanların dağlara çəkilməsinə imkan yaratmasından bəhs olunurdu. Bu dövrdə dağlıların yeni, doğma obrazının yaradılması üçün də əsərlər yazılırdı – bunlardan birini də Tixonov qələmə almışdı (“Həsən və ayı”). Leonid Qaydayın bir qədər sonralar, 1966-cı ildə çəkdiyi “Qafqaz əsiri və ya Şurikin yeni macəraları” filmi də qafqazlı obrazının ənənəvi sərt cizgilərini yumşaldan əsərlərdən idi.

Sovet dövrünün ideoloji basqısını nəzərə almaq məcburiyyətində qalan N.Tixonov vaynaxların etnik mənşəyi və xarakteri haqqında yuxarıda variasiyalarını verdiyimiz qədim nəğməni də mətnin rafosunu və adını (“Песня времен борьбы вольных горцев с феодалами”) sovet meyarlarına uyğunlaşdıraraq tərcümə etmişdir. Lakin, əslində, vaynaxların qəhrəmanlıq, döyüşçü, azadlıq ideallarını ifadə edən bu nəğməni Tixonov azad dağlıların feodallara qarşı mübarizəsi dövrünün əsəri kimi təfsir etsə də, istənilən halda, belə bir mətnin bolşevik hakimiyyəti zamanı rus dilinə tərcüməsi özü təqdirəlayiq haldır:

*Мы родились той ночью,
когда щенилась волчица,
а имя нам дали утром,
под барса рёв заревой.
А выросли мы на камне,
где ветер в сердце стучится,
где снег нависает смертью
над бедною головой.*

Но поля ты там не встретишь,
не будешь овец пасти ты.
Мы дрались с врагами жестоко,
нас не одолели князя.
Как ястреба перья, уступы
рыжеют, кровью покрыты,
мы камни на них уронили,
но честь уронить нам нельзя.
И мы никогда не сдадимся,
накинем ветер, как бурку,
постелью возьмем мы камни,
подушками – корни сосны.
Проклятье князьям и рабам их,
собакам лохматым и бурым,
их кровью заставим мочиться,
когда доживем до весны.
Костры мы поставим в пещерах
и наших шашек концами
усилим огонь их, и пулями
пробитые баилыки
накинем на сыновей мы,
пускай они за отцами
с князьями схватятся в битве,
когда умрут старики.
А наши любимые скажут:
«Мы ждали с набега так долго...
Я ждала – и вот я целую, –
я ждала, не смела устать.
Я даже тогда целовала б,
когда бы уста, как у волка,
в крови его были б враждебной,
но я целовала в уста.
Я дам ему рог с аракою,

*айрану и турьего мяса,
я косы отрежу, чтоб косы
пошли на его тетиву,
сама наточу ему шашку,
когда он уснёт, утомится.
А если он ранен, и стонет,
и кровью он моет траву, –
спою ему песню, и песней
заставлю рану закрыться,
напомнив о том, что весь род его
вольный и боевой,
о том, что родился он ночью,
когда щенилась волчица,
что имя сыскали утром,
под барса рёв заревой».*

Biz canavar balalayan gecə doğulduq, bizə sabah ad verildilər, bəbirin sübh nəritlisində. Biz küləyin ürəyə işlədiyi, qarın ölümtək bəlali başımız üstədən sallandığı qayalarda böyüdük. Ancaq orada sən çəmən görməzsən, qoyunları otara bilməzsən. Biz düşmənlə sərt döyüşürdük, knyazlar öhdəmizdən gələ bilmədi. Qırğı lələytək çıxıntılar saralır, qana bələnmiş, üstlərinə daş qalaqlamışıq, ancaq sərəfimizi itirə bilmərik. Və biz heç vaxt təslim olmırıq, yapıncımızı küləktək çiynimizə atırıq, daşlar yatağımız olar, şam kökləri yastığımız. Lənət olsun knyazlara və onların kölələrinə, qalıntıqlı və qonur köpəklərə, onlara qan qusduracağıq, bahara çıxanda. Mağaralarda ocaq çatıb qılınclarımızın uclarıyla alovu gücləndirəcəyik və güllələr deşmiş başlıqlarımızla oğlanlarımızı örtəcəyik, qoy onlar atalarının dalınca, qocalar öləndə knyazlarla döyüşsünlər. Bizim sevgililərsə söyləyəcək: “Biz onları basqından necə çox gözlədik... Mən gözlədim – və indi bax öpürəm, – mən gözlədim, usanmadım. Mən onda da öpərdim, əgər onun dodaqları canavar tək

düşmən qanına boyanmış olsaydı, ancaq mən dodaqlarından öpdüm. Mən ona araka dolu buynuz verərəm, ayran və dağ-keçisi əti, hörüklərimi kəsərəm ki, yay düzəltsin, qılıncını özüm itiləyəyəm, o, yuxulayanda, yorulanda. Əgər o, yaralansa və inildəsə, otları qanına boyasa, – ona nəğmə oxuyaram və nəğməmlə yarani bağlanmağa məcbur edərəm, xatırladaram ki, onun bütün nəslə azad və döyüşkəndir, xatırladaram ki, o, canavar balalayan gecə doğulub, adı sabah, bəbirin sübh nəritilsində tapılıb”.

Sovet dövründə bir çox rus ədibləri qafqazlıların faciəli günlərində onların dərдинə şərik olmuş, dostluq münasibətlərinə sədaqəti və haqq mövqeyi, həqiqəti bildirməyə çalışmışlar. Böyük ədib Soljenitsının Qazaxıstanda sürgündə qarşılaşdığı qafqazlılar barədə yuxarıda qeyd etdiyimiz mülahizələri, dağlı-çəçən xarakteri və sürgün olunmuş xalqların faciəli taleyi barədə düşüncələri həm bu görkəmli yazıcının, həm də bütövlükdə rus ədəbiyyatının siyasi situasiyadan asılı olmayan gerçək mənavi mövqeyini ifadə edir.

Azadfikirliliyə, insan şəxsiyyətinə və bütöv xalqlara qarşı repressiya sistemi olan nəhəng QULAQ şəbəkəsini təsvir edən görkəmli yazıçı, Nobel mükafatçısı A.İ.Soljenitsın “QULAQ arxipelaqı” əsərində Qazaxıstanda sürgündə olan bir sıra xalqların güzəranını müşahidə edərək, onların etnik xarakterinə də münasibət bildirmişdir. Buradakı xalqların fərqli yaşam tərzini şərh edən yazıçı alman, yunan, koreyalıların sürgün güzəranına uyğunlaşaraq, nisbətən uğurlu təsərrüfat yaratdıqlarını və harasa qayıtmağa gerçək ümidlərini itirdiklərini, əslində, onların sovet dövlətində qayıdacaqları vətənlərinin də olmadığını yazır. Kalmıqların hüznü xiffət içində qırıldığını göstərir. Digər xalqların qayıdış ümidini gizlədərək istək və həyatlarında ikiləşdiyini, ancaq onların da ümumilikdə rejimə tabe olmaq məcburiyyətində

yətində qaldıqlarını və komendant hakimiyyətinə böyük qayğı vermədiklərini bildirir.

Soljenitsın burada itaət psixologiyasına qətiyyəən tabe olmayan bir millət olduğunu – tək fərdlər, qiyamçılar deyil, məhz bütöv bir millət olduğunu xüsusi vurğulayır: “*Mütilik psixologiyasına qətiyyəən uymayan bir millət vardı – fərdlər, qiyamçılar deyil, bütüün millət bütövlükdə. Bu – çeçenlərdi*” («Но была одна нация, которая совсем не поддавалась психологии покорности – не одиночки, не бунтари, а вся нация целиком. Это – чечены»). Canlı müşahidələrinə əsaslanan Soljenitsın çeçen psixologiyası, xarakteri və həyat tərzi haqqında maraqlı ümumiləşdirmələrini verir.

Görkəmli yazıçı ilk növbədə onu vurğulayır ki, çeçenlər “bir dəfə onları xəyanətkarcasına öz yerlərindən çıxardıqdan sonra artıq heç nəyə inanmırdılar” və sürgün yerinə də qətiyyəən uyğunlaşmır, heç bir köklü təsərrüfat, ev yaratmır, yeyir-içir, güzəranlarını sürür, ancaq buralara qətiyyəən kök salmır, sanki bir günlük, bir aylıq, bu illik, yəni müvəqqəti həyat üçün zəruri olanla gün keçirirdilər. İllər keçir, ancaq çeçenlər sürgünün ilk vaxtı necə idisə, eləcə də müvəqqəti yaşam tərzi ilə qənaətlənir, sürgünlə barışmırdılar: “Bir dəfə onları xəyanətkarcasına öz yerlərindən çıxardıqdan sonra artıq heç nəyə inanmırdılar. Onlar özlərinə daxmalar tikmişdilər – alçaq, qaranlıq, miskin, elə ki, təpiklə vursan, sanki dağdıarsan. Və onların bütüün sürgün təsərrüfatı da beləydi – bu gün, bu ay, bu il üçün, heç bir yığım, ehtiyat, uzağa hesab olmadan. Onlar yeyir, içir, cavanlar hələ geyinib-keçinirdilər də. İllər keçirdi – və yenə də onların heç nəyi yox idi, başlanğıcda olduğu kimi” («После того как их однажды предательски сдёрнули с места, они уже больше ни во что не верили. Они построили себе сакли – низкие, тёмные, жалкие, такие, что хоть пинком ноги их, кажется, разваливай. И такое же было всё их ссыльное хозяйство – на один этот день, этот месяц, этот год, безо всякого скопа,

запаса, дальнего умысла. Они ели, пили, молодые еще и одевались. Проходили годы – и так же ничего у них не было, как и в начале»).

Müşahidələrini davam etdirən Soljenitsın çeçenlərin digər bir xüsusiyyətinə – onların məğrurluğuna, yarınmaqdan uzaq olduqlarına, mənəvi azadlıqlarını saxladıqlarına, onları satmış dövlətin elminə və kütləvi təhsilinə nifrət etdiklərinə və övladlarını məktəbə qoymadıqlarına, kolxoz işlərinə getmədiklərinə, yalnız alçaldıcı olmayan və cigit ehtirasını qismən söndürən iş, – sürücülüyə meyl etdiklərinə, bəzən qaçaqçılıqla da məşğul olduqlarına diqqət yetirir: “Heç bir çeçen heç yerdə rəislərə yarınmağa və ya onlara xoş gəlməyə çalışmırdı – əksinə, həmişə onların qarşısında məğrur və hətta açıq düşməncəsinə idilər. Ümumtəhsil qanunlarına və dövlət məktəbi elmlərinə nifrət edərək, onlar öz qızlarını məktəbə qoymurdular ki, onlar pozulmasınlar, heç oğlanların da hamısını məktəbə göndərmirdilər. Qadınlarını kolxoza buraxmırdılar. Özləri də kolxoz sahələrində bellərini bükmürdülər. Onlar ən çox sürücülüyə düzəlməyə çalışırdılar: mühərrikə qulluq etmək – təhqiramiz deyildi, avtomobilin daimi hərəkətində onlar öz cigit ehtiraslarını söndürürdülər... Onlar mal-qaranı qaçıra, ev oğurluğu edə, bəzən kimdənsə zorla nəyisə ala bilərdilər. Yerli sakinləri və rəislərə belə asanlıqla tabe olmuş sürülmüsləri də onlar, demək olar, elə həmin cinsdən hesab edirdilər. Onlar ancaq qiyamçılara hörmət edirdilər. Və qəribəsi budur – hamı onlardan qorxurdu. Heç kim onların belə yaşamasına mane ola bilmirdi. Və artıq otuz ildir bu ölkəyə hökm edən hakimiyyət də onları öz qanunlarına hörmət etməyə məcbur edə bilmirdi” («Никакие чечены нигде не пытались угодить или понравиться начальству – но всегда горды перед ним и даже открыто враждебны. Презирая законы всеобуча и те школьные государственные науки, они не пускали в школу своих девочек, чтобы не испортить там, да и мальчиков не всех. Женщин своих они не посыла-

ли в колхоз. И сами на колхозных полях не горбили. Больше всего они старались устроиться шофёрами: ухаживать за мотором – не унижительно, в постоянном движении автомобиля они находили насыщение своей джигитской страсти... Они могли угнать скот, обворовать дом, а иногда и просто отнять силою. Местных жителей и тех ссыльных, что так легко подчинились начальству, они расценивали почти как ту же породу. Они уважали только бунтарей. И вот диво – все их боялись. Никто не мог помешать им так жить. И власть, уже тридцать лет владевшая этой страной, не могла их заставить уважать свои законы»).

Soljenitsının ən maraqlı müşahidələrindən və qənaətindən biri də çeçenlərin toplum həyatı, xüsusən, qan düşmənçiliyi ilə bağlıdır. Bir sıra ümumi müşahidələriylə bölüşən və konkret faktlar göstərən Soljenitsın dağlılarda avropalıların vəhşi qanun, mənasız qətl adlandırır nifrət etdikləri qan düşmənçiliyinin elə də mənasız olmadığını, əksinə, dağlıları möhkəmləndirdiyini, cəmiyyətdə kaosun qarşısını aldığını, qarşılıqlı hörmət yaratdığını, etiket qaydalarına əməl olunmasını təmin etdiyini, eyni zamanda, başqa xalqların nümayəndələrinin də məhz buna görə çeçenlərə ehtiramla yanaşdığını (qisas qorxusu ilə olsa da) bildirir. Bu qanunun dağlıların toplum həyatını əsrlərdir tənzimlədiyini yazan Soljenitsın sovet dövlətinin bunun əvəzində nə verdiyi barədə ritorik sualla fikrini bitirir: “Biz, avropalılar, öz kitablarımızda və məktəbdə bu vəhşi qanuna və bu mənasız amansız qətlərə dair yalnız xudbin nifrət kəlmələri oxuyur və söyləyirik. Lakin bu qırğın, deyəsən, elə də mənasız deyil: o, dağlı millətləri tükətmir, əksinə, möhkəmlədir. Qan düşmənçiliyinə görə elə də çox qurban verilmir – ancaq bu, ətrafdakılarda necə bir qorxu yaradır! Bu qanunu xatırlayan hansı dağlı heç nədən başqasını təhqirə qərarlaşar, necə ki, biz birbirimizi sərxoşluqdan, pozğunluqdan, tərslikdən təhqir edirik? Bundan ziyadə, hansı qeyri-çeçen çeçenə ilişməyə qərarlaşar...

Çeçenlər qazax torpağında dikbaş baxışlarla, çiyinlərilə qarşılı-rındakıları itələyərək gəzirlər – və həm “ölkə sahibləri”, həm qeyriləri, hamı ehtiramla kənara çəkilib onlara yol verir. Qan düşmənçiliyi qorxu rayihəsi yayır – və bununla – öz kiçik dağlı millətini möhkəmlədir. “Özünüküləri vur ki, başqaları qorxsun!” Dağlıların əcdadları uzaq keçmişdə bundan yaxşı cida tapı bilməzdi. Vəs sosialist dövləti onlara nə təklif etdi?” («Мы, европейцы, у себя в книгах и в школах читаем и произносим только высокомерные слова презрения к этому дикому закону, к этой бессмысленной жестокой резне. Но резня эта, кажется, не так бессмысленна: она не пресекает горских наций, а укрепляет их. Не так много жертв падает по закону кровной мести – но каким страхом веет на всё окружающее! Помня об этом законе, какой горец решится оскорбить другого просто так, как оскорбляем мы друг друга по пьянке, по распушенности, по капризу? И тем более какой не чечен решится связаться с чеченом... Чечены идут по казахской земле с нагловатыми глазами, расталкивая плечами – и «хозяева страны» и нехозяева, все расступаются почтительно. Кровная месть излучает поле страха – и тем укрепляет свою маленькую горскую нацию. «Бей своих, чтоб чужие боялись!» Предки горцев в древнем далеке не могли найти лучшего обруча. А что предложило им социалистическое государство?»).

Çeçenlərin digər xalqlara, o cümlədən ruslara münasibətinin həqiqi məzmunu da Soljenitsın tərəfindən obyektiv göstərilir. Onların heç vaxt zülmə, əsarətə xidmət etmədiyini, qaba olsalar da, ləyaqətli adamlara hörmətlə yanaşdıqlarını qeyd edən yazıçı, çeçenlərin rusları sevməməyinin səbəbini onlarda yox, rusların özündə görür («Когда кажется нам, что нас мало уважают, – надо проверить, так ли мы живём») və ruslar tərəfdən də əsarətə qarşı hərəkət, qarşılıqlı hörmət gördükdə, tərdüdsüz onlara rəğbətlə yanaşıb həmrəy olduqlarını bildirir:

“Çeçenləri nə vaxtsa əsarətə, zülmə xidmət etməkdə qınaya bilməzsən. Kengir qiyamının mənasını onlar əla anladılar və bir dəfə zonaya bir maşın çörək gətirdilər. Aydınır ki, qoşunlar onları kənarlaşdırdı... (Yenə bax çeçenlər. Ətrafdakı sakinlər üçün onlar çətin adamlardır, Qazaxıstandan deyirəm, kobuddurlar, qabadırlar, rusları açıqca sevmirlər. Ancaq kengirlilər müstəqillik, mərdlik göstərən kimi – çeçenlərin rəğbətini qazandılar! Bizə elə gələndə ki, bizə az hörmət edirlər, – yoxlamaq lazımdır, biz düzmü yaşayırıq)” («Чеченов не упрекнешь, чтоб они когда-нибудь служили угнетению. Смысл кенгирского мятежа они поняли прекрасно и однажды подвезли к зоне автомашину печёного хлеба. Разумеется, войска отогнали их... (Тоже вот и чечены. Тяжелы они для окружающих жителей, говорю по Казахстану, грубы, дерзки, русских откровенно не любят. Но стоило кенгирцам проявить независимость, мужество – и расположение чеченов тотчас было завоёвано! Когда кажется нам, что нас мало уважают, – надо проверить, так ли мы живём.))»).

Şeyx Şamil haqqında sovet dövründə, 1974-cü ildə yazılmış əsərlərdən biri də məşhur yazıçı və şair Vladimir Solouxinin (1924-1997) “Şamil cəsur idi...” poemasıdır. Kommunist partiyasının üzvü olsa da, monarxizm tərəfdarı, ənənəvi rus və pravoslav mənəvi dəyərlərinin təəssübkeşi olmuş Solouxinin Qafqaz mövzusu ilə tanışlığı təsadüfi olmamış, o, Rəsul Həmzətovun “Mənim Dağıstanım” kitabını da tərcümə etmişdir. Şamil haqqında poeması, əslində, həm tarixi hadisələrə, Şamil şəxsiyyətinə müəllifin münasibətini ifadə edir, həm də müəyyən mənada şairin mücərrəd qəhrəmanlıq idealını əks etdirir. Belə ki, müəllif, bir tərəfdən, Şamilin şəxsiyyətinə, azadlıq mücadiləsinə böyük qiymət verir, digər tərəfdən, Şamilin Qunibdə axıra qədər vuruşmayaraq, təslim olmasına sanki qınaqla yanaşır, əfsanənin lazımi sonluqla bitmədiyini, parlaq poemaya zəif bənd düşdüyünü söyləyir. Təbii ki, müəyyən müəlliflərin də

səsləndirdiyi bu münasibət Şeyx Şamilin tarixi qəhrəmanlığını, onun sadə qiyamçı deyil, dövlət adamı olduğunu, həmişə ölmün üzünə dik baxmış bu dahi sərkərdənin xalq qarşısında məsuluyətini anlamamaqdan irəli gəlir. Qunibin süqutundan əvvəl əzablı hisslər keçirmiş Şeyx Şamil tarixi məsuliyyətini, hadisələrin məntiqini anlayaraq, xalqı böyük fəlakətdən, faktiki qırğından qorumaq üçün yeganə doğru addım atmışdır. Şamilin bir çox digər silahdaşlarından, o cümlədən cəsurluğuna şübhə olmayan Hacı Muraddan əsas fərqi də məhz böyük dövlət adamı kimi strateji düşüncəyə malik olması, hər bir məqamda tarixi proseslərə və xalqın mənafeyinə uyğun qərarlar qəbul etməsidir. Buna görə də Vladimir Solouxinin bir qədər patetik qınağı şairin ümumi lirik pafosunun təzahürü, hadisələrə məntiq deyil, emosional münasibətin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Digər tərəfdən, poemadakı bu motiv Solouxinin mövcud ideologiyaya qarşı müəyyən asiliyinin təzahürüdür. Aşağıda göstərəcəyimiz kimi, Şamilin Qunibdəki qərarının, “sadə əsgər üçün bəlkə də ayıb, ancaq rəhbər üçün misilsiz” olan bu davranışının tarixi məqsədəuyğunluğunu dağlı şairi Murtazəli Duğruçilov öz “Kabardin alayı qurbanlarına” adlı şeirində ifadə etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Vladimir Solouxinin poeması həm Şamil şəxsiyyətinə, həm də Qafqaz müharibəsinə (Şamilin axıra qədər döyüşməsi fikri özü şairin bu müharibənin xəlqi mahiyyətini təsbitləməsi kimi təfsir oluna bilər) müasir rus şairinin orijinal münasibətinin ifadəsi kimi maraq doğurur:

***Владимир Солоухин
Шамиль был храбр...***

*Шамиль был храбр. Никто не отрицает.
Была ему и выдержка дана,
Когда в папахах, саблями бряцая,
Вокруг него смыкались племена.*

*Единый дух ковался в ходе стычек,
Засад, набегов, вылазок, атак.
Разноязыких и разнообычных
Попробуй собери в один кулак!*

*Разобщены, невежественны горцы.
Что из того, что каждый врозь удал.
Чтоб их спаять, сиял, как в небе солнце,
Герой, чистейший образ, идеал.*

*Не ради славы, ради цели этой,
Мосты сожгя, надежды обрубя,
Он сам себя творил, как бы легенду,
Писал, как бы поэму, сам себя.*

*Легко ли горстке против тысяч драться
И выдержать, стоять за годом год?
А раны что? Их было девятнадцать.
Дух не сломался – рана заживет.*

*Он так учил: «Нельзя гяурам в руки
Живьем даваться перед ликом гор.
Здесь только смерть, а там позор и муки,
Навеки несмываемый позор.*

*Смерть на свободе или жизнь в неволе?
Сама возможность выбора смешна!
Для них война – кампания, не боле,
Для нас она – священная война».*

*И шли, противоборствуя теченью
Истории. Вращенью колеса.
И совершали, верные ученью,
Отваги ли, безумства ль чудеса,*

*Когда один бросался против роты,
С кинжалом лез на ядра и картечь,
Врубался в строй ощеренной пехоты
Убить, сразить и сразу мертвым лечь.*

*В последний миг, наверно, думал каждый,
Не доставаясь все-таки врагам,
Имам сказал... Имам бы сделал так же...
Аллах велик. Велик и наш имам.*

*И вот – Гуниб. Последняя облава
Идет на горстку этих храбрецов.
Обречены на гибель и на славу,
Окружены они со всех концов.*

*Их около трехсот всего там было,
В кольце несметных полчищ и огня.
«Гуниб, Гуниб – великая могила!»
Как некогда сказали до меня.*

*Земли осталось только под ногами.
Уходит из-под ног уже земля.
Сидит в тени Борятинский на камне
И ждет к себе имама Шамиля.*

*Но молится Шамиль, взойдя на крышу,
Проя, как прежде, гибели врагу.
Для той поэмы он сейчас напишет
Последнюю кровавую строку.*

*Дабы гордиться правнуки могли бы...
Его приказа ждут уже с утра
Вернейшие мюриды и наибы,
Вернейшие имаму нукера.*

*Счастливей миг – погибнуть за имама.
Великий миг – погибнуть вместе с ним
Известно – мертвецы не имут срама.
Сегодня мертвым легче, чем живым.*

*Готовы все. Но стойте. Что такое?
Что он задумал? Он к врагам идет.
Своей, не раз простреленной рукою
Свою. Гяурам! Саблю!! Отдает!!!*

*Как прежде, в небе солнышко светило.
Не грянул гром. Не треснула земля.
Гуниб, Гуниб, великая могила,
Хоть живы все, включая Шамиля!*

*Не знаю я, по-своему ли, так ли,
Еще пока до школы и до книг,
Мальчишке мать рассказывает в сакле
Про Шамиля и, значит, про Гуниб.*

*Огнем горя, глазенками сверкая,
Внимает сын про доблесть давних сечь.
Зачем же мать внезапно замолкает
И на другое переводит речь?*

*Рассказ нарушен. Песня не допета.
Кипит обида в сердце у мальчика.
Как объяснить, что у легенды нету
Единственного, нужного конца.*

*И как не тереби мальчишка хваткий,
Как не реви и сколько слез не лей,
Что не погиб Шамиль в последней схватке,
Что сдался он – не выговорить ей.*

*Какой пример! Наглядно видим все мы,
Насколько роль поэта высока.
В блестящую и славную поэму
Навеки вкралась слабая строка.*

Vladimir Solouxin
Şamil cəsurdü...

Şamil cəsurdü. Heç kim inkar etmir. Papaqlı, qılinc oynadan tayfalar onun başına yığışanda, təmkinini itirmirdi. Döyüş, pusqu, basqın, həmlədə vahid ruh yetişirdi. Fərqli dilli və adət-liləri bir ələ görüm necə yığırsan! Dağlılar parçalınıb, cahildirlər. Nə olsun ki, hər biri ayrılıqda igiddir. Onları bütövləşdirməkçün səmada günəştək parlayırdı qəhrəman, saf obraz, ideal. Şöhrətçün yox, bu məqsədçün körpüləri yandıraraq, ümidləri kəsərək, o, özünü yaradırdı, əfsanətək, özünü yazırdı, poemətək. Asandırmı bir ovucun minlərə qarşı savaşı və dəyanəti, ildən ilə duruş gətirməsi? Bəs yaraları? On doqquz idi. Ruhunu sınımadı – yara sağalar. O, belə öyrədirdi: “Kafirlərin əlinə dağlar qoynunda (qarşısında, hüzurunda) sağ keçmək olmaz. Burada yalnız ölümdür, ordasa, rüsvayçılıq və əzab, silinməyən ləkə. Azadlıqda ölüm və ya əsarətdə həyat? Seçim imkanı özü gülüncdür! Onlarçün müharibə – kampaniyadır, başqa şey deyil, bizimçünsə – müqəddəs müharibədir”. Və gədirdilər, tarixin axınına sinə gərərək. Çarxin hərlənməsinə rəğmən. Və təlimə sadıq qalaraq, şücaətmi, çılğınlıqmi möcüzələri – tək bir nəfəri rotaya qarşı cumarkən, xəncərlə mərmə və kartecə doğru qoşarkən, öldürmək, yıxmaq və həməni anındaca şəhid olmaqçün çəşmiş piyadaların cərgəsinə soxularkən. Son anda, yəqin, hər biri fikirləşirdi, düşməni əlinə keçmədən, İmam deyib... İmam da belə edərdi... Allah böyükdür. Bizim imam da böyükdür. Və budur – Qunib. Son dalğa gəlir bir ovuc cəsura qarşı. Ölüm və şöhrətə məhkum olunmuşlar; hər tərəfdən mü-

hasirəyə alınmışlar. Cəmi üç yüzə yaxın idilər onlar orada, sonsuz ləşkər və atəş həlqəsində. “Qunib, Qunib – böyük məzar!” Mənədək nə vaxtsa deyildiyitək. Torpaq ancaq ayaq altda qalib, yer qaçır ayaqlar altından. Baratinski kölgədə daş üstə oturub və Şamili gözləyir. Ancaq Şamil dua edir dama çıxıb, düşməyə ölüm diləyir əvvəlkitək. Bu poema üçün o indi son qanlı bəndi yazacaq. Nəvələrin qürurlana bilməsiçün... Əmrinə səhərdən müntəzirdir sadıq müridlər və naiblər, imama sadıq nöqərlər. Xoşbəxt məqam – imam yolunda ölmək. Böyük məqam – onunla birgə ölmək. Mələmdür – ölümlər ləkəsizdir. Bu gün ölümlərçün sağlardan daha asandır. Hamı hazırdır. Ancaq durun. Bu nədir? O, nə düşünüüb? O, düşməyə tərəfə gedir. Özü-nün dəfələrlə güllələnmiş əliylə. Kafirlərə! Qılıncı!! Verir!!! Əvvəlkitək günəş parlayırdı. İldırım çaxmadı. Yer paralanmadı. Qunib, Qunib, böyük məzar, hamı sağ olsa da, Şamil də! Bilmi-rəm, bildiyitəkmə, beləmi, hələ məktəbə və kitablara qədər, çocuqa anası Şamildən və deməli, Qunibdən danışır. Atəş içində, gözləri parlayaraq, oğul keçmişlərdən cəsurluq nəğməsinə dinləyir. Niyə ana qəfil susur və söhbəti dəyişir? Hekayət pozulur. Nəğmə yarımçıq kəsilir. Çocuq qəlbində küskünlük yaranır. Körpəyə necə anladasan ki, əfsanənin yeganə, lazımı sonluğu yoxdur. Və inad oğlan nə qədər dartışsa da, ağlayıb yaş töksə də, Şamilin son döyüşdə ölməyib təslim olduğunu ana oğluna deyə bilməz. Necə bir nümunə! Hamımız aydın görürük, şairin rolu nə qədər böyükdür. Parlaq və şanlı poemaya əbədi zəif bənd düşüb.

Solouxinin bu əsəri, sonluğundan da görüldüyü kimi, hadisələrə ümumiləşmiş romantik şair baxışının ifadəsidir. Konkret faktın gerçək tarixi məqamda və perspektivdə, xalqın taleyi baxımından dərkinin məhsulu deyil. Şamil Qunibdə adi bir əsgər, abrek, cigit kimi deyil, xalq və tarix qarşısında məsuliyyətini anlayan dövlət adamı kimi davranıb. Atacağı addımın

millətin taleyində iz buraxacağını düşünərək, adi igid cəsurluğunu deyil, əslində, bir fərd kimi qəbul etmədiyi, ancaq milli mənafenin diqtə etdiyi tərzdə davranıb və mənəvi qəhrəmanlıq göstərüb.

Azərbaycan yazıçısı Mehdi Hüseynin “İmam Şamil” pyesindəki müvafiq epizod da Şeyx Şamilin Qunibdəki mövqeyininin doğruluğunu aşkarlayır. – Müridlərinin, əhalinin fədakarçasın mübarizə apardığını görən, lakin artıq həm bu döyüşün, həm də ümumən Qəzavətin məğlubiyyətlə bitəcəyini anlayan Şeyxin dilindən belə bir cümlə verilir: “Sağ olsunlar! İndiyə kimi düz 20 il mən onlar üçün vuruşurdum, indi onlar mənim üçün vuruşurlar” – Ölümdən qorxmayan Şamil döyüş meydanında şəhid olmaqdan çəkinmir, ancaq anlayır ki, onun adına şan gətirəcək bu sonluq xalq üçün fəlakətlə, çar qoşunlarının amansız cəzası ilə yekunlaşacaq. Və məhz buna görə də Şamil həyatı boyu nümayiş etdirdiyi öz daxili prinsiplərinin əksinə olaraq, mənəvi qəhrəmanlıq edib təslim qərarına gəlir.

Bu cəhət Murtazəli Duğruçilovun yuxarıda adını çəkdiyimiz şeirində də dolğun ifadə olunub. Murtazəli Duğruçilovun Solouxinin yuxarıdakı poemasına özünəməxsus cavab olan “Kabardin alayının qurbanlarına” şeiri müəllifin keçən əsrin 80-ci illərində şahidi olduğu real fakt əsasında yazılıb. 1836-1860-cı illərdə Qafqaz müharibəsində döyüşmüş, Qunibə həmlədə iştirak etmiş 80-ci Kabardin piyada alayının şərəfinə Xasavyurt-da asılmış memorial lövhə 1919-cu ildə vətəndaş müharibəsin zamanı qoparılarq atılmış və ətrafındakı kəndlərdən birindəki evlərdən birində sobaüstü dəmir kimi istifadə edilmişdir. Müəllif həmin lövhə motivindən istifadə edərək, həqiqi qəhrəmanlıq anlayışına münasibətini bildirir və bu alayın istilaçı müharibədə döyüşdüyündən əbəs qurbanlar verdiyini, lakin xatirələrinin hörmətə layiq olduğunu yazır. Lövhəni də adi insanların yox, məhz tarixin mürəkkəb proseslərinin “qoparıb atdığını” bildirir. Bu lövhənin sonrakı taleyinə müəllif rəmzi məna verir – əsgər-

lərin adı həkk olunmuş bu dəmir parçası sobada nə qədər insanı qızdırır, yedizdirir... Duğruçilov şeirinin ilk bəndlərində çar əsgərlərinin əbəs qırğınından fərqli olan əsil qəhrəmanlığa, Şeyx Şamilin Qunibdə mübarizəni dayandırmasının misilsiz tarixi əhəmiyyətinə, bunun mənəvi qəhrəmanlıq olmasına da toxunur. Beləliklə, tarix və qəhrəman, qəhrəmanlığın mənəvi məzmunu, tarixi əhəmiyyəti və yaddaş kimi məsələlər Duğruçilov tərəfindən Solouxindən fərqli mənəvi-tarixi məzmununda təqdim edilir:

Муртазали Дугручилов
Жертвам Кабардинского полка

*Возликовал во время битвы
Пехотный Кабардинский полк,
Когда Шамиль, шепча молитвы,
К Барятинскому подошел.*

*И, если думать непредвзято,
Умом в Историю войдя, –
Тот шаг, позорный для солдата,
Был беспримерным для вождя.*

*Ведь много легче ставить точку
Вождю на собственном виске,
Чем за народ свой в одиночку
Держать ответ нависоке.*

*И, шагом этим удивленный,
В Гунибской роце генерал
Сказал, когда имам смущенный,
Но не повергнутый, предстал:*

*«И как тебя, Шамиль, осудишь!
Ты – враг, но ты и государь,*

*А посему пленен не будешь.
Как возмутитель и бунтарь...»*

*Считал Бярятинский потери,
Знамен победных штопал шёлк
Восьмидесятый поредевший
Пехотный Кабардинский полк.*

*А чтоб о тех не забывали,
Чей век отмерила война,
Был дан приказ: отлить в металле
Солдат погибших имена.*

*Но, дань платя бесстрастной Лете,
И эту почесть вычтет рок,
Когда в другом уже столетьи
Вновь запылает городок:*

*Плита под грохот и сполохи
С гвоздей державы сорвалась,
Зеркальным оттиском эпохи
Она впечатывалась в грязь.*

*Грех растоптать свою святыню,
Топтать чужую – грех другой;
Чтоб не осталось вас в помине,
Сбивая буквы по одной,*

*В металл бесстрастной, частой дробью
Глухая конница стучит.
И никого не покоробит
Чужой святыни жалкий вид.*

*...Не из почтенья в робкой спешке,
Найдя тяжелой славы знак,*

*Установил в домашней печке
Плиту расчетливый простак.*

*Гудит чугуун. Трещат поленья
И излучает список свет, –
Скорей не слава – искупленье
Былых бессмысленных побед.*

*Клинки и пули отсвистели,
Остыла не одна война,
И столько лет кормили, грели
Кого-то ваши имена.*

Murtazəli Duğruçilov
Kabardin alayının qurbanlarına

Kabardin alayı döyüş zamanı Şamil dualar pıçıldayaraq Baratinskiyə yaxınlaşanda şad oldu. Və əgər qərəzsiz düşünsən, ağılla Tarixə nüfuz etsən, - əsgər üçün rüsvayçı olan həmin addım başçı üçün misilsiz qəhrəmanlıq idi. Axı başçı üçün öz gicgahına güllə sıxmaq, xalqı uğrunda tək özünün ləyaqətlə məsul olmaqdan çox asandır. Və Qunib meşəliyində bu addımdan heyrətlənmiş general pərt olmuş ancaq yenilməmiş imam qarşısında duranda dedi: “Səni, Şamil, necə mühakimə edəsən! Sən – düşmənsən, ancaq həm də hökmdarsan, buna görə araqızıdırın və qiyamçı kimi əsir olmayacaqsan...” Baratinski itkiləri sayırdı, səksənci, seyrəlmiş Kabardin piyada alayı qələbə bayraqlarını yamayırdı. Müharibə ömrünə son qoymuşların unudulmaması üçün əmr verildi: həlak olmuş əsgərlərin adları metala həkk edilsin. Ancaq artıq başqa əsrdə şəhərcik yenidən alışıb-yananda Zamana qurban verərək bu şərafəti də qismət itirəcək: Lövhə gurultu, atəş içində məmləkət mismarlarından qoparıldı, dövrün hökmünə uyğun palçığa atıldı. Öz tutyanı

tapdamak günahdır, özgəninkini tapdamaq başqa günahdır; Sizin xatirənizin silinməsiçün hərfləri bir-bir pozaraq, metal üzərindən etinasız, sürəkli addımlarla süvarilər ötüb keçir. Və heç kimə yad tutyasının məzlum görkəmi toxunmur. Ancaq xəfif tələskənliklə ağır şöhrət nişanəsini tapıb ehtiram xatirinə yox, ev sobasına qoydu xeyirbilən sadələvh. Çuqun uğuldayır, odun çirtuldayır və siyahı işıq saçır – yəqin şöhrətin deyil, keçmiş mənasız qələbələrin günahını təmizləyir. Tiyələr və güllələr ötdü getdi, çox müharibə bitdi və neçə illər sizin adlarınız kimisə yedirdi, qızındırdı.

Bu məqamda hər bir xalqın, xüsusən, onun liderlərinin haqq məqsədlərə qulluq etməsinin vacibliyi, qəhrəmanlığın mənəvi mahiyyət kəsb etməsi və xalqın yalnız tarix qarşısında deyil, həm də ali dəyərlər baxımından məsuliyyət daşması barədə fikirlər, o cümlədən, görkəmli rus filosofu V.Solovyovun mülahizələri yada düşür: “Millət ideyası onun zaman içində özü haqqında nə düşündüyü deyil, Allahın onun haqqında əbədiyyətdə nə düşündüyüdür” (В.Соловьев: «Идея нации есть не то, что она думает о себе во времени, но то, что Бог думает о ней в вечности»). Sadə əsgərlərin müharibə taleyi istənilən halda hörmətə layiq olsa da, hər bir savaşı, müharibənin ali məqsədləri olmalı, müharibə əxlaqı və müharibənin ədalətli məqsəd daşması, eyni zamanda qəhrəmanlığın mənəvi məzmununu hadisələrə və şəxsiyyətlərə qiymət vermək üçün əsas meyar olmalıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, sovet rejiminin dağılması ilə rus və dağlı ədəbiyyatında milli mənlilik və tarix, etnik sima kimi məsələlərin bədii təfsiri tədricən, – Çeçenistan konfliktinin başlanması ilə, – yeni müstəviyə keçir və milli özünütəyin, azadlıq, cihad motivləri ilə əvəz olunur. Konflikt kəskinləşdikcə və açıq silahlı toqquşmaya çevrildikcə, ədəbiyyatda da radikallaşma artır, həm rus, həm dağlı yazarların bir qisminin əsərləri heç də sülh və kompromisə xidmət etmir. Son onilliklərdə islam terro-

rizmi, beynəlxalq mafiya və s. kimi anlayışlar ortaya atılmışdır. Məlum olduğu kimi, Qafqaz barədə belə qarışıq mülahizələr bu gün də davam etməkdə, ədəbi yaradıcılıqda da əks olunmaqda və qarşılıqlı anlaşmanın, sülhün əldə olunmasını əngəlləməkdədir.

Lakin belə mövqe ilə bərabər, keçən əsrin axırlarından və xüsusən, yeni yüzillikdə artıq ümumrusiya ədəbi prosesində, rus və dağlı yazarların yaradıcılığında qarşılıqlı anlaşmaya, sülh və dialoqa yol açan əsərlər də ictimai fikrin gerçək faktına çevrilməkdədir. Bu baxımdan, müasir ədəbi prosesdə Qafqaz mövzusu ictimai fikrin ziddiyyətlərini, mürəkkəbliyini, rəngarəngliyini əks etdirən fenomen kimi maraq doğurmaqdadır.

MÜASİR RUS ƏDƏBİYYATI

*На предгорьях Кавказа
На ладонях у войны
Мы невольники приказа
И заложники судьбы.*
A.Анапкин

*Qafqaz ətəklərində
Müharibənin ovcunda
Biz əmr quluyuq
Və tale girovu.*
A.Anapkin

Rus ədiblərinin son onilliklərdəki, XX – XXI əsrlərin qovşağındakı əsərlərində Qafqaz mövzusu, əsasən, buradakı konfliktlər və hərbi əməliyyatlar, qloballaşma dövrünün yaratdığı ziddiyyətlər, rusların və qafqazlıların müasir münasibətlərindən ibarətdir. Müasir rus ədəbiyyatında Qafqaz, eləcə də Yaxın Şərqdə müsəlman xalqlarının cəlb olunduğu konfliktlər haqqında xeyli əsər meydana çıxmışdır. Lakin Qafqaz mövzusunda çağdaş ictimai fikrə və geosiyasi proseslərə uyğun köklü mahiyyət dəyişiklikləri də izlənilir. Klassik humanist ədəbi ənənələrə əsaslanan əsərlərlə yanaşı, bir sıra müasir bədii nümunələrdə Qafqaz obrazı yadlıq, sivilizasiyaların, dinlərin, fərqli maraqların toqquşduğu qorxunc məkan kimi təqdim edilir.

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlamış və indi də tam həllini tapmamış çeçen konflikti Rusiyanın ictimai fikrində olduğu kimi, bədii, sənədli ədəbiyyatda, publisistikada, kino sənətində də son dərəcə ziddiyyətli, bəzən bir-birini istisna edən təfsirlər doğurur. Bu yeni hərbişmiş konfliktin şərhində Qafqazdakı tarixi hadisələrlə müqayisələr də aparılır, bunun yeni siyasi-ictimai proseslərdən qaynaqlanan fərqli məsələ olduğu da söylə-

nilir, beynəlxalq terrorizmin təzahürü, etnik, dini, sosial, iqtisadi, demoqrafik səciyyəli problem, qanuna zidd, antikonstitusion, separatçı qiyam olduğu da bildirilir. Problemin həllini çətinləşdirən, əslində, reallığa uyğun gəlməyən ən qəbuledilməz izahlardan biri konfliktin etnikləşdirilməsi, məhz xalqlar arasında ziddiyyət kimi şərh edilməsidir. Analitik şərhlərdə, mətbuatda izlənen bu meyl bədii ədəbiyyata da sirayət edir.

Çeçenistanda ənənəvi qarşıdurmaların etnik səciyyə daşımadığını belə bir tarixi fakt da təsdiqləyir. Çeçenistandakı bir çox tayfa – teyplər (150-yə qədər) sırasında olan varanda teypinin XIX əsrin əvvəllərindən və daha əvvəldən müxtəlif, ilk növbədə, sosial səbəblərdən çeçen tərəfə qaçıb gəlmiş rusalardan, qunoy teypinin isə qaçqın kazaklardan törəyən nəsillərdən-tukumlardan (çeçencə tukum – nəsil sözünün Axısqa türklərində eyni məna verən taxım ifadəsi ilə bağlılığı maraq doğurur) yaranması konfliktin xalqlar arasında ziddiyyətlərdən deyil, məhz siyasi-ictimai amillərdən qaynaqlandığını bir daha təsbitləyir.

Mühüm siyasi səbəblərdən biri də Moskvada Yeltsinlə Qorbaçov arasında hakimiyyət davası, “demokratlar” və “patriotlar”ın siyasi çəkişmələri olan Şimali Qafqazdakı ziddiyyətlər 1994-cü ilin 31 dekabrında, Yeni il gecəsində Qroznıya 100-dən çox döyüş texnikasının yeridilməsi ilə geniş hərbi toqquşmaya, yeni Çeçen müharibəsinə çevrildi. Tam hərbi uğursuzluqla, dövlətin şəhərə girmiş silahlı qüvvələrinin faktiki məhviylə nəticələnən bu əməliyyat Rusiya hərbi-siyasi dairələrini xüsusilə qıcıqlandıraraq, silahlı qarşıdurmanı vüsətləndirdi. Bu vəziyyətdən hər tərəfdən olan siyasət alverçilərinin, mafioz iş adamlarının, kriminal və terrorçu qüvvələrin böyük şövqlə bəhrələnməsi faciəni dərinləşdirdi.

Yeni Qafqaz müharibəsinə, bu müharibənin tarixi köklərinə, psixoloji, etnik, siyasi tərəflərinə müasir Rusiyanın dövlət orqanları, siyasi dairələrlə yanaşı, rəsmi dövlət mətbuatında da xüsusi diqqət yetirilir. Televiziya kanallarında və müxtəlif mət-

bu orqanlarda olan bir çox ziddiyyətli mülahizələrə toxunmayaraq, rəsmi orqanların məsələnin mahiyyətinə, dərinliyinə etmək cəhdlərini də qeyd etmək istərdik. Məsələn, Rusiya Federasiyası Prezident administrasiyası və RF hökumətinin təsisçisi olduğu “Rodina” jurnalının bütövlükdə Qafqaz probleminə həsr olunmuş 2000-ci il 1-2-ci («Родина», 2000, №1-2) nömrələrindəki materialları göstərmək olar. Həmin dövrdə Rusiya Federasiyası prezidenti vəzifəsini icra edən Vladimir Putinin jurnalın oxucularına müraciəti ilə başlayan bu buraxılışda “Dəyirmi masa”nın materialları və münasibətlər, Böyük müharibə, sülh axtarışları və ortaq tale rubrikaları altında Qafqaz probleminin tarixi, mənəvi, etnik, etnoqrafik və digər aspektlərinə həsr olunmuş məqalələr və terminlərin izahlı lüğəti verilmişdir. Rəsmi dövlət jurnalının iki nömrəsinin birgə buraxılışının Qafqaza həsr olunması və burada getmiş yazıların sanbalı problemin dövlət səviyyəsində ciddiliyini göstərir.

Lakin bəzən bu mürəkkəb məsələnin yalnız kriminal strukturlarla bağlanması yanlışdır. Müəyyən sənədli-bədii nümunələrdə yuxarıdakı mövqedən gələn şablonlar formalaşır – həqiqi sənət nümunələrinə aid edilməsi mümkün olmayan, rus klassikasının yüksək mənəvi ənənəsindən uzaq olan bayağılaşma, kütləviləşmə meydana çıxır.

Bu faciəli konflikt macərə və ya “döyüş filmləri” səviyyəsində, şəxsi intiqam, quldurlarla mübarizə, beynəlxalq terrorizmə qarşı hollivudsayağı savaşı sənətləri və digər məzmunuz formalarda təsvir olunur. Müəyyən istisnaları nəzərə almasaq, bu konfliktlə bağlı əməliyyatların iştirakçısı olmuş müəlliflərin xatirələrində, bədii-sənədli əsərlərində də obyektiv, hərtərəfli izah əvəzinə hadisələrə müəyyən birtərəfli mövqedən münasibət bildirilir. Konfliktdəki tərəflərin hər hansı birinə ifrat mənfi münasibət və ya rəğbət obyektiv təsvirə, faciənin səbəblərini araşdırıb həlli yollarını göstərməyə mane olur. Konfliktdəki sa-

də iştirakçıların özlərinin girova çevrildiyi insan faciəsi unudulur, məsələnin zahiri tərəfi önə çıxır.

Belə şablon münasibət Çeçen konfliktinə həsr olunmuş ədəbi əsərlərdə və filmlərdə stereotip süjet və janrların da ortaya çıxmasına, bu mövzunun nəinki müəyyən ideoloji-siyasi mövqeyə, bəzən hətta kütləvi sənətə xas biznes maraqlarına xidmət etməsinə səbəb olur. Bu tip şablon janrlarda (döyüş, hərbi, milli-etnik, macəra, siyasi detektiv və s.) müharibənin tarixi-mənəvi mənə mehvrindən çıxarılaraq, oxucu və ya tamaşaçıya təsir və təlqin məqsədilə stereotip süjet, fakt, personaj səviyyəsində estetikləşdirilməsi və təsvir olunan hadisələrin sənədləşdirilməsi meylə izlənilir. Bəzən bu konfliktədən “demokratik-liberal” və ya “millətçi” siyasi ideologiyanın təbliği üçün də istifadə edilir.

Beləliklə, Qafqazdakı yeni konflikt barədə ədəbi əsərlər bir sıra hallarda nəinki rus klassik ədəbiyyatının humanist ənənələrini davam etdirmir, bəzən adi bədiilik tələblərinə də cavab vermir, digər tərəfdən, konfliktin özünün həllində mənfi rol oynayır.

Tanınmış yazıçı Dmitri Bıkov Çeçen müharibəsi haqqında keyfiyyətli ədəbiyyatın olmamağının səbəbini, Lev Tolstoyun fikrinə əsaslanaraq, ilk növbədə, “predmetə mənəvi münasibətin vəhdəti olmadan ədəbiyyatın mümkünsüzlüyü” ilə izah edir: “Bizdə çeçen müharibəsi haqqında hələlik yaxşı nəsr yoxdur. Və ya, demək olar ki, yoxdur... Bəlkə ona görə ki, Tolstoyun yazdığı kimi, predmetə mənəvi münasibətin vəhdəti olmadan ədəbiyyat ola bilməz. Çeçnyada isə bu vahid münasibətin olması nəinki çətindir – heç mümkün deyil. Bu müharibəni haqq və nahaq, vəhşi və ədalətli (fərqli tərəflərdən), yad adlandıırıblar...” («У нас нет пока хорошей прозы о чеченской войне. Или почти нет... А может быть, потому, что, как писал Толстой, не может быть литературы без единства нравственного отношения к предмету. А в Чечне это единое

отношение выработать не только непросто – невозможно. Эту войну называли и правой, и неправой, и зверской, и справедливой (с разных сторон), и чужой...»).

Təbii ki, hadisələrə obyektiv münasibət bildirilən, məsələnin mənəvi tərəfini önə çəkən, rus klassik ədəbiyyatının humanist ənənələrini davam etdirən əsərlər də həm ictimai fikirdə, həm ədəbi prosesdə kifayət qədər əhəmiyyətli yer tutur.

Qafqaz mövzusunda Anatoli Pristavkinin hələ 1981-ci ildə yazdığı, hər tərəfdən bir çox kəskin, bir-birinə zidd rəylər doğurmuş “Qızıl bulud gecələyirdi” («Ночевала тучка золотая») əsəri oxucular arasında və ədəbi mühitdə bu sürəkli konfliktə diqqət yönəldən və geniş əks-səda doğuran əsər oldu. Fəciənin iç üzünü göstərməyə çalışan müəllif problemin mənəvi tərəfini, insan iztirablarını, tarixi-siyasi proseslərin bütöv nəsil-ləri girova çevirdiyini göstərmişdir. Bu əsər, haqqında olan tam fərqli rəylərə baxmayaraq, Qafqazda yenicə közərməyə başlayan yeni savaşın qaynaqları və mahiyyəti haqqında yazılmış ilk diqqətəlayiq ədəbi faktdır.

Tanınmış müasir rus yazıçısı Vladimir Makaninin yeni müharibəyə həsr olunmuş “Qafqaz əsiri” («Кавказский пленный») hekayəsi formal süjet quruluşuna görə klassik ədəbiyyatdakı müvafiq ədəbi ənənəni davam etdirsə də, mahiyyəti, mənası mövzuya fərqli münasibəti aşkarlayır. Əsərin artıq adı “əsir” obrazına başqa münasibətdən xəbər verir: Puşkin, Lermontov, Tolstoydakı «пленник» sözü «пленный» ifadəsiylə əvəzlənib, beləliklə, birinci sözdəki yalnız hərbi əsir deyil, nəyəsə mübtəlaliq mənasını da bildirən çalar götürülüb, obraz mücərrədləşdirilib, müəyyən mənada mexanikləşdirilib. Makanin müharibəni də konkret detallarla, hətta məhz Çeçen müharibəsi kimi vermir, fabula ümumiləşir, ümumən hadisələr və insan tipləri, müharibə obrazı təsvir olunur.

Çünki müharibə özü mexaniki prosesə, insan iradəsindən asılı olmayan qaçılmaz axına, həyat tərzinə çevrilərək, mənəvi

anlayışları, o cümlədən, həyat-ölüm anlayışlarını da mənasızlaşdırıb: *“Baş verənin labüdlüyü (ölüm – labüdlüyün aydın təzahürlərindən biri) tələsdirir və iradənin xilafına irəli qovur”* («Необратимость случившегося (смерть – один из ясных случаев необратимости) торопит и против воли подгоняет»).

Hadisələrin insanın iradəsindən kənar gedişatı, insanın müharibəyə uyğun ixtiyarı simasız davranışı əsərin baş qəhrəmanı Rubaxinin öz canını qurtarmaq üçün əsir götürdüyü yeniyetmə çəçeni öldürdüyü zaman da aşkarlanır. Müəllif çəçeni sanki Rubaxinin özünün yox, onun “əllərinin” boğub öldürdüyü təəssüratını yaradır: *“Ancaq Rubaxinin avtomatı yerə qoymuş ikinci əli onun qəşəng dodaqlı yarıaçıq ağızını və xəfif çırpınan burnunu sıxdı... Qucaqlayan o biri əlini Rubaxin onun boynuna doladı. Boğdu, gözəllik xilas etməyə macal tapmadı. Bir neçə anlıq çırpıntı... və tamam”* («Но вторая рука Рубахина, опустившая автомат на землю, зажала ему и приоткрытый рот с красивыми губами, и нос, чуть трепетавший... Той рукой, что обнимала, Рубахин, блокируя, обошел горло. Сдавил; красота не успела спасти. Несколько конвульсий... и только»).

Rubaxinin mexaniki, öz iradəsinə zidd etdiyi bu qətlin mənəvi anlayışlara və rus klassik ədəbiyyatındakı Qafqaz fabulasında izlənen əsirlik, gözəllik motivlərinə yad məzmunu həm də *“gözəllik xilas etməyə macal tapmadı”* ifadəsiylə təsbitlənilir, – gözəllik, sevgi məfhumları ilkin mənəvi mənasını itirir. Təbii gözəllik insana onun mənəvi mahiyyətini ancaq xatırlada bilir, yaddaşa çevrilir: *“Gözəllik öz xilas cəhdində daimidir. O, insanın yaddaşından onu çağırır. O, yada salar”* («Красота постоянна в своей попытке спасти. Она окликнет человека в его памяти. Она напомнит»).

Bu əsərdə təbiət də heyranedicə, coşqunluq gətirən deyil, əksinə, insanların daxili eybəcərlikləri fonunda öz zahiri gözəl-

liyi ilə qorxuncdur: “Əsgərlər, yəqin ki, gözəlliyin dünyanı xilas edəcəyi haqqında bilmirdilər, ancaq gözəlliyin nə olduğunu onların hər ikisi, ümumən, bilirdi. Dağlar arasında onlar gözəlliyi (ərazinin gözəlliyini) həddən yaxşı bilirdilər – o qorxudurdu” («Солдаты, скорее всего, не знали про то, что красота спасет мир, но что такое красота, оба они, в общем, знали. Среди гор они чувствовали красоту (красоту местности) слишком хорошо – она пугала»).

Müəllif gözəlliyin dünyanı xilas edəcəyi barədə Dostoyevskinin tezisini də şübhəyə alır, insani gözəllik və sevgi anlayışları dəyişdirilərək mənən eybəcərləşdirilir. Puşkin, Lermonov, Tolstoydakı mənəvi gözəllik Məkanində insana yad və onu qorxudan zahiri gözəlliyə (“ərazinin gözəlliyi”) çevrilir. Klassik Qafqaz fabulasında əsir düşmüş rus əsgəri və qafqazlı qız arasında sevgidən danışılırdısa, burada söhbət, əslində, Qafqaz psixologiyasına və buradakı müharibələrə yad olan uydurma motivdən – əsir düşmüş yeniyetmə dağlı oğlanın – mücahidin “qadınsayaq” gözəlliyi və bu gənci əsir götürmüş rus əsgəri Rubaxinin ona anlaşılmaz və qeyri-təbii qəfil meyindən gedir. Son nəticədə isə Rubaxin öz həyatını xilas etmək üçün həmin gənci boğub öldürür. Rubaxinin əsgər yoldaşı Vovka isə ərli və uşaqlı qadınla zina edir. Beləliklə, Dostoyevskinin tezisi burada özünü doğrultmur, çünki gözəllik özü eybəcərləşib, ruhsallığını itirib, daxili məzmunundan məhrum zahiri cizgiyə çevrilib, mahiyyət və forma arasında təzad yaranıb (gənc dağlının, xüsusən, müharibə fonunda mücahid adına yadlaşan “qadınsayaq” gözəlliyi). Romantik ənənədən gələn əsir sevgisi də əxlaqsızlığa yuvarlanıb. Məkanin bununla yeni müharibənin ideya və məqsəddən məhrum mahiyyətini və öz mehvərində sürüklədiyi insanların mənasız həyata düçarlığını göstərməyə çalışır. Lakin bir daha qeyd etməliyik ki, haqqında danışdığımız epizodlar reallıqlara, Qafqaz mühitinə, qafqazlı xarakterinə və buradakı müharibənin səciyyəsinə qətiyyən uyğun gəlmir. Ümumən, Məkanin bu əsərin-

də, eləcə də, yenə də Çeçen müharibəsi mövzusunda olan, lakin Rusiya ordusunun daxili həyatının və müharibənin xoşagəlməz təsvirinə görə (tənqidçilərin fikrincə, konkret fakt və detalların təhrifinə görə) mətbuatda xeyli tənqid olunmuş “Asan” romanında (2008) gerçək faktlara, müharibə reallıqlarına sərbəst yanaşır. Bu əsərlərdə, əslində, müharibənin öz gerçəkliyi və ya bədii ümumiləşməsi deyil, Məkaninin bir yazıçı və vətəndaş kimi müharibə haqqında təsəvvürü, rus klassikası ilə dialoqu və bu kontestdə düşüncələri təqdim olunur.

Vladimir Məkanin “Asan”dan əvvəl yazdığı “Qorxu” romanında da çeçen mövzusunda toxunmuşdur. “Qorxu”da müharibədə döyüşmüş rus əsgərinin cəmiyyətə yararsızlığı, daha doğrusu, cəmiyyətin ona etinasızlığı, müharibənin mənasızlığı ifadə olunur. Bu əsərdə, eləcə də “Asan”da rus tənqidində geniş müzakirə olunan məsələ – faktiki detalların həqiqiliyi və ya yanlışlığı, təbii ki, bədiilik baxımından heç də əsas sənətkarlıq şərti və tənqid üçün səbəb ola bilməz. Bu əsərlərin tənqidə məruz qalmasının əsas səbəbi, fikrimizcə, müəllif tərəfindən Rusiya ordusundakı nöqsanların, ordunun mənəvi-psixoloji vəziyyətinin, müharibənin iç üzünün və bununla da bütövlükdə cəmiyyətin naqisliyinin aşkar təsviridir. Məkanin üçün müharibə özlüyündə məqsəd deyil, yazıçının əsas amalı – bütövlükdə cəmiyyəti, müasirlərini gerçək mahiyyətilə göstərməkdir. Mətbuatdakı tənqid də, əsasən, bu mahiyyətin Məkanin qələmilə verilən gerçək, ancaq xoşagəlməz təsvirindən doğur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fabulası konkret müharibə, yeni Çeçen müharibəsindən götürülmüş bu kimi əsərlərdə belə sərbəstlik ümumi bədii məqsədlərlə bağlı olsa da gerçəkliyə zidd təəssürat yaradır. Bəzi hallarda bir sıra məqamlar, o cümlədən, “Qafqaz əsiri”ndə rus əsgəri və gənc əsirin münasibəti ilə bağlı epizodlar, Qafqaz psixologiyasına uyğun olmayan, etnik xarakteri və bu müharibənin real səciyyəsinə təhrif edən uydurma təsvir, yolverilməz sərbəstlik kimi qəbul olunur.

Makaninin müharibə mövzusunda olan bu əsərlərində, o cümlədən “Qafqaz əsiri”ndə mühitin təsviri də ümumi-rəmzi səciyyə daşıyır. – İnsanın gözəlliyə yadlaşması, özündən və mühitindən təcridlənməsi, əslində, mənəvi hissənin itməsi artıq əsrlərdir dağlara əsir düşmüş bu əbədi qəhrəmanın, “Qafqaz əsiri”nin, öz mühitindən daha çox, özüylə apardığı mücadilənin sonsuzluğu və mənasızlığı onun təbiətə münasibətində də təzahür edir. – Rus romantizmində və klassik realizmində azadlıq, gözəllik, ülvilik rəmzi olan dağlar Makaninin bu hekayəsinin əsas personajı, belə desək, peşəkar “müharibə adamı” (nə qəhrəman, nə satqın, nə cəsur, nə qorxaq) tərəfindən yad, qorxunc, bezikdirmiş, cansıxıcı məkan kimi qavranılır. Gözəllik sanki ölüb, dağlar sığınacaq, mənəvi qurtuluş yeri olmaqdan çıxıb, düşməyə çevrilib, ancaq öz mehvərindən, cazibəsindən və əsirliyindən buraxmayan düşməyə. Əsərin sonunda qəhrəmanın düşüncələri bu ikili duyumu yaxşı ifadə edir. – Dağlarda qeyri-adi nə var ki, “soyuq soldat kazarmasında”, dağların özündə maraqlı nədir ki, – bunları fikirləşən personajın, yeni “Qafqaz əsiri”nin dilindən “artıq neçə ildir!” əvəzinə qəfil “artıq neçə əsirdir!” çıxır. Onun üçün dağlar – yad mənzərələr, quş yuvasıtək kasıb, çirklə komalar, ölüm saçan zirvələr, mamırlı boz dərələrdir. Ancaq yenə də dağlar dağlardır, onların möhtəşəmliyi, lal təntənəsi illərdir onun qəlbini didir! – Dağlar. Dağlar. Dağlar. – Bəs dağların illərdir onun ürəyini didən bu lal əzəməti, bu gözəlliyi ona nə demək istəyirdi? Nə üçün onu səsləyirdi? («“И что здесь такого особенного? Горы?..” – проговорил он вслух, с озленностью не на кого-то, а на себя. Что интересного в стылой солдатской казарме – да и что интересного в самих горах? – думал он с досадой. Он хотел добавить: мол, уже который год! Но вместо этого сказал: “Уже который век!..” – он словно бы проговорился; слова выпрыгнули из тени, и удивленный солдат додумывал теперь эту тихую, залежавшуюся в глубине сознания мысль. Серые

замшелые ущелья. Бедные и грязноватые домишки горцев, слепившиеся, как птичьи гнезда. Но все-таки – горы?!.. Там и тут теснятся их желтые от солнца вершины. Горы. Горы. Горы. Горы. Который год бередит ему сердце их величавость, немая торжественность – но что, собственно, красота их хотела ему сказать? зачем окликала?»).

Makaninin və onun qəhrəmanının verdiyi bu suallar, mahiyyət etibarilə, rus ədəbiyyatının tipoloji personajlarından birinin – mənəvi sərgərdanlığı və axtarışları hələ də davam edən “Qafqaz əsiri”nin rus milli şüuruna, ictimai fikrinə ünvanladığı cavabsız suallardır. Onu da qeyd edək ki, əsərdə klassikaya münasibət də fərqli, qeyri-ənənəvi, postmodern xüsusiyyətlidir. Məkanində postmodernist çalar məhz klassik irsə münasibətdə aşkarlanır – Tolstoy mətni ənənəvi şəkildə mənimsənilmiş, intertekstual fon yaradır, bəzən assosiativ sitat şəklində istifadə olunur.

Beləliklə, əsərdə ənənəvi motivlər yeni çalarda aşkarlanır – dağların gözəlliyi və zəhmli qəhrəmanları daim müşayiət edir, ölüm və həyat, gözəllik və eybəcərlik bir-birinə qarışır. – Yefreytor Boyarkovun fizioloji detalları ilə neytral tonda təsvir olunan ölüm səhnəsindən sonra Rubaxin və Vovka yenidən gözəlliklə – təbiətin gözəlliyi ilə qarşılaşırlar, – çəmənlik, quşların şən səsi qəhrəmanları gözəllik haqqında düşündürür: “...*Bəlkə, bu mənada gözəllik dünyanı xilas etsin. O, yox-yox, yenə də işarə kimi ortaya çıxır. İnsanı yolunu azmağa qoyur. (Yaxınlıqda addımlayaraq. Nəzarətlə.) Ehtiyatlanmağa məcbur edərək, gözəllik xatırlamağa sövq edir*” («И вновь – на самом выходе из теснины – высокая трава. Ничуть не пожухла. Тихо колышется. И так радостно перекликаются в небе (над деревьями, над обоими солдатами) птицы. Возможно, в этом смысле красота и спасает мир. Она нет-нет и появляется как знак. Не давая человеку сойти с пути. (Шагая от него

неподалеку. С присмотром.) Заставляя насторожиться, красота заставляет помнить»).

Beləliklə, Məkanində əsas faciə özlüyündə müharibədən, ölümdən daha çox, insanın öz mənəviliyini, yüksək anlamda gözəllik hissini itirməsi və beləliklə, düşməne yox (bu müharibədə ümumən qalib və məğlub yoxdur) özünə, öz ilkin insani mahiyyətinə uduzmasıdır.

Müəllif mühitin və hadisələrin təsvirində bütün əsər boyu təzad yaradır – ölüm səhnələrini fizioloji detallarla verir, təbiət və qanlı mənzərələr arasında əkslik, süjetin çıxılmazlığı, klassik fabulanın postmodern tərzdə dəyişdirilməsi qapalı bir dairə yaradır və bu mənasız savaşda heç kimin qalib olmadığı və olmayacağı qənaətinə gətirib çıxarır. İnsanlar böyük siyasi oyunda simasızlaşır, savaş mənasızlaşaraq instinktə çevrilir, bu “əbədi müharibə”də ölüm və qətl adi vərdiş olur, nəinki sevgi, hətta nifrət də yoxa çıxır: “...niyə bir-birimizə atırıq?.. biz onları ovlayırıq, onlar bizi, bunu belə biz başlamışıq və biz də ənənəni qira bilmərik...” («...и чего мы друг в дружку стреляем?.. мы охотимся на них, они – на нас, так заведено не нами, не нам и прерывать традицию...»). Qəhrəmanlar məqsədsiz və amalsız ömür sürür, müharibə anlaşılmaz instinktlərlə idarə olunur.

Yeni Qafqaz müharibəsinin anlaşılmaz təbiəti iki düşmənin – podpolkovnik Qurov və çeçen döyüşçülərinin nümayəndəsi Əlibəyovun söhbətləşməsi epizodunda da aşkarlanır. Qurovun evində nahar edərək dinc söhbət edən bu iki şəxs öz işləri barədə sövdələşirlər (Qurovun çeçenlərə verəcəyi silah-sursatın və müqabilində Əlibəyovdan alacağı ərzağın miqdarı haqqında). Çeçenlərin saxladıqları maşınları qurtarmaq üçün gəlmiş Rubaxin və Vovkaya da Qurov öz həyatında işləməyi əmr edir. Müəllif iki “düşmən” arasında bu sövdələşməni qətiyyənlə mənfi tonda yox, əslində, bu “məqsədsiz və səbəbsiz” müharibənin obyektiv ehtiyacdən doğan adi halı kimi təqdim edir.

Makanin yeni Qafqaz müharibəsinin xüsusi təbiəti, artıq onilliklərlə davam edən bu hadisənin vərdişə çevrilmiş gedişatı, hər iki tərəfin psixoloji cəhətdən müharibə vəziyyətinə alışması, əslində, bu müharibənin iki yad, təcridlənmiş tərəflər deyil, mahiyyətə vəhdətdə olan, bir bütövün paralanmış hissələri arasında baş verdiyini də təsbitləyir. Bu, Əlibəyin Qurova dediyi belə bir fikirdə də aşkarlanır. – Əlibəy çeçen qocalarının bu müharibədən (söhbət ümumən müharibədən deyil, məhz bu müharibədən, sanki, növbəti məşğuliyyətə, adi işə çevrilmiş müharibədən) bezdiyini, Avropaya yönəlməyin vaxtı çatdığını, “ruslar hara gedərsə, biz də ora, niyə bir-birimizə atırıq”, Avropaya yönəlsək, dünyanın bizim olacağını söylədiklərini bildirir («А говорят они – поход на Европу пора делать. Пора опять идти туда... Европа и есть Европа. Старики говорят, не так далеко. Старики недовольны. Старики говорят, куда русские, туда и мы – и чего мы друг в дружку стреляем?.. Время от времени ходить в Европу надо. Старики говорят, что сразу у нас мир станет. И жизнь как жизнь станет»). – Rusların və müsəlmanların birlikdə Qərbə yürüşü ideyası, bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi, digər əsərlərdə, deyək ki, Y.A.Nikitinin “Ruslar gəlir” silsiləsində səslənir. – Bununla, bir həyat tərzinə, vərdişə, sanki peşəyə çevrilən müharibənin faciəli qaçılmazlığı, başqa bir obyekt və ya “məşğuliyyət” olmadıqda ənənəvi “müharibə həmkarlarının” bir-birilə döyüşdüyü və beləliklə də bu durumun hər iki tərəf üçün faciəvi absurdluğu, mənasızlığı göstərilir. – Podpolkovnik Qurovun müharibənin ortasında keçirdiyi adi, sakit ailə güzəranı, düşməni ilə yoldaşcasına ünsiyyəti, həyətyanı təsərrüfatı da bu “qəribə” müharibənin klassik şablonlara sığmayan qeyri-adi təbiətini, məntiqsizliyini aşkarlayır.

Makanin Qafqaz əsirliyinə də yeni məna verir, müharibənin hər iki tərəfi öz girovuna, əsirinə çevirdiyini göstərir. Qurov və Əlibəyovun aşağıdakı dialoqu bu fikri aydın ifadə edir:

– *Niyə tərslik edirsən, Əlibəy!.. Axı sən, əgər kənardan baxılsa, əsirsən. Hər halda unutma, haradasan. Sən mənim yerimdə oturmusan.*

– *Niyə ki, mən sizdəyəm?*

– *Heç olmasa ona görə ki, burada vadilər bizimdir.*

– *Vadilər sizindir, dağlar bizim.*

Əlibəyov gülür:

– *Zarafat edirsən, Petroviç. Necə mən əsirəm... Sən burada əsirsən! – Gülərək, o, ciddi-cəhdlə xərəyi sürən Rubaxini göstərir: – O, əsirdir. Sən – əsirsən. Və, ümumən, sənin hər bir əsgərin əsirdir.*

Gülür:

– *Elə məhz mən əsir deyiləm.*

– *И чего ты упрямишься, Алибек!.. Ты ж, если со стороны глянуть, пленный. Все ж таки не забывай, где ты находишься. Ты у меня сидишь.*

– *Это почему же – я у тебя?*

– *Да хоть бы потому, что долины здесь наши.*

– *Долины ваши – горы наши.*

Алибеков смееся:

– *Шутишь, Петрович. Какой я пленный... Это ты здесь пленный! – Смеясь, он показывает на Рубахина, с рвением катящего тачку: – Он пленный. Ты пленный. И вообще каждый твой солдат – пленный!*

Смееся:

– *А я как раз не пленный.*

Bütün bunlarla Məkanin Qafqaz müharibəsi haqqında XX əsrin sonlarına gəlib çıxmış mifləşən təsəvvürləri, vəcd və coşqunluğu, xəyalları sarsıdır, gerçəkliyin boz sifətini – müharibənin hər iki tərəf üçün mənasız faciəviliyini, absurdluğunu, insanlığa zidd səciyyəsinə, döyüşən əks qüvvələrin hər birinin, əslində, “Qafqaz əsiri” olduğunu aşkarlayır.

İ.Kolontayevskayanın “Qafqaz əsiri”ndə Qafqaz müharibəsinə həm klassik ənənədən, həm də Məkanindən fərqli, ekzistensial-mifoloji münasibət bildirilir. Qafqaz əsiri motivi insani sevgi yox, Qiyamət və İsa mövzusuyla çulğışıdır. Əsirlik bununla yeni mədəni kontekstə salınır, dini baxımdan mənalandırılaraq Məsihin çarmıxa çəkilməsi və bəşərin qurtuluşu üçün dirilməsi motiviyə bağlanır.

Rus ədəbi prosesində müharibə iştirakçılarının yaradıcılığı artıq xüsusi əhəmiyyəti olan fakta çevrilmişdir. Müasir müharibələrin, o cümlədən, Əfqan, Qarabağ, Çeçen müharibələri veteranlarının, Rusiya əsgər və zabitlərinin müharibə mövzusunda əsərləri bir çox mənbələrlə yanaşı, toplu olaraq ArtOfWar saytında müxtəlif janrlarda və geniş əhatədə əks olunub. Təəssüf ki, müəyyən istisnalar nəzərə alınmasa, buradakı əsərlərin böyük hissəsi tendensiyalı, birtərəfli və bəzən də aşırı-aşkar qərəzlidir. Bu saytda yerləşdirilmiş Qarabağa aid əsərlərin əksəriyyətinin isə ermənilər tərəfindən yazıldığı və ya onların redaktəsindən keçdiyi təəssüratı yaranır.

Özünü Bakıda Xəzər flotilyasının zabiti kimi təqdim edən Aleksandr Safarov adlı birinin “Qara Yanvar” adlı dırnaqarası hekayəsi Qarabağ hadisələrinin və 1990-cı il Yanvar faciəsinin mahiyyəti, bütövlükdə azərbaycanlılar barədə iftira, təhqir, yalan, kor erməni şovinizmi ilə dolu bir hədyandır. Bu yazıda Qarabağ konfliktinə aid müxtəlif hadisələrə, xırda detallara toxunulur, bir sıra şəxs və yer adlar çəkilir – guya Xəzər flotilyasında xidmət etmiş bir kiçik zabitin on beş il sonra bu xırda detalları xatırlaması ağlabatan deyil. Aydındır ki, Aleksandr Safarov adı altında erməni terror şəbəkəsinin həlqəsi olan siyasi-psixoloji təxribat mexanizmi dayanır. Hadisələri başayaq çevirən, faktları tərsinə təfsir edən, azərbaycanlıları aşağılayan, tarixi saxtalaşdırın, saxta əhvalatlar uyduran, mülahizələrində faşizm ideologiyası və nasist metodologiyasına əsaslanan bu şəxsin belə bir cəfəng yazısının, ümumən, Qarabağ, Çe-

çen müharibələrinə dair bu tipli yazıların dərci heç də Rusiya cəmiyyətinin mənafeyinə xidmət etmir. Ənənəvi erməni riyası, erməni xisləti yenə də xristian həmrəliyindən yararlanmağa çalışaraq, Rusiya ictimaiyyətinin, Rusiya dövlətinin əleyhinə, Qafqazda rus-müsəlman münasibətlərinin pozulmasına işləyir. Safarovun hədyan yazısının elə həmin saytda geniş tənqid olunması göstərir ki, erməni lobbisinə işləyən qrupların belə qərəzli mövqeyi bütövlükdə rus xalqına xas deyil.

Məlum olduğu kimi, antimüsəlman, antiqafqaz, antiazərbaycan və nəticə etibarilə, antirus mahiyyətli belə erməni şovnist yazıları Rusiya mediasında və internet məkanında çoxdur, ancaq təəssüf doğuran belə yazıların müharibənin acısını yaşamış və hər iki tərəf üçün acı çıxarını görmüş, bunları əsərlərində ifadə etməyə çalışan döyüş veteranlarının səfifəsi olmağa iddia edən bir virtual məkanda da verilməsidir.

Müharibə iştirakçısı olmuş klassik rus ədibləri hər iki tərəfin faciəsini daxilən yaşayırdılar və heç bir tərəfə, xüsusən, öz yurdunda təcavüzə məruz qalıb azadlıq mübarizəsinə qalxmış yerli müsəlmanlara qarşı kor qəzəblə yanaşmırdılar. Onlar müharibənin Qafqaza gətirdiyi faciəni göstərirdilər, dağlıların, türklərin şücaət və mərdliyinə ehtiramlarını, saf xarakterlərinə məhəbbətlərini ifadə edirdilər. Döğmə dövlətlərinin, hökumətin, hərbi məşinını cinayətlərinə etiraz bildirirdilər. Həqiqi rus xarakteri, rus milli mənliyi məhz Puşkin, Lermontov, Bestujev, Tolstoy kimi böyük sənətkarların belə humanist və ədalətli mövqeyində aşkarlanırdı. Təəssüf ki, bu ənənə indi bəzən qırılır, unudulur və Rusiya informasiya məkanı erməni millətçiliyinin girovuna çevrilir. Lakin Qafqaza münasibətdə klassik ənənələrə sadıq yazarlar rus ədəbi mühitində yenə də var və onlar həqiqəti ifadə etməyə can atırlar. Müasir rus müəlliflərinin – müharibə iştirakçılarının yaradıcılığında müharibənin faciəviliyini aşkarlayan, sülhə çağıran bir çox əsərlərə rast gəlmək olur. Obyektiv həqiqəti tam gizlətmək mümkün olmadığından, hətta

yuxarıda adı çəkilən saytda da müəyyən istisnalara, müharibənin absurd məqamlarına, həm rus, həm də çeçen xalqının siyasi oyunların qurbanı olmasına müəyyən aydınlıq gətirən, sadə insanların, fərqli din mənsublarının heç də fatal düşmən olmadığını göstərən yazılara da rast gəlmək olur.

A.A.Babçenkonun “Hər bir əsgərin gözləri” («Глаза любого солдата»), O.V.Qubenkonun “Apostasiya” («Апостасия»), “Dua” («Молитва»), A.V.Çornının “Müsəlman” («Мусульманин») kimi nəsr əsərlərində, V.İ.İvanovun, E.M.Kandıbenkonun, İ.L.Sribninin, A.P.Zubkovun, A.Y.Şkarinin, A.L.-Roqojnikovun, V.Natalyinin, L.Berdyanskinin, V.İsmagilovun, V.Drozdovun və bir çox başqalarının şeirlərində bu yeni müharibələrin məntiqsizliyi, “idiotiozmi”, yuxarıların sadə insanlardan təcridlənməsi, bütün bu faciələrin mənasızlığı, eyni zamanda, rusların və çeçenlərin ənənəvi dostluğu ifadə olunur.

Jurnalist-yazıçı Arkadi Arkadyeviç Babçenko “Müharibə haqqında on seriya”, “Alxan-Yurt”, “Arqun”, “Hərbi-səhra yalanı” kimi əsərlərində iştirakçısı olduğu Çeçen müharibəsi barədə sənədilik təəssüratı yaradır, detalların naturalizmi, hadisələrin adiləşməsi ilə müharibənin gerçək simasını verməyə çalışır. Lakin bu təsvir tək qəhrəmanlarda deyil, ümumən əsərdə çıxılmazlıq atmosferi əmələ gətirir. Mənəvi anlayışlar müharibənin boz fonunda əhəmiyyətsizləşir, gözəllik gərəksiz və əngəlli bir şeyə çevrilir, içində ölüm gizlədən və əsas işdən ayıran lazımsız, qorxunc qüvvə kimi təqdim edilir. Qafqaz fabulasının əsas obrazları olan *dağ* (“Dağların nə olduğunu yalnız orada olan təsəvvür edə bilər. Dağlar – tam zibildir. Yaşam üçün nə lazımsa, hamısı çiyinlərindədir” // “Dağ briqadası” / «Что такое горы, может представить только тот, кто там побывал. Горы – это полная задница. Все, что нужно для жизни, – все на себя» // «Горная бригада»), *qadın* (“Yaxşıdır, – o fikirləşdi, – gözəldir. Ancaq haradasa oralarda çexlərdir (çeçenlər). Haradasa oralarda müharibədir, ölümdür. Gizlənilib, qancıq, gü-

nəş altında. Gözləyir. Bizi gözləyir. Güdür ki, biz sayıqlığımızı itirək, sonra üstümüzə atılsın” // “Alxan-Yurt” / «Хорошо, – подумал он, – красиво. А ведь где-то там чехи. Где-то там война, смерть. Притаилась, сука, спряталась под солнцем. Ждет. Нас ждет. Выжидает, когда мы расслабимся, а потом прыгнет» // «Алхан-Юрт» – bu fragmentdə müharibə, ölüm assosiativ şəkildə gözəllik, dağ mənzərələri arxasında gizlənmiş qadın cinsi ilə paralelləşir) obrazları tam yeni məna qazanır və klassik rus ədəbiyyatında “Qafqaz əsiri”ni xilas edən dağlı gözəldən, ruh yüksəkliyi yaradan dağlardan əsər-ələmət qalmır.

Klassik irsdən gələn ənənəylə təzad yaratmaqla, Babçenko, əslində, Qafqazın ekzotik aləmi haqqında romantik təsəvvürlərlə yeni müharibənin gerçək acısını yaşamış insanların qavrayışını tutuşdurur və ictimai şüurun ikiləşməsini təsbitləyir: “İki Rusiya var – döyüşmüş və o biri, bunlar paralel dünyalarda yaşayırlar... İki Rusiya, aralarında təyyarəylə təxminən iki saatlıq məsafə olsa da. Buna uyğun olaraq, insanların da iki tipi var: dinc həyat lap yaxında olduğu şəraitdə döyüşmüş insanlar və müharibəni kitablarda, qəzet səhifələrində və TV xəbər rolliklərində ekzotika kimi görənlər. İki ölkə, bir insan həyatının iki parası” («Есть две России – одна воевавшая и другая, они живут в параллельных мирах... Две России, хотя и расстояние между ними примерно два часа лета на самолете. Соответственно, есть и два типа людей: воевавшие в ситуации, когда до мирной жизни рукой подать, и те, для кого война – экзотика, место которой в книгах, на страницах газет и новостийных роликах по ТВ. Две страны, две половины жизни одного человека»).

Çeçen müharibəsi mövzusunda bir sıra bədii, publisistik əsərlər müəllifi A.A. Babçenkonun “Hər bir əsgərin gözləri” fəlsəfi-lirik miniaturunda müharibələrin insan psixikasına, mənəvi mahiyyətinə, həyat tərzinə yadlığı, Vyetnam, Əfqan müharibələrinin on səkkiz yaşlı gəncləri ruhən sarsıdaraq vaxtından

tez qocaltması, qanlı savaşlardan keçmiş insanların daim həyata müharibə gözüylə baxması kimi məsələlərə toxunulur. Müharibə insanı dəyişdirsə də, savaşlardan keçmiş əsil əsgərlərin, o cümlədən keçmiş düşmənlərin bir-birini daha asan anladığını, dil tapdığını deyən müəllif sadə insanların siyasi oyunlara qurban getdiyini, əsas məsələnin isə öz mənəvi mahiyyətini saxlamaqdan ibarət olduğunu yazır: “Dövlətlər öz oyunlarını oynayırlar və zərurət, qabaqlama, öz maraqlarının müdafiəsi barədə istənilən şeyi danışıqla bilirlər. Ancaq yük həmişə əsgərin çiyinə düşür. Bütün müharibələr oxşardır. İstənilən əsgərin gözləri kimi. Hər dəfə müharibə kütlə içindən bu gözlərlə birbaşa sənə baxır. Və artıq nə pul, nə prestij, nə mövqe həmin baxışların daha bu aləmə məxsus olmadığını pərdələyə bilməz. Sən olduğun olaraq qalmısanmı, yoxsa orada nifrət etdiyinə çevrilmisən? Sən artıq ruhun aynasına baxmırsan. Sən birbaşa ruha baxırsan. O, çılpəkdir. Hər bir əsgərin gözləri. Bunlar müharibənin gözləridir” («Государства играют в свои игры и могут что угодно говорить о необходимости, превентивности и защите своих интересов. Но расхлебывать кашу всегда приходится солдату. Все войны похожи. Как и глаза любого солдата. Иногда война проступает в толпе этими глазами и смотрит прямо на тебя. И уже ни деньги, ни престиж, ни положение не смогут завуалировать того, что они не принадлежат больше этому миру. Остался ли ты тем, кем был или стал тем, кого ненавидел там? Ты смотришь уже не в зеркало души. Ты смотришь прямо в душу. Она оголена. Глаза любого солдата. Это глаза войны»).

Müəllifin lirik-fəlsəfi səciyyəli bu miniaturu çağdaş siyasi prosesləri, o cümlədən müharibələri tam adekvat əks etdirməsə də, yeni dövrdəki konfliktlərə, o cümlədən Qafqazdakı silahlı toqquşmalara rus ədib-hərbcisinin baxışı kimi maraq doğurur.

Qafqaz əsiri mövzusu müasir rus poeziyasında döyüşlərdə iştirak etmiş əsgərlərin yaradıcılığında bəzən “vətənpərvər”

şablonlardan uzaq təfsirlərini də tapır. Çeçenistanda antiterror əməliyyatlarında iştirak etmiş milis işçisi Aleksandr Anapkinin “Qafqaz əsirləri” («Кавказские пленники») şeirində bu yeni müharibənin mənasızlığı nəticəsində. əslində, hər iki tərəfin girov olduğu, səbəb və məqsədi aydın olmayan bu savaşı hamını “əsirə” çevirdiyi ifadə olunur:

*Александр Анапкин
Кавказские пленники*

*Только рев турбин замолкнет
Покидаем самолет
Мы шагнули в неизвестность
И не знаем, что нас ждет.*

*На предгорьях Кавказа
На ладонях у войны
Мы невольники приказа
И заложники судьбы.*

*Днем и ночью канонада
А у каждого есть мать
Убивать никто не хочет
А тем паче умирать.*

*На предгорьях Кавказа
На ладонях у войны
Мы невольники приказа
И заложники судьбы.*

*Здесь рассветы от пожаров
И свинцовые дожди
Мы чужие в этом крае
Только нам нельзя уйти.*

*На предгориях Кавказа
На ладонях у войны
Мы невольники приказа
И заложники судьбы.*

*Знаю, мир еще наскучит
Разожмет кулак рука
Проливаться перестанут
Кровь и слезы, а пока*

*На предгориях Кавказа
На ладонях у войны
Мы невольники приказа
И заложники судьбы.*

Aleksandr Anapkin
Qafqaz əsirləri

Boruların nəritisi kəsən tək təyyarədən enib məchulluğa addımlayırıq, bizi nə gözlədiyini bilmədən. Qafqaz ətəklərində müharibənin ovcunda biz əmr quluyuq və tale girovu. Səhər və gecə yaylım, hər birimizin anası var, heç kim öldürmək istəmir, ölməyisə heç. Qafqaz ətəklərində müharibənin ovcunda biz əmr quluyuq və tale girovu. Burada şəfəq yanğınlarla allanır və qurğuşun yağışları. Biz bu diyarda yadıq, ancaq bizə getmək olmaz. Qafqaz ətəklərində müharibənin ovcunda biz əmr quluyuq və tale girovu. Bilirəm, dünyadan bezəcəyik, yumruqlar sıxılacaq, qan və göz yaşı dayanacaq, ancaq hələ... Qafqaz ətəklərində müharibənin ovcunda biz əmr quluyuq və tale girovu.

Anapkinin şeirində ifadə olunan mövzu, müharibənin sırası əsgərlər üçün ağırlı nəticələri digər şair və nasirlərin, publisistlərin yaradıcılığında da əhəmiyyətli yer tutur. Müharibə mövzusunda yazan bir çox müasir rus yazıçı və publisistləri ye-

ni çeçen müharibəsində döyüşmüş Rusiya əsgərlərinin dinc həyata qayıtdıqdan sonra cəmiyyətə uyğunlaşmasında ortaya çıxan problemlər, ictimai mühitdə özlərinə yer tapa bilməmələri, təcridlənmələri, işbazlıq əxlaqı ilə yaranan konfliktləri, maddi-mənəvi çətinlikləri konkret faktlar və prototiplər əsasında təsvir edirlər.

A.V.Çornının “Müsəlman” hekayəsi iki əsgərin, rus və müsəlmanın dostluğundan bəhs edir. Çeçen müharibəsi başladıqda Rüstəm adlı müsəlman gənci rus dostunun da müharibəyə göndərildiyini bildikdə, onu tək qoymamaq, mənən kömək olmaq məqsədilə tərəddüd etmədən könüllü müharibəyə gedir: “...Rüstəm, biz bir-birimizdən ayrı müharibənin başladığını bildik. Sən məni məsləhətləşmək, soruşmaq və qət etmək üçün heç axtarmadın da. Sən sadəcə batalyonda məndən xəbəri olan kimdənsə soruşdun. Sənə deyəndə ki, mən də gedirəm, fikirləşmədən adını ümumi siyahıya yazdırdın. Çünki dostunu tək qoya bilməzdin. Çünki onun yolunda istənilən qurbanı verərdin” («...Рустам, мы отдельно друг от друга узнали, что началась война. Ты даже не отыскал меня, чтобы посоветоваться, расспросить и всё решить. Ты просто спросил кого-то в батальоне, кто знал обо мне. А когда тебе сказали, что еду и я, ты, не задумываясь, поставил свою фамилию в общий список. Потому что не мог оставить своего друга. Потому всегда готов был пойти для него на любые жертвы»). Rüstəm müharibədə dostuyla görüşür, ona mənəvi dayaq olur. Müharibədən sonra da savaştakı amansızlıqlardan, tökdüyü qandan, dağıdılmış məscidlərin, evlərin mənzərəsindən ruhən sarsılmış dostuna “mən sənənləyəm” deyir, onu axtarır. Lakin mənəvi sarsıntılar içində olan rus əsgəri Rüstəmin dəvətinə cavab vermir, illərlə onu axtarmır, əslində, dostuna əzab vermək istəmir. İllər keçir, Rüstəm vəfasız hesab etdiyi keçmiş dostuna zəng edərək, daha onu axtarmasını, unutmamasını istəyir, “yalan, xəbislik üzərində qurulmuş ərzani dostluq” deyil,

mənəvi-ruhsal əsası olan əbədi dostlara ehtiyacı olduğunu bildirir. Xəyanət, amansızlıqdan sarsılmış Rüstəm bu dəyərləri ona məhz dinin – islamın verəcəyini söyləyir və onu satdığını zənn etdiyi rus dostunu da islama, əslində isə, dinə, Allah yoluna dəvət edir: “Sən dedin: mənim dostluğumu aramayın, əl çəkin məndən, unudun və evimin həndəvərində döiaşmayın. Sənə daim yalan, xəbislik saçan, daim xəyanət edə bilən ərzani dostlar lazım deyil. Sən əbədi dostlar axtarırsan, vaxtı gələndə sənənlə Allahın dərğahına ucalacaq dostlar” («Ты сказал: не ищите моей дружбы, оставьте меня, забудьте, и не ходите больше у моего дома. Тебе не нужны земные друзья, от которых всегда идет ложь, зависть, которые всегда могут предать. Ты ищешь друзей вечных, что однажды волей Аллаха вознесутся с тобой на небо»). Əsərin qəhrəmanı müharibə zamanı yoldaşlıq etdiyi çeçen milislərinin də vaxtilə onun sarsıntılı ruhunu duyub dinə dəvət etdiklərini, müsəlmanlaşdırmaq üçün yox, müsəlman çeçenlərin İsanı sevmədiklərindən yox, məhz rus əsgərinin İsayə inanmadığı üçün Allah yoluna yönəlmək istədiklərini xatırlayır: “Bəli, onlar məni islama çağırırdılar, ancaq ona görə yox ki, Məsihi sevmirdilər, ona görə ki, mən ona inanmırdım. “İnsanın Allahı olmalıdır! – onlar söyləyirdi, – Əgər Allahın yoxdursa – batacaqsan! Bizimlə ol, rus”» («Да, они звали меня в ислам, но, не потому что не любили Христа, а потому что я не верил в него. “У человека должен быть Бог! – говорили они, – Если нет Бога – пропасть тебе! Приходи к нам, русский”»).

Əvvəllər heç bir ali dəyəərə inanmamış qəhrəman məhz müharibə, törədilən cinayətlər, qətlər nəticəsində daxilən sarsılaraq, mənəvi əzablardan keçərək, tövbə yolunu tutur və dinə tapınır: “Mən tez-tez özümdən soruşurdum: niyə biz əvvəl heç nəyə inanmırdıq? Doğrudanmı qəlbinlə Allahı qəbul etmək üçün yerdə cəhənnəm əzabını yaşamalıydın? Çeçen müharibəsinin alovundan keçməliydin. Bəs nə qədər adam ordan sağ

çıxa bilmədi! Onların nə qədərini soyuq külə döndərdi! Allah məbədghına, bu sakit dua və insansevərlik evinə ilk dəfə daxil olmazdan əvvəl biz qəlbimizi yaxınlarımıza acı nifrətlə zəhərləməli olduq. Onun qanına susamalı və boğazını gəmirməli olduq. Həyatımız boyu ilk gördüyümüz məbədlər – Dağıstanın və Çeçenistanın kül olmuş, dağıdılmış məscidləri oldu. Bu güney ölkələrdə biz çox yandırmalı, dağıtmalı, divan tutmalı olduq. Xeyirlə bitirmək üçün şərdən başlayası olduq” («Я часто спрашиваю себя: почему мы ни во что не верили раньше? Неужели для того, чтобы впустить в свое сердце Бога, нужно было пережить ад на земле? Нужно было выбраться из топки чеченской войны. А сколько людей не смогли выйти из нее живыми! Сколько из них обратила она в холодные свои головешки! Прежде чем впервые войти в божий храм, в этот тихий дом молитвы и человеколюбия, нам пришлось отравить свою душу лютой ненавистью к ближнему. Возжелать его крови и перекусить ему горло. Первые храмы, которые мы увидели в своей жизни – это были, лежавшие во прахе, битые мечети Дагестана и Чечни. В тех полуденных странах нам много раз пришлось поджигать, разрушать, вершить самосуды. Пришлось начать с худого, чтобы закончить добром»).

Əsərin sonluğ, qəhrəmanın ondan incimiş müsəlman dostu Rüstəmə müraciəti, əslində, rəmzi səciyyə daşıyır və bütövlükdə xalqlar, dinlər, insanlar arasında barişə, nahaq qanlar axıtmış nəhəng hərbi maşınına etiraz, günahların yuyulmasına, tövbəyə, ali dini dəyərlər zəmiində birliyə çağırış kimi səslənir: “Biz ora qayıtmalıyıq, Rüstəm. Əvvəlki həyat yolumuzun bitdiyi həmin tonqal başına. İncili və Qurani hələ əlimizə almağa macal tapmadığımız həmin yerə. Mübahisə və axmaq incikliyin hələ olmadığı yerə. Bizi, inancsızları Allahın nə vaxtsa qovuşdurduğu yerə. Eşidirsənmi mənə, müsəlman! Bu mənəm, xristian, səni geri çağırıram! Qayıt, qardaş!” («Нам нужно вернуться

туда, Рустам. К тому костру, где закончился наш прежний жизненный путь. Где мы еще не успели взять в руки Библию и Коран. Где еще не было ссор и глупых обид. Где нас, неверующих, когда-то свел Бог. Ты слышишь меня, мусульманин! Это я, христианин, зову тебя обратно! Вернись, брат!»).

Müharibə iştirakçısı olmuş digər rus əsgəri Kandıbenko Eduard Mixayloviçin aşağıda təqdim etdiyimiz şeirində müharibənin sadə insanların həyatna, münasibətlərinə, dostluğuna vurduğu sarsıdıcı zərbə mənəvi-psixoloji və müəyyən qədər siyasi səpgidə ifadə olunur. Rus əsgəri Vanya və çeçen Aslan hələ Əfqan müharibəsində bir səngərdə çiyin-çiyinə döyüşüblər, qardaşlaşıblar, dostluqları müharibədən sonra da davam edib, qohumluq həddinə çatması olub. Ancaq bu sadə insanları onlara məlum olmayan, anlamadıqları və təbii insan məntiqiylə anlanılması, əslində, mümkün olmayan siyasi proseslər yenidən qarşılaşdırır. Ancaq bu dəfə əks cəbhələrdən, düşmən kimi. Müəllif taleyin bu oyununu anlaşılmaz və qeyri-təbii hal kimi yaşayır və qarşı səngərlərdə duran iki əsgərin, indi də dostluq hisslərini itirməmiş rus Vanya və çeçen Aslanın dialoqu formasında bu yeni müharibəyə münasibətini bildirir:

Кандыбенко Эдуард Михайлович
Брат, не стреляй в меня

*– Брат, не стреляй в меня, с тобой мы одной крови.
Отец и мать тебя любили и меня.
И вот теперь глядишь в прицел ты, сдвинув брови,
Ждешь, когда выйду я на линию огня.*

*Рот пересох, и боевая дрожь в коленках.
«Аллах акбар!» И ты вперед идти готов.
Ты вспомни, что там говорил Нечипоренко,
Наши старшина, нам про холопов и панов.*

– Ты, Ваня прав, одним мы порохом пропахли
С тех пор, как духи били в нас со всех сторон.
Глоток воды мы разделили с тобой в сакле,
И на двоих остался лишь один патрон.

Нам бой тот точно не способствовал здоровью,
Душа готовилась в стремительный полет,
Но медсестра нас породнила одной кровью,
Когда в санбат с тобой нас вывез вертолет.

– Мы от Афгана отдыхали понемножку,
Был несказанно новой встрече каждый рад.
Ты помнишь, как я к вам привез в аул картошку?
А ты зимою к нам в деревню виноград!

Вино с тобою мы тянули помаленьку,
Друг другу душу каждый высказать хотел.
Помнишь, как сватал за меня сестру – чеченку?
И на мою сестру во все глаза глядел?

Какая ж сука разделила нас с тобою?
Ведь мы считали – братья мы с тобой навек!
Ты на глаза надвинул шапку перед боем,
И я окуроч, затянувшись, бросил в снег.

– Не понимаю, Ваня, я, как получилось,
Вновь запах пороха и БТРов гул,
Тревога снова в каждом доме появилась.
Что привело тебя, Иван, вдруг в мой аул?..

– Давай, браток, хлебнем по чарке водки с перцем,
Судьбою разные нам избраны пути,
А если целишься, то целься прямо в сердце!
– Прости мне, Ваня, все!
– И ты, Аслан, прости!

Kandibenko Eduard Mixayloviç
Qardaş, mənə güllə atma

– *Qardaş, mənə güllə atma, biz səninlə bir qanıq. Ata və anamız səni də sevirdi, məni də. İndi gör, sən qaşını çatıb nişan almısan, mənim atəş xəttinə çıxmağımı gözləyirsən. Boğazım quruyub, dizlərimdə döyüş titrəyişi. “Allahu əkbər!” Və sən irəliləməyə hazırsan. Xatırla, Neçiporenko, starşınamız, xoloplar və panlar barədə bizə nələr deyirdi.*

– *Haqlısan, Vanya, duxlar (əfqanlar nəzərdə tutulur) bizi hər tərəfdən vurandan canımıza eyni barıt qoxusu hopub. Daxmada bir qurtum suyu bölüşmüşük və ikimiz bir gülləyə qalmışıq. Həmin döyüş sağlamlığa qətiyyən düz gəlmədi, ruh uçuşa hazır idi, ancaq vertolyot bizi sanbata gətirəndə tibb bacısı bizi eyni qanla qohum etdi.*

– *Biz Əfqandan sonra az-maz dincəlirdik, hər görüşə ikimiz də çox şad olurduq. Xatırlayırsanmı, mən sizə aula kartof gətirmişdim? Sənsə qışda kəndimizə üzüm gətirdin! Səninlə aramla çaxır vururduq, ürəyimizi boşaltmaq istəyirdik. Yadındamı, bacını – çeçen qızını mənə adaxlayırdın? Və mənim bacımdan da gözünü çəkmirdin? Bəs hansı qancıq bizi ayırdı? Axı biz özümüzü əbədi qardaş sayırdıq! Sən papağını gözünə basmısan döyüşqabağı, mənsə siqareti içimə çəkərək kötüyünü qara atmışam.*

– *Anlamıram, Vanya, necə oldu ki, yenidən barıt qoxusu və ZTR səsi, hər evdə yenidən həyəcan. Nə gətirdi, İvan, səni mənim auluma qəfil?..*

– *Gəl qardaşım, istiotlu araqdan bir badə vuraq, tale yollarımızı ayırıb, nişan alırsansa, birbaşa ürəyimə tuşla!*

– *Bağışla məni, Vanya, hər şeyə görə!*

– *Sən də bağışla, Aslan!*

O.V.Qubenkonun “Apostasiya” («Апостасия») adlı kiçik həcmli əsərində müharibənin fəlsəfi dərkinə cəhd edilir. Müəllif müharibə anlayışına mövcud fəlsəfi fikirdəki müəyyən şərtlərə toxunaraq, tarix boyu bu absurd, məntiqəzidd, anlaşılmaz, ilahi dəyərlərə yad məfhuma verilən izahların, əslində, əbəs olduğunu söyləyir: “Müharibənin mahiyyəti barədə çox fikirlər var. İnsan zəkası izaholunmazı dərk və izaha can ataraq, əsrlər boyu qlobal qantökmənin məntiqsizliyini məntiqə salmağa çalışıb. Sözlər perqament və kağıza çöküb, qəliz fikrin gözəlliği insan təbiəti üçün qeyri-təbii və qəbuledilməz olanı fəlsəfi formulaların bəzəkli “mundir”inə salır. Dünya fəlakəti – insanın insanla və insanın Allahla konfliktini inadla qanunauyğunluğa çevrilir” («Существует много обоснований сущности войны. Человеческий ум на протяжении веков старался вогнать алогизм глобального кровопролития в рамки логики, пытаюсь осознать и объяснить необъяснимое. Слова ложились на пергамент и бумагу, красота витиеватой мысли облекала в нарядный “мундир” философских формул то, что неестественно и неприемлемо для человеческой природы. С неизменной настойчивостью возводилась в ранг закономерности вселенская катастрофа – великий конфликт человека с человеком, и человека с Богом»).

Müharibənin təbiiyyə, dinə, insanlığa zidd olduğunu düşünən müəllif bu məqamda əsas məsələnin müharibəyə düşmüş hər bir kəsin mənəvi sınaqdan çıxması olduğu qənaətinə gəlir. İlk müharibənin Lütsifer tərəfindən törədildiyini, xain Qabilin bu yola sövq edildiyini yazan müəllif, hər bir savaşa ilkin ahəngi sarsıtdığını və müharibə qurbanlarının da məhz səmimi insanlar olduğunu söyləyir: “Müharibə Allah tərəfindən müəyyən olmuş ilkin nizamın dağıdılmasıdır, bu, Yaradıcının insana verdiyi iradənin qeyri-təbii təzahürüdür. Bu, apostasiyadır – Həqiqətə xəyanət və ondan yayınmadır. Bu, xeyir və məhəbbət, həqiqi əməllər və hisslər əsasında qurulmalı olan dünyanın ahənginin dağı-

dılmasıdır. Bu anlayışların potensial daşıyıcıları həmin gözəl binanın tikilməsində çalışmağa macal tapmır və ürəklərinin hökmüylə müharibə cığırtıyla birinci addımlayaraq, birinci də torpağa gömülürlər” («Война – это разрушение установленного Богом изначального порядка, это противоестественное проявление воли, данной Создателем человеку. Это апостасия – предательство и отступление от Истины. Это – разрушение гармонии мира, который должен строиться на доброте и любви, на истинных устремлениях и чувствах, потенциальные носители которых порой не успевают потрудиться на строительстве этого великолепного здания и, по велению сердца первыми шагнувшие на тропу войны, первыми и ложатся в землю»).

Tarix boyu müharibənin bir alətə çevrildiyini, savaşlarda “ali məqsədə” səmimiyyətlə inanan yüksək məənəviyyatlı insanların qətl edildiyini bildirən müəllif yeni müharibəyə, çeçen müharibəsinə Rusiya ictimaiyyətinin münasibətində də bu xüsusiyyətlərin izləndiyini təsdiqləyir. Vətənpərvər ruhlu bu keçmiş əsgərin fikrincə, müharibə hər iki tərəfdən törədilən cinayətlərlə, bir çox yüksək mənsəb sahiblərinin şəxsi maraqlarından doğan xəyanəti (“...yoldaşlarımızın öldürüldüyü silahlarla alver edənlər, bizi marşda satıb, düşməyə yaxşı pusqu qurmağa imkan verənlər? Kreml kabinetlərində oturub hökumət rəhbəri və peyk telefonu ilə səhra komandirləriylə orta q bizneslərini müzakirə edənlər...” // «...те, кто торговали оружием, из которого убивали наших товарищей, и продавали нас “с потрохами” на марше, предоставляя противнику возможность сделать хорошую засаду? Те, кто сидя в кремлёвских кабинетах, по правительственной связи, или по спутниковому телефону обсуждали с полевыми командирами проблемы совместного бизнеса...») ilə müşayiət olunur.

Həmişə olduğu kimi, burada da “birinci kateqoriyalı insanlar” ölür, qalanları arxada gizlənir, sərvət toplayır. Lakin cə-

miyyətin etinasızlığı, müəllifin fikrincə, daha böyük faciədir, – eyni bir ölkədə xalqın bir hissəsi öz adi güzəranını keçirir, əyləncələr ara vermir, digər bir hissə isə qanlı savaşıdır, obivatellər həmvətənlərinin əzablarını şou kimi qavrayır, “mətbəx qeybəti”nin mövzusunda çevirir (“Bir din xadimi 1995-ci ilin 1 yanvarında ibadətə necə getdiyini danışdı. “Sərxoş işrət hələ davam edirdi, xalq bayram azğınlığında qalaraq fikirləşmir ki, elə bu məqamda lap yaxında, Çeçnyada, Qroznı küçələrində yüzlərlə əsgər məhv olur. Və müharibə faciəsinə ümumxalq hüznünün əlaməti belə yoxdur. Bu, müsibət zamanı eyş-ışrətdir” ...Cənab və yoldaş obivatellər, qəlbinizdən keçməyibmi ki, isti sortirə və bədənboyu qızdırıcıya dəyişərək, siz də bizi satmısınız?” // «Один знакомый священник рассказывал, как он шёл рано утром на службу 1 января 1995 года. “Ещё продолжается пьяный разгул, народ пребывает в безумии праздника не думая о том, что в этот самый момент совсем рядом, в соседней Чечне, на улицах Грозного гибнут сотни солдат. И нет даже намёка на признак всенародного сопереживания трагедии войны. Это пир во время чумы” ...Господа и товарищи обыватели, не закрадывалось ли вам в душу сомнение, что и вы продали нас, поменяв на тёплый сортир и грелку во всё тело?»).

Müəllif bu anlaşılmaz müharibədəki proseslərə ümumiləşmiş məna verərək, bütün dövrlərdə cəmiyyəti iflasdan məhz müharibə qurbanı olan sadə insanların mənəvi qəhrəmanlığının xilas etdiyini bildirir: “Həyatın bütün sahələrinə siayət edən apostasiya pasından dünyanı yalnız mənəvi qəhrəmanlıq saxlayır, o, sırf dinc və hətta inancsız adam tərəfindən edilsə belə. Mümkün olan hər şeyi, bəzən həyatını da qurban verərək, hər şeyini “dost yolunda” qoyaraq, əsgər ölüm müstəvisindən “ölümüylə ölümə qalib gəlib” əbədi formulunun hökm sürdüyü yerə keçir” («Только духовный подвиг сдерживает мир от проливающей во все сферы жизни ржавчины апостасии, даже

если он и был совершён человеком сугубо мирским и даже неверующим. Жертвуя всем возможным, иногда и жизнью, отдавая всё “за други своя”, солдат и совершает прорыв из плоскости смерти туда, где властвует вечно живая формула “смертию смерть поправ”»). Sadə əsgərin əzablı düşüncələrinin məhsulu olan bu əsər bəzi ziddiyyətli məqamlarına baxmayaraq, ümumən müharibənin və xüsusən də çeçen müharibəsinin insanlar, xalqlar, cəmyuət üçün faciəviliyinin bir çox məqamlarını aşkarlayır.

Qubenkonun “Dua” adlı digər hekayəsində Çeçen müharibəsinin fərqli səpgisi – dini aspektlərə toxunulur. Müəllif müharibə zamanı Müsəlman qəbirsanlığında mövqə tutmuş kazak Yermolov batalyonunu iki taqımının icra etdiyi dini ayini, dua-oxuma mərasimini təsvir edir. Bu xristian əsgərlərin müsəlman məzarları fonunda dua oxumalarının təsviri müəllifə dinindən asılı olmayaraq hər bir kəsin ali dəyərlər qarşısında, haqq dərğahında acizliyini, ömrün faniliyini və bu məqamda qələbə bərədə danışmağın yersizliyini ifadə etməyə imkan verir. Ölüm hamını birləşdirir, bu anlayış, müəllifin həyat haqqında fəlsəfi mülahizələri dolayısı ilə müharibəyə etiraz, fani dünyada, haqq qarşısında cılız olan insanların birliyinə çağırış kimi səslənir: “Yaxınlıqda başqa soylardan olanların cəsədləri uyuyur. Və duanın kəlmələri onlara yönəlir, ərəb yazısı olan daşlardan keçərək, onların kədərli aləminin zülmət əsarətini bir anlıq sarsıdır. Ancaq bu, bizim üçün qələbə rəmzi deyil, Ölüm qarşısında faniliyimizi və miskinliyimizi xatırlatmadır” («Рядом с нами покоятся умершие иноплеменники. И слова молитвы несутся к ним, пробиваются через камни, покрытые арабской вязью, разрывают на мгновение плен мрака потустороннего пребывания их в скорбных местах обитания, но для нас это не символ победы, но напоминание о нашей бренности и ничтожности перед лицом Смерти»).

Müharibə iştirakçısı Vitali İvanoviç İvanovun ArtOfWar saytında yer almış “Uşaqlar” («Пацаны») şeir-nəğməsində də müharibəyə münasibətdəki ziddiyyətlər, sadə insanlar və mən-səb sahibləri arasında təzad, əsgər qanı bahasına kiminsə rütbə alması, qanlı olaylar fonunda bunu təntənəylə qeyd etdiyi kəskin etirazla ifadə olunur:

***Иванов Виталий Иванович
Пацаны***

*Получил он ещё – Звезду
Да и китель парадный – готов
Поднимает карьеру свою
На смертях – пацанов, пацанов.
Там застолье идёт – чередом
И за Здравие выпит уж – тост
Ну, а где-то в селе небольшом
Паренька понесли на погост.*

*Припев:
Пали там – в Новогоднюю ночь
Не прожив двадцати годков
Город Грозный, уносит прочь
Жизни тех – пацанов, пацанов.*

*Но зачем ему думать о них
Ведь другой эшелон – готов
И заменят всех выбывших их
На других – пацанов, пацанов.
Для него, мать родная – война
За карьеру, на всё он – готов
На погонах сияет – Звезда
Но уже за других – пацанов.*

Припев.

*И опять, Новогоднюю ночь
Все встречают по бою – часов
Но, а Грозный уносит прочь
Жизни новых уже – пацанов.
Получил вдруг ещё – Звезду
Снова китель парадный – готов
И поднял он карьеру свою
На смертях – пацанов, пацанов.*

Vitali İvanoviç İvanov
Uşaqlar

O, yenə Ulduz aldı, parad kiteli də hazırdır, karyerasını yüksəldir, uşaqların, uşaqların ölümü üzərində. Orada ziyafət öz qaydasında və sağlığa da badə qaldırılıb, kiçik bir kəndəsə cavan oğlanın nəşi gətirilib. / Nəqərat: Orada Yeni il gecəsi iyirmi yaşa çatmamış həlak oldular, Qroznı şəhəri onların – uşaqların, uşaqların həyatını alır / Ancaq o, niyə onları fikirləşsin, axı yeni eşelon hazırdır. Və sıradan çıxmışları yeniləriylə əvəzləyəcəklər – uşaqlarla, uşaqlarla. Onun doğma anası müharibədir. Karyerası üçün o hər şeyə hazırdır, poqonlarında Ulduz, ancaq artıq başqa uşaqlara görə. Nəqərat. Və yenə Yeni il gecəsini hamı döyüş saatları ilə qarşılayır. Qroznısa yeni uşaqların həyatını alır. Yenə Ulduz aldı, yenə parad kiteli hazır və karyerası qalxdı, uşaqların, uşaqların ölümüylə.

Aleksandr Viktoroviç Maxotkinin “Mənim ordenim” adlı publisistik məqaləsində də sadə əsgər həyatının məşəqqətləri, müharibənin çətinlikləri və bütün bunların məhz sadə əsgərlərin çiyinə düşməsi göstərilir. Müəllif öncə gənclərin müqavilə əsasında sülhməramlıların tərkibinə yazılmasının motivlərini şərh edir və bunun heç də romantika və ya “qardaşlıq borcu”

(söhbət Yuqoslaviyada aparılan əməliyyatlardan gedir) olmadığını, böhran şəraitində maddi maraqla bağlandığını bildirir: “Heç bir müqaviləli, serjant, gizir, zabit – ora “kimisə dışından vurmağa” getmirdi. Rusiyadakı zay güzəran, 1998-ci il defoltu mühitində hamı pula can atırdı. Hesab edirəm ki, bunda ayıb bir şey yoxdur, ancaq bu yalan nəyə lazım. Bu saxta pafos. Xəyanətə tay olan pafos – çünki Serbiyada çoxları bizim müdaxiləmizi öz mübarizələrinin triumfu kimi qavradı. Biz isə... Biz sadəcə bir az qazanmağa gəlmişdik” («Ни один контрактник, сержант, прапорщик, офицер – не ехали туда “бить по зубам кого то”. В свете херовой житухи в России, дефолт 1998 года, все рвались за длинным рублем. Считаю, ничего зазорного в этом нет, только зачем эта ложь. Зачем этот напускной пафос. Пафос, который сродни предательству – потому как многие в Сербии воспринимали наше вхождение, как триумф своей борьбы. А мы... Мы лишь приехали немного подзаработать»).

Maxotkin çeçen müharibəsinə yollanmasının da, əslində, o və əsgər yoldaşları üçün ciddi motivə, mənaya bağlanmadığını yazır. Müəllifin fikirləri bu müharibənin mənasızlığını və mahiyyətə məqsədsizliyini, bəzən hətta yoldaşlarını itirən döyüşçülərin şəxsi işinə, həlak olmuş yoldaşlar qarşında borca çevrilməsini təsbitləyir. Əsərdə çeçen müharibəsinin sadə əsgər üçün mənasızlığı, hətta ora nə üçün getdiklərini, çeçenləri nəyə görə vurmağı olduqlarını da bilmədikləri aşkarlanır: “O vaxt ən vacibi bu idi ki, biz müharibəyə gəldik. Çəxləri (soldat slenqində çeçenlər) əzməyə. Doğrudur, heç kim əməlli bilmirdi, biz onları nəyə görə əzməliyik. Xalqın özünə mənim, eləcə də uşaqların çoxunun nifrəti yox idi, sadəcə bəzi müddətli əsgərlər söyləyirdi ki, əsgərliyə qədər haradasa çeçenlərlə köşklər və kommersantlar üstündə dalaşırdılar. Bunun çoxu gop idi. Zaman və yaş ölçüləri uyğun deyildi – ən yaxşı halda söhbət başqasının təcrübəsindən gəldi. («Тогда самым важным было

то, что мы едем на войну. Лупить чехов. Правда, никто толком не знал, за что мы их должны лупить. Ненависти к самому народу у меня, как и у большинства ребят не было, просто некоторые срочники рассказывали, как где то на гражданке дрались с чеченцами за киоски или за коммёрсантов. По большей части это было вранье. Временной и возрастной диапазоны не подходили – в лучшем случае речь шла о чужом опыте...»).

Məxotkinin mülahizələrində ən maraqlı cəhətlərdən biri, müharibənin obyektiv ideyasının, motivinin olmadığı şəraitdə bu motivin süni yaranması, vətənlərindəki sosial problemlərin, doğma xalqının çəkdiyi sosial-iqtisadi problemlərin, öz hakimiyyəti tərəfindən təhqir olunan xalqın heyfini almaq kimi çəçənlərə daxil olmayan məsələlərin çəçən müharibəsi üçün motivə çevrilməsi ilə bağlıdır: “Biz desantçılar idik və bizə əmr verilmişdi. Və açığını desəm, bizimkilərə görə kötəkləmək istəyirdik. Necə deyərlər, desant və spetsnaz yolunda. Ümumən ruslar yolunda. Hətta orada xeyli sayda azad etdiyim axırıncı kölə bomj yolunda da vurmaq istəyirdik. Şeytandırlar, ancaq bizim şeytandırlar. Artıq hakimlərə demək istəyirsən, siz alçaqlar, nə edirsiniz. Nə vaxt rus genofondunu xilas edəcəksiniz. Belə olmaz axı. Nefti axı rus torpağından aparırsınız, onun üstündə rusiyalı insanlar yaşayır axı. Doğrudanmı qəpik-quruşa qıymırsınız ki, rus mujiki yadların qapısında dolaşmasım. Siz murdarlar nə vaxt doyub mujiki yada salacaqsınız? Ancaq bax biz yada saldıq. Yada saldıq və getdik. Çünki mənim başqa ideyam və motivim yox idi – bu əsasdı. İdeyasız isə olmaz. Başqalarının nefti və qazancı uğrunda döyüşmək – pis ideyadır. Pis ideya ilə uzaq getməzsən. Mən öz xalqım, alçaldılmış rus mujiki üçün döyüşməyə gedirdim” («...Мы десантники и нам был отдан приказ. И еще скажу честно, хотелось надрать задницы за наших. За десант, что говорится и спецназ. Вообще за русских. Бить хотелось даже за последнего раба бомжа, кото-

рых уже там наосвобождал в волю. Черти, но наши черти. Уже хочется сказать правителям, что ж вы гады делаете. Когда ж вы русский генофонд спасти то будете. Ведь нельзя же так. Нефть же качаете с русской земли, а люди то на ней российские живут. Неужели жалко копейку направлять на то, чтобы не побирался русский мужик у инородцев. Покуда поскуды вы нажретесь и вспомните о мужике то? Но вот мы вспомнили. Вспомнили и пошли. Потому как иной идеи и мотивации у меня не было – это главная. А без идеи нельзя. Идея драться за чужую нефть и барыши – плохая идея. Плохая идея может не прокатить. Я драться шел за свой народ, за униженного русского мужика»).

Müharibənin belə mənasızlığı Məxotkin üçün aldığı mü-kafatı da dəyərdən salır. Nəyin naminə döyüşdüyünü anlamayan əsgər çəkdiyi məşəqqətlər müqabilində bu ordeni də nə üçün aldığını tam anlaşıra bilmir. Rəhbərlərin dedikləri, mü-cərrəd ideallar və məqsədlər uğrunda deyil, üzlərini belə görmədiyi, əsgərdən, sənərdən mənən çox uzaq olan mənəb sahiblərinin, siyasətçilərin, generalların “müharibəsində” deyil, “öz müharibəsində”, əsgər şərəfi, döyüşü sədaqəti uğrunda vuruşduğu qənaətinə gəlir:

“Payız gəlmişdi. Soyuq, palçıq, qırov. Çətindi. Cavanlara daha çətindi. Onlara həmişə çətindi. Orduda əbədi problem – yeyəcək çatışmazlığı və yorğunluq. Fillər yemək və yatmaq istəyir. Yuxu elə basır ki, postlarda yatırlar. Yuxu özünün və başqalarının həyatı qorxusundan üstündür. Ancaq deyəcəksiniz, bu nə düşkün əhvaldır. Mənə yox deyəcəm. Sadəcə, həqiqətdir... Çılpaq, kağıza yatmayan, ancaq həqiqət. Həqiqət olan bir də bu idi ki, çətinliyə baxmayaraq, biz desant qardaşlığı ilə güclü idik. Biz yoldaş çiyini duyurduq... Mükafatlarımı mən müharibəyə görə almışdım. Öz müharibəmə görə... Biz həlak olan dostlar və mavi beret uğrunda döyüşürdük... Yoldaşlarımla biz ancaq kişi dostluğuna və mərd baxışa inanırıq. Belə alınır

ki, bu Orden mənim yoldaşlarımdır, qardaşlarımdır... silah qardaşlarımlın...” («Началась осень. Холод, грязь, изморозь. Трудно. Особенно трудно молодым. Им всегда трудно. Вечная проблема в армии – нехватка еды и усталость. Служащим хочется жрать и спать. Спать так хочется, что спят на постах. Сон сильнее страха за жизни свою и чужую. Но вы скажете, что за упаднические настроения. Я же скажу нет. Просто, правда... Голая, порой не четко сформированная для бумаги, но правда. Правда еще и то, что несмотря на трудности – мы были сильны десантным братством. Мы ощущали локоть товарища... Свои награды я получил за войну. За свою войну... Воевали мы за погибших друзей и берет голубой... Верим мы с товарищами только в мужскую дружбу и силу рукопожатий. Братских рукопожатий... Вот и получается, что Орден этот товарищей моих, братьев моих... братьев по оружию...»).

Bu mülahizələr məqsəd və məramını anlamadığı ağır müharibəyə düşmüş sadə rus əsgərinin şərəf anlayışını, rəsmi təbliğatın “ali dəyərlərinə” inanmayan döyüşçünün silah yoldaşlarına və vətəninə sədaqətini, eyni zamanda, tökülən qanların mənasızlığından törəyən faciəsini aşkarlayır.

Çeçen müharibəsi veteranı Vasili Dvortsovun “Vəsiyyət”, “Mina”, “Zabitlərə”, “Məktub”, “Lazaretdə”, “Zastavada”, “Vətənə” və digər şeirlərində sıradan əsgərin müharibə yaşantıları lirik tərzdə ifadə olunur. Müəllif müharibəyə əsgər baxışından yanaşaraq, həm vətənpərvərlik hissələrini, döyüş əzmini, həm də qarşılaşdığı ziddiyyətləri, yuxarıların məntiqsiz və faciələrə səbəb olan xəyanətkar hərəkətlərini təsvir edir. Dvortsovun müəyyən şeirlərində müharibənin anlaşılmaz, məntiqsiz gedişatından doğan («Завещание», «Письмо», «Лирическое...») elegik-lirik hissələr aşkarlanır. Müəllifin gənc əsgərin iztirablarını, doğma yurdla bağlı arzu və həsrətini əks etdirən “Vəsiyyət” şeiri folklor janrlarına xas lirik hüzn və nəغمə tonu ilə seçilir:

Василий Дворцов
Завещание

*Помяните меня лопухи,
Мать-и-мачеха и ракиты, –
Я под Грозным споткнулся убитым,
Когда дома кричат петухи.*

*Я под утро остыл на камнях,
Изукрашенных рыжими мхами,
Когда в избах огни потухали,
И мальчишки неслись на конях.*

*На росистый укошенный луг
Табунки топотал врассыпную,
А у мамы по сердцу хлестнуло,
Коромысло упало из рук.*

*Как любил я в июльский рассвет,
Разбудив стрижей щебетанье,
Мимо окон своих без дыханья,
Без седла на покос пролететь.*

*Я любил белой глины откос,
Дебаркадер, позыв теплохода.
Я любил по болотам охоту –
Помяни же меня, старый пес.*

*На малиновой зябкой дали
Фиолетом кружатся березы.
Жемчугами кукушкины слезы
Кто-то сеет на бархат земли.*

*Коротает не годы, а дни
Наша лодка с ободраным днищем.
Куличок, пробегая, просвищет...*

*В нашем крае – бесценном и нищем –
Куличок, ну и ты – помяни.*

Vasili Dvortsov
Vəsiyyət

*Xatırlayın məni pıtraqlar, dəvədabanı və keçisöyüdləri, -
mən Qroznıda büdrədim ölüb, evdə xoruzlar banlayanda. Mən
səhərə yaxın sarı mamıra bəzənmiş daşlarda soyudum. Koma-
larda ocaqlar öləziyəndə və oğlanlar at çapanda. Biçilmiş şəhli
çəməndə atlar qaçışanda, anamın ürəyi sancdı, çiyinəğacı əlin-
dən düşdü. İyul şəfəqində necə sevirdim, uzunqanadı oyadıb,
pəncərəmiz önündən nəfəs dərmədən yəhərsiz biçinə çapmağı.
Necə sevirdim gilli yamacı, dayanacağı, teploxod fitini. Bataq-
lıq ovunu sevirdim – xatırla məni qoca köpəyim. Qırmızı qırov-
lu uzaqlarda tozağacıların bənövşəyi toru. Ququnun göz yaşla-
rını mirvaritək kimsə məxmər yerə səpir. Dəlik qayığımız illəri
yox, günləri sayır. Cüllüt fitlə ötüb qaçır... Yurdumuzda – qiy-
mətli və dilənçi – cüllüt, sən də xatırla.*

Dvortsovun yaradıcılığında döyüşçü qüruru, əsil koman-
dirlərə olan hörmət və inam da ifadə edilir («Походная», «Ми-
на», «Родине»), müharibənin absurd məqamlarına, xəyanətə,
biganəliyə, veteranlara etinasız münasibətə kəskin etiraz da mü-
hüm yer tutur («Офицерам», «Афганский вальсок», «На зас-
таве», «Скобелевский мотив»):

Василий Дворцов
Походная

*...Любо, братцы, любо, любо, братцы, жить.
С нашим атаманом не приходится тужить...*

Лейтенант, лейтенант, за тобой – хоть куда.

*Знать бы это в домашних казармах.
Твоя правда пришла не из зала суда –
Она в этих зеленых солдатах...*

Vasili Dvortsov
Yürüş nəğməsi

*Хоşdur, qardaşlar, хоşdur, хоşdur, qardaşlar, yaşamaq.
Bizim atamanla qəm çəkməzsən... Leytenant, leytendant, arxanca
– hara olsa gedərik. Bini ev kazarmalarında bilsəydilər. Sənin
həqiqətin məhkəmə zalından gəlməyib. O, bu cavan əsgər-
lərdədir...*

Василий Дворцов
Офицерам

*Спадет ли снег, покроет ли могилы?
Как дотерпеть, чтоб спрятать стон в пургу? –
Красивых, молодых – их победили
Не на войне – на сволочном торгу.
Их предали, их продали, сменяли,
Пропили – так – без счета, без имен...*

Vasili Dvortsov
Zabitlərə

*Qar yağacaq mı, məzarları örtəcək mi? Necə dözsən, inil-
tini qasırğada gizlədəsən? – Gözəllərə, gənclərə – qalib gəldi-
lər, müharibədə yox, əclaf bazarında. Onlara xəyanət etdilər,
pula satdılar, dəyişdilər, içkiyə verdilər – eləcə – hesabsız,
adsız...*

Yuxarıda adları çəkilən döyüşçü şair və yazıçılarla yana-
şı, çeçen müharibəsinin iştirakçısı olmuş və ya jurnalist, publi-

sist, politoloq və s. kimi bu hadisələri müşahidə etmiş digər bir çox yazarların əsərlərində də canlı təəssüratdan doğan müxtəlif təfsirlər və mülahizələr – bərişmaz mövqedən tutmuş, müharibənin mənasızlığının təsbitinə qədər fərqli münasibətə rast gəlmək olar. Bu yazarların bir çoxunun, xüsusən, müharibə iştirakçılarının (Гончар Анатолий, Зубков Александр Патриот, Рогожников Андрей Леонидович, Семёнов Константин Юлианович, Смирнов Виктор Аркадьевич, Тарнакин Александр Борисович, Толконников Сергей Валерьевич, Федулов Иван, Шкарин Андрей Юрьевич, Кутырь Виктор Борисович, Линчевский Дмитрий, Виноградов Виктор Александрович, Сытенков Владимир Григорьевич, Трофимов Юрий Викторович, Путилов Александр Павлович, Каршев Алексей Васильевич, Колесников Александр Леонидович, Романов Николай Алексеевич, Дынников Сергей Михайлович, Бабкин Дмитрий, Блажко Антон Вячеславович, Пронькин Олег, Фарукшин Раян, Загорцев Андрей Владимирович, Шачнев Денис Михайлович, Зарипов Альберт Маратович, Плеханов Илья Сергеевич, Арасланов Александр Анатольевич, Паршиков Иван Юрьевич, Зябкин Павел Владимирович, Прилепин Захар...) əsərləri yüksək sənətkarlığı ilə seçilməsə də, müharibə haqqında Rusiya ictimaiyyətində dolan fikirləri əks etdirmək baxımından maraq kəsb edir.

Rusiya müharibə veteranlarının bədii-publisistik yaradıcılığı janr baxımından da rəngarəngdir. Əsasən, şeir və nəsr formasında olan bu yaradıcılıq məhsulları arasında memuar, sənədli publisist mətn, miniatür, nəğmə, rekviyem, ithaf, satira, məktub, məqalə, povest, roman, esse kimi janrlara da rast gəlinir.

Gerçək faktlara münasibət baxımından yeni çəçen savaşının iştirakçılarının sənədli əsərləri ayrıca qeyd olunmalıdır. General Q.N.Troşevin “Mənim müharibəm...” («Моя война. Чеченский дневник окопного генерала»), A.Mixaylovun

“Çeçen təkəri: FTX generalının şəhadəti” («Чеченское колесо: Генерал ФСБ свидетельствует»), A.Mironovun “Mən bu müharibədə olmuşam. Çeçnya, 1995-ci il” («Я был на этой войне. Чечня, год 1995») kimi əsərləri Rusiya ordusundakı problemləri göstərməklə bərabər, hadisələrə birtərəfli, ziddiyyətləri münasibətilə seçilir.

Uzun müddət Çeçenistanda hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etmiş general Gennadi Troşevin 2001-ci ildə dərc olunmuş “Mənim müharibəm. Səngər generalının çeçen gündəliyi” kitabında müəllifin iştirakçısı olduğu hadisələrə şəxsi baxışı ifadə olunur. Bu sənədli əsərdə, müəllifin fikrincə, “xüsusi qaydalarla gedən və mahiyyətcə heç bir klassik sxemə və qanunlara uyğun gəlməyən” bu müharibənin iştirakçıları, əsas fiqurları haqqında təəssürat və müşahidələr əks olunur, bütövlükdə isə bu toqquşma “banditlər və beynəlxalq terrorizmlə” mübarizə kimi səciyələndirilir.

Ümumən, hadisələrin iştirakçısı olan müəlliflərin əsərlərinin bir çoxu subyektiv-emosional münasibətin kəskinliyi ilə fərqlənir Xüsusi təyinatlı hissədə Çeçen müharibəsində iştirak etmiş, Rusiya Milli-Bolşevik Partiyasının üzvü, ədəbi təxəllüsü Zaxar Prilepin olan Yevgeni Lavlinskiyin bu toqquşmaya həsr etdiyi “Patologiyalar” romanı isə hadisələrə nəinki birtərəfli, həm də barışmaz mövqeyi əks etdirir.

Müharibənin amansız sınağından keçmiş V.B.Kutırın (В.Б. Кутыр. Враг навсегда останется врагом), D.Linçevskinin (Линчевский Д. Страх), A.L.Roqojnikovun (А.Л. Рогожников. Ненависть), V.A.Smirnovun (В.А. Смирнов. Детство в развалинах) və başqalarının əsərlərində də müharibəyə münasibət, bəlkə də, savaq acılarını yaşamış döyüş veteranları üçün anlaşılan kəskinliyi, barışmazlığı, bəzən hətta düşmən obrazının ümumiləşdirilməsi ilə səciyyələnilir. Deyək ki, Kutır soyadlı müəllifin süjeti gerçəklikdən gəldiyi bildirilən əsərində baş qəhrəmanın düşməyə əvvəlki humanist münasibətinin

müəyyən faktdan sonra dəyişilərək barışmaz mövqe ilə əvəzlənməsi, bir nəfər ləyaqətsiz adamın günahının bütün xalqa müncər edilməsi, keçmiş döyüşçünün emosional səciyyəsinə nəzərə alsaq belə, müharibənin bitməsi baxımından perspektivli yol deyil. Aşağıda qeyd edəcəyimiz kimi, oxşar proseslər, hadisələrə barışmaz və birtərəfli münasibət bir sıra müasir çeçen müəlliflərinin əsərlərində də izlənilir.

Lakin qeyd olunduğu kimi, bir çox müasir rus yazıçılarının, o cümlədən müharibə iştirakçılarının yaradıcılığında dağlı mədəniyyətinə, adətlərinə klassik ədəbiyyata xas maraq və hörmət ifadə olunur. Yeni çeçen müharibəsində döyüşmüş pravoslav rus zabiti Pavel Çerkaşinin və yuxarıda qeyd etdiyimiz A.V.Çornı, E.M.Kandıbenko kimi bir sıra rus əsgərlərinin yaradıcılığı da yerli xalqlara, onların adət və mədəniyyətinə münasibət baxımından maraq kəsb edir. Qafqaza, qafqazlılara və həm də islama bağlanan Rusiya Fövqəladə Hallar Nazirliyi sisteminin zabiti, çeçen müharibəsinin iştirakçısı, şeir və nəsrə də məşğul olan Pavel Çerkaşin xristian olaraq qalmaqla bərabər sonuncu ilahi Kitab adlandırdığı Quranı Kərimi daimi mütaliyəyə daxili ehtiyac duyur, bundan mənən zənginləşdiyini bildirir və həm də surələrin sərbəst tərcüməsi ilə məşğul olur.

Klassik rus ədəbiyyatından gələn bu mənəvi-mədəni ənənə xalqlar və mədəniyyətlər arasında heç bir ziddiyət olmadığını, əksinə, qarşılıqlı təmasa, dialoqa ehtiyacı göstərir.

Mövzuya belə münasibətin yeni təzahürlərindən, Qafqaz əsiri süjetinin rus klassik ədəbiyyatı ənənələri məcrasında maraqlı bədii təfsirlərindən biri rejissor Sergey Bodrovun “Qafqaz əsiri” filmidir (ssenari müəllifləri S.Bodrov, B.Giller, A.Əliyev). Yeni müharibəyə, ilk növbədə, Lev Tolstoy realizmi ənənəsində yanaşılan, son illərdə geniş yayılmış macəra və döyüş filmləri üslubundan uzaq olan bu filmə önə insan taleləri və xarakterləri çıxarılır. Filmin süjeti praporşik Saşanın və sıravi Vanya Jilinin çeçen Abdul tərəfindən əsir götürülməsi və oğlu-

nu onlarla dəyişərək xilas etməyə çalışması, bununla bağlı baş verən əhvalatlar üzərində qurulur.

Filmdə heç bir qəhrəman birtərəfli qiymələndirilmir, heç bir tərəf, heç bir xalq haqlı sayılmır. Hadisələrin məntiqi və əslində məntiqsizliyi gerçək olayların sosial-siyasi təbiətini mənasızlaşdırır, əbədi anlayışlar, mənəvi mətləblər əsas məsələyə çevrilir. Mövqeyinə görə Tolstoyun qəhrəmanı Jilinlə xaraktercə və soyadıyla səsləşən yeni müharibənin əsiri Vanya Jilin zoru, təcavüzü, qətli qəbul etmir, xeyir və tövbə məfhumlarıyla düşünür. Yaşamaq üçün öldürməyi yeganə vasitə görən, bunu artıq vərdişə çevirən digər personaj – praporşik Saşadan (filmin müəllifləri bu obrazı da mənfiləşdirmir, insan taleyinə, mənliyinə birtərəfli qiymət vermirlər, digər tərəfdən, zor mövqeyində olan bu obraz dövlətin uşaq evində böyümüş, nəslə, ailəsinə, kökü yoxdur və bununla, sanki rəmzi şəkildə rəsmi hərbi mövqeyini ifadə edir) fərqli olaraq, Vanya Tolstoyun Jilini kimi bağışlamağı, xeyirxahlığı həyat tərzini təsdiqləyir və filmin müəllifləri qurtuluşu, ruhun xilasını məhz bunda görür. Bir çox müsabiqələrin mükafatçısı olan bu filmdə iki valideynin – rus ananın və çeçen atanın aşağıdakı dialoqu bu mövzuya və ümumən problemə insani yanaşımın leytmotivi kimi səslənir: “– Sənin oğlun müəllimdir, mən də müəlliməyəm. – Bu indi vacib deyil. – Biz bir-birimizə inana bilərikmi? – Bizim başqa yolumuz yoxdur!” («– Твой сын учитель, я тоже учительница. – Это сейчас не важно. – Мы можем друг другу верить? – У нас нет другого выхода!»).

Filmin finali da rəmzidir. Peyzaj, etnoqrafik səhnələrlə filmin daxili atmosferinə müəyyən pomantik tonallıq daxil edən müəlliflər final səhnəsində insani münasibət və heç kimin iradəsindən asılı olmayan hadisələrin sərt məntiqi arasında faciəli təzad yaradırlar. Dəhşətli faciə yaşamış qoca Addul qisasçılığa uymur və mərhəmət göstərərək, əsiri azadlığa buraxır. Lakin

elə bu anda bombardmançı təyyarələr onun kəndinə doğru istiqamət alır.

Qafqaz hadisələrinin müasir bədii dərki baxımından V.Y.Abdurəşidov və A.Mindadzenin “Rəqqas vaxtı”, M.Novikovanın “Üç yoldaş”, “Rəqs et, Qroznı” kimi filmlərini də qeyd etmək olar.

Qafqaz müharibəsinə ədiblərlə və kinematoqraflarla yanaşı, bir çox digər sənət nümayəndələri də etiraz etmiş, qarşılıqlı anlaşmanın vacibliyini bildirmişlər. Konsertlərindən birini “Atəş açma” adlandırmış məşhur musiqiçi Yuri Şevçukun müsahibələrindən birində dediyi aşağıdakı fikirlər bu ovqatı yaxşı ifadə edir:

“...müharibənin insanlar arasında saldıdığı ixtilaf, ayrılıq, bütöv xalqlar arasında yaratdığı parçalanma və anlaşılmazlıq şəraitində bizim hər birimiz “təklif olunan şəraiti” qəbul etməyə və seçimə məcburdur: pis – yaxşı, doğma – yad, qara – ağ... Hesab edirəm ki, müharibə insan münasibətlərində ən yaramazıdır. Və ruhsuz, hər şeyi çiğnəyən qüvvəyə müqavimətin yeganə ağıllı, insani üsulu – yaradıcılıqdır. Musiqi – siyasi taktikalardan kənar, poeziya – dövlət yox, insan üçündür. Allah insanı müharibə yox, sülh üçün yaradıb. Qalan hər şey iblisanədir. Qafqazdakı son hadisələri mən şəxsi faciə kimi yaşayıram. Bizim bütün xalqlar – həm ruslar, həm abxazlar, həm gürcülər minillik mənəvi əlaqələrə malikdir. Biz sülh, xeyir, mənəvi birliyimiz barədə danışmağı qərara aldıq. Şərə bizim aqlığımızı və ürəklərimizi sarmağa imkan vermək olmaz” («...в условиях разлада, разрыва между людьми, раскола и недопонимания между целыми нациями, вызванных войной, каждый из нас вынужден принять «предлагаемые обстоятельства» и сделать выбор: плохой-хороший, свой-чужой, черное-белое... Я считаю, что война – это самое отвратительное, что может быть в человеческих отношениях. И единственный разум-

ный, человеческий способ противостояния бездушной, все подминающей под себя силе – это творчество. Музыка – вне политических тактик и военных действий, поэзия – не для государства, а для человека. Господь создал людей для мира, а не для войн. Остальное все – от лукавого. Последние события на Кавказе я переживаю как личную трагедию. Все наши народы – и русские, и абхазцы, и грузины – имеют тысячелетние духовные связи. Мы решили поговорить о мире, о добре, о духовном единстве нашем. Нельзя позволить злу сковать наши умы и сердца»).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dağlı xarakterinə və onların mücadiləsinə rus klassik ədəbi ənənələri kontekstində münasibət baxımından, “vətənpərvərlər” blokuna yaxın olan, mahiyyətcə dövlətçilik mövqeyində duran müasir rus şairəsi Marina Strukovanın “cihad” anlayışı, xüsusən, çeçen xalqının son dövrdəki faciələri, bu konfliktin mənəvi-tarixi və dini-psixoloji səpkiləri şərh edilən, müəllifin bu xalqa, onun mücadiləsinə hörməti ifadə olunan oçerkləri də böyük maraq doğurur.

Qeyd olunan obyektiv münasibət və bədii, publisistik təfsirlərlə yanaşı, müasir rus ədəbiyyatında Qafqaz müharibəsinə fərqli ictimai-ideoloji, tarixi-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji münasibəti əks etdirən əsərlər də meydana çıxır. Bu əsərlər sırasında klassik rus ədəbiyyatına xas humanist mövqeyi ilə seçilən sənədli-bədii, publisist mətnlər və eyni zamanda kəskin neqativ münasibəti ifadə edən nümunələr bir biriylə kəskin təzad yaradır.

Müasir rus ədəbiyyatının bir sıra nümunələrində yeni çeçen müharibəsində dini, milli mənsubiyyətindən, əqidəsindən asılı olmayaraq, sadə insanların – mülki vətəndaşların, əsgərlərin, döyüşçülərin çəkdikləri iztirablar obyektiv, humanist təsvirini tapır. Şairlər M.Suxotinin T.Lifanovanın, dramaturq Y.Kalujskinin, nasir V.Mironovun əsərlərində həm rus, həm çeçen vətəndaşların həyatında müharibə faciəsi, məhrumiyyət və əzablar ifadə olunur.

Müasir regional konfliktlərə, o cümlədən, Qafqaz müharibəsinə haqqında tarixi-psixoloji şablonları və birtərəfli stereotipləri önə çəkən, müasir toqquşmaları barışmaz dini və ya etnik konflikt, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə və s. kimi birtərəfli təqdim edən bədii nümunələr – V.Pelevinin “Papaqlar qüllələrində”, A.Proxanovun “Çeçen blüzu”, “Gecədə addımlayanlar”, L.N.Puçkovun “Russayağı cihad”, “Mücahid” əməliyyatı”, “Qan düşmənçiliyi: dağların qanunu”, A.Tamantsevin “Özgə oyunu”, “Uğur əsgərləri”, S.Samarovun ““Antiterror” əməliyyatı”, A.Olbikin “Prezident”, A.Voroninin “Pankrat”, Y.Kozlovun “Peyğəmbərlər quyusu”, Y.Çudinovanın “Paris Notr-Dam məscidi” kimi povest və romanlar, “islam terrorizmi” barədə filmlər, seriallar da ortaya çıxır. Gerçək sosial-siyasi, iqtisadi amillərdən törəyən bu konfliktlərə belə münasibət, təbii ki, onların obyektiv məzmununu anlamağa və həlli yollarını tapmağa xidmət etmir.

Bununla bərabər, onu da qeyd edək ki, 1990-2000-ci illərdə silahlı əməliyyatların kəskinləşməsi zamanı və sonrakı dövrlərdə müəyyən radikal qüvvələr tərəfindən mülki əhaliyə qarşı törədilmiş faciəli terror aktları dünya ictimaiyyəti tərəfindən pislənmişdir. Qafqaz xalqlarının tarixi xüsusiyyətlərinə, əsil islam meyarlarına qətiyyət uyğun gəlməyən, heç bir şəkildə bəraəti olmayan bu faciəli terror aktlarını pisləməklə bərabər, onların “islam terrorizmi” adlandırılması ilə də razılaşmaq olmaz. Xatırlatmaq istərdik ki, Qarabağ savaşı zamanı və sonralar məhz erməni terrorçularının Bakıda, digər yerlərdə dinc əhaliyə qarşı törətdikləri terror aktlarının, Sumqayıtda öz erməni soydaşlarına qarşı cinayətkar hərəkətlərinin cəzasız qalması keçmiş sovet məkanında sabitliyin pozulmasında öz mənfi rolunu oynamış, erməni terror təşkilatlarının Qafqazda saxlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən, bəzən dövlətin silahlı qüvvələrinin müəyyən nümayəndələrinin də zorakılığı həm Rusiya hüquq müdafiəçiləri, həm də ictimaiyyət tərəfin-

dən pislənmişdir. Son vaxtlarda Moskvada, Rusiyanın digər şəhərlərində törədilən, mülki əhalini arasında böyük tələfat törədən terror aktlarının da heç bir bəraəti və həqiqi islam meyarlarına aidıyyatı yoxdur. Dağlı xalqları və türklər tarix boyu mübarizələrini, mücadilələrini hər b qaydalarına, müharibə əxlaqına uyğun aparmışlar və günahsız dinc əhaliyə qarşı silah yönəltməmişlər. Müasir dövrdə izlənen qanlı terror aktları, təşkilatçıların və icraçıların milliyətindən və məqsədindən asılı olmayaraq, əsl qafqazlı-müsəlman mənəviyyatına, xarakterinə, islam dininə qətiyyənlə uyğun olmayan cinayətkar əməllərdir.

Çudinovanın antiutopiya səciyyəli əsərinin – süjeti guya islamlaşmış Fransanın paytaxtında keçmiş Paris Notr-Dam kilsəsinin yerindəki Əl-Frankoni məscidi ətrafında qurulan “Paris Notr-Dam məscidi” («Мечеть Парижской Богоматери») romanının qərəzli antiislam səciyyəsi xüsusi nəzərə çarpır. İslam aləminin, müsəlmanların Fransanı faktiki ələ keçirməsi, ölkənin islamlaşmağa başlaması kimi müəllif təxəyyülünü əks etdirən bu romanın fantastik süjeti məzmun qatıyla məhdudlaşmır, əsərin həm özü, həm də müəllifin şərhləri, kitaba verilmiş sözləri siyasi-ideoloji fikirlərlə müşayiət olunur. Təbii ki, belə yanaşma dinlərarası və xalqlararası dialoqa xidmət etmir.

Viktor Pelevinin “Papaqlar qüllələrində” hekayəsi də oxşar motiv üzərində qurulub – müəllifin təqdim etdiyi süjetdə Şamil Basayevin öz dəstəsiylə Moskva Kremlini asanlıqla tutması kimi qroteksvari hadisə təsvir olunur. Süjetin qroteskliyi onda təzahür edir ki, böyük səs-küy doğurmalı olan bu aksiya tez bir müddətdə mənasızlaşır və sanki farsa çevrilir. Basayevin aksiyası kütləvi informasiya vasitələri üçün göydəndüşmə yağlı tikə olur – əcaib reklamlar, şouvari reportajlar hazırlanır, bir çox macərə həvəskarları çeçenlərə könüllü əsir düşür, hadisələr cızığından və nəzarətdən çıxır. Nəhəng şəhərin bu anlaşılmaz reaksiyası Basayevi sarsıdır, o, Moskvanı Babilə bənzədərək, Kremlə təcili tərək etməyə məcbur olur.

Pelevinin bu fantasmaqorik hekayəsi zahiri absurdluğuna baxmayaraq, mahiyyətcə ictimai fikirdəki şablonları, müasir rus ədəbiyyatı və mediasındakı Qafqaz və müharibə mifini aşkarlayır. Qafqaza mifoloji münasibəti qabartmaq üçün müəllif əsərindəki süjeti “Homer dövründən məlum süjetlə... bir tərəfin qalanı qoruması, digər tərəfin onu almağa cəhdi” fabulası ilə müqayisə edir. Bununla da, Pelevinin əsərində Qafqaz konfliktinin gerçək məzmunu arxa plana keçir, ictimai fikirdəki mifoloji təsəvvürlər, stereotiplər önə çıxır. Belə təfsir müəyyən mənada və müvafiq kontekstdə məqbul ola bilsə də, Qafqazda baş verən real faciələr fonunda elə də məqsədəuyğun deyil – əsərin özlüyündə mifik təsəvvürlərin əleyhinə yönəlməsinə baxmayaraq, həqiqi bədiiliyə elə də yaxın olmayan bu mətn nəticə etibarilə yeni mif yaradır və oxucunu problemin gerçək mahiyyətindən uzaqlaşdırır.

Maraqlıdır ki, Rusiya ictimai fikrində və rus ədəbiyyatında belə utopik mətnlər əks, yəni islam mövqeyindən də və gözlənilməz formalarda meydana çıxır. Müasir Rusiyada bütövlükdə dinlərarası əlaqəyə münasibətin və xüsusən də “cihad” anlayışının belə gözlənilməz bir təzahürü İnternet şəbəkəsində özünü Rus Müsəlmanları Milli Təşkilatı adı ilə təqdim edən qurumun təbliğ etdiyi “Rus cihadı”, yəni rus xalqının islama keçməsinə qarşısına məqsəd qoymuş ideoloji cərəyandır. İlk mərhələdə Heydər Camalın adı ilə bağlanan bu cərəyan bədii ədəbiyyatda da ifadəsini tapıb. Rusiyanın ən populyar fantast yazıçılarından Yuri Aleksandroviç Nikitinin dörd kitabdan ibarət “Ruslar gəlir” («Русские идут») silsiləsində islamı qəbul etməyə başlamış Rusiyanın islam aləmi ilə birlikdə Amerikaya qarşı mübarizəsi təsvir olunur. Bu ideya və bu əsər utopik-fantastik səciyyəli olsa da, silsilənin satışının böyük kommersiya uğuru, yəni oxucu marağı ictimai şüurun birmənalı olmayan tendensiyalarından xəbər verir. Digər tərəfdən, Y.P.Çudinovanın antiutopiya səciyyəli “Paris Notrdam məscidi” romanında

və əsərin nəşrinə müəllifin ön sözündə Heydər Camal və Nikitinin kəskin tənqid edilməsi bu məsələnin heç də elə sadə olmadığı göstərir.

İstənilən halda bildirməliyik ki, dindən, istər islam, istər xristianlıq olsun, siyasi məqsədlər üçün istifadə etmək, dini zəmində ideoloji-siyasi doktrinalar yaratmaq yolverilməzdir. Din siyasətdən və dövlətdən kənar, insanın şəxsi mənəviyyəti ilə bağlı bir məfhum kimi, cəmiyyətə, xalqlara sülh və birlik gətirməlidir.

Bir sıra sənədli və bədii əsərlərdə müharibəyə kütləvi mədəniyyət və ya ifrat “vətənpərvərlik” mövqeyindən gələn sərt, birtərəfli, heç bir kompromis və ya dinc həllə yer qoymayan, bəzən qisasçı, qızıqsıdırıcı münasibət ifadə olunur. Andrey Tamantsevin “Uğur əsgərləri” macərə romanında hətta çeçen terroristlərinin bakterioloji silah əldə etməsindən, keçmiş döyüşçülərin onlarla mübarizəsindən bəhs edilir. Yazıçı Lev Puçkov “əsas məsələnin düşməni öldürmək olduğunu, üsulların ən müxtəlif ola biləcəyini” (Л.Пучков. Кровник: солдатский талисман. М., 2002, с.174), jurnalist Qleb Pavlovski “ziyalıların düşməni kvalifikasiyalı, intelligentəsinə, optimal öldürməyi ölkəyə öyrətməli” olduğunu («Московский комсомолец», 4 ноября 2002), Aleksandr Olbik “Prezident” romanında düşməne qarşı hər cür hərəkətin mümkünlüyünü yazır. Aleksandr Proxanovun “Çeçen blüzu”, “Gecəylə addımlayanlar” romanlarında çeçenlər ritual qətlər törədən qatillər, Lev Puçkovun “Qan düşmənciliyi”, Viktor Dotsenkonun “Vəhşinin ovu”, Andrey Voroninin “Pankrat” romanlarında qadın əsirlərdən hərəmxana yaratmış seksual manyaklar, zorakı əxlaqsızlar kimi təsvir olunur. Maksim Şaxovun “Çeçen ruletkası” romanını, müharibə iştirakçısı Aleksandr Karasevin “Çeçen hekayələri” kitabını, Valentin Pikulun “Şamilin qonağı” “tarixi miniatür”ünü (bu əsərdə məğlubiyyətdən sonra İmam Şamilin Rusiyadakı həyatı, eləcə də əvvəllər Rusiyada girovluqdan qayıtmış oğlu Cama-

ləddinə münasibəti haqqında təhqiramiz mülahizələr xüsusi narazılıq doğurur) də bu cərgəyə aid etmək olar.

Tənqidçi Alla Latınınanın “Baş Qərgahın bülbülü” (“Соловей Генштаба”), Natalya İvanovanın “özlüyündə bioaqressivlik nəğməkarı... rus ədəbiyyatı üçün tam yad hadisə” adlandırdıqları, valideynlərini QULAQ-da çürütmüş İ.Stalinə pərəstişini gizlətməyən Aleksandr Proxanovun müasir Rusiyada baş verən proseslərə dair əsərləri irticaçı totalitar təfəkkürün məhsulu, demokratik dəyərlərə nifrətlə yögrülmuş mühafizəkar imperiyapərəst mətnlərdir. Qafqaza münasibətdə də Proxanov insanların, xalqların, dövlətin faciəsini anlamaq istəyindən uzaq, bolşevik təfəkkürlü mövqe tutur. Əfqan və Çeçen müharibələri mövzusunda bir sıra əsərləri, o cümlədən, “Çeçen blüzu”, “Gecəylə addımlayanlar” romanları, “Atanı öldürməli” hekayəsi müharibənin mahiyyətini deyil, zahiri təbiətini əks etdirir. Müharibənin səbəbləri, qarşıdurmadan çıxış yolları axtarmaq əvəzinə, nifrət və qəzəb, düşmənçilik, qan və ölüm motivləri üzərində qurulan bu əsərlər rus ədəbiyyatının klassik humanist ənənələrindən olduqca uzaqdır.

Eyni mövqe, Proxanovun məsləkdaşı, irticaçı fəaliyyəti ilə tanınan Eduard Limonovun publisistik səciyyəli əsərlərinə də xasdır. Artıq sovet dövründən üzü bəri müharibə mövzusunda ixtisaslaşan, zor və qətlə bədi dəyəri olmayan mətnlərinin özəyinə çevirən və bundan şövqlənən Limonovun özünün ən yaxşı əsəri hesab etdiyi “Uğursuzun gündəliyi” («Дневник неудачника») kitabından aşağıdakı parça onun böyük rus mədəniyyətindən, mənəviyyatından, ədəbiyyatından nə qədər uzaq və müasir Rusiya üçün nə qədər mənfə və zərərli, patoloji təxəyyüllü fiqur olduğunu göstərir: “Güclü, gündən qaralmış adamı – sənin düşməni öldürmək yaxşıdır. Və onu isti yay günü, duzlu su qırağında, isti daşlar üzərində öldürmək yaxşıdır. Elə ki, qan sahilyanı dayaz suyu boyasın” («Хорошо убить сильного загорелого человека – твоего врага. И хорошо убить

его в жаркий летний день, у соленой воды, на горячих камнях. Чтоб кровь окрасила прибрежную мелкую воду»).

Çeçen müharibəsi mövzusunda bir sıra müasir rus şairlərinin – Mixail Suxotin, Aleksey Prokopyev, Vladimir Stroçkov, Tatyana Milova, German Lukomnik, Vsevolod Nekrasov, Dmitri Çornı, Aleksandr Levin, Darya Suxovey, Nata Suçkova, Aleksey Koretski, Yuri Orlitski, Lazar Şereşevski, Natalya Vanxanen, Aleksey Vernitski, Dmitri A. Priqovun şeirləri də, əsasən, ictimai stereotipləri əks etdirir.

Təbii ki, yazıçı və şairin belə subyektiv mövqeyi konfliktin həllinə, münasibətlərin normallaşmasına, sülhə xidmət etmir, əksinə gərginliyi, yadlaşmanı, düşmənçiliyi artırır.

Aydın ki, bu kimi əsərlər yalnız müəlliflərin fərdi mövqeyinin deyil, bütövlükdə ictimai şüurun ziddiyyətinin təzahürüdür və əslində, bu yeni müharibənin özü də müəyyən mənada məhz şüurlardakı belə mərəz nəticəsində bitmək bilmir. Məşhur jurnalist Anna Politkovskaya ictimai şüurun bu mərəzi barədə yazırdı: «“Çeçnya” fikir, hiss və konkret hərəkət tərzini kimi iltihabətək hər yerə yayılır və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin uduzduğu ümummillə faciəyə çevrilir. Biz həmrəyliklə və elliklə vəhşiləşirik» («“Чечня” как образ мыслей, чувств и конкретных действий гангренозной тканью расползается повсюду и превращается в общенациональную трагедию с поражением всех слоев общества. Мы дружно и вместе озвереваем» // А.Политковская. Вторая чеченская. М., 2002).

Ancaq bir çox müharibə iştirakçıları, deyək ki, Rusiya Ordusunun kapitanı Vyacheslav Mironov bu müharibənin “*ideyası olmadığına görə mənasız olmadığı*”, bu faciədən şoular düzəldildiyini, bir çoxlarının riyakarlığını, məhz sadə əsgər və zabitlərin bu anlaşılmaz vuruşun bütün ağırlığını öz çiyinlərində daşdığını göstərir (В.Миронов Я был на этой войне. Чечня, год 1995. М., 2001).

Müharibə mövzusunun şoulaşdırılaraq biznesə xidmət etməsi, müharibənin acı gerçəyindən uzaq olan bəzi yazarların populyarlaşmasına yönəlməsi rus mətbuatında, deyək ki, Arkadi Babçenkonun artıq adı ilə məsələnin məğzini vurğulayan “Kasıblar döyüşür, ancaq varlıları çap edirlər” adlı materialında (А.Бабченко. Воюют бедные, а издают богатых // «Новая газета», 18 февраля 2009), Mariya Kornilovanın “Çeçen müharibəsi mövzusunun bulvar detektivləri inhisara alıb” («Общероссийская газета», 11 марта 2005 г.) məqaləsində və bir çox digər yazılarda da əks olunur.

Qeyd etmək istərdik ki, Qafqaz müharibəsində ideyanın olmaması hələ XIX əsrdən dərk olunmuşdur. İctimai fikrin həmin dövrdə də və elə indi də əsas problemi bu müharibənin özündən daha çox, məqsəd və nəticəsini aydınlaşdıracaq ideyanın axtarışı olmuşdur. Qafqazda aparılan müharibənin mənəvi məzmun və məqsədinin aydınlaşmaması bütövlükdə ictimai fikri şaşqın vəziyyətə salmışdır.

Bu müharibənin məntiqsizlik və ya təbii zərurət olması barədə düşüncələr, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun mahiyyəti haqqında imperialist və maarifçi-sivilizasiyaçı konsepsiyalar doğurmuşdur. Qaba və geri qalmış diyara mədəniyyət, əmniyyət və rifah gətirilməsi ideyasına əsaslanan sivilizasiyaçı konsepsiya bəzən elə absurd həddə çatmışdır ki, hətta Qafqaz xalqlarının ram edilib Avropa mədəniyyətinə qovuşması üçün XIX yüzilin qızgın savaşı dövründə dağlılar arasında musiqi təhsilinin başlanması və məhz musiqi ilə bu döyüşkən dağlıların sakitləşəcəyi barədə təkliflər irəli sürülmüşdür. Lakin hələ Puşkin konfliktin daha dərin olduğunu anlayaraq, bildirmişdir ki, dağlıları nə “samovar”, yəni rifah, nə də İncillə ram etmək olar. Bununla yanaşı, dövlətçilik mövqeyindən çıxış edən Puşkin də, digər klassik ədiblər də, siyasətçilər də Rusiyanın Qafqazı tutmasının və burada qərarlaşmasının vacibliyinə qətiyyənlə şübhə etməmişlər.

Lakin Rusiyanın Qafqaz siyasətinə sivilizasiyaçı münasibətdə müəyyən əsasların olduğu da danılmazdır. Rusiyanın bütövlükdə Şərq, o cümlədən, Qara və Xəzər dənizləri üçün mütərəqqi, sivilizator rol oynadığını F.Engels də K.Marksa 1851-ci il 23 may tarixli məktubunda ifadə etmişdir. XVIII – XIX əsrlərdə Rusiya hakim dairələrində və ictimai şüurunda maarifçilik ideallarının üstünlüyü də belə mülahizələrin əsassız olmadığını təsdiqləyir.

Ancaq bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, bu məsələdə çar hakimiyyətinin “subyektiv məqsədləri” ilə gerçək fəaliyyətinin “obyektiv nəticələri” arasında ziddiyyət ortaya çıxır. Bu, əslində, hakimiyyət ideologiyasının, siyasətin ziddiyyətinin və çox vaxt deklarativ səciyyə daşıyan maarifçi məqsədlərlə imperiya maraqları arasında obyektiv konfliktin təzahürü idi. Bir çox rus ziyalıları, həqiqətən, imperiya tərkibinə qatılmış xalqlar arasında səmimi və fədakar maarifçilik işi aparırdı. A.O.Çernyayevski, Y.M.Neverov kimi demokratik ruhlu insanlar təhsilin, maarifin yayılmasına çalışırdılar. Lakin dövlətin maraqları başqa idi. Öz dövlətçilik maraqlarına uyğun olaraq, rusiyayönlü yerli məmurlar yetişdirmək məqsədi ilə hakimiyyət bu fəaliyyəti müəyyən əndazədə və hakim ideologiya çərçivəsində dəstəkləyirdi. Buna görə də, bu maarifçilik fəaliyyətini çar hakimiyyətinin əsas amalı və siyasəti hesab edən bəzi müəlliflərlə (bax: Л.С.Гатагова. Правительственная политика и народное образование на Кавказе в 19 в. М., 1993 – müəllif ayrı-ayrı fərd və məmurların, ilk növbədə, Qafqaz təhsil dairəsinin müdiri Y.M.Neverovun münasibətini bütövlükdə dövlətə şamil edir) tam razılaşmaq olmur. Məsələ bundadır ki, Qafqaz müsəlmanlarının tarixi fəlakətləri, faciələri ilə müqayisədə maarifçilik fəaliyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə az ödənc idi və əslində, bu maarifçilik özü də yenə də çar, sonradan isə bolşevik rejiminin məqsədlərinə xidmət edirdi.

Göründüyü kimi, müasir rus ədəbiyyatında Qafqaz mövzusu fərqli, zidd və bir-birini təkzib edən çalarlarda əks olunur. Bunun əsas səbəbi, fikrimizcə, Qafqazdakı yeni konfliktlərin özünün ziddiyyətli mahiyyəti və Rusiya ictimai fikrinin, eləcə də dağlıların çağdaş proseslərə təzadlı münasibətidir. Rus klassik ədəbiyyatının humanist ənənələrinə sadıq qalan istedadlı ədiblər Qafqaz probleminin faciəviliyini anlayır, hər iki tərəfin mövqeyinə hörmətlə yanaşır və çıxış yolları üzərində əzablı axtarışlara dalırlar. Bu mövqeyin leytmotivini dağlıların xarakterinin, onların mücadiləsinin, çeçen xalqının son dövrdəki faciələrinin mənəvi-tarixi və etnik-psixoloji dərki çalışan müasir rus şairəsi Marina Strukovanın aşağıdakı fikirləri dolğun ifadə edir. Marina Strukova çeçen münəqişəsinin etnik mənlikdən gələn fəlsəfi-tarixi mahiyyətini, digər səbəblərlə yanaşı, milli xarakterlə, dağlıların öz milli mənliklərinə hörməti və azadlıqsevərliyi ilə bağlılığını göstərərək, konfliktin ikitərəfli faciəviliyini bildirir: *“Öz Yurduyum vətəndaşı kimi onları düşmən hesab etməliyəm. Ancaq buna baxmayaraq, ixtiyari onlara rəğbət bəsləyirəm: kiçik respublika neçə illərdir öz müstəqilliyinə çalışır, fikirləşirsən ki, bütün bunların arxasında həqiqət var. Bundan əlavə, mən qəhrəmanlığa istənilən təzahüründə hörmət edirəm... Vətəndaş kimi mən anlayıram ki, Rusiyanın dincliyi naminə Çeçnyə qətiyyətlə və tezliklə ram edilməlidir. Ancaq şair kimi onun qiyamçı, azadlıqsevər və gözəl xalqına valeh olmaya bilmirəm. Qafqazın arilərində... Onların ideallarının, cəfali düşüncə və hisslərinin təntənəsi bizim idealların məğlubiyətidir. Həm biz, həm də onlar ümumbəşəri dəyərlərə inanmırıq. Onlar Xilafət, biz böyük Derjava xəyalındayıq... Mütləq azadlıq təşnəsi olan kiçik xalqın faciəsi”* («Как гражданин своего Отечества, я должна считать их врагами. Но, несмотря на это, поневоле симпатизирую: маленькая республика столько лет отстаивает свою независимость, что думается – своя правда за всем этим кроется. К тому же, я уважаю героизм в

любом его проявлении... Как гражданин, я понимаю, что Чечня должна быть усмирена во имя спокойствия России решительно и быстро. Но как поэт – не могу не восхищаться ее мятежным, свободолюбивым и красивым народом. Арийцами Кавказа... Торжество их идеалов, выстраданных мыслей и чувств означает поражение идеалов наших. И мы, и они не верим в общечеловеческие ценности. Они в мечтах о Халифате, мы – о великой Державе... Трагедия маленького народа, жаждущего абсолютной свободы»).

BAŞQA ƏDƏBİYYATLAR

*...За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Тарас Шевченко*

*...Dağlar, ulu dağlar dumana qalib,
Kədərlə şumlanıb, qanla sulanıb.
Taras Şevçenko*

Qafqaz müharibəsinə rus ədibləri, ziyalıları, hərbciləri ilə yanaşı, digər xalqların nümayəndələri də münasibət bildirmişlər. Bunların sırasında çar imperiyasına daxil olmuş və müharibənin təsirini bilavasitə duymuş xalqların nümayəndələri, müharibəyə bu və ya digər şəkildə cəlb olunmuş digər ədib və hərbcilər, xarici ölkələrin tədqiqatçıları aiddir.

Qafqaz müharibəsi Azərbaycan ərazisində bilavasitə cərəyan etmiş və ölkəmizin ictimai, ədəbi fikrinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanlılar çarizmə qarşı mübarizədə nəinki dağlılarla həmrəy olmuşlar, həmvətənlərimiz öz vətənlərində çar əsarətinə qarşı qəhrəmanlıqla mücadilə aparmış, dağlıların da savaşında iştirak etmiş, eyni zamanda, Qəzavətə maddi və mənəvi dəstək də göstərmişlər.

Azərbaycanın dövlət xadimləri, alim və ədibləri də Qafqaz müharibəsi barədə fikir bildirmişlər.

Şeyx Şamilin şəxsiyyətinə, onun tarixi roluna Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1997-ci il 4 noyabrda Bakıda Şeyx Şamilin 200 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli gecədəki nitqində yüksək qiymət vermişdir: “Şeyx Şamil öz böyük həyat yolu ilə, qəhrəmanlığı ilə, şücaəti ilə Qafqaz xalqları qarşısında əvəzsiz xidmət edibdir və dünyanın məşhur şəxsiyyətlərindən birinə çevrilibdir. Şeyx Şamilin həyatı, azadlıq uğrunda, istiqlal uğrunda mübarizəsi birinci növbədə onun

şəxsi iradəsi və fitri istedadı ilə bağlıdır. Şeyx Şamil əsrinin, dövrünün mütəfəkkir insanlarından biri olubdur. Onun zəkası, ağılı, yüksək təhsili, elmi bilikləri, siyasi dünyagörüşü və onun şəxsi qəhrəmanlığı, cəsurluğu, şücaəti Şeyx Şamil böyük sər-kərdə, alim, filosof, dövlət xadimi, xalq qəhrəmanı edibdir. Buna görə də Şeyx Şamil bütün Qafqaz xalqlarının tarixində görkəmli yer tutub, bütün dünyada tanınıbdir”. Bu çıxışda Şeyx Şamilin xatirəsinin Azərbaycanda da hörmət və məhəbbətlə anıldığını bildirilmiş, onun yubileyinin ölkəmizdə rəsmən tən-tənəli şəkildə qeyd edilməsinin özünün də bu münasibətin təza-hürü olduğu vurğulanmışdır: “Biz Azərbaycanda Şeyx Şamil bütün Qafqaz xalqlarının milli azadlıq uğrunda mübarizəsinin qəhrəmanı hesab edirik. Şeyx Şamil mübarizəsinin ən dəyərli tərəflərindən biri odur ki, o, mübarizəsi ilə Qafqaz xalqlarını birləşdiribdir, həmrəy edibdir və Qafqaz xalqlarını bir-birinə daha doğma edibdir. Dağıstanda da, Azərbaycanda da Şeyx Şamilə, onun qoyduğu zəngin irsə böyük hörmət və ehtiram vardır. Bu yubiley mərasimləri, o cümlədən bugünkü təntənəli gecə Şeyx Şamilin xidmətlərinə, onun tarixdə tutduğu görkəmli yerə yüksək qiymətdir”.

Bu çıxışdan da göründüyü kimi, İmam Şamilin uzun illər başçılıq etdiyi Qəzavətin əsas səbəbi Qafqaz xalqlarının azadlıqsevərliyi, bərabərliyi və hürriyyəti hər şeydən üstün tutmasıdır və bu savaş sadəcə dini-etnik məzmunlu mücadilə deyil, “azadlıq uğrunda, istiqlal uğrunda mübarizə” olmuşdur.

Bütövlükdə Rusiya-Azərbaycan münasibətləri, o cümlə-dən, Qafqazın, bu regionun tərkib hissəsi olan Şimali Azərba-ycanın Rusiya tərəfindən işğalı Azərbaycan bədii ədəbiyyatında da orjinal ədəbi ifadəsini tapmış, bu mövzuda bir sıra ədibləri-mizin, eləcə də tatixçilərimizin, politoloqlarımızın müxtəlif səpkili əsərləri dərc olunmuşdur.

Lakin milli tarixşünaslıqda Rusiya-Azərbaycan münasi-bətləri geniş tədqiq olunsada, ümumqafqaz kontekstini və mü-

haribə mövzusunun əhatə edən əsərlər elə də çox deyil. Azərbaycan, rus və xarici tarixşünaslıqda Şimali Azərbaycanın çar imperiyası tərəfindən işğalı və Azərbaycan xanlıqlarının buna müqavimətinə aid əsərlərin elmi icmal və şərhli tarixçi Məhəmməd Əliyevin “Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı” (B., 2001) adlı dəyərli tədqiqatında zəngin materiallar əsasında verilib. Mövzunun elmi-ideoloji təkamülünü izləyən Məhəmməd Əliyev Azərbaycan tarixşünaslığında Qafqazın ilhaqına XX əsr tarixşünaslığımızdakı münasibəti “nisbətən az bəla” formulu, “birləşdirmə” və “tərkibinə daxil olma” konsepsiyaları, “işğal” konsepsiyası üzərində qurulan mərhələlərə bölür.

Şeyx Şamilin şəxsiyyəti və azadlıq mücadiləsi, dövlətçilik fəaliyyəti də Azərbaycan tarixçilərinin, ədiblərinin əsərlərinin də mövzusu olmuşdur. Azərbaycan alimlərinin, xüsusən, Mirzə Kazım Bəyin və Heydər Hüseynovun Qafqaz müharibəsinə dair tədqiqatları bu mövzuda geniş əks-səda doğurmuş sənəballi əsərlərdir. Qeyd edək ki, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun 1841-ci ildə tamamladığı “Gülüstani-İrəm” əsərində də Azərbaycan və cənubi Dağıstan tarixindən, türk-dağlı münasibətlərindən bəhs edilir.

Qafqaz mədəniyyətinin və dağlı hərəkətinin dərkində əslən Dərbənddən olan görkəmli Azərbaycan alimi, Şərq fəlsəfəsi, hüququ, siyasi cərəyanları, ədəbiyyatı, islamşünaslıq üzrə bir çox əsərlərin müəllifi, Rusiya Elmlər Akademiyasının, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Hollandiyanın bir sıra elmi cəmiyyətlərinin üzvü, professor, rus elmi şərqşünaslığının banisi Mirzə Kazım Bəyin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Lev Tolstoyun müəllimi, XIX əsr Rusiya ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi olan Mirzə Kazım Bəyin əsərləri (М.Казембек. О мюридах и шиитах. 1859; М.Казембек. Мюридизм и Шамиль // «Русское слово», №12, 1859; М.Казембек. Баб и бабиды. Религиозно-политические смуты в Персии в 1844-1852 гг. СПб., 1865 və s.) Qafqazda dini-fəlsəfi cərəyanlar, xüsusən,

müridizm, Şamilin şəxsiyyəti, dağlı hərəkatının ideologiyası haqqında bu gün də dəyərli məxəzlərdən hesab olunur.

Mirzə Kazım Bəyin ilk dəfə 1859-cu ildə dərc olunmuş “Müridizm və Şamil” əsəri, müəllifin mülahizələrinin həm də onun Şeyx Şamillə şəxsi görüşlərindəki müşahidələrinə əsaslandığından xüsusi maraq doğurur (87, c.22-66). Qafqazın özünəməxsusluğunu şərh edən Mirzə Kazım Bəy buranı fəth etmək üçün yeganə silahın alicənablıq, təmənnəsiz cəsurluq və ədalət olduğunu bildirir («Великодушие, бескорыстная храбрость и правосудие – суть три орудия, которыми можно покорить весь Кавказ: одно без другого не может иметь успеха»). Kazım Bəy Qafqazdakı proseslər barədə gəncliyindən əxz etdiyi çar dövlətçiliyi və xristianlıq meyarlarına uyğun bir sıra mülahizələr söyləsə də əsl alim təfəkkürü və ziyalı xarakteri onu həqiqətdən uzaqlaşdırmır və o, həm müharibə, həm də Şamil şəxsiyyəti barədə bir çox maraqlı fikirlər söyləyir. Mirzə Kazım Bəy ilk növbədə Şamilin hələ gəncliyindən aşkarlanan heyrətamiz cəsurluğunu, cəmərddliyini və hərbi dühasını vurğulayır. Kazım Bəy gətirdiyi faktlardan Gimridə İmam Qazi Molla Məhəmmədin şəhid olduğu zaman Şeyx Şamilin göstərdiyi qəhrəmanlığı xüsusi qeyd edir. Qeyri-bərabər döyüşdə şəhid olmuş müridinin cəsədini rus silahının zərbələri altında tək-cə qoruyan Şamil bir-neçə soldatla əlbəyaxa vuruşarkən sinəsindən süngü zərbəsi alır, süngünün ucu onun kürəyindən çıxır. Şamil süngünü dartıb çıxararaq onu yaralamış əsgəri elə həmin süngüylə öldürür, yığılmadan döyüşməkdə davam edir və təqiblərdən qurtarıb sağ çıxır. Kazım Bəy bu şücaətin sadəcə əsgəri yox, həm də mənəvi qəhrəmanlıq olduğunu vurğulayır və Şamilin Molla Məhəmmədin ən layiqli müridi olduğunu bildirir. Şamil Həmzət Bəyin öz sosial mövqeyinə, Şamilin isə şəxsi mənəvi əhəmiyyətinə görə imamlığa layiq olduğunu da söyləyir.

Müəllif Şamilin mənəvi ucalığını təsdiqləyən başqa bir faktı da qələmə alır – Molla Məhəmməddən sonra imam seçki-

lərində böyük əksəriyyət Şamilin tərəfində olur və şəxsi keyfiyyətlərinə görə məhz onu imam seçmək istəyir. Hətta Qaradağ məscidində imam seçkisində Həməzət Bəy silahlı dəstəsiylə ortaya çıxıb Molla Məhəmmədin vəsiyyətinə görə özünü imam etdikdə, müridlər qeyzlənir, Həməzətin Molla Məhəmmədi meydana buraxaraq qaçdığını, məhz Şamilin sonadək sədaqətlə döyüşdüyünü bildiklərindən bu sözə də inanmır və etiraz etmək istəyirlər. Və dağlıların parçalanmasına səbəb olacaq bu toqquşmanın qarşısı məhz xalqın mənafeyini hər şeydən üstün tutan Şeyx Şamilin müridlərə birlik naminə kim imam olacaqsə ona tabe olmaları tələbi yazılmış məktubu sayəsində alınır («От раба Божия и сподвижника славы ислама, слуги имама Казы-Муллы и славного пророка... Уруссы торжествуют; Гимрэ взят, имама нашего более нет. Для поддержания ислама нужно единодушие. Кто бы ни был предводителем мюридов, – внушите народу повиноваться ему покуда; да не будут наши горцы подобно собакам, прости Господи, да не грызутся они из-за кости властолюбия, тогда как эта кость может быть похищена неверными. Соединимся все против неверных новыми силами, призвав Аллаха на помощь и избрав одного для исполнения его воли. Так делали наши отцы, первые мусульмане. Вот и все. Мир вам»). Мəhz Şamilin bu məktubundan sonra dağlıların birliyi təmin olunur, Həməzət Bəy imam kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bu dövrdə də Şamil imam olmaq üçün ona edilən təklifləri qətiyyətlə rədd etmişdir. Həməzətin ölümündən sonra müridlərin həmrəy səsi ilə 1834-cü ildə imam seçilən Şamilin dövründə, Mirzə Kazım Bəyin yazdığı kimi, onun hərbi, dövlətçilik və üləma dühası tam parlaqlığı ilə aşkarlanır. Kazım Bəy Şamilin öz fəaliyyətində Məhəmməd Peyğəmbərin yolu ilə getdiyini, Peyğəmbərin fəaliyyət prinsiplərinə əsaslandığını yazmaqla yanaşı, bir qədər sonra qələmə aldığı digər bir əsərində bütövlükdə Şamilin mücadiləsini Peyğəmbərin missiyası ilə müqayisə

sə edir: («...Шамиль действовал во имя той же идеи, во имя которой Мухаммед, начав дело с 10 товарищами, основал страшную империю...»).

Şeyx Şamili “böyük başçı, qəhrəman və imam” adlandırılan Mirzə Kazım Bəy onun “öz zəkası və idarəçiliyi sayəsində Dağıstanın bütün parçalanmış icmalarını bir bütöv halında birləşdirə bildiyini”, güclü dövlət – İmamət yaratdığını, əməllərində qətiyyətli və səmimi olduğunu yazır («Своим умом и порядительностью Шамиль умел соединить все разъединенные общества Дагестана в одно целое»). Mirzə Kazım Bəyi ən çox təsirləndirən cəhətlərdən biri də Şamilin möhkəm xarakteri və qətiyyəti, dərin biliyi, məlumatı, elmi təfəkkürü, yeniliklərə marağı, təmkini, ünsiyyətdə yüksək mədəniyyəti, ədəb və ləyaqəti, onun üçün tamamilə yeni olan bir aləmdə – imperiya mərkəzində son dərəcə səviyyəli və müasir davranışı, sərkərdəyə xas sərt döyüşçü xüsusiyyətləri ilə bərabər xeyirxahlığı, səmimiyyəti olmuşdur. Mirzə Kazım Bəyin əsərində Şeyx Şamilin həyat və fəaliyyətinə, müridizmə, İmamın hərbi quruculuğuna, dövlətçilik prinsiplərinə, elmi maraq dairəsinə və bədii yaradıcılığına dair də maraqlı müşahidələr və mülahizələr var. Əsil üləma kimi qiymətləndirdiyi Şamilin şeir də yazdığını bildirən Mirzə Kazım Bəy, mücahidlərin Şamilin şeirlərinə bəstələnmiş nəğmələri oxuyaraq döyüşə getdiklərini qeyd edir. 1860-cı ildə yazdığı məktublarından birində Azərbaycanın böyük alimi Mirzə Kazım Bəy Şeyx Şamili belə səciyyələndirib: “Şamil çox maraqlı və görkəmli insandır, o, eyni zamanda böyük rəhbər, qəhrəman və imam idi. O, müsəlman hüququ və ənənələri məsələlərində, eyni zamanda ərəb elminin bütün sahələrində çox bilikli idi. O, sakit və ağır, əzəmətli və həşəmətli, eyni zamanda sadə və xeyirxahlıq dolu idi. Öz ağılı və bacarığı sayəsində Şamil Dağıstanın bütün parçalanmış icmalarını bir bütöv halında birləşdirə bildi, onun ən mühüm məziyyəti – aydın qafa, həmişə heyran və hökm edən sağlam fitri

ağıldı. Bununla da Şamil bütün Dağıstanı fəth edərək öz hakimiyyəti altında birləşdirdi...” («Шамиль очень интересный и выдающийся человек, он в одно и то же время был великим вождем, героем и имамом. Он был очень сведущим в вопросах мусульманских законов и традиций, так же, как и во всех отраслях арабских наук. Он был спокойным и солидным, торжественным и величественным, в то же время он был прост и полон доброты. Своим умом и распорядительностью Шамиль умел соединить все разъединенные общества Дагестана в одно целое, его важнейшее достоинство – это светлая голова, здравый самородный ум, который всегда и очаровывает, и повелевает. Этим-то Шамиль покорил, соединил под свою власть весь Дагестан...»).

Bütövlükdə, Mirzə Kazım Bəyin zəngin elmi irsi Qəzavətin mahiyyətini və tarixini, Şamil şəxsiyyətini anlamaq baxımından dəyərli məxəz kimi qiymətləndirilə bilər.

Görkəmli alim Heydər Hüseynov 1949-cu ildə çıxmış “Azərbaycanın XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabında Şamil hərəkatını və müridizmi obyektiv təhlil etmiş, onun azadlıq hərəkatı kimi mahiyyətini göstərmişdir. Lakin Stalin mükafatına layiq görülmüş bu əsər “Şamil hərəkatının Azərbaycan kəndlilərini də ruhlandırır” fikrinə görə Mircəfər Bağırovun amansız tənqidinə məruz qalmış, təqiblər nəticəsində H.Hüseynov intihar etmişdir. Bağırovun 1950-ci ildə çıxmış “Müridizm və Şamil hərəkatının səciyyəsinə dair” yazısı ilə sovetlər ölkəsində Şamilə və Qafqaz müharibəsinə birtərəfli kommunist-bolşevik münasibəti qərarlaşmışdır.

Qeyd edək ki, Şamil hərəkatı Cənubi Qafqazda həqiqətən geniş əks-səda doğurmuşdu, H.Hüseynovun yazdığı və M.Bağırovun kəskin tənqidinə səbəb olmuş fikir – Şamilin sinfi və milli mahiyyətli azadlıq hərəkatının Zaqafqaziya müsəlmanlarını da ruhlandırması təbii və gerçək fakt idi. V.S.Dzerojinskinin yazdığı kimi, Şamilin Zaqatala-Balakən tərəfdən 1853-cü ildə

başladığı əməliyyat uğurla nəticələnsəydi, Qafqazın cənubunda da qiyam başlayacaqdı və bunun qarşısını almaq üçün rus qoşunlarının kifayət qədər gücü yox idi. Gəncədə, digər yerlərdə isə əhalinin çar idarəçiliyindən narazılığı aşkar nəzərə çarpırdı («удайся Иمامу овладеть нашим укреплением (söhbət Şamilin mühasirədə saxladığı, ancaq ala bilmədiyi Məsəldəyər istehkamından gedir), и пламя восстания легко могло разлиться по всему югу и востоку Закавказья» // 69, c.57).

Müasir Azərbaycan tədqiqatçılarından Şixəli Qurbanov, Murtuz Sadıxov, Şamil Qurbanov, Sabir Turabov, Aqil Hacıyev, Rafiq Novruzov, Fikrət Rzayev, Aslan Məmmədli, İlyas Həmidov və başqalarının Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri, Qafqazın rus ədəbiyyatında bədii təcəssümünə aid əsərlərində də müharibə ilə bu və ya digər şəkildə əlaqəsi olan müəyyən məqamlara toxunulmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qafqaz mücadiləsi, xüsusən, İmam Şamilin şəxsiyyəti, azadlıq, din və şəriət yolunda mübarizəsi Azərbaycan xalq yaradıcılığında və yazılı ədəbiyyatında da bədii tərənnümünü tapmışdır. Azərbaycanda Şamilə bağlı bir sıra rəvayətlər, nəğmələr, xatirələr dolaşmaqdadır. Aşıq şeirində də Şamil şəxsiyyəti əks olunub. Hadisələrin canlı xatirəsi əsasında Azərbaycan el şairi Şəkili Osman Biçarənin aşağıdakı şeiri (Salman Mümtazın təqdimatında) ümumqafqaz türk-dağlı həmrəyliyini, Qəzavətə münasibəti, İmam Şamilə Azərbaycan ictimai fikrində verilən önəm və dəyəri aşkarlayır:

Şəkili Osman Biçarə
Şeyx Şamil

*Şeyx Şamil ki, bu gün qeyrəti-İslam elədi,
Nüsrəti-bəxş buna iyzədü yəzdan elədi,
Verməz haqqı nahaqa çun iqrari-iman elədi,
Fəthi-Xənzək üstündə halını bəyan elədi.
Min beş yüz kafir qırıb cəhənnəmə idxal elədi.*

*Nasiri-İslam onun qıluncın kəskin eyləsin,
 Kafirin də həşmin məhvü münhəzim eyləsin,
 Nüsrətəngiz böyümüş, kafirə qalib eyləsin,
 Qəzavəti bədr kimi kəşfi-Dağistan eyləsin,
 Qadir Allahımız bizim mənsur müzəffər eyləsin,
 Şiri-yəzdan hünərin guya məlum eyləsin.
 Əl götürüb sidqi-dildən Şamilə dua eyləyən,
 Mürsidi-kamil olur cahən fəramuş eyləyən,
 Aşiqi-sadiq olur eşqi min nuş eyləyən,
 Aqibəti xeyr gəlir kafir dinin puç eyləyən,
 Dinin yıxıb kafirin, məğmun eyləyən,
 Gəlib Şamil şanına şanını bəyan eyləyən.
 Qadir Allah, yet dadına, gəldi Dərvənd üstünə,
 İnşallah hiفزindədir sonra Quba üstünə,
 İlisuy, Qarabağda, Çari durmaz qəsdinə,
 Qubadan keçər gəlir Şirvan, Gəncə üstünə,
 Şəkini, mahalların tamamən alur dəstinə,
 Yəni təsxir edib hökmi-Süleyman eylədi.
 Osman, ey Biçarə, sən laf etmə, gəl əy başını,
 Eşidib ey din düşməni, yaman yürzlər çəkini,
 Qəndəlaq ay əllərinə, zindanə qoyarlar qıçını,
 Pəh-pəh bu söz ha deyil, movlaya tapşır işini,
 Qəzavəti-kafir içində şəhid eylə başını,
 Görən desin Şamil yoluna canını qurban eylədi.*

Qafqaz müharibəsi mövzusunun aparıcı fabulası – “Qafqaz əsiri” mötivi görkəmli yazıçımız Abdulla Şaiqin “Qafqaz çiçəyi” faciəsində orijinal bədii-romantik tərzdə ifadə olunub. Müəllif burada həm rus, həm dağlı xarakterləri yaradır, onlar arasında yaşanan gərgin psixoloji məqamları, faciəli məhəbbət əhvalatını təsvir edir. Komandan Jirikiv, kapitan Qodunov, əsir ləzgi qızı Zəhra, onun sevgilisi Aslan, atası Amol, Şamil əfəndi və digər personajların qarşılıqlı münasibətləri insani, fərdi və həm də milli səciyyəli dramatik ziddiyyətlərlə, ilk növbədə,

məhəbbət və dostluq, eşq və vətən sevgisi, milli məsuliyyət və şəxsi istək arasında təzadlı yaşantılarla çulğaşır. Əslində heç bir qəhrəmanı birtərəfli şəkildə təqsirkar kimi qiymətləndirə bilmirsən, faciələrin əsl səbəbkarı insanların düçar olduğu müharibədir. Bu təzadlar əsas qəhrəman Zəhranın taleyini puç edir – vaxtilə əsirlikdən qaçmağına kömək etdiyi, sonradan özü ona əsir düşdüyü düşməninə – baş komandan Jirikova olan məhəbbəti Zəhranın doğma xalqı qarşısında vətəndaşlıq məsuliyyəti və vətən eşqiylə toqquşur. Son məqamda qəhrəmanlıq edib onu sevən, arxasınca gəmiş Aslanı rus əsirliyindən xilas etsə etsə də düşməni Jirikovu sevməklə yurduna xəyanət etdiyini anlayan Zəhra artıq doğma xalqına qovuşmağa özündə haqq görmür və günahını öz həyatına qəsd etməklə yuyur (“Ah, bu yeniləşmiş ruhumu yenidən sizə qaytara bilsəydim, nə qədər bəxtiyar idim! Fəqət heyhat, onu bacarmıram. Mən azad bir ölkəni əsir etmək istəyən düşməni sevirəm... Sizə baxdıqca vücudumu acı bir tər alır. Bu namussuzluğu başqa bir günah ilə almaq istəyirəm. Əlvida!”).

Milli amalları vəsf edən görkəmli şair, dövlət himnimizin müəllifi Əhməd Cavadın da yaradıcılığında Qafqaz mücadiləsini, türklərin və dağlıların azadlıq mübarizəsini, tarix boyu savaş meydanı olmuş, dinclik görməmiş, nəhəng xanədanların ordularına sinə gərmiş “dərddli dağların” yalqızlığını, sarsıntılarını ifadə edən əsərlər çoxdur. Bunlardan 1920-ci ildə yazılmış “Dağlar” şeiri dağlıların tarixi faciələrinin poetik salnaməsi təsiri bağışlayır. Müəllif Şeyx Şamilə böyük önəm verərək, onun mücadiləsini, nəhayət, milli azadlığa yol açacaq hadisə kimi dəyərləndirir, lakin nəhəng düşmən və xəyanətin buna imkan vermədiyini hüznə bildirir:

*Bir gün gəldi, oldu imanın kamil,
Ki, qurtarır səni qəhrəman Şamil!
Fələk dedikləri sən sən deyən deyil,
Namərdlər dost yolu kəsər, a dağlar!*

Əhməd Cavadın 1911-ci ildə qələmə aldığı “Qafqazlısan, sev Qafqazı” şeirində isə qafqazlıların şanlı keçmişi və indiki acınacaqlı durumu arasında təzad aşkarlanır, “ərlər obası” olan bu diyarın bu gün sarsıldığı, qorxaq, alçaq millətə tanrının da yol göstərməyəcəyi, səsimizin müqəddəs göy üzünə getməyəcəyi bildirilir və qafqazlılara iş başına keçmək, çalışmaq çağırışı ilə müraciət edilir, əks təqdirdə –

*Yoxsa bizim bənliyimiz,
Varlığımız bitəcək!
Tarix bizi lənət edib,
Namus bizi itəcək.*

Görkəmli şair, sovet rejiminin repressiyasına məruz qalmış azadlıq mücahidi Almas İldırımın yaradıcılığında da Qafqaz müharibəsi mövzusu, çar istilasının ağır nəticələri və dağlıların qurtuluş savaşı, Qafqaz müsəlmanlarının həmrəyliyi və tale ortaqlığı kimi motivlər mühüm yer tutur. Almas İldırımın “Səlim xan” tarixi poemasında, “Qafqas”, “Dağlardan xatirələr”, “Ləzgi ellərində”, “Dağıstandan xatirələr”, “Boğulmayan bir səs”, “Mənim türküm” kimi şeirlərində, ilk növbədə, türkdağlı qardaş münasibətləri (“Ətrafımda ləzgi, qomuq, avar, lak, tərəkəmə”), qafqazlı ruhunun ortaqlığı, vətən-yurd hissinin Qafqaz duyumundan ayrılmazlığı ifadə olunur, müəllf bu mənada öz yaşantılarını rus ədiblərinin Qafqaza münasibətindən fərqləndirir:

Qafqas

*Bir zamanlar Puşkinin dindirib ələmini,
Ona mənfa (sürgün) yerində gözəl bir cənnət oldun.
Sevincindən az qaldı qırsın da qələmini,
O bir hakim rus kimi coşdu, sən dərdə doldun.
Bir zamanlar söylədi, qürurla gəldi vəcdə,*

*“Qafqas altımdadır, mən üzərindeyəm!” – dedi.
Kazbekin dik başından sana edərək səcdə,
Qopardığın ahları bir sevinclə dinlədi.
Mən nə bir Lermontovam, nə bir qadir Puşkinəm
Ki, bir rus qələmiylə mədh eləyəm ədanı.
Mən yalnız yaranmışam almaq üçün qadanı.
Qəlbimdə “vəhşi” deyə çeçenlərə yox kinim,
Azəri, gürcü, dağlı bir ruh deyə anmışam,
Mən yalnız sənin üçün ölməyə yaranmışam.
Ah... bir gün dönə bilsəm sənə, ey nazlı Qafqas,
Mən yalnız sənin eşqin, həsrətinlə inlədim...*

Almas İldırım “Mənim türküm” şeirində siyasi mətləblərə də toxunur, Qafqazın, yurdunun azadlığının hər şeydən üstünlüyünü, vətənin azadlığını saxta proletar beynəlmiləçiliyi ilə pərdələnən müstəmləkəçi “yeni dünya”ya dəyişməyəcəyini bəyan edir:

Mənim Türküm

*Aşiqəm, cismim əgər buzlu cəhənnəmdə yana,
Daşımaz qorxulu dağlar bu tükənməz yasımı...
Gör mələklər verələr cənnəti-əlayi mana,
Söylərəm: istəməm ol cənnəti, ver Qafqasımı!
Qafqasın eşqi bütün zər dolu dünyaya dəgər,
Desələr yurdu unut, al “Yeni dünya”yı” əgər,
Söylərəm, eşqimi ver, haqqımı ver, yurdumu ver,
Dinləsin qoy bütün aləm bu boğulmaz səsimi!*

“Mənim imanım bir, eşqim, özüm bir, Bir çeşmədən axdım, qaynar gözüm bir, Türk oğlu Türkəm mən, mərdəm, sözüm bir, Yol ver, yol ver, öz yurduma gedəm mən” – deyən, əqidəsinə həyatı boyu sadıq qalan Almas İldırım “Çeçenli Ə.P-yə” ithaf etdiyi natamam “Səlim xan” tarixi poemasında türklərə qardaş xalq hesab etdiyi çeçenlərin, ümumən, dağlıların

milli xarakterini, mərdanə savaqlarını, amalları yolunda dönməzliliklərini, vətənpərvərliklərini tərənnüm edir. Poemanın səciyyəvi bir xüsusiyyəti də Almas İldırımın dağlı-çəçen poeziyasına, çəçen uzamlarına xas poetik özünəməxsusluğu əks etdirməsi, çəçen xalq nəğmə ritmindən və motivlərindən (məsələn, qurd motivi) istifadə etməsi və mahnı parçaların (“Aylay-layalay-ayalay-la-valay // Yalay-la-ayalay-valay-la-ayalay...”) əsərə daxil etməsidir.

“Şeyx Sənan”, “Maral”, “Ana” kimi Qafqaz motivləriylə zəngin əsərlər Hüseyn Cavidin, 1909-cu ildə Şeyx Şamilə şeir həsr etmiş Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin yaradıcılığı da Azərbaycan ədəbi ənənəsində Qafqaz mövzusunun əhəmiyyətini təsbitləyir.

Cəfər Cabbarlı tərəfindən Tolstoyun “Qafqaz əsiri”nin yuxarıda haqqında danışdığımız sərbəst tərcüməsi Qafqaz müharibəsinə məhz hakim kommunist ideologiyasının əksinə olan milli münasibətin parlaq nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai-mədəni fikrində Qafqaz mövzusunun aktiallaşması təsadüfi deyildi və siyasi-ideoloji baxışlarla bağlı idi. Bu dövrlərdə Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin mühüm ideoloji anlayışı ümumqafqaz birliyi, Qafqaz konfederasiyası ideyası idi. Əlimərdan Bəy Topçubaşov, Əli Bəy Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Yusif Akçura və bir çox başqalarının türkçülük, istiqlal ideyalarının və fəaliyyətinin tərkib hissəsindən biri də Qafqaz birliyi idi. Bundan əlavə, ümumən Rusiya imperiyası tərkibində olan türklərin, müsəlmanların birliyi, istiqlal da əsas məqsəd və hədəflərdən idi. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri “Rusiyadakı müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma Komitəsi”nin işində də fəal iştirak edirdilər. İstiqlal mücahidləri olan Almas İldırım, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Çəmən zəminli, Cəfər Cabbarlı və bir çox başqalarının yaradıcılığında Qafqaz

mövzusunun aktuallığı məhz bu milli-ideoloji anlayışlardan qaynaqlanırdı və Qafqaz özlüyündə tarixi-mədəni məfhum olmaqla yanaşı, həm də azadlıq ideallarını təcəssüm edən obraz kimi rəmziləşirdi.

Dediyimiz kimi, sovet dönəmində Şeyx Şamilin şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mehdi Hüseyn də pyes həsr edib. M.Hüseynin bu pyesində dağlı hərəkatı xalqın milli və sinfi azadlıq mübarizəsi kimi təcəssüm olunur. Pyesdə Şeyx Şamil xalq mücadiləsinə rəhbərlik edən istedadlı dövlət adamı və sərkərdə, müdrik üləma olaraq canlandırılır. Mehdi Hüseyn həm Şamilin fərdi şücaətini, həm dağlıların imperiya əsarətinə qarşı barışmaz mücadiləsinə, mərdlik və azadlıqsevərliyini ümumiləşmiş cizgilərlə və qəhrəmanlıq pafosuyla təqdim edir. Sovet dönəmi ideoloji konyunkturasının dəyişməsinə görə səhnələşdirilməyən bu pyes Qafqaz müharibəsi mövzusunə dair Azərbaycan ədəbiyyatının orijinal faktı kimi naraq kəsb edir.

Müasir yazıçılardan Çingiz Hüseynovun həm rus («Фатальный Фатали»), həm Azərbaycan dilində («Fətəli fəthi») qələmə aldığı, böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundova həsr olunmuş romanında dağlı hərəkatı, Şeyx Şamilin şəxsiyyəti əsərin süjet xəttində və müəllifin, baş qəhrəmanın düşüncələrində mühüm yer tutur. Müəllif dövrün mürəkkəb hadisələrini fərqli baxışlardan təqdim edərək, Şeyx Şamilin ilk növbədə siyasi portretini cizgiləməyə çalışır. Romanda hadisələrə birmənalı qiymət verilmir, çox halda ümumən dəyərləndirmə izlənmir. Əsas qəhrəman Fətəlinin təkamül edən baxışı, digər obrazların mövqeyi çulğadır. Romanın rus variantından fərqli olan Azərbaycan versiyasında Azərbaycan oxucusuna maraqlı olacaq məqamlar daha geniş verilir. Tarixi sənədlərdən geniş istifadə olunan əsərdə bəzi hallarda Şeyx Şamilin obrazına əlavə cizgilər gətirən, şifahi yaddaşda qalmış detallardan da istifadə olunur. Bunlar müxtəlif səpkili – Şeyx Şamilin fərdi xarakte-

rini, dünyagörüşünü aydınlaşdıran əhvalat, rəvayətlərdir. Bəzi belə əhvalatlar Şeyx Şamil və çar generallarının hadisələrə fərqli baxışını səciyyələndirir – knyaz Baratinski Qunib mühasirəsi zamanı tezliklə günəşin tutulacağını bilib, Şamilə təsir etmək məqsədilə təslim olmasını tələb edib, əks təqdirdə qüdrətini göstərmək üçün günəşə gizlənmək əmri verəcəyini çatdırıb. Şamil cavab verib ki, bəli, təqvimdən günün tutulacağını bilirəm. Bu rəvayətvar epizod çar generallarının hətta müharibənin sonlarında belə rəqiblərini yaxşı tanımadıqlarını göstərir. Romanda təqdim olunmuş digər bir rəvayətin məzmunu belədir: xəyanətkarlar Şeyxin anasına bir kisə qızıl təklif edərək, oğlunu təslimə razı salmağı xahiş ediblər. Şamil üç gün məsciddə guşənişin olaraq, xainləri necə cəzalandıracağını götür-qoy edib. Nəhayət, elan edib ki, xainlər anam vasitəsilə hərəkət ediblər, buna görə də onlara düşən cəza mənə veriləcək və özü ağır şallaq cəzasını qəbul edib. Əslində isə, 1843-cü ildə müvəqqəti uğursuzluq zamanı baş vermiş bu hadisə belə olub: ağır zərbələrdən geri çəkilən dağlılar Şamilə təslim təklifi ilə nümayəndə heyəti göndərir. Nümayəndələrin başında Şeyxin anası olur. Şamil Peyğəmbərin ona anasına yüz çubuq zərbəsi vurdurmasını əmr etdiyini deyir və əvəz olaraq özü bu zərbələri qəbul edir. Bu mənzərədən sarsılan dağlılar mübarizəni yeni əzmlə davam etdirir. Bütövlükdə, Çingiz Hüseynovun romanı dağlı hərəkətinə həsr olunmasa da, hadisələrin dinamikasını, Mirzə Fətəlinin çalışdığı canişinlik mövqeyindən Qəzavətin görüntüsünü, eyni zamanda, böyük maarifçinin hadisələrə, Şeyx Şamilə münasibətini anlamaq baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Kamal Abdullanın aşağıdakı fikri rus milli qavrayışında və mədəniyyətində müharibə anlayışının və eləcə də müharibə mövzusunun heç də birmənalı olmadığını, mənəvi kateqoriyalarla bağlandığını, ədəbi-estetik fikrə dərinlən sirayət etdiyini aşkarlayır: “1812-ci ildə Napoleon Rusiyaya hücum etməsəydi, rus xalqı bu müharibədə itirdikləri ilə yanaşı, həm də külli miqdarda

mənəvi dəyərlilər əldə etməsəydi, dünya ədəbiyyatının möhtəşəm əsərlərindən biri – “Hərb və sülh” yaranardı?!” (3, s.257).

Ən yeni dövrdə də Qəzavət, Şeyx Şamil Azərbaycan ədiblərini cəlb etməkdədir. Gənc tədqiqatçı və yazıçı Aygün Həsənoğlu Azərbaycan ədəbiyyatında Şeyx Şamilin bədii təcəssümünə dəyərli tədqiqat həsr etmişdir. Bu araşdırma məzmununun əhəmiyyəti ilə bərabər, özlüyündə bir ədəbi-elmi fakt kimi də müasir Azərbaycan ictimai fikrində Qafqaz müharibəsinin aktuallığını aşkarlayan əsər kimi maraq doğurur (Aygün Həsənoğlu. Şeyx Şamil obrazı Azərbaycan elmi-bədii təfəkküründə: Azərbaycan ədəbiyyatında Şeyx Şamilin bədii obrazı. Bakı, 2004). Müəllifin bu mövzuda müdafiə etdiyi dissertasiya işi də maraqlı materiallar, müşahidə və mülahizələrlə zəngindir (bax: A.S.Həsənova. Azərbaycan ədəbiyyatında Şeyx Şamilin bədii obrazı. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. B., 2007). Tədqiqatın maraqlı cəhətlərindən biri də budur ki, müəllif klassik və sovet dövrü yazarları ilə yanaşı, ən yeni mərhələdə Azərbaycan ədiblərinin İmam Şamilə həsr olunmuş əsərlərini də şərh etmişdir (Ç.Hüseynovun “Fətəli fətəhi” romanı, N.Həsənzadənin “Şeyx Şamil” şeiri, Ə.Səmədlinin “Barışıq olmayacaq” pyesi, A.İdrisovun “İmam Şamil” pyesi, Ə.Bayramovun “Şamilin səsi” poeması və s.).

Şamil obrazı Azərbaycan rəngkarlığında, musiqisində də təcəssüm olunmuşdur. Xalq arasında “Şeyx Şamil rəqsi”, Şamil haqqında nəğmələr yayılıb. Azərbaycan bəstəkarlarından Üzeyir Hacıbəyov, Elza İbrahimova “Şeyx Şamil” operalarını bəstələmiş, xalq rəssamı Tofiq Ağababəyev böyük mücahidin portretini çəkmişdir.

Şeyx Şamil şəxsiyyətinin müasir Azərbaycan məfkurəsində, ictimai fikrində tutduğu önəmi, xalqımızın onun xatirəsinə, mücadiləsinə sayqılı münasibəti az bir qismi yuxarıda qeyd olunan faktlarla yanaşı, böyük azadlıq mücahidinin həyat və fəaliyyətinin ölkəmizdə orta və ali məktəblərdə tədris olunması,

hətta kiçik yaşlı uşaqlar üçün Şamilə həsr olunmuş rəngarəng kitabçaların dərc edilməsi də aşkarlayır. Bu baxımdan, “Beşik” nəşriyyarında (direktoru Nərgiz Cabbarlı) dərc olunmuş “Şeyx Şamil”, “Şeyx Şamil və anası”, “Şeyx Şamil və Danyal bəy” kimi nəfis tərtibatlı kitabçaları (müəllifi Dilsuz, rəssamı – İlqar Mehdiyev və Yusif Kərimov) xüsusi qeyd etmək istərdik.

Azərbaycanda Mirzə Şəfi ilə münasibətləri sayəsində məşhur olan Fridrix Bodenştedtin “Qafqaz xalqları və onların azadlıq müharibələri” kitabında da Şamil hərəkəti, xüsusən, ilk imam Qazi Məhəmmədin Gimridəki son döyüşü, dağlıların misilsiz qəhrəmanlığı təsvir olunur. Bodenşdetin Qafqaza, müharibələrə, o cümlədən, İmam Qazi Məhəmmədə həsr olunmuş “Ada Ləzginka” poeması da diqqətə və tərcüməyə layiq əsərlərdəndir (153)(154).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qafqaza səyahət etmiş fransız yazıçıları Ksavye de Mestr və əri burada qulluq etmiş xanım Frederika Freyqanq Qafqaz müharibəsinə dair əsərlər yazmış və sonradan rus ədəbiyyatının mühüm mövzusunə çevrilmiş Qafqaz əsiri temasını və obrazını ilk dəfə məhz onlar ədəbiyyata gətirmişlər.

Məlum olduğu kimi, dağlılar tərəfdən çarizmə qarşı xeyli rus, ukrayın, polyak, macar və başqa xristian xalqların nümayəndələri də döyüşmüşlər. Dağlılarla birlikdə azadlıq mübarizəsinə polyaklar daha çox qoşulmuş və Şeyx Şamil ordusunda və İmamətdə yüksək mənəblərə sahib olmuşlar.

Polyakların Qafqaza kütləvi gəlişinin tarixi XVIII əsrin axırlarından, Reç Pospolitanın Rusiya, Avstriya və Prussiya arasında bölüşdürülməsi ilə başlayır. Polşanın müstəqilliyinə və əslində bir milli-dövlət qurumu kimi mövcudluğuna son qoymuş bu hadisə polyakları azadlıq mübarizəsinə qaldırır. Sonralar Qafqazda xalqların azadlıq hərəkətinə qarşı sərt mübarizəsi ilə məşhurlaşan general A.Yermolov tərəfindən amansızlıqla yatırılmış 1794-1795-ci illər polyak üsyanından sonra polyak-

ların Qafqaza sürgünü və özlərinə müttəfiq gördükləri, Polşanın parçalanmasını qəbul etməyən Terkiyəyə kütləvi axını başlayır. Minlərlə polyak vətənlərindən sürülərək Qafqaza yerləşdirilir. Türkiyədəki və Qafqazdakı polyaklar buradan təşkilatlanıb çarizmə qarşı mübarizəyə hazırlaşır və xeyli polyak da dağlıların azadlıq mücadiləsinə qoşulur. Sonrakı dövrlərdə də dəfələrlə baş vermiş polyak üsyanları yatırıldıqda da minlərlə polyak Qafqaza sürülür. General İ.Paskeviç tərəfindən yatırılmış 1848-1849-cu illər Macar üsyanının da nəticəsi belə olur. Polyaklar Qafqazda müxtəlif işlərə cəlb olunmaqla yanaşı, əsasən orduda qulluq edirlər. 1840-cı illərdə çar ordusunda 25.000-dən çox polyak xidmət edir. Lakin polyaklar hər vəchlə bu xidmətdən qurtulmağa, Türkiyəyə, İrana qaçmağa və dağlılara qoşulmağa cəhd edirlər. Türkiyədə xüsusi polyak legionu yaratmağa çalışan polyaklar dağlılarla hərbi-siyasi saziş bağlayıb Rusiyaya qarşı birlikdə vuruşmaq niyyətində idilər. Bir çox şahidlərin yazdığı kimi 40-cı illərdə İmam Şamilin sərəncamında əcnəbilərdən, ilk növbədə polyaklardan ibarət alay var idi. Dağlılarla qaynayıb-qarışan, burada ailə quran polyaklar daha çox artilleriyada, cəbbəxanada xidmət edirdilər.

1831-ci ildə polyakların mühacirətdə Milli hökumətinin prezidenti seçilmiş knyaz A.Y.Çartoriyskinin Parisdə təsis etdiyi diplomatik xidmətni Qafqaz polyakları ilə sıx əlaqə saxlayaraq, müxtəlif regionlarda çarizmə polyak müqavimətini ələqələndirməyə çalışmışdır.

Qafqaza xüsusi missiya ilə ilk səfəri mühacirət hökumətinin üzvü L.Zverkovski (Lenuar və ya Qara-Krak) 1844-1846-cı illərdə çərkəz dilini bilən Z.Osikovskinin müşayiəti ilə etmişdir. 1846-cı ildə knyaz A.Y.Çartoriyskinin tapşırığı ilə K.Qordon Qafqaza gəlmiş, nəhayət, 1850-ci illərdə T.Lapinskinin (Teffik Bəy) geniş Qafqaz fəaliyyəti başlamışdır. Bu səfərlərdən məqsəd dağlılarla birlikdə çarizmə qarşı mübarizə aparmaq, polyak legionerləri ilə dağlıların hərbi əməkdaşlığını

intensivləşdirmək, polyak-dağlı azadlıq hərəkatını əlaqələndirmək olmuşdur. Dağlı liderləri, o cümlədən, Şeyx Şamil də bu silahdaşlıq və əməkdaşlıq ideyasını dəstəkləmişlər.

Ubıxların başçısı Hacı Berzek Kerantux M.Qordonla İstambuldakı görüşündə ona polyakların və dağlıların eyni məqsəd – azadlıq amalı uğrunda çarpışdıqları, buna görə də polyakları yaxşı qarşılayaraq öz sıralarına qəbul edəcəkləri və Kazimir Qordonu Qafqaz səfərində müşayiət edərək məsləhətlərini qəbul edəcəkləri bildirilən məktub təqdim etmiş və bütün bunlara əməl etmişlər. Şamilin ordusunda, qeyd olunduğu kimi, rus, ukrayın, polyak, macar və digər Avropa xalqlarının nümayəndələrindən ibarət xeyli döyüşçü olmuşdur. Onlar artilleriya, kar toqrafiya, silah-sursat hazırlığı, kəşfiyyat və digər sahələrdə çalışmış, polyaklar hətta hərbi orkestr yaratmış və Şamilin yürüşləri zamanı mazurka ifa etmişlər.

Dağlı hərəkatında yaxından və fəal iştirak etmiş və bu mübarizəni qələmə almış belə azadlıq mücahidlərindən biri də polyak əsilli polkovnik Teofil Lapinski – Teffik Bəydir.

Dağlı hərəkatı barədə Teofil Lapinskinin (Teffik Bəy) canlı müşahidələrə əsaslanan “Qafqaz dağlıları və onların ruslara qarşı azadlıq mübarizəsi” (Теофил Лапинский (Тэффик-Бей). Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. Перевод В.К.Гарданова. Нальчик, 1995) tarixi-publisistik əsəri müəllifin hadisələrə analitik münasibəti, siyasi-hərbi proseslərin yerli əhalinin etnik psixologiyası, tarixi ilə vəhdətdə izlənilməsi ilə seçilir. Qafqaz dağlılarının sırasında polyak dəstəsinin komandiri olan Teofil Lapinski (1826-1886) çərkəzlər arasında yaşadığı üç il müddətində bir çox orijinal müşahidələr aparmış, müxtəlif dağlı xalqlarının, o cümlədən, türklərin etnoqrafiyasını, mədəniyyətini öyrənmişdir. Lakin müəllifin etnik-tarixi məsələlərə dair düşüncələri bəzi mövcud nəzəriyyələrin təsiri ilə gerçək elmlikdən uzaqdır. Belə ki, dağlıları hind-avropa, turan, semit irqinə bölən müəllif müxtəlif

xalqları bu qruplara aid edərkən elmi müyarların ziddinə olaraq, reallıqları qarışdırır. Eyni bir xalqın adını bildirən adıqlar (endoetnonim) və çərkəzlər (ekzoetnonim) adları ilə Lapinski iki fərqli xalq bildirildiyini düşünür və birincilərin hind-avropa xalqı, ikincilərin isə turanlı-tatar olduğunu yazır. Rusları moskovit adlandırdığı qövmdən ayıraraq, moskovitləri turanlı, rusları slavyan – hind-avropalı hesab edir. Polyak alimi F.Duxinskinin yeni slavyan etnoqrafik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq bu mülahizə digər formada – rusların turan-monqol xalqlarının bir hissəsi olması ideyası kimi də təqdim edilir. Qafqaz dil qrupuna daxil olan xalqlar da Lapinski tərəfindən ixtiyari şəkildə hind-avropa, turanlı, semit qruplarına ayrılır.

Çar imperiyasına qarşı polyak xalqının azadlıq hərəkatının, macar üsyanının iştirakçısı olan, Krım müharibəsində Avropa dövlətləri tərəfdən polyak diviziyası sıralarında polkovnik rütbəsində döyüşən Lapinski qafqazlıların azadlıq müharibəsinə dərin rəğbət və heyranlıqla yanaşmışdır. Polyak, macar, ukraynalıların, ümumən, avropalıların Qafqaz mücadiləsinin dərin təsirində olduğunu, ancaq onların mübarizəsi üçün real heç nə etmədiklərini deyən, azadlıqsevər insan, inqilabi-romantik ruhlu şəxsiyyət olan Lapinski dağlılara gerçək kömək məqsədilə bütün Avropa miqyasında fəaliyyətə başlayır.

Bu məqsədlə, Teffik bəy adıyla tanındığı Türkiyədə 6-15 minlik polyak ekspedisiya korpusu təşkil edib Qafqaza savaşa getmək yolunda əməli işə başlayır. Lakin Rusiya kəşfiyyatı bu barədə məlumat əldə edir və çar hökuməti Osmanlıya rəsmi etiraz bildirir, türk dövləti konfliktdən ehtiyatlanaraq, əməliyyatı dayandırır, polyak korpusunu buraxmağa məcbur olur. Lakin məqsədindən geri çəkilməyən Lapinski böyük əziyyətlə kiçik bir dəstə toplayıb 1857-ci ilin noyabrında gəmiylə Qafqaz sahillərinə çıxmağa müvəffəq olur və dağlıların azadlıq mücadiləsinə o və silahdaşları şücaətlə iştirak edirlər. Qafqazda azadlıqsevər xalqların şanlı qardaşlıq səhifəsi olan bu fakt, elə-

cə də, polyakların Azərbaycan azadlıq hərəkatında iştirakı xüsusi araşdırmalara layiq olan mövzulardandır. Avropaya qayıtdıqdan sonra da Lapinski Qafqaz yolunda fəaliyyətini davam etdirir, müxtəlif ölkələrdə dağlılara yardım məqsədilə təbliğat aparır, eyni zamanda, polyak emiqrasiyasının inqilabi hərəkatında iştirak edir.

Lapinski kitabında dağlıların qonaqpərvərliyini, ağsaqqala, qadına böyük hörmətlərini, uşağa heç vaxt əl qaldırmadıqlarını və şəxsiyyət kimi tərbiyə etdiklərini, əsirlərə, Rusiyada “qul” adlandırılan girovlara insani münasibətlərini, hətta bu “qul”ların rus təhkimli kəndlilərindən qat-qat çox hüquqa malik olduqlarını, buna görə də, çar ordusundan rus, polyak, ukrayınlardan, kazaklardan 4000-ə qədər əsgər, kəndlinin yalnız Şapsuqiya, Abadzexiya və Ubixiyada dağlılar tərəfə keçərək döyüşdüyünü və ya müəyyən işlə məşğul olduğunu, Şavqotça çayının mənbəyində 800 nəfərlik xristian əsgər koloniyasının yaradıldığını göstərir. Çar ordusuna əsir düşmüş dağlıların vəziyyətinin isə yaxşı olmadığı bildirilir. Müəllifin kazakların etnik mənşəyi haqqında fikirləri də maraqlıdır. Onun fikrincə, kazakların böyük hissəsi türk-tatar mənşəlidir və bu, onların həyat tərzini, psixologiyasını, adətlərində əşkalanır. Çərkəzləri də turanlı adlandıran müəllif bu adın da türk mənşəli “çər”- güdmək, axtarmaq və “kəs” – kəsmək sözlərindən yarandığını yazır. Lapinski bir sıra maraqlı etnoqrafik detallara toxunur, bunların sırasında başçı-tamada, son dövrlərdə din xadimi qarşısında içilən döyüşqabağı and olan Tsava-karar haqqında qeydləri, demoqrafik vəziyyət, ailə həyatı, məişət, adətlər barədə müşahidələri xüsusi tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Dağlı hərəkatının gedişində böyük dövlətlər – Rusiya, İngiltərə, Türkiyə arasında ziddiyyətlərin də roluna toxunan Lapinski bu ölkələrin bir sıra məmurlarını da tənqid edir, bu cəsur toplumun bəzən siyasi məqsədlər üçün istifadə edildiyini, onlara real köməyin az olduğunu, Paris sülh konfransında ingilis

nümayəndəliyinin qaldırdığı dağlılar məsələsini heç kimin dəstəkləmədiyini yazır.

Adıqların cəsur, qətiyyətli olduğunu, ancaq nahaq qan tökməyi sevmədiyini və əzəzil olmadığını bildirir («Адыг по натуре храбр, решителен, но не любит бесполезно проливать кровь и не жесток. Ему нравится подвижная жизнь, однако он неохотно остается долго вдали от своей родины. Он больше всего на свете любит свои леса и горы; свою личную свободу он рассматривает как высшее благо; кротостью и убеждением он позволяет собой руководить, как ребенком, и переносит даже строгость, но восстает против всякой несправедливости. Он ревниво относится к своей военной славе, но чистосердечно восхищается храбростью другого, даже своего врага»). Bütün bunlarla yanaşı, Teofil Lapinskiyin əsərində maraqlı bir cəhət də var – o, dağlıların mənşəyi etnik mənşəyi, xüsusən, hind-avropa dil qrupuna aidliyi barədə yuxarıda qeyd etdiyimiz dolaşılıqdan əlavə, Qafqaz müsəlmanlarının dini inancı barədə də reallığa uyğun olmayan bəzi mülahizələr söylənilir. Onların tarixən xristian olduğu, həttdə da xristianlıq əlamətlərini saxladıkları, katolik və protestant missionerlərin dağlıları xaçpərəstliyə qaytarmaq üçün iş görməli olduqları bildirilir. Ancaq burada, bütövlükdə dini təəsübkeşliyi az olan Lapinskiyin aşkar sezilən sətiraltı niyyət güddüyünü vurğulamaya bilmərik – adıqları sırf avropalı, dağlıların müsəlman olan xeyli hissəsini xristian mənşəli və meyilli adlandırmaqla, Lapinski, əslində, Avropa xalqlarının və dövlətlərinin diqqətini onların azadlıq mübarizəsinə cəlb etmək istəyir. Onun 60-70-ci illərdə Avropa ölkələrində Qafqaza intervensiya məqsədilə apardığı geniş fəaliyyət də bunu təsdiqləyir.

Teofil Lapinski – Təffik bəyin şəxsiyyəti, inqilabi və hərbi fəaliyyəti, iki cildən ibarət əsəri bəzən reallıqlarla uzlaşmayan, romantik səciyyəli, bəzən dövlət və xalq, çarizm və rus xalqı arasında fərq qoymayan aqressiv səpkili olsa da, imperiya

əsarətinə qarşı yönəlmiş, dağlılara məhəbbət və hörmətlə aşılınmış maraqlı, gələcək araşdırmalara layiq maraqlı faktdır.

Qafqaza çar ordularının gətirdiyi fəlakət, məmur və zabidlərin riyakarlığı, zahiri “nəzakət”, “mədəniyyət”lə pərdələnen mənəviyyatsızlığı Ukraynanın dahi şairi Taras Şevçenkounun “Qafqaz” poemasında yüksək poetiklik və daxili həssaslıqla aşkarlanır. Müharibəyə heç bir haqq qazandırmayan Kobzar bu faciənin qeyri-insani mahiyyətini açır:

Тарас Шевченко

Кавказ

*...За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайне серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава.
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,*

*Богом не забути.
Борітеся – поборете,
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля святая!
Чурек і сакля – все твоє;
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм божії глаголи!..
І од глибо[ко]ї тюрми
Та до високого престола –
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом би нам
Платить за сонце не повинні!..*

Taras Şevçenko
Qafqaz

...Dağlar, ulu dağlar dumana qalıb, Kədərlə şumlanıb, qanlı sultanıb. Vax, o yerdə biz cənablar Nəzakətlə nələr etdik – Acların və çılpaqların Pozduq könül dincliyini. Həyatını zəhərlədik. Ayaqlara döşəndilər, Bizdən təlim öyrəndilər! Bəs o qanlı göz yaşları? Neçə-neçə imperator, Nəvələri, uşaqları Boğularlar, yox olarlar Göz yaşında o dulların. Bəs gecələr selə

dönən Göz yaşları gözəllərin, Axan qanı oğulların! Anaların gözündəki Alov seli tutub eli! Bəs atalar! Ağır-ağır Gözlərindən qanlar axır, Çay nədir ki, dəniz olar – Od dənizi! Qoy eşq olsun! Qoy eşq olsun! Tazılara, qancıqlara, Bir də itə baxanlara, Bir də bizim ata çara Qoy eşq olsun! Eşq olsun sizlərə də, A başı qarlı dağlar, Eşq olsun sizlərə də, Cəsur, igid oğullar, Vuruşun, qalib gəlin, Tanrı sizə yar olar! Şan-şöhrət də sizindir, Hürriyyət də sizindir! Çörək də, daxma da özünüzdür, Heç kəsdən dilənib pay ummamısınız, Heç kəs ala bilməz, onlar sizindir, Heç vaxt qandallanıb, qul olmamırsınız. Bəs biz!.. Oxumuşuq, nələ bilirik! Qalalar küncündən, saraya kimi Qızıla bürünüb, çılpaq gəzirik, Buyurun, öyrənin bizdən bu elmi, Neçəyə duz alıb, çörək kəsirik! Biz ki, xaçpərəstik: məktəb, kilsələr, Tanrı da bizimdir, kef çəkirik biz! Bircə gözümüzdə daxmanız girər, Niyə bizim deyil sizin eviniz!..

Şevçenko Qafqaz döyüşlərində həlak olmuş dostu, rəssam Yakov de Balmenin timsalında çar hökuməti, imperiya, tiran uğrunda qanını axıdan ukraynalıların öz vətənləri üçün deyil, ədalətsiz işğalçı müharibədə həyatlarını itirmələrini də ürək ağrısıyla dilə gətirir, soydaşlarını geriyyə, doğma yurda səsləyir:

*І тебе загнули, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролити
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!
О друже мій добрий! друже незабутий!
Живою душею в Україні витай,
Литай з козаками понад берегами,
Розриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними сльозами.*

*Səni də, Yakovum, məndən aldılar, Bir gün əsgərliyə yola
saldılar. Ukrayna uğrunda axmadı qanın, Cəlladın yolunda
axıtıldıqca qan Moskva camından sən Moskvanın İçib zəhərini
keçdin canından. Unudulmaz dostum! Mehriban dostum! Qayıt
Ukraynaya, qurbanın olum, Mavi sahillərdə doyunca dolan;
Dəli kazaklarla göyə qanadlan, Sökük məzarlara baxınca, ağla,
Ağla kazaklarla, doyunca ağla...*

(Abbas Abdullanın tərcüməsində)

1895-ci ildə anadan olmuş, sovet ideologiyasına uyğun gəlməyən əsərlərinə, o cümlədən, Şamil hərəkətinə, dağlıların haqq mücadiləsinə həsr olunmuş “Qunib” şeirinə görə 1937-ci ildə həbs edilərək güllələnmiş gürcü şairi Tisian Tabidzenin yaradıcılığı da bu mübarizənin məzmununa obyektiv, humanist münasibətin bədii nümunəsidir. Mühəribənin ulu dağlara gətirdiyi faciəni göstərən, dağlıların azadlıq mübarizəsini və qəhrəmanlığını ehtiramla tərənnüm edən Tabidze bu şeirində məhz Şamil mücahidlərinin cənnətlik olduğunu yazır, eyni zamanda mənfəət, sərvət naminə qafqazlı həmrəyliyinə, qardaşlıq borcuna xəyanət edib dağlara qarət və soyğunçuluğa getmiş həmyerlilərini də lənətləməkdən çəkinmir:

***Тиццан Табидзе
Гуниб***

*Я прошёл по Дагестану, как мюрид,
Не считал себя гяуром-иноверцем.
Здесь со мной клинок лезгинский говорит –
Боль войны прошедшей мне пронзает сердцем.
О Кавказ! В снегах предвечной белизны
Цепи гор – как окровавленные плахи.
И таких громов раскаты там слышны,
Будто мчатся ископаемые в страхе.
Выше гнезд орлиных, ближе к облакам –*

*Очаги людские, древние селенья.
Со стыдом бреду я нынче по следам
Совершённого отцами преступленья.
Всех вповалку упокоила земля, –
Где грузины, где лезгины? – нет ответа,
Но одним лишь муджахидам Шамиля
Суждено войти в джаннат – обитель света.
От грузин – лишь тлеют ворохи костей.
И когда ревет ночная непогода,
Слышу вопль и стоны призрачных гостей –
Это песня их бесславною похода.
Не стрелял я из кремнёвого ружья,
Не лелеял, не ласкал глазами сабли.
Светом жизни, мирным братством дорожа,
Никогда войны позорной не прославлю!*

Tisian Tabidze

Qunib

*Mən Dağıstandan keçdim, mürid kimi,
Özümü kafir-yaddınli saymadım.
Burada mənimlə ləzgi tiyəsi danışır –
Keçən müharibənin ağrısı ürəyimi yaralayır.
Ey Qafqaz! Əbədi qarlar bəyazlığında
Dağlar silsiləsi – qanlı qətl kötiyü kimi.
Və orada elə ildırımlar çaxır ki,
Sanki əjdahalar qaçır qorxu içində.
Qartal yuvalarından yuxarıda, buludlara yaxın –
İnsan ocaqları, qədim məskənlər.
Mən indi utanaraq gedirəm izləriylə
Atalarımın törətdiyi cinayətlərin.
Hardadır gürcülər, hardadır ləzgilər? – cavab yox,
Ancaq yalnız tək Şamilin mücahidlərinə*

*Nəsibdir cənnətə girmək – nur məskəninə.
Gürçülərin – yalnız sümük qalaqları çürüyür.
Və gecə qasırğası nərildəyəndə
İlğım qonaqların inilti və naləsini eşidirəm –
Bu, şərfəsiz səfərin nəğməsidir.
Çaxmaq tüfəngindən mən atmamışam,
Qılıncları gözlərimlə əzizləyib oxşamamışam.
Həyat işığını, dinc dostluğu dəyərləndirərək,
Heç vaxt rüsvayçı müharibəni vəsf etmərəm!*

Qeyd edək ki, dağlı hərəkəti, İmam Şamilin fəaliyyəti haqqında Avropada, Türkiyədə, Yaxın Şərq ölkələrində də xeyli əsər yazılmışdır. Bu ölkələrdə yaşayan dağlı əsilli emiqrantlarla yanaşı, digər xalqların nümayəndələri də Qəzavətin tarixinə, mahiyyətinə dərin maraq göstərirlər.

Tel-Əviv universitetinin professoru Moşe Qammerin “Çarizmə müsəlman müqaviməti. Dağıstan və Çeçenistanın fəthi” (М.Гаммер. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. М., 1998), Con Danlopun “Rusiya və Çeçenistan: qarşıdurmanın tarixi. Separatist konfliktin qaynaqları” (Данлоп Джон. Россия и Чечня: история противоборства. Корни сепаратистского конфликта. М., 2001) kitabları, jurnalistlər K.Qall və T.Vaalın, A.Live-nin əsərləri də tarixi sənədlərə və materiallara əsaslanan əsərlərdəndir.

M.Qammerin Türkiyə, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Finlandiya, Avstriya və digər ölkələrin arxivlərindən, Rusiya mətbuatından əldə edilmiş sənədlər əsasında yazılmış kitabında Qafqaz müharibəsinin, əsasən, geopolitik aspektlərinə, Rusiya, Türkiyə, İngiltərə, İran, Fransanın bu regiondakı maraqlarının və qarşılıqlı ziddiyyətlərin dağlıların taleyində oynadığı rola diqqət yetirilir.

Bir çox ölkələrdə Qafqazşünaslıq mərkəzlərinin və unstitutlarının açılması da bu problemin aktuallığından xəbər verir. Qafqaz Şərqi və Qərbi, sivilizasiyalararası münasibətlərin və geosiyasi proseslərin çulğaşdığı region kimi bir çox xalqların, ölkələrin ictimaiyyətinin diqqətini bu gün də cəlb etməkdədir.

DAĞLI ƏDƏBİYYATI

*И были нещадно побиты побеги взошедших
упрямых надежд,
Когда о дожде мы молили, но свыше свинцовый
обрушился град.
Имам Шамиль*

*Və cücərmiş inadkar ümid pöhrələri amansızcasına
tapdandı,
Yağış diləyəndə biz, yuxarıdan qurğuşun dolusu
yağdı..
İmam Şamil*

Qafqaz müharibəsi dağlı xalqların folklorunda və ədəbiyyatında, elmi və publisistik əsərlərdə də geniş bədiifadəsini tapmışdır. İmam Qazi Məhəmməd, İmam Həmzət, İmam Şamil, müxtəlif döyüşlər, eləcə də, tarixi şəxslər, o cümlədən Qafqaz tarixində iz qoymuş rus zabitləri, yazıçı və şairləri haqqında bir çox rəvayətlər, nəğmələr, dağlı ədiblərin əsərləri ortaya çıxmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, rus şair və yazıçıları, Puşkin, Lermontov, Bestujev, Tolstoy, Polonski və b. Qafqaz folklorundan geniş istifadə etmişdir.

Dağlı folklorunun böyük bir qatını qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlər, müxtəlif müharibələrə aid tarixi nəğmələr, vətənpərvərlik, azadlıq ideallarını əks etdirən mətnlər təşkil edir. Qafqazlıların azadlıqsevərliyini, vətənpərvərliyini bir çox folklor nümunələri kimi, “Daş oğlan” adlı ləzgi nəğməsi yüksək bədiiliklə ifadə edir. Əsərin məzmunu tarixi hadisələr – Teymurləngin Qafqaza hücumu ilə bağlıdır. Dağlarda susuzluqdan əziyyət çəkən ordu su mənbəyi axtarır. Qarşılarına çıxan bir uşaqdan bulağın yerini soruşurlar, lakin uşaq bütün hədələrə baxmayaraq məğrurcasına susur. Onu Teymurun yanına gətirir,

qorxmazlığını söyləyib, onu qızılla şirnikləndirməyi məsləhət bilirlər. Dağlı oğlan Teymura məğruruluqla cavab verir:

Каменный мальчик

*...Пред шатром Тимура-падишаха
Мальчуган стоял, не зная страха.
Он воскликнул, не потупя взгляда:
«Падишах, мне золота не надо!
Если недруг золото предложит,
Сын родную мать продать не может,
Родину продать народ не может!»...*

Daş oğlan

*...Теймур падшahın çadırı önündə
Çocuq durmuşdu qorxu bilmədən.
Gözünü çəkmədən hayqırdı o:
“Padşah, mənə qızıl lazım deyil!
Əgər düşmən qızıl təklif edirsə də,
Oğul anasını sata bilməz,
Xalq vətəninini sata bilməz!”...*

Bu cavabdan sonra gözləri çıxarılan, dili kəsilən uşaq daşa dönür, bulaqdan su əvəzinə qan axır. Azadfikirli rus ədibi Semyon Lipkinin rus dilinə tərcümə etdiyi bu ləzgi nəğməsi bir daha ümumən dağlıların vətənpərvərliyini, azadlıq və milli şərəfi hər şeydən üstün tutduğunu göstərir.

Bir sıra folklor nümunələri gerçək tarixi hadisələrə əsaslanır və bədii dəyəri ilə bərabər, tarixi əhəmiyyət də daşıyır. Yermolovun Qafqazdakı amansız fəaliyyətini əks etdirən aşağıdakı dargin nəğməsi (Y.Kozlovskinin tərcüməsində) bu baxımdan səciyyəvidir:

Песня о походе Ермолова

*Был разрушен Башликент,
Изменил горам шамхал.
И Ермолов порешил
На даргинцев бросить рать.
«Ярмула-паша» царю
В донесении писал:
«Мной разрушен Башликент
И шамхал на службу взят.
От кумыкских долов я
До вершин аварских гор
Земли покорил мечом,
Ваш покорнейший слуга.
И мятежных горцев я,
Бог свидетель, не щадил.
Их селения пришлось
Обратить в руины мне.
Вдовы горцев слезы льют,
Плачут сироты в горах,
И шамхала из Тарки
Я в прислужниках держу.
На Дарго готовлю штурм,
И для этого прислать
Я оружия прошу
И резервные полки...»
...Ты, Ермолов, взял Дарго,
В этом помогли тебе
Кадии из Акуши,
Цудахарские муллы.
В этом помогли тебе
Суфий и старшины все,
Что запродали свою
Совесть так же, как шамхал.*

*Но не очень ты гордись,
Верноподданный гяур,
Ведь персидский Надир-шах
Тоже с войском приходил.
А когда разгромлен был,
Он сказал: «Пусть в Дагестан
Ни один персидский шах
Не является с мечом!».*

Yermolovun yürüşü haqqında nəğmə

Başlıkənd dağıldı, şamğal dağları satdı, Yermolov ordunu darginlərin üstə göndərməyi qərarlaşdırdı. “Yarmula paşa” çara məlumat yazdı: “Başlıkəndi dağıtdım, şamxalı xidmətə götürdüm. Kumik yurdlarından avar dağlarının zirvələrinə qədər torpaqları qılıncla ram etdi sizin sadıq nökriniz. Və qiyamçı dağlılara, Allah şahiddir, rəhm etmədim, onların kəndlərini xarabazara çevirəsi oldum. Dağlıların dul qadınları gözü yaşlı, yetimlər dağlarda ağlayır, Tarkidən şamxalı əlbuyruqçusu saxlayıram. Darqoya həmlə hazırlayıram və bunun üçün silah və ehtiyat alaylar xahiş edirəm...” ...Sən, Yermolov, Darqonu aldın, köməyin oldu Akuş qazisi, Sudaxar mollaları, köməyin oldu sufi və şamxal kimi vicdanını satmış bütün başçılar. Ancaq çox qürrələnmə, kafir sadıq təbəə, axı İranın Nadir şahı da qoşunla gəlmişdi. Darmadağın olanda isə demişdi: “Dağıstana heç bir İran şahı qılıncla gəlməsin!”.

Oxşar proseslər Cənubi Qafqazda da izlənilir və yerli türk folklorunda, ədəbiyyatında əks olunurdu. On doqquzuncu əsrin əvvəllərindən Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı buranın islam-türk mədəniyyətinə böyük zərbə vurur. Bir çox məscidlər, mədrəsələr məhv edilir, bağlanır, zəngin kitabxanalar müsadirə edilərək Rusiyaya aparılır, bu ərazilərə ermənilər yerləşdirilir. XX əsrin müxtəlif dövrlərində də Qafqaz türklərinə və dağlılara qarşı siyasi repressiyalar, deportasiyalar

bu və ya digər formalarda davam edir, bu prosesdə erməni təşkilatları xüsusi təxribatçı rol oynayır.

Qafqazın türk folklorunda əhalinin azadlıq mücadiləsini, əsarət və ədalətsizliyə qarşı mübarizəsini, xalq qəhrəmanlarının şücaətini əks etdirən folklor nümunələri də çoxdur. Qazax-Borçalı, Ahıska, Gəncə-Qarabağ, Göyçə-Zəngəzur bölgələrində qaçaqçılıq hərəkatı ilə bağlı folklor mətnləri Qafqaz türklərinin azadlıq mübarizəsinin vüsətini aşkarlayır.

Onilliklərlə davam etmiş Qafqaz müharibəsi haqqında qafqazlılarla yanaşı, paralel olaraq rus-kazak folklorunda da bir çox nəğmələr, mahnılar yaranmışdır. Müxtəlif əməliyyatlara, sərkərdələrə, əsgər həyatına, müharibə güzəranına həsr olunmuş həmin kazak nəğmələrindən aşağıdakı parçalar eyni tarixi proseslər haqqında bu poetik ənənə və əks cəbhələrdə olan iki tərəfin baxışı haqqında müəyyən müqayisəli təəssürat yaradır:

*Было дело на Кавказе,
Дело славное, друзья!
Мы дрались там с Шамилем
И с юридами его.
Долго бились мы с врагами,
Гнали их за шагом шаг:
Они в горы, – мы за ними,
Не боясь их метких пуль.
Наши чудо-командиры
Там примером были всем,
И на битву, и на приступ
Завсегда наперед.
Где просторней было место,
Подавались мы скорей;
А с лесами, да с горами
Ладить было потрудней.
То дрались, то рубили,
Нарубили леса тьму;*

Ну, досталось тут работы
И ружью и топору.
Были стычки, эх, какие!
Соберутся их толпы,
Да и думают, что вот-де
Нас застанут всех врасплох.
Да и мы ведь не глупее
Были умных их голов:
Они шасть, а тут гостинец
Уж давно для них готов.
Как они уж там не метки,
Как их шапки не остры,
А картечью как прибрызнем –
Так и прячутся в норы...
Наконец им стало тесно,
Они заперлись в Гуниб,
Что считался на Кавказе
Неприступней всех твердынь.
Но ни что не устояло
Против храбрых русских войск:
Пал Гуниб, и с ним Шамиля
Потерял на век Кавказ.(52, с.4)

“Bu şanlı iş Qafqazda olmuşdu, dostlar! Şamillə, onun müridləriylə vuruşurduq. Düşmənlə çox savaşıdıq, addım-addım onları qovduq, onlar dağlara, biz arxalarınca, sərrast güllələ-rindən qorxmayaraq, bizim igid komandirlər hamıya nümunəydi, döyüşdə də, həmlədə də daim qabaqda. Genişlikdə tez irəli gedirdik, meşə və dağlarda çətin idi. Ya döyüşür, ya ağac kəsirdik, çox ağac kəsdik, iş çox oldu – həm tüfənglə, həm baltayla. Necə savaşlar oldu. Onların dəstələri yığılır, fikirləşirlər, bizi necə qəfil yaxalasınlr. Ancaq biz də onlardan axmaq deyilik: onlar gəlir, payları çoxdan hazır, nə qədər sərrast olsalar da, qılıncları nə qədər itidirsə də, karteçlə atan kimi qaçırlar. Axır

ki, onlar sıxıldı, Qunibə sığındılar, Qafqazda ən möhkəm qalaya, ancaq cəsur rus əsgərinə qarşı heç nə tab gətirməz, Qunib süqut etdi, Şamil uduzdu, Qafqazı əbədi itirdi”.

Qafqaz müharibəsi dövründə dağlı xalqların ədəbiyyatında tarixi xronikalar, dini şeirlər, risalələr, xatirələr yayılır. Müharibənin sonuna yaxın, xüsusən, 1860-cı illərdə tərkidünya məzmunlu əsərlər, həyatın faniyini ifadə edən, mücərrəd irfani axtarışlara səsləyən sufi təlimləri və nəzm nümunələri meydana çıxır. Lev Tolstoyla əqidəcə yaxın olan və onunla əlaqə saxlayan, fani dünyanın ehtiras və istəklərini inkar edib tanrı axtarışında bulunan sufi şeyxi Kunta Hacı Kişiyevin dini təlimi və fəaliyyəti bu mərhələdə xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. Qədiriyə təriqətinin təbliğatçısı olan, 1862-63-cü illərdə xalq arasında böyük nüfuz qazanan, dinə əsaslanan, səkkiz naiblikdən ibarət paralel idarəçilik strukturu, özünəməxsus hərbi-dini orden yarıdan, 1864-cü ildə həbs edilib ömürlük Rusiyaya sürülən və cəmi iki il sonra buradakı sıxıntılardan, faktiki aclıqdan vəfat edən bu əzabkeş insanın taleyi və faciəli ölümü dağlı xalq şeirində də düşmüş və bir çox dini məzmunlu əsərlərin mövzusu olmuşdur (Şeyx Kunta Hacı Kuntanın sufi baxışlarının səciyyəsi və təkamülü, zikrçiliyin mahiyyəti və bu təlimlərin dağlıların ictimai həyatında yeri haqqında bax: В.Х.Акаев. Шейх Кунта-Хаджи. Жизнь и учение. Грозный, 1994. Qeyd edək ki, bu kitabda Şeyx Hacı Kuntanın dini-fəlsəfi görüşlərini əks etdirən “Tərcümat məqaləti...” adlı risalənin də mətni təqdim edilib).

Müharibə mövzusu Dərbənd tərəflərin, Dağıstanın və Şimali Qafqazın digər yerlərinin türk folklorunda, o cümlədən, türk dilində yazıb-yaradan dağlı sənətkarların yaradıcılığında da mühüm yer tutmuşdur. Qeyd edək ki, bütövlükdə Şimali Qafqazda, xüsusən, Dağıstanda Azərbaycan türk dili qədər, folkloru da geniş yayılmışdır. Ümumən, Şimali Qafqazda dağlılarla Azərbaycan türkləri tarix boyu qardaşlıq münasibətlərində olmuş, həmrəy yaşamış, Azərbaycan xanlıqları, Azərbaycan

Demokratik Respublikası və hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikası həmişə dağlılara əlindən gələn köməyi etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mədəni-elmi səviyyəsinə, Azərbaycan türkcəsinin təmizliyinə görə Şərqi Afinası hesab olunan qədim Azərbaycan şəhəri Dərbənd dağlı mədəniyyəti ilə Şərqi aləmi arasında bağlantı, körpü rolunu oynamışdır (Brokhauz və Efron lüğətinin məlumatına görə 1886-cı ildə 14.000-ə yaxın əhalisinin 9.000-ə qədəri türk, 1830-u yəhudi, 620-si rus, qalanları dağlı xalqlarından olan Dərbəndin mədəni mühiti bu gün də Azərbaycan və Dağıstan arasında mənəvi əlaqələrin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir).

Dağlılar və Azərbaycan türklərinin tarixi qardaşlıq münasibətlərinin bir təzahürü də türk dilinin əsrlər boyu şimali Qafqazda xalqlararası əsas ünsiyyət dili olmasıdır. Lermontovun türk dilinin bütün Asiyada ünsiyyət vasitəsi olması barədə məşhur ifadəsini bir daha xatırlatmaq istərdik. Puşkinin, Lermontovun, Tolstoyun və digər bir çox rus yazarlarının Qafqaz mövzulu əsərlərində işlənən yerli ifadələrin böyük əksəriyyəti türk dilindədir. Bu ədəblərdə, eləcə də memuar və publisistik ədəbiyyatda da dağlı qəhrəmanların nitqi, əsasən, türk dilində verilir. Hələ 1836-cı ildə Qazan universitetində çıxışında Mirzə Kazım Bəy əsas yerli dil kimi türk dili tədrisinin vacib olduğu məntəqələr arasında Qazax, Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Quba, Bakı, Naxçıvan, Lənkəranla yanaşı, Tiflis, İrəvan, Axısqa və Dərbəndi də xüsusi qeyd etmişdir (87, c. 346). Keçən əsrin təxminən 30-40-cı illərinə, sovet rejiminin ruslaşdırma siyasətinin təsirinə qədər Dağıstanda inzibati-idarəçilik, elm-təhsil, mədəniyyət sahələrində, canlı ünsiyyətdə öz mühüm rolunu saxlayan Azərbaycan türk dili burada indi də xalqlararası ünsiyyətdə, ədəbiyyat və sənətdə müəyyən rolunu qorumaqdadır.

Şimali Qafqazda tarix boyu türk əsilli sənətkarlardan başqa, bir çox dağlı aşuqlar, şairlər türkcə əsərlər yaratmış, müxtəlif mövzuları, o cümlədən, tarixi hadisələri, azadlıq mücadilə-

sini, Qafqaz müharibəsinin gedişatını, əhalinin çəkdiyi məşəq-qətləri ifadə etmişlər. Dağlı və türk-Azərbaycan el şairlərindən Yetim Əmin, Miskincəli Fəqir, Miskincəli Miskin Vəli, Xəstə Oruc, Vəlikəndli Gilas, Ləzgi Qədir, Köçxürlü Səid, Əmir Əli və başqaları tarix boyu apardığı mübarizəni, xüsusən də, Rusiya ilə müharibə dövründə, sonrakı mərhələlərdə çar ordusundan və məmurlarından çəkdiyi əzabları, eləcə də bəzi yerli mənəb sahiblərinin əzazilliyini, əsirlik, qərıblıq sitəmini şeirlərində təsvir və ifadə etmişlər¹

Ləzgi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dini təhsil almış, kiçik ləzgi aulunda mollalıq etmiş Yetim Əmin təxəllüslü şair Məhəmməd Əmin Sevizxan oğlunun (1838-1884) dağlıların mübarizəsinə dair əsərləri dağlı ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutur. Kürə nahiyəsinin Yalsuq kəndində anadan olmuş Yetim Əmin Xian kəndində Xoca Əfəndi mədrəsəsində, Əlqərdarda Abdulla mədrəsəsində, Yuxarı Yaraq mədrəsəsində təhsil almışdır. Tədqiqatçı Mövlud Yərəhmədovun yazdığı kimi, ikidilli şair, ləzgi və Azərbaycan dilində gözəl əsərlər müəllifi olan Yetim Əmin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olmuş, Azərbaycana gəlmiş, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”la əlaqə saxlamışdır (Dağıstan töhfələri. Tərtib edəni, ön söz və şərhlərin müəllifi Mövlud Yərəhmədov. Bakı, 1987, s.99). Görkəmli şair Yetim Əmin Qafqaz müharibəsinə, xüsusən, 1877-ci il üsyanına və bu üsyanın amansızcasına yatırılmasına dair bir sıra şeirlər yazmış, çar hökumətinin ədalətsizliyini, yerli əyanların xəyanətini göstərmiş, həlak olan qiyamçıların xatirəsini anmış, eyni zamanda gələcəyə ümidlərini bildirmişdir (ləzgi dilində yazılmış bu şeiri rus dilinə bədii və Azərbaycan dilinə sətiri tərcümədə təqdim edirik):

---

¹ Dərbənd və Müşkürlü Azərbaycan şairləri və Azərbaycan türkcəsiylə yazan dağlı şairlərinin yaradıcılığı haqqında məlumata və əsərlərindən nümunələrə bax: Dağıstan töhfələri. Bakı, 1987. Tərtib edəni, ön söz və şərhlərin müəllifi Mövlud Yərəhmədov.

Етим Эмин
Подавление восстания 1877 года

*Изъято всё: и дом, и скот...
Изъята радость навсегда.
О, сколько плачущих сирот
В чужбину погнала беда.
Не страшно за свободу пасть,
Куда страшней зазря пропасть...
...О, подожди, имперский гнёт,
Расплаты час к тебе придёт.
Всему на свете свой черёд:
Нас к бунту привела беда!..
...Друзья мои, вы где сейчас?
Эмин обнять мечтает вас.
Мы ждём: придёт желанный час –
Сочтёмся мы с тобой, беда!*

Yetim Əmin
1877-ci il üsyanının yatırılması

Hər şey əlimizdən alınıb: ev də, mal-qara da... Sevincimiz əbədi alınıb. Nə qədər ağlar yetimi bəla qürbətə qovdu. Azadlıq yolunda ölüm qorxulu deyil, daha qorxulusu əbəs ölməkdir... Gözlə, imperiya əsarəti, hesab vaxtı gələcək. Dünyada hər şeyin öz vaxtı var: bizi bəla qaldırdı qiyama!.. Dostlarım, indi siz hardasız? Emin bağrına basmaq istəyir sizləri. Biz gözləyirik: o istəkli məqam gələcək – səninlə hesablaşacağıq, bəla!

1837-ci ildə anadan olmuş, Dərbəndin Tərəkəmələr mahalında yetişmiş azərbaycanlı şair Vəlikəndli Gilas Məhəmmədli oğlunun şeirlərində həmyerlilərinin azadlıq idealları, düşmən qarşısında əylməzliyi və qələbəyə, haqqın bərpasına fəlsəfi inam ifadə olunur. Düşməne müraciət formasında yazılmış

“Var mənim” şeiri qəhrəmanlıq pafosuna, bədii üslubuna görə “Koroğlu” eposunun ruhuna yaxındır:

Vəlikəndli Gilas
Var mənim

*Mənim bu günümə şad olma, düşmən,
Bir gün olur qurtarmağım var mənim.
Baldır yoğunluqda dəmir barmağı
Döş vuruban qoparmağım var mənim.*

*Nəgəhan bilsəydim burda qalanı,
Tanıyardım bizi dərdə salanı.
Dağıdıban bürcü, yıxıb qalanı
Qırx min dəli aparmağım var mənim.*

*Gilas deyər: hardan düşdüm bu hala?
Bu haldan ötrü mən çəkmərəm nala,
Ayağıma bir cüt polad qandalı
Şal yerinə sarımağım var mənim.*

Bir sıra əsərlərdə Qafqazda baş verən tarixi faciələr, qanlı toqquşmalar, istismar və əsarət, əhalinin yurdundan sürülməsi, üləma, molla, əfəndilərə olan təzyiqlər göstərilir. Miskincəli Fəqirin “Ağlaşır” şeirində düşmən həmləsinə məruz qalmış xalqın iztirabları, əsirlik, alimlərin, şairlərin yurdundan dərbədər düşməsi, eyni zamanda, vətən fədailəri və şəhidlərin haqq-saylarının haqq dərgahında bada getməyəcəyinə inam səslənir:

Miskincəli Fəqir
Ağlaşır

*Əsirləri salma mənim yadıma,
Ara, bu cismimdə yağlar ağlaşır.*

*Sən deyirsən: gece-gündüz ağlaram,
Cəmi o bülbüllər, bağlar ağlaşır.*

*Yağı düşmən alıbdır dörd yanların,
Mümkün olmaz qurtarsınlar canların,
Tamam edib zikr, verdi sannarın,
Düşər yadlarına çağlar, ağlaşır.*

*Heç vəqt bada getməz haqqı-sayları,
Haqq yanında qəbul olar payları,
Hesab edər keçən ili, ayları,
Əynində qaralar, ağlar ağlaşır.*

*Alimlər, şairlər düşdü dərbədər,
Vətəni dillərdə edərlər əzbər,
Saldılar qəbirə qəmi sərəsər,
Peşman olub o insanlar ağlaşır.*

*Fəqir deyir: mənə oldu aşıkar,
Göydə səyyarələr tamam qan ağlar,
Yığılıb aləmlər, cümlə hər nə var.
Bu hala soltanlar, xanlar ağlaşır.*

Miskincəli Fəqirin müasiri və həmyerlisi olmuş ləzgi şairi Miskin Vəlinin Azərbaycan türkcəsində yazdığı əsərlərdə də oxşar motivlər verilir:

Miskin Vəli
Ağlaram

*Sizə qurban olum, gedən dustaqlar,
Sinəmə çəkdiyiniz dağlar, ağlaram.
Bahar olcaq bülbül qonar gülşənə,
Viranə qalıbdır bağlar, ağlaram...*

*...Dustağ getdi əfəndilər, hacılar,
Ağlar qaldı çox analar, bacılar,
Ocaq sönüb, tüstü çıxmaz bacalar,
Görüb bütün ellər ağlar, ağlaram.*

Zəmanənin amansız gərdişi, qəriblik həsrəti, ictimai ziddiyyətlərə fəlsəfi münasibət də dağlı şairlərin əsərlərində əsas mövzu mənbələrindəndir. Bir çox şairlər özləri də çar dövründə, xüsusən, 1877-ci il qiyamından sonrakı kütləvi repressiyalar zamanı həbs və sürgün olunmuşlar. Bunların sırasında Axtılı Əbdürrəhman, Miskincəli Cəbrayıl, Axtılı Nuru, Tabasaranlı Ağabəy kimi istedadlı sənətkarlar da var. Həbs edilərək Rusiyanın içərilərinə sürülmüş bu şairlərin bir çoxu elə sürgün yerlərində də vəfat etmişdir.

Ləzgi ədəbiyyatını görkəmli nümayəndəsi, 1790-cı ildə Tahircalı kəndində anadan olmuş Əmir Əli isə yalnız Şeyx Şamilə bir mədrəsədə oxuduğu üçün həbs edilərək sürgün olunmuşdur. Qubada və Yuxarı Yaraqda təhsil almış, Məhəmməd Yarağdan poeziya sənətini, Azərbaycan və Şərq şeirini öyrənmiş, sonradan Kürədə mədrəsə açıb müəllimlik etmişdir. Siyasi təqib, sürgün nəticəsində 1846-cı ildə vəfat etmiş Əmir Əlinin haqsızlıq, həbs, sürgünlə bağlı hissləri türkcə müəyyən əsərlərində ifadə olunmuşdur:

***Əmir Əli
Sağ olun***

*Biz gedər olduq bu yerdən,
Ağır ellərim, sağ olun.
Doymadım, ayrıldım sizdən,
Qönçə güllərim, sağ olun.*

*Qoynunda çinar bitdiyim,
Sevibən vəslə yetdiyim,*

*Üzərində seyr etdiyim
Gözəl çöllərim, sağ olun*

*Tərifli tutmuş cahanı,
Havası dərdlər dərmanı,
Sonalar, qovlar məskanı
O şən göllərim, sağ olun*

*Mən Əmirəm, Dağıstanlı,
Yarandım yağıya qanlı,
Üzü ay, qönçə dəhanlı
Siyah tellərim, sağ olun.*

General Musa Kunduxovun memuarları, Hacı Əlinin “Şamil haqqında şahidin hekayəti”, İnxelolu Qurbanın “Şamil haqqında”, Çirkeyli Məhəmmədin “Şamilin Axulqo uğrunda döyüşü” kimi əsərlərdə Şamil hərəkatı və onun şəxsiyyəti tarixi faktlar, dağlı ədəbi və folklor ənənələri əsasında təsvir olunur.

Heydərbəy Giniçutlunun bir sıra yazılı mənbələr Şamilin silahdaşı Abakar Arqvaninin xatirələri əsasında XIX əsrin ortalarında 1834-cü ildən İmamın ölümünə qədər dövrü əhatə edən tarixi oçerkləri də dəyərli sənəd hesab oluna bilər.

Dağıstan mənbələrindən səkkiz il (1850–1858) İmam Şamilin yanında mirzəlik etmiş din adamı, ilahiyyəti, klassik poeziyanı, ərəb dilini əla bilən üləma Məhəmməd Tahir əl Qaraxinin “Şamilin bəzi döyüşlərində dağlı qılınclarının parılması” adlı xronikası (Мухаммед Тахир аль-Карахи. Блеск дагестанских сабель в некоторых шамилевских битвах. Махачкала, 1990) xüsusi qeyd olunmalıdır.

Qafqaz müharibəsinin tarixini anlamaq baxımından, iyirmi doqquz il rus ordusunda qulluq etmiş və general rütbəsinə ucalmış, sonradan xalqının taleyini bölüşərək, karyerasını, sərəvətini, rahat güzəranını atıb həmvətənləri ilə birlikdə Türkiyəyə köç etmiş, istedad və qabiliyyəti sayəsində burada da paşa rüt-

bəsi almış Musa Kunduxovun memuarları böyük əhəmiyyətə malikdir. 1837-ci ildən 1865-ci ilədək Qafqazda baş verən siyasi proseslərin, hərbi əməliyyatların iştirakçısı olmuş Musa Paşanın memuarları peşəkar hərbcı-siyasətçi baxışı, hadisələrin mahiyyətinə varma dərinliyi, obyektivliyi və analitikliyi, bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir. Əlində olan bütün imkanlardan istifadə edərək Qafqazda sülh yaratmağa, tərəflər arasında anlaşmaya nail olmağa çalışan Kunduxov çar bürokratik idarəçiliyinin, zabitlərin karyerapərəstliyinin, şəxsi maraqlarının və kobud səhvələrinin gətirdiyi fəsadları, faciələri faktlarla aşkarlayıb göstərir. İlk dəfə 1936-1937-ci illərdə Parisdə “Qafqaz” (Le Caucase) qəzetində dərc olunmuş bu memuarlar redaksiyaya generalın nəvəsi, Türkiyənin görkəmli dövlət xadimi, xarici işlər naziri olmuş Bəkir Sami bəyin oğlu Şövkət Kundux tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Qafqazdakı konfliktlərin səbəbini araşdıran müəllif ilk amil kimi çar hakimiyyətinin buradakı siyasətinin hərfi mənada güclü hüququna əsaslandığını, yerli əhalinin qanun və adətlərinin ziddinə olaraq istədiyini etdiyini göstərir. Burada idarəçilikdə tətbiq olunan üsullara görə hətta Rusiya qanunlarında ən ağır cəzanın, asılma, güllələnmə, katorqanın nəzərdə tutulduğunu deyən Kunduxov eyni zamanda yalan, rıyanın baş aldığını və buna görə də xalqın hakimiyyətə inamını itirdiyini yazır. Yerli xalqların heyrətamiz formalarda sıxışdırılmasını Musa paşa müharibənin, qırğınların və əhalinin böyük hissəsinin Osmanlıya sürülməsinin əsas səbəbi kimi şərh edir. Müharibədən sonra da hakimiyyətin bütün bu xalqları yalnız silah və səfalət gücünə müti etməyə, milli mənliklərini sarsıtmağa çalışdığı qeyd olunur. Hətta rus hakimiyyətinə sədaqətlə xidmət edənlərə, o cümlədən özünə də şübhəylə yanaşıldığını, onların haqq sözünün düşməncəsinə qəbul edildiyini bildiren müəllif, mənsəbpərəstlərin onun hər şeyi, yüksək vəzifəsini, perspektivini, sərvətini ataraq faciəli məqamda xalqının yanında olmaq üçün

həmvətənləri ilə birlikdə köç etməsini də mənəbpərəstlərin təəcüblə qarşıladıklarını xatırlayır.

Bütün bu ziddiyyətlərin ayrı-ayrı məmurların deyil, çar hakimiyyətinin mahiyyətilə bağlı olduğunu general Kunduxov real faktlarla, ilk növbədə, 1837-ci ildə Qafqaza səfər etmiş imperator Nikolayın dağlılara münasibətilə təsbitləyir.

Çarın dağlıların nümayəndələri ilə Vladiqafqazda keçirilmiş görüşündə tərcüməçi kimi iştirak edən Kunduxov bütün təfərrüatları izləmək imkanı əldə etmişdir. Çarla görüşə böyük ümidlər bəsləyən, istəklərini, narazılıqlarını ona çatdırıb ədaləti bərpa edəcəklərinə inanan dağlıların müxtəlif yerlərdən gəlmiş nümayəndələri tam əks münasibətlə üzləşmişlər.

Çarın aqressiv münasibətindən istifadə edən bir çox rus generallarının öz şəxsi maraqlarına xidmət etmələrini, açıq qərətə, talançılığa başlamalarını, bütün bunların dağlıların birləşərək silaha sarılmasına təkan verdiyini göstərən Kunduxov onların, əslində, həm azadlıqları, həm də həyatları, milli varlıqları uğrunda mübarizə etdiklərini təsdiqləyir. Memuarlarında müharibənin gedişatını, azadlıq müharibəsi aparan dağlıların düşmənlə ləyaqətli davranışını, Şamilin qələbələrini təsvir edən Kunduxov çar ordusundakı daxili intriqaalara, ədalətsizliyə, saxtakarlığa da yer ayırır.

Kunduxov Qafqazda xidmət edən müxtəlif zabidləri, rəisləri də müqayisə edir və bir çox ziddiyyətli məqamlara, bir-birini inkar edən sənədlərə toxunur. Bu arada Terskdə qoşunların komandanı təyin olunmuş erməni general Loris-Melikov mükafat naminə dağlıları Terek arxasına köçürüb parçalamaq və müxtəlif yerlərdə məskunlaşdırmaq planını yeritməyə başlayır. Bu layihə dağlıların milli mədəniyyət və mənliliyinin təcridən aradan çıxması, onların tam assimilyasiyası demək idi. Artıq çar tərəfindən də bəyənilmiş bu layihənin heç də yaxşı olmayan perspektivlərini sezən Kunduxov digər variant – dağlıların Türkiyəyə köçürülməsi layihəsini təklif edir. Sonralar qeyd olundu-

ğu kimi, bu layihənin Kunduxov üçün alt məqsədi dağlıları Türkiyədə toparlayıb yenidən Qafqaza qayıtmaq, vətəninin azadlığına nail olmaq olub. Bu addımın nə dərəcədə real olub-olmadığını tarix göstərdi. – Türkiyəyə köçmüş dağlılar, o cümlədən Kunduxov özü bir daha doğma vətəninə qayıda bilmədi. – Erməni Loris isə, təbii ki, bu fürsətdən, görkəmli hərbiçi, vətənpərvər ziyalı olan Kunduxovun çıxılmaz tarixi hadisələrin nəticəsi olan siyasi səhvindən, Türkiyəyə köç qərarından istifadə etdi, generalın səsləndirdiyi layihənin gerçəkləşməsi üçün əlindən gələni etdi.

Qeyd edək ki, həmin Loris-Melikov və digər erməni generalları Kişmişov, Arqutinski Cənubi və Şimali Qafqazda müsəlmanları – türk, acar, çeçen, avar, ləzgi, çərkəz, kürdləri parçalamaq, bir-birinə qarşı qoymaq, qardaş qırğını törətmək üçün hər vasitəyə əl atmışlar. Bu məqsədlə nüfuz sahibi olan əsilzadələri, qaçaqları, abrekləri şirnikləndirmək, pul, mənəb, sərvət, mülk vəd edib bir-birinə qarşı qoymağa can atmışlar. Bəzi səbatsız mənəb-sərvətpərəst qafqazlılardan çar ordusu tərkibində dəstələr yaradılmış və azadlıq mücahidlərinə qarşı istifadə edilmişdir. Vətənpərvər Kunduxov da müəyyən məqamda erməni hiyləsinə tuş gəlmiş və xalqının taleyində faciəli rol oynamış layihənin gerçəkləşməsinə vəsilə olmuşdur.

Kunduxov bununla bərabər, sadə rusların, eləcə də zabitlərin, o cümlədən, Qafqaza silah deyil, maariflə gəlməyin vacibliyini düşünən general, baron K.P.Usların, Çeçenistan və Qərbi Qafqazı fəth etsə də, düzgünlüyünə, ağılna və cəsurluğuna görə dağlıların hörmət etdiyi komandan, general, qraf Yevdokimovun yerli əhaliyə insani münasibətini də göstərir və belə bir əminliyini bildirir ki, “rus hökuməti öz davranışında rus naturasına qarşı hərəkət edir” («...я убедился в том, что правительство русское поступает в действиях своих против русской натуры»). Lorisi “armyaşka” adlandıran Yevdokimov Kunduxova məsləhət görür ki, qətiyyətlə ona inanmasın və

onunla danışıqında, işlərində ehtiyatlı olsun («Он хорошо знал генерала Лориса (называл его армяшкой), из любви ко мне советовал мне решительно ни в чем ему не верить и быть осторожным с ним в делах и разговорах» (96)).

Uzun müddət rus ordusunda xidmət etmiş Musa Kunduxov tarixin obyektiv qanunauyğunluqlarını da özünəməxsus tərzdə və Qafqazda sülhün mümkünlüyünə inanır. Qafqaz müsəlmanlarının müharibə naminə müharibə etmədiklərini, hakimiyyətin öz ədalətsizliyi ilə xalqı mübarizəyə sövq etdiyini düşünən Kunduxov anlaşılanın da yalnız ədalətin bərpası ilə mümkün olacağına inamını itirmir: "Hökumət bizə qarşı nə qədər ədalətli və diqqətli olacaqsın, bir o qədər də özünü müsəlman aləmində möhkəmləndirəcəksən" («Чем больше правительство будет к ним справедливее и внимательнее, тем больше упрочит себя в мусульманском мире» // Yenə orada).

Dağıstanın Çox kəndindən Əbdül Malik Əfəndinin oğlu Hacı Əlinin ilk dəfə 1873-cü ildə dərc olunmuş («Сборник сведений о кавказских горцах», вып.7, 1873) "Şamil haqqında şahidin hekayəti" adlı əsəri (Сказание очевидца о Шамиле. Махачкала. 1990) də tarixilik baxımından müəyyən maraq kəsb edir. 1817-ci ildə anadan olmuş Hacı Əli, özünün yazdığı kimi, səkkiz il Quranı, sonra isə Dağıstan üləmalarından ərəb dili, hüquq, hədis, təfsir, siyar (Məhəmməd Peyğəmbərin apardığı hərbi tarixi), tövhid, təriqət, əruz, nəcm elmini öyrənib. Sonradan Şamilin ordusunda xidmət edən misirli mühəndis Hacı Yusif Yusifzadədən memarlıq və riyaziyyat dərsi alıb. Atası rus hakimiyyətinə qulluq etmiş Hacı Əli və qardaşı ailələrinin dağlılara sədaqətini təsdiqləmək üçün Şamilin xidmətinə keçir. Özünü katib adlandıran Hacı Əli kitabını 1847 – 1860-cı illərdə yazıb. Daim Şamilin yanında olduğunu, yalnız gördüyü və təsdiqlənmiş hadisələri qələmə aldığını deyən Hacı Əli bir çox maraqlı faktları qeydə almış, hadisələri içəridən müşahidə etmiş, Şamilin yaxın ətrafını müşahidə edərək, bəzən ənənəvi

mövqedən fərqlənən mülahizələrini təqdim edir. İmam Qazi Məhəmmədin, İmam Həmzətin fəaliyyətini təsvir edən Hacı Əli İmam Şamilin dövlətçilik quruculuğuna, hərbiçilik işlərinə daha ətraflı diqqət yetirir. Onun siyasi görüşlərinə, dövlətçilik prinsiplərinə, öz amalına sədaqətinə, şücaətinə yüksək qiymət verən Hacı Əli Şeyx Şamil haqqında qənaətini belə ümumiləşdirir: “Şamil elmi, mömin, bəsirətli, cəsur, mərd, qətiyyətli və eyni zamanda yaxşı süvari, atıçı, üzgüçü, güləşçi, qaçıcı idi, bir sözlə – heç kim onunla heç nədə yarışa bilməzdi. O, xalqı və Dağıstan torpağını yaxşı öyrənmişdi... Düşündüyü istənilən şeyi gerçəkləşdirməyə qadir idi” («Шамиль был человек ученый, набожный, проникательный, храбрый, мужественный, решительный и в то же время хороший наездник, стрелок, пловец, борец, бегун, одним словом – никто ни в чем не мог состязаться с ним. Он хорошо изучил народ и землю Дагестана... Он был способен на все, что бы не задумал предпринять»). Şamilin fəaliyyəndəki ziddiyyətli cəhətlərə də toxunan Hacı Əli onun məğlubluğu üçün əsas səbəbini ətrafındakıların, bir çox naiblərin ədalətsizliyində, sərvətpərəstliyində, xəyanətində görür. Naiblərin ədalətsizliyinin xalqı mübarizədən sapdırdığını, Şamilin nüfuzuna zərbə vurduğunu deyən Hacı Əli bu barədə bir çox faktlar göstərir. Bir sıra döyüşlərdə məğlubluğun səbəbinin də məhz belə sərvətpərəst və səriştəsiz naiblər olduğunu yazan Hacı Əli toqquşmaların birində xəyanətkar naiblərin düşmən qarşısından qaçdığını, Hacı Muradın kiçik bir dəstəylə döyüşə girib qələbə çaldığını da xatırlayır («В это время Хаджи-Мурат подошел к нему и сказал: «Что это делают наибы?» Шамиль ответил: «Они ослушались и изменили мне». Хаджи-Мурат сказал: «Посмотри на мое войско». И устремился с конницей своей на русских. Русские бежали, переправа была очищена. Шамиль переправился через реку и таким образом спасся... Если бы не было тогда Хаджи-Мурата, то погибла бы половина войска. Посмотри-

те теперь на наибов и Хаджи-Мурата!»). Hacı Əli yazır ki, xəyanət nəticəsində tək qaldığını görən İmam Şamil tez-tez bir ərəb şairinin belə sətirlərini təkrarlayırdı: “Mən bir bina tikən min adam görürəm, bu binanı bir adam uçura bilər! Bəs bir adam nə tikə bilər, əgər arxada min dağıdıcı varsa?” Qeyd edək ki, Hacı Əlinin maraqlı mülahizələrindən biri də avar xanlarının rus əsilli sülalə olması ilə bağlıdır.

Sonrakı dövrlərdə Qafqaz müharibəsi mövzusu ciddi senzura nəzarətində olmuş və hakim ideologiyayı əks etdirmişdir. Çar imperiyasında olduğu kimi, sovet dövründə Şamil hərəkatına, Qafqaz müharibəsinə həm bədii ədəbiyyatda, həm də elmi fikirdə rəsmi ideologiyaya uyğun və bəzən də asi münasibət bildirilib.

Sovet dönməninin ilk illərində Əhmədخان və İsmayıl Mutuşev qardaşlarının inqilabi fəaliyyəti ilə yanaşı, maarifçilik yönündə işləri və əsərləri də dövrün mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bir müddət Bakıda gizli inqilabi fəaliyyət göstərmiş, sovet dövründə ədliyyə xalq komissarlığının üzvü, 1922-ci ilin əvvəlində Çeçenistan dairə icra komitəsinin sədri işləmiş Əhmədخان Mutuşevin, çeçen folklorunu araşdırmış, tarixi mövzuda bədii-publisistik əsərlər yazmış qardaşı İsmayılın fəaliyyəti yeni dövr çeçen mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət etmişdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən 1940-cı illərin axırına qədər Şamil hərəkatı çarizmə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi kimi təfsir olunmuş və bu ideoloji mövqedən bir sıra əsərlər yazılmış, tarixi mətnlər tərcümə edilmiş, tədqiqatlar aparılmışdır. 40-cı illərdə Məhəmməd Tahir əl Qaraxinin Şamil dövrü müharibələrinin xronikasının tərcüməsi, H.Hüseynovun “Azərbaycanın XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı, Həməzət Sadasanın “Şamil” poeması, P.Pavlenkonun “Şamil” romanı, Əfəndi Kəpiyevin əsərləri, sonrakı dövrlərdə İshaq Maşbaşın, Mühəddin Kandurun, Həbib Əliyevin, Şəpə Qazıyevin əsərləri

bu baxımdan qeyd oluna bilər. Bu əsərlərdə Şamil hərəkətinə milli azadlıq və sosial yönümlü münasibətlə yanaşı, dağlılarla Rusiya münasibətlərinin müharibələrlə yanaşı, müsbət kulturoloji məzmunu da ifadə olunur. Sovet dövrü dərslərlərində də bir müddət Şamil “ağıllı və mərd insan”, dağlıların mübarizəsi bütövlükdə mütərəqqi hadisə, Rusiyanın və yerli istismarçı siniflərin istibdadına qarşı qiyam kimi qiymətləndirilir, ancaq ruhanilərin bu hərəkətə müəyyən mürtəcə çalar verdiyi də qeyd olunurdu. Çar çinovniklərinin özbaşınalığının yerli xalqın haqlı narazılığına səbəb olduğu bildirilirdi.

Sonrakı dövrlərdə sovet tarixşünaslığında Qafqaz müharibəsinə münasibətdə beynəlmiləlçi, irticaçı-dövlətçi, millətçi yanaşmalar olmuşdur və bunlar dağlı ictimai fikrinə də təsirsiz ötürməyib. Beynəlmiləlçilik, əsasən, 40-cı illərə qədər, mürtəcə münasibət dağlıların sürgünü dövründə, millətçilik isə sonrakı mərhələdə izlənilmişdir. SSRİ-də Qafqaz müharibəsi bir müddət çar əsarətinə qarşı dağlıların milli-azadlıq hərəkəti kimi beynəlmiləlçi şərhini tapdığından, bu məcrada müəyyən əsərlər yazılmışdır, 50-ci illərdən isə Şamil hərəkətinə mürtəcə münasibət qərarlaşmışdır.

Qafqaz müharibəsinə irticaçı yanaşma ictimai fikirdə, eləcə də bədii ədəbiyyatda uzun müddət hökm sürmüşdür. Bu ideoloji məcrada 1951-ci ildə Rəsul Həmzətovun İmam Şamilin ingilis-türk casusu adlandırıldığı, milli-dini baxımdan təhqiramiz, konyunktur şəxsi maraqlardan doğan “İmam” şeiri dərc olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, I Pyotru öz kumiri sayan, Qarabağ savaşında ermənilərə havadarlıq edən Rəsul Həmzətovun öz həmyerlisi və soydaşı İmam Şamil, islam dini, Qafqaz xalqları, ərəblər və türklər haqqında təhqiramiz yazısına rus ədibi – Şərqi xalqlarının ədəbiyyatından tərcümələrlə məşğul olmuş, bolşevik terminologiyasına görə “satqın xalqların” “feodal” eposunun tərcüməçisi kimi həbs olunmuş, bədii yaradıcılığında Şərqi, islam

dünyası böyük yer tutan, islam mövzusunda şeirlər müəllifi Semyon Lipkin cavab vermişdir: “Qafqaz – azadlıq və hürriyət diyarıdır. Ancaq indi qafqazlılar, xoloplardan çıxmış qaragüruh imperiya mənəbcilərindən onların heyvani cəhalətinə və köləliliyinə yoluxmuşlar. Quranda Allahdan vəhy gəlir: “Şeytan hər yalançı və günahkara nazil olur. Və yalançı şairlər ona uyur”. Qafqazda kölə şairlər, kölələrin kölələri, hər damarcığıyla kölə olanlar, pafos və cümləpərdazlıq tacirləri meydana gəlib. Kölə-şairlərdən biri ucuz şeirciyində qorxmaz Şamil haqqında yazıb: “O, canını tapşırmağa da Dağıstana gəlmədi. Çeçen canavarının, inquş ilanı imamın meyitini ingilislər qumsal ərəb kurqanına basırdılar” (R.Həmzətovun şeirindən sitat). Həqiqətsiz poeziya yoxdur! Ancaq lakey şairlərə həqiqət lazım deyil. Öz idbar canları üçün qorxu alovu onları yalnız içəridən yandırır, həm də sürüşkən uğur yollarına işıq salır” («Кавказ – край вольности и свободы. Но сейчас кавказцы заразились от темных имперских чинуш, вышедших из холопов, их звериной темнотой и холопством. В Коране Аллах вещает: “Нисходит сатана на всякого лжеца и грешника. И поэты лживые следуют за ними” (26: 224). На Кавказе появились поэты-рабы, рабы рабов, каждой жилочкой рабы, эти торговцы пафосом и изготовители напыщенных слов. Один из певцов-рабов в дешевых стихах написал про бесстрашного Шамиля: “Издыхать он и то не вернулся уже в Дагестан. Труп чеченского волка, ингушского змея имама англичане зарыли в песчаный арабский курган”. Без правды нет поэзии! Но поэтам-лакеям правда не нужна. Огонь страха за свои поганые шкуры не только сжигает их изнутри, но и светит им на скользком пути к удаче» (Декада. М., 1990, с.132).

Sonrakı dövrlərdə də Qafqaz müharibəsinin səbəbləri və məqsədləri fərqli ideoloji təfsirini tapmışdır. Aydınır ki, bütün zamanlarda olduğu kimi, sovet dönəmində də konyunktur qə-

ləm sahibləri ilə yanaşı, əsil həqiqəti yazan ədiblər, əməlisaleh və vətənpərvər yazıçılar da çox olub. İmam Şamil haqqında da gerçəyi yazan sənətkarlar az olmayıb. Müasir çeçen ədəbiyyatının klassiki Abüzər Aydəmirovun XIX yüzil Qafqaz müharibələrinə həsr olunmuş “Uzun gecələr” romanı həqiqəti təsvir edən belə təsirli əsərlərdəndir. Gerçəyi, doğma xalqının faciəli tarixini rəsmi sovet mövqeyindən fərqli, obyektiv təsvir etdiyinə görə Aydəmirovun əsərləri sovet dövründə iyirmi il çap olunmamışdır. İstedadlı yazıçı Məryəm İbrahimova da sovet dövründə uzun illər tarixi həqiqəti göstərən “İmam Şamil” romanı üzərində işləmiş, lakin əsər yalnız bu yaxınlarda işıq üzü görmüşdür. Şapı Qaziyevin Moskvada 2001-ci ildə çıxmış “İmam Şamil” romanını da tarixi həqiqətləri aşkarlamağa yönəlmiş əsərlərdən biri kimi qeyd edə bilərik. İnquş ədəbiyyatının klassiki İssa Kozdoyevin, 2007-ci ildə Moskvada Millətlər Evinə təqdimatı keçirilmiş “Uçqun” əsərində də dağlıların tarixi faciələri təsvir olunmuş, Qafqaz – Rusiya münasibətlərinin tarixində məhz mədəni-etnik uyğunsuzluqların, dağlı xarakteri və adətlərinin nəzərə alınmadığının, psixoloji-əxlaqi fərqlərin gətirdiyi təzadlar, ziddiyyətlər göstərilmiş və bunların çox ciddi nəticələr törətdiyi təsdiqlənmişdir.

Təəssüf ki, bütün dünyadakı müharibələr, azadlıq mücahidələri kimi, Qafqaz müharibəsi, İmam Şamil hərəkatı da xəyanətsiz ötürməyib. Varlığını Qafqaz müsəlmanlarının azadlığına həsr etmiş İmam Şamil haqqında rəvayətlərdən birində deyilir ki, Qunib ruslar tərəfindən tutulduqdan sonra yalnız ən sadıq müridləri və naibləriylə tək qalmış Şamilin Baratnskiyə ilk sözləri belə olub: “Mənim xalqlarım məni satdı və indi budur, onları sənə verirəm”.

Dağlı ədəbiyyatının klassik nümayəndəsi H.-M. əs-Soqratlı da tarix boyu aşkarlanan və İmam Şamilin xatirəsindən də yan keçməyən riyakarlıq, mənəb və sərvət naminə ortaya çıxan fitnə, dönüklük haqqında uzaqgörənliklə yazırdı:

*Итак, Шамиль ушел, а грешники и трусы
Взялись его судить, о грязная порода!*

*Belə, Şamil getdi, gühahkarlar və qorxaqlarsa
Onu mühakiməyə girişdi, ey nacinslər!*

Хəянət və тəkлийин асısı, – бу мәғрур və дөnməз дөyүш-
чүнүн, үлəманın və şairin, – бөyүк İмам Şамилin daxili дүnya-
sındакı yaşantılar onun өз şeirlərindən бирində (Mürtəzəli Duğ-
ruçilovun әрəб dilindən rusçaya tərcüməsində) belə bildirilir:

***Имам Шамиль
Я в друзьях не ошибся***

*Крепче звеньев кольчуги казались наибы мне в бранные дни.
Да! Но только врага защитили они – я в друзьях не ошибся.*

*Словно стрелы в колчане, держал я их бережно в сердце своем,
И теперь они там – ядовитым сидят острием. Я в друзьях не
ошибся.*

*Каждый клялся, что чист предо мной. Да! Душою никто не
кривил:
Их стремления мысли и чувства от дружбы чисты – я в друзьях
не ошибся.*

***İmam Şamil
Mən dostlarımda yanlışam***

*Zireh həlqələrindən möhkəm görünürdü mənə naiblərim hərб günlərində.
Bəli! Ancaq onlar düşməni qoruyurdu – mən dostlarımda yanlışam.*

*Oxdanda oxlar kimi mən onları nəvazişlə qəlbimdə saxlayırdım,
Və indi onlar orada – zəhərli ucluq tək oturublar. Mən dostlarımda
yanlışam.*

Hər biri and içirdi ki, təmizdir qarşımda. Bəli! Heç biri yalan demirdi:

Onların fikir və hissləri dostluqdan təmizdir (uzaqdır) – mən dostlarımda yanılmamışam.

İmam Şamilin son döyüşü və knyaz Baratınski ilə görüşü səhnəsiylə bağlı rəvayətlər çoxdur. Bu rəvayətlərdən birinə görə, döyüşü uduzduqdan sonra Şamil məğrur görkəmlə “Sən uddun, bundan belə mənim torpağım sənindir” dedikdə, Baratınski “Əcəb torpaqdır, yalın qayalar və dərin dərələr” söyləyib. Gözləri parlayan Şamil rus generalına – “De görüm, bəs bu müharibədə hansımız haqlıyıq, mənim yurdum üçün vuruşan və onu bəyənməyən sən, yoxsa torpağımı ən gözəl yer kimi sevib uğrunda iyirmi beş il döyüşən mən?” cavabını verib.

Ümumiyyətlə, folklorla yanaşı, Şamil haqqında bədii, sənədli, elmi əsərlər sayca elə də çox deyil. Bu mövzuda obyektiv əsərlər də azdır. Şeyx Camaləddinin oğlu, Əbdürrəhman Əl-Qaziqumuxinin özünün iştirakçısı olduğu Şamil hərəkəti haqqında tarixi-sənədli əsəri “Kitab ət-Təzkirə” bu baxımdan böyük maraq kəsb edir.

Sovetlərdən sonrakı dövrdə Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatında İmam Şamilə münasibət köklü şəkildə dəyişərək, milli özünüdərk, müstəqillik, azadlıq, etnik qaynaqlar kimi anlayışlarla bağlanır, lakin eyni zamanda “millətçi qüvvələr tərəfindən öz korporativ və etnosentrik maraqları üçün istifadə edildi” («был использован и националистическими силами в своих корпоративных и этноцентристских интересах» // 138).

İmam Şamil haqqında son zamanlar dərc olunmuş əsərlərdən Məryəm İbrahimovanın “İmam Şamil”, Vladimir Deqoyevin “İmam Şamil: peyğəmbər, hökəmrən, döyüşçü”, Şapı Qaziyevin “İmam Şamil” kitablarını, 2005-ci ildə Moskvada çıxmış “Şamil. İllüstrasiyalı ensiklopediya”-ni xüsusi qeyd etmək istərdik. Bu kimi əsərlərdə Qafqazın böyük oğlu, azadlıq mücahidi, din və dövlət xadimi, sərkərdə İmam Şamilin həyat yolu, əqidəsi, fəaliyyəti gerçək təsvirini tapır.

Dağıstan telekompaniyasında Qəzavət haqqında “İmam Şamil” adlı film-trilogiya (rejissoru Alik Isayev) çəkilməkdədir. Filmin seriyaları müvafiq olaraq, Qazi Məhəmmədin, Həmzətin və Şeyx Şamilin başçılığı ilə azadlıq mübarizəsinin üç mərhələsinə həsr olunacaq. Artıq Qazi Məhəmməd dövrünü əhatə edən birinci film çəkilərək tamaşaçılara təqdim edilmişdir. Kinematoqrafla yanaşı, müasir rəssamlar, musiqiçilər də Qafqaz müharibəsi mövzusunda, İmam Şamilə həsr olunmuş əsərlər yaradır, dağlıların hərbi tarixinə, azadlıq mücadiləsinə, bu mücadilədə iz qoymuş sərkərdələrə, xüsusən, İmam Şamilə həsr olunmuş fotoalbomlar dərc olunur.

Son dövrlərdə İmam Şamil şəxsiyyətinə, milli tarixə marağın xeyli artmasına Qafqazda 1990-cı illərdən başlamış yeni konfliktin səbəb olması şübhəsizdir. Müasir çeçen konfliktini dağlıların, ilk növbədə, çeçen və inquşların milli xarakterinə yerli müəlliflərin də marağını xeyli artırmışdır. Rus və avropalı tədqiqatçılarla yanaşı, bir çox müasir qafqazlı müəlliflər də müharibənin etnik və etnopolitoloji amillərini aşkarlamaq məqsədilə vaynax etnik xarakterinə, çeçen və inquşların etik dəyərlərinə və davranış etiketinə, mədəniyyətinə dair həm tarixi, həm də etnoqrafik-sosial və mənəvi-əxlaqi baxımdan müəyyən əsərlər yazmışlar (30; 31; 32; 37; 38; 100).

Çeçen konfliktinin siyasi və etnik qaynaqları barədə bu hadisələrin çeçenlər tərəfdən fəal iştirakçısı olmuş L.Usmanovun “Təbə olmamış Çeçnyə” kitabında (144) bu konfliktin tarixi-siyasi və mənəvi aspektlərinə çeçen millətçiliyi baxımından yanaşılır. Müəllif ilk növbədə siyasi əxlaq, siyasətdə əxlaq məsələlərini önə çəkərək, bunun ümumən müasir sivilizasiyada roluna toxunur.

Qafqaz müharibəsinə dair dəyərli elmi araşdırmalar, publisistik əsərlər müəllifi Donoqo Hacı Muradın yaradıcılığında məsələnin mahiyyəti fəlsəfi, tarixi, siyasi, mənəvi, etnik amillərin vəhdətində öyrənilir. Qafqaz probleminin beynəlxalq səciyyə

yə daşdığı, geosiyasi proseslərin mərkəzində olduğu göstərilir – bu amilin bütövlükdə regionda nüfuz məsələsi, qlobal qüvvələrin mənafe və maraqları ilə bağlandığı şərh edilir (72).

Rusiya ərazisində XVI – XX əsrlərdə izlənən milli konfliktlər, ilk növbədə, Volqaboyu tatarları, Kırım tatarları və çeçenlərin tarixi faciələri haqqında tatar yazıçısı A.Həlimin “İmperiyayı öldürməli” kitabında da tarixi-siyasi məlumat və fərdi mülahizələr verilir. Müəllif imperiya siyasətinin nəticələrini təhlil edərək, bu irsin və ənənənin ləğvi zəruriliyi kimi qənaətə gəlir. Müəllifin müəyyən müşahidələri maraq doğursa da, hadisələrin tarixi mahiyyətinə, labüdlüyünə, bəzi proseslərin subyek tivliyinə daha çox diqqət yetirilməsi zərurətini qeyd etmək istərdik.

D.D.Qakayevin iki kitabında (58; 59) çeçen konfliktinə hərtərəfli münasibət cəhdi aşkarlanır. Müəllif bu konfliktin tarixi, siyasi, eləcə də kulturoloji aspektlərini araşdıraraq, hər iki tərəfdən müəyyən siyasi qüvvələrin səhvlərini və bəzən qərəzli mövqe və fəaliyyətini faciənin amilləri kimi təqdim edir. Rus-çeçen münasibətlərinin tarixini, mərhələlərini, müasir dinamikasını şərh edən tədqiqatçının yeni qarşıdurma barədə fikirləri maraq kəsb edir. Müxtəlif qüvvələrin subyektiv maraqlardan çıxış etdiyini aşkarlayan tədqiqatçı indiki konfliktin, əslində, müəyyən qüvvələrin müxtəlif maraqlar dairəsində əvvəlcədən planlaşdırdığı kimi cəsarətli qənaətə gəlir.

Bu kimi tədqiqatların əhəmiyyətini azaltmayaraq, Qafqazdakı müasir konfliktlərin əsas səbəbinin yalnız etnik və ya subyektiv amillərlə bağlı olmadığını bir daha vurğulamaq istərdik.

Tarixə və müasirliyə əhatəli münasibət baxımından, kəbardin yazıçısı Xaçim Kaufovun Qafqaz müharibəsinin bitməsinin 140 illiyi ərəfəsində, 2004-cü ildə nəşr olunmuş “Əbədi didərginlər” kitabını (92) qeyd etmək olar. Faktlar, sənədlər, canlı müşahidələr əsasında yazılmış bu bədii-publisistik kitabda Qafqaz müharibəsinin faciəli tarixi, dağlıların doğma yurdlarından uzaqlardakı həyatı, çərkəz diasporunun mövqeyi, sönmə-

yən vətən həsrəti barədə geniş məlumat və mülahizələrlə zəngindir. İdeoloji səbəblərə görə yazıldığı vaxtdan otuz il sonra Kabarda-Balkarda işıq üzü görən bu kitabda Şimali Qafqazın sayca ən böyük, hərbi cəhətdən ən qüdrətli xalqı olmuş adıqların-çərkəzlərin hələ XVIII əsrdən başlayan azadlıq mücadiləsindən, müəllifin soyqırım adlandırdığı milli faciələrindən – kütləvi qırğın və sürgündən, mühacirətdəki həyatlarından, yaşadıkları ölkələrin ictimai-mədəni və siyasi həyatında rollarından ətraflı bəhs edilir. Yazıcının bu kitabında, digər yazılarında və müsahibələrində («Дружба Народов», 2004, №9, «Литературная Россия», Архив №41. 08.10.2004) bir çox məsələlər mənəvi məzmunu və tarixi dolğunluğu ilə aşkarlanır.

Adıqların “İstambılak’ue” – İstambula köç adlandırdığı sürgün və mühacirət haqqında xeyli sənəddən və keçən əsrin 60-cı illərindən xarici ölkələrdə mühacirlərin həyatına dair müşahidələrindən istifadə edərək yazdığı bu bədii-publisistik əsərində müəllif müharibənin mahiyyətinə aid bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir. Qafqaz müharibəsinə, xüsusən, tarixi araşdırmalarda çox az işıqlandırılmış, lakin bu müharibənin ən kəskin, sürəkli və qətiyyətli, barışmaz hissəsi olan şimal-qərb cəbhəsinə, yəni adıq-çərkəzlərin mücadiləsinə son onilliklərdə marağın artmasına baxmayaraq, bu xalqın faciəsinə hələ də obyektiv münasibət bildirilmədiyini yazır.

Çərkəz-adıqların barışmaz mücadiləsi, demək olar ki, xalqın böyük əksəriyyətinin müharibə qurbanı olması və ya sürülməsi, tarixi ərazilərini itirməsi sovet dövründə məqsədyönlü şəkildə unutturulub, gerçək münasibət müəyyən qədər yalnız keçən əsrin 90-cı illərindən bildirilməyə başlayıb. 1992-ci ilin fevralında Kabarda-Balkar SSR-in Ali Soveti Qafqaz müharibəsi illərində adıqların (çərkəzlərin) soyqırımını pisləyən qərar qəbul edib. Kabarda-Balkarda, Adıgeydə, Karaçay-Çərkəzdə Qafqaz müharibəsinin bitdiyi 21 may müharibə qurbanları və sürülən adıqları anım günü elan olunub, Nalçikdə onların xa-

tirəsinə abidə ucaldılıb. Adıqların regional təşkilatlarını birləşdirən Beynəlxalq Çərkəz Assosiasiyası yaradılıb.

Kabardin yazıçısının Qafqaz müharibələrinin tarixi tipologiyası haqqında mülahizələri də maraqlıdır. İki əsrdən çoxdur mütəmadi alovlanan bu tarixi savaşı müxtəlif mərhələlərini müqayisə edərək, o, hadisələrin səbəb və məqsədinin rəsmi şərhlərdə olduğu qədər də sadə olmadığı qənaətinə gəlir. Məsələyə münasibətdə obyektivliyini qoruyan Xaçim Kaufov hər iki tərəfin məsuliyyətini aşkarlamağa çalışır, eyni zamanda, bu savaşlarda dağlıların özünün təqsirkar olması barədə rəsmi təbliğatda yeridilən fikrə, haqlı olaraq, kəskin etiraz edir. Təcavüz edilənlə təcavüz olunana eyni yanaşmanın heç bir məntiqə sığmadığını yazan (Dağlıq Qarabağ konfliktinə münasibətdə də bir sıra beynəlxalq qüvvələrin belə ikili yanaşımı bu mövqenin ümumən islam aləminə təcavüzü pərdələmək üçün universal vasitə olduğunu göstərir) Kaufov dağlıların işğala məruz qaldığını, torpaqlarından, həyat mənbələrindən məhrum edildiyini və yaşam mücadiləsi, etnik varlıqlarını təmin edəcək azadlıq savaşı apardıqlarını təsbitləyir.

Qafqazdakı konfliktlərin yalnız Şamil hərəkatı və Şamil dövrü ilə məhdudlaşdırılmasının düzgün olmadığını təsdiqləyən müəllif bu hadisələrə yalnız dini çalar verilməsinin də əleyhinə çıxır, eyni zamanda, dağlıların “vəhşiliyi”, geriliyi, yalnız qaçaqçılıqla dolandıqları barədə mülahizələri də konkret faktlara əsaslanaraq qətiyyətlə inkar edir. Çərkəzlərin çar işğalına qədər yüksək səviyyəli iqtisadi-təsərrüfat həyatına, geniş ticarət əlaqələrinə, zəngin mədəniyyətə malik olduğu göstərilir, işğal nəticəsində bütün bu həyat mənbələrindən tədricən məhrum olmağa başladıkları və müqavimətə məcbur olduqları, müharibənin məhz bu həyatı zərurətdən alovlandığı təsdiqlənir. Bu səbəbdən dağlıların basqıncılıqda, amansızlıqda suçlanmasının da heç bir əsası qalmır – dağlılar onların torpaqlarına qəsd etmiş düşmən əsgərlərinə qarşı döyüşürdülər, çıxılmaz iqtisadi du-

rumda qurtuluş üçün ölüm-dirim savaşı aparırdılar. Çar əsgərlərinin amansızlığı isə başqa xalqların torpağını işğal məqsədi güdür və çox vaxt dinc əhaliyə qarşı yönəlirdi. Yazıçı oxşar təəsüratı Qafqazdakı yeni müharibədə də yaşayır və rəsmi dövlət ordusunun bəzən işlətdiyi zorakılıqların, qarşı tərəfin davranışına baxmayaraq, bəraəti olmadığını düşünür. Eynilə də, yeni Qafqaz müharibəsinə general Qraçovsayaq sadələvh münasibətin (“Bir alay desantçının” məsələni həll edəcəyi...) də problemin kökünü anlamamaqdan və hələ də izləri qalmış imperiya təfəkküründən qaynaqlandığını bildirir (Kaufov haqlı olaraq, bütün əzazilliyi ilə bərabər, Yermolovun, Qafqazı “yarımmilyonluq qarnizonun qoruduğu böyük qala” / «Огромная крепость, защищаемая полумиллионным гарнизоном. Штурм будет стоить дорого»/ adlandırmış bu məşhur generalın məsələnin hərbi məğzini daha dolğun anladığını deyir). Yazıçı Kaufovun fikrincə, məhz belə ideoloji yanlışlıqlar Qafqazda sülhün bərqərar olmasına əngəl törədir.

Müəllif bu kimi amilləri nəzərə alaraq, “bərabər məsuliyyət” nəzəriyyəsinə əsaslanıb soyqırım törədənlərlə soyqırma məruz qalanları eyni müstəviyə qoyanların, əslində, riyakarlıq etdiyini, təcavüzə, zorakılığa və işğala haqq qazandıрмаq niyyətində olduqlarını təsdiqləyir. Qafqazdakı əzazillikləri ilə mənfur ad çıxarmış çar satraplarının, o cümlədən, Sisianovun törətdiyi vəhşiliklərə rəğmənlə Rusiya məfkurəsində qəhrəman kimi təbliğ olunmasını da Kaufov bu qəbildən olan ideoloji təxribat, müasir demokratik Rusiyanın mənafeyinə işləməyən ənənəvi miflərdən hesab edir.

Müəllif Rusiya-Qafqaz münasibətlərinin korlanmasının əsas tarixi səbəblərindən birini məhz belə ideoloji miflərdə görür. İlk mərhələdə bu münasibətlər təbii axarıyla gedir və kəskin qarşıdurmaya səbəb olmurdu. Çar İvan Qroznı kabardin knyazı Temrükün qızı ilə evlənmişdi, 1557-ci ildə Kabarda, demək olar, könüllü, müttəfiqlik əsasında Rusiyaya birləşmişdi,

1588-ci ildə çeçen nümayəndələri Moskvada olaraq çardan hi-mayə istəmişdilər və çar xüsusi qramota imzalamışdı.

Ancaq sonrakı dövrlərdə çar imperiyasının Qafqaz siya-sətinin aqressivləşməsi, erməni emissarlarının təsirilə saxta te-zisə – “xristianları xilas” mifinə əsaslanaraq hərbi müstəviyə keçməsi, müsəlmanlara qarşı çevrilməsi vəziyyəti dəyişdi. Ru-siyanı müttəfiq görən və əsl Qafqaz əxlaqı ilə hətta Napoleonun hücumu zamanı ordu toplayaraq çar hakimiyyətinə köməyini təklif edən çərkəzlər, digər dağlılar qarşı tərəfdən düşmən mü-nasibəti gördülər – torpaqları əllərindən alındı, iqtisadiyyatları dağıdıldı, etnik varlıqları məhv edilməyə başladı. Bu durumda dağlıların keçmiş müttəfiqlərinə qarşı müqavimətdən, xarakter-lərinə, azadlıqsevərliklərinə uyğun olaraq, ölüm-dirim mücadil-əsindən başqa yolları qalmadı.

Dağlıların, xüsusən, çərkəzlərin iqtisadi həyatında çar hərbi idarəsi tərəfindən yaradılmış Qafqaz xətti olduqca mənfi rol oynayıb. Qafqaz xətti Azovdan Mosdoka və oradan Qızlara qədər olan silsilə qalalardan ibarət idi və Beştəu bölgəsindən çı-xarılıb dağlıqlara sıxışdırılmış dağlıları, əsasən, adıq soyu olan kabardinləri sürətlə kazaklarla məskunlaşdırılan bərəkətli vadi-lərdən, bu xalqın əsas təsərrüfat sahələrindən ayırmaq məqsədi daşıyırdı. Həm doğma yurdlarından, evlərindən, məzarlıq-larından, məbədlərindən, həm də həyatı əhəmiyyət daşıyan əkin və otlaq sahələrindən məhrum olub tədrici məhvə məhkum edi-lən dağlıların, beləliklə, yaşam üçün silahlı mücadilədən, bas-qınlardan başqa çarələri qalmırdı. Lakin düçarlıqdan törəyən və hərbi qalalara yönələn partizan hərəkəti səciyyəli bu basqınlar öz təsirinə və miqyasına görə çar qoşunlarının bütöv aulların dağıdılması, əhalinin qırğını və köçü, təsərrüfatın dağıdılması ilə nəticələnən əməliyyatları ilə müqayisəyə belə gələ bilməzdi.

Həmin dövrlərdə adıqların kütləvi qiyamları da baş verir-di, 1779, 1794, 1809, 1810-cu illərdə xüsusilə geniş miqyas

alan bu üsyanların da əsas səbəbi çərkəzlərin öz ənənəvi torpaqlarından çıxarılması və həyat şəraitinin kəskin pisləşməsi idi.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Qafqaz ali hərbi komandanı general A.P.Tormasov, admiral N.S.Mordvinov, general N.N.Rayevski dağlılara qarşı sərt repressiyaların əleyhinə olmuş, dinc münasibətlərin bərpasının zəruriliyi və mümkünlüyü barədə Peterburqa dəfələrlə müraciət edərək təliqə göndərmiş, çar məmurlarının özbaşınalığının dayandırılmasını tələb etmişlər. Qara dəniz sahil xəttinin rəisi general Rayevski dağlılara qarşı əzazil əməliyyatlara, kütləvi qırğınlara qarşı xüsusilə kəskin etirazlarını bildirmiş və bu məsələdə hakiiyyətin siyasəti ilə barışmadığından hətta öz yüksək vəzifəsindən də istefaya etmişdir.

Çar üsul-idarəsinin Qafqaz siyasətinə, yerli xalqlara qarşı amansızlığa, heç bir zərurət görmədikləri kütləvi qətlərə, əhalinin həyat mənbələrindən məhrum edilməsinə bir çox rus ziyalıları, demək olar ki, dekabristlərin hamısı, eləcə də bu siyasətin gerçəkləşməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak edən A.S.Qriboyedov, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.A.Bestujev-Marliniski, A.İ.Hertsen, L.N.Tolstoy, N.Q.Çernışevski, N.A.Dobrolybov, P.İ.Kovalevski, T.Q.Şevçenko və b. etiraz etmişlər.

Qafqaz müharibəsinin gərginliyini bura cəlb olunan ordunun sayı da göstərir. Bu haqda fərqli məlumatlar var, Kaufov müsahibələrində Yermolovun sərəncamında 70 min döyüşçü olduğunu bildirir. Şamilin Qunibdəki mühasirəsinə 40 min əsgər cəlb olunmuşdu, yəni hər müdafiə olunana 100 həmlə edən düşürdü. Kırım müharibəsindən sonra Qafqazda yeni, yivli silahla təchiz edilmiş 270 minlik qoşun cəm olunmuşdu. 1862-ci ildə Qərbi Qafqazda dağlıların nəzarətində olan dar bir sahədə ümumilikdə cəmi 200 min əhaliyə qarşı kazak dəstələrindən başqa 60 minlik nizami oqdu toplanmışdı. Kaufov müqayisə üçün 1812-ci il müharibəsində Kutuzovun sərəncamında cəmi 240 min döyüşçü olduğunu qeyd edir.

Rəsmi məlumatlarda çar ordusunun Qafqaz müharibəsində itkiləri yüz min göstərilə də, bir çox araşdırıcılar bu rəqəmin daha böyük olduğunu təxmin edir. Müxtəlif mənbələrdə İkinci Yekaterina dövründən başlayaraq 1864-cü ilə qədər Rusiya ordusunun Qafqazda hər 7 ildə orta hesabla 120 min əsgər və zabıt itirdiyi, ümumi rəqəmin kazakların itkisindən əlavə bir milyon yarım olduğu bildirilir.

Xaçım Kaufovun əsərlərində sürgünün adıq-çərkəzlərin taleyindəki faciəli nəticələri açıqlanır. Həmin dövrdə dağlıların say və məskunlaşdıqları əraziyə görə ən böyük xalqı olan, tarixi səbəblərin kompromissiz mücadiləyə məcbur etdiyi çərkəzlər kütləvi qırğına və sürgünə ən iri miqyasda, demək olar ki, bütövlükdə bir xalq kimi məruz qalıblar – digər dağlı soyları da kütləvi qurbanlar verib, sürgün olunub, lakin onların böyük hissəsi doğma yurdunda qalaraq, sovet dövründə formal da olsa müəyyən inzibati qurumlara malik ola biliblər, çərkəzlərin isə, vətənlərində qalmış cüzi miqdarda əhalini nəzərə almasaq, faktiki olaraq böyük bir hissəsi müharibədə məhv edilmiş, qalanları isə tamamilə sürgün edilmişdir. Kaufov bu faciənin zamanla aradan qalxmadığını, xalqın özünüdərkində, dünyabaxışında, psixologiyasında indi də mühüm amil olduğunu yazır. Deportasiya olduqları ərazilərdə də 150 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, dağlı mühacirlərin doxsan faizinə qədərini təşkil edən adıq-çərkəzlər sürgünü heç nə ilə əvəzi ödənilməyən, böyük itki, əbədi ruhi sarsıntı, qəlb sıxıntısı, milli mənliliyi saran həsrət, nostalgiya kimi təsvir edir. Bu nostalji hissənin bir insana deyil, bütöv xalqa xas olmasının drammatizminə toxunan Kaufov tarixdə analoquunu görmədiyini bu izzətlərin, itkilərin və sürgünlərin sadəcə tarixi faciə olmadığını bildirərək fikrini belə yekunlaşdırır: “Bu nəhəng humanitar fəlakət idi. Və buna görə də dağlıların itkilərinin miqyasını müəyyənləşdirərkən söhbət yalnız müharibədə həlak olmuşların sayından deyil, bütöv xalqların, etnosların qətlindən, unikal mədəniyyətin məhvindən, bir sözlə –

etnosiddən getməlidir” («Это была величайшая гуманитарная катастрофа. И потому при определении размеров потерь горцев речь должна идти не только о численности павших на войне, а и о гибели целых народов, этносов, об уничтожении уникальной культуры, словом – об этноциде»).

Sürgün prosesi həm Qafqaz ərazisində, həm yolda, həm də Türkiyədə lazımi hazırlıq olmadan həyata keçirilmişdi. Əvvəlan, Qafqazda sahilboyu toplama məntəqələri bərbad idi, əhali lazımi tədarüksüz süngülər altında sahilə toplanmış, antisani-tariya, soyuq və aclıqdan minlərlə insan ölmüşdü. Rusiya və Türkiyə lazımi qədər gəmi təmin edə bilmədiyindən, minlərlə dağlı qış vaxtı aylarla sahilə acınacaqlı şəraitdə növbə gözləməli olmuş, xeyli insan əzablardan vəfat etmişdi. Gəmilər sərnişin çoxluğundan ya yolda batır, ya da köçkünlər aclıq, xəstəlikdən ölür, meyitləri dənizə atırdılar. Nəhayət, Anadolu sahillərinə çatdıqda da mühacirlərin gözləniləndən qat-qat çox olması kütləvi xəstəliklərə və tələfata səbəb olurdu.

Tək bir Trabzona 1863-cü ilin noyabrında 40 mindən çox mühacir toplaşmış, 1864-cü ilin mayına burada ölənlərin sayı 30 minə çatmışdı. Samsuna 100 minə qədər adam toplaşmışdı. Gündə orta hesabla 180-250 nəfər tələf olurdu. Həmin ilin sentyabrında bu şəhərin küçələrində dəfn olunmamış 50 min meyit, 60 min sağ mühacir vardı. Bir sıra digər yerlərdə də vəziyyət oxşar idi. Anadolu sahillərindən köç yerinə gedən yollarda, eləcə də köç məntəqələrində də ilk vaxtlarda xeyli dağlı tələf olmuşdu. Müəllif 1816-1910-cu illərdə yollarda vəfat edənləri nəzərə alaraq Türkiyəyə 690659 ailənin, 3102749 nəfərin köçdüyü barədə məlumat olduğunu da bildirir.

Kaufov bu tarixi faciəni ürək ağrısıyla belə səciyyələndirir: “Mərdliyi, şücaəti, fiziki və mənəvi gözəlliyi haqqında antik dövrdən başlayaraq, yazıçıların, tarixçilərin, səyyahların ən yüksək rəy bildirdiyi bir xalq belə məhv olurdu. Əcdadları indiki Rusiya ərazisində ən qədim dövlət yaratmış, dünya mə-

dəniyyətini misilsiz qəhrəmanlıq eposu, bəşəriyyərin etik fikrini isə – bütün Qafqaz tayfaları üçün nümunə olmuş “Adıqə xabze” (adıq adəti, adıq davranışı) mənəvi kodeksi ilə zənginləşdirmiş bir xalq” («Так погибал народ, о мужестве, доблести, физической и нравственной красоте которого оставили самые высокие отзывы писатели, историки, путешественники, начиная с античных времен. Народ, предки которого создали самое древнее на территории нынешней России государство, обогативший мировую культуру бесподобным героическим эпосом, а этическую мысль человечества – нравственным кодексом “Адыгэ хабзэ” (адыгский обычай, адыгское поведение), ставшим образцом для подражания у всех кавказских племен»).

Kaufov bu faciə ilə bağlı bu gün də səslənən müəyyən mülahizələrə - tarixi məsuliyyət məsələsinə də toxunur. Sürgün olunmuş dağlıların milli müsibəti beynəlxalq aləmdə geniş səda doğurduğundan, Sankt-Peterburqda kansler A.M.Qorçakov çıxış edərək insanların məhvinə görə təəssüfünü bildirmiş, eyni zamanda, təqsiri hökumətin təklif etdiyi düzənliyə köçməyib, ölkəni tərk etməkdə təkid etmiş dağlıların özündə görüb. Kaufov bu gün də hallanan bu tezisə tam saxtallığını konkret dəlillərlə göstərir: əvvələn, öz ənənəvi məskunlaşma yeri olan çərkəzlərə onların həyat tərzinə uyğun olmayan bataqlıq yerlər və çöllüklər təklif olunub; ikincisi, dağlılar fanatik müharibə tərəfdarı olmayıblar, hökumətin sülh təklifini qəbul edən tayfaları, deyək ki, ubıxların itaətə razılığını baş komandan, böyük knyaz Mixail özü qəbul etsə də, bunun ardınca yenidən ordunu onları yurdlarından çıxarmağa göndərüb; dağlılara sülh və barışıq təklifləri onların azadlığının, yurdlarının alınması, ya Rusiyanın içərilərinə, ya Türkiyəyə köçlə bağlanıb. 1861-ci ildə abadzex ağsaqqallarının itaətə hazır olduqları, lakin müqabilində yurdlarında yaşamaq imkanı verilməsi, evlərinin, aullarının, təsərrüfatlarının dağıdılmaması, meşələrinin qırılmaması, dinlərinin

saxlanması xaişini çar II Aleksandr dinləmək belə istəməyib və “Hara göstərsələr ora köçəcəksiniz, ya da Türkiyəyə sürüləcəksiniz” cavabını verib. Bu məsələni qızgın müzakirə edən abad-zexlər savaşa davam qərarına gəlirlər, müharibə daha üç il davam edib. Beləliklə, yazıçı Kaufov dağlılara normal sülh təklifinin olunmadığını, olunan təkliflərin də azadlıqsevər dağlılar tərəfindən qəbul edilmədiyini qeyd edir, digər tərəfdən, sürgünün etnik varlıq üçün bütün faciəli nəticələrinə baxmayaraq, öz qənaətini belə bildirir: “Ancaq düşmənə boyun əymək üçün sonadək müdafiə olunmağı qərarlaşdıranları və ya sonra çıxıb gedənləri kim qınaya bilər? Bəlkə, tarixçi üçün bu asandır. Yazıçı onları mühakimə edə bilməz” («Но кто может осудить тех, кто решил защищаться до конца или потом ушел, чтоб не покориться врагу? Может быть, историку это легче. Писатель не может их судить»).

Bununla bərabər, kabardin yazıçısı doğma yurdlarında qalanların da tarixən səhv etmədiklərini, əsarətdə qalmanın “mənən acı alternativ” olmasına baxmayaraq, məhz bu soydaşlarının sadəcə özlərinin və övladlarının həyatını deyil, şimal-qərbi Qafqazda öz yurdlarını, milli varlıqlarını saxladıklarını da təsdiqləyir. Bunun zəminini Kaufov haqlı olaraq, xalqların, ziyalıların daim mənəvi əlaqələri yaşatdığını, ruslar və Qafqaz müsəlmanları arasında fatal düşmənçilik olmadığını, əksinə, tarixi əməkdaşlıq izləndiyini, dağlıların bu gün də Rusiyada demokratik dövlət quruculuğunda iştirak etdiyini təsbitləyir.

Dağlılar və ruslar arasında tarixi dostluqdan, hətta müharibə dövründəki kunaklıq əlaqələrindən danışan Kaufov rus ədiblərinin, alimlərinin, müəllimlərinin dağlı mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynadığını, İsmayıl Atajukin, Şora Noqmov, Xan Gəray, slavyanofil A.S.Xomyakovun ailəsində böyümüş şair və ictimai xadim Loğman (Dmitri) Kodzokov kimi şəxsiyyətlər bu əlaqələrə nümunə olaraq xatırlanır. Sovet dövründə də bütün ziddiyyət və təzyiqlər, yeni sürgünlə bərabər,

dağlıların ana dillərini, milli mədəniyyəti, təhsili, dövlətçiliyi qorumaq və inkişaf imkanı qazandıqları qeyd olunur.

Müxtəlif məlumatlara görə, əllidən çox ölkədə məskunlaşmış dağlı mühacirlərin sayı üç milyona yaxındır. Ən böyük diasporalar Türkiyə (iki milyona yaxın), Suriyada (85 min), İordaniyada (75 min), Almaniyda (20 min), ABŞ-da (6 min), Misdə (5 min), İzraildə (3 min – Osmanlı dövründə yerləşmiş dağlılar,) formalaşmış. Osmanlı tərəfindən Balkanlarda yerləşdirilmiş dağlıların böyük hissəsi 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra çar hökumətinin tələbi ilə ikinci dəfə mühacirlik həyatı yaşamış, Anadoluya və Yaxın Şərqi köçürülmüşlər. Çərkəzlərin İzraildə yaşayan xeyli hissəsi isə 1967-ci il hadisələrindən sonra məskunlaşdıqları yerləri tərk etməli olmuşlar Balkanlardakı son etnik konfliktlər dövründə Rusiya Federasiyası və Yuqoslaviya arasında razılaşmaya görə 1998-1999-cu illərdə 174 nəfərdən ibarət 38 adlı ailəsi təxminən bir əsr yarımından sonra doğma vətəni Adıgeyaya qayıtmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, dağlılar məskən saldıqları yeni yerlərdə böyük nüfuz qazanmış, yüksək inzibati, hərbi mənəblərə ucalmış, onlardan bir çox ictimai və dövlət xadimləri, hərbiçilər, alimlər, ədiblər, sənət adamları yetişmişdir. Dağlıların Osmanlının siyasi həyatında iştirakını məmlüklər dövründən başlayan yazıçı Kaufov Qafqaz müharibəsindən sonrakı mühacirlər sırasından Xeyrəddin Ət-Tunisi (Tunis maarifçisi və dövlət xadimi, 1861-ci il konstitusiyasının müəllifi, Tunis milli kitabxanasının təsisçisi, sonradan Osmanlının böyük vəziri), Əbdül Həmid hakimiyətinin despotizmini kəskin tənqid etmiş Fuad Paşa, digər hərbiçilərdən Fevzi Paşa, Yusif İzzət Paşa, Türkiyənin Baş naziri olmuş Hüseyn Rauf bəy, xarici işlər naziri olmuş Bəkir Səbri Çankayağil, Misirin görkəmli ictimai xadimi, Ümumdünya Sülh Şurasının vitse-prezidenti Xalid Moxe əd-Din, məşhur türk ədibləri Əhməd Midhət, Ömər Seyfəddin, Xalidə Ədib, ərəb şair və yazıçıları Mahmud və Məhəmməd Teymur qardaş-

ları, Mahmud Sami əl-Barudi, Əhməd Şauki kimi şəxsiyyətləri dağlıların mühacirətdəki ictimai-mədəni fəallığına nümunə göstərir.

Dağlıların təbii etnik xüsusiyyətləri – mərdliyi, sədaqəti, şücaəti, fitri istedadı onlara mühacir olduqları ölkələrin ictimai fikrində də böyük nüfuz qazandırmışdır. Dağlılar Türkiyənin Qurtuluş savaşında, XX yüzildə aparılan islahatlarda, hərbi sahədə, ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak etmişlər.

Ərəb ölkələrində, xüsusən, İordaniyada da çərkəzlər böyük hörmət və nüfuz sahibidirlər. Bu dövlətə göstərdikləri müstəsna xidmətə, Həçimi kral qvardiyası indi də məhz çərkəzlərdən təşkil olunur. Bəzi çərkəz ailələrinin kral nəslilə qohumluq əlaqələri var, kabardinlərdən biri isə kral Hüseyinin qızı ilə evlənib. Şahzadə Əli çərkəzlərə xüsusi himayədarlıq edir, hətta onların vətənə atlı yürüşünə də başçılıq edib və 1998-ci ilin 6 oktyabrında yürüşçülərlə birlikdə ağ çərkəzidə, ağ atda Nalçikə gəlib, tədbirlərdə iştirak edib. Yazıçı Xaçim Kaufov mülahizələrini belə bir qənaətlə ümumiləşdirir ki, mühacir dağlılar harada və necə yaşamalarından asılı olmayaraq, doğma yurdlarına, Qafqaza qayıtmaq əzmindədirlər, bu, onların milli amalı və ali məramıdır. Vətənlərindən uzaqlarda yaşayan dağlıları bu hisslərini, müasir dağlı ədəbiyyatının mühüm bir qolunu təşkil edən mühacirət ədəbiyyatı ifadə edir.

Qeyd olunduğu kimi, XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq sürüldükləri ölkələrdə, Türkiyə, ərəb dövlətlərində, Avropada dağlılar nəinki öz toplum varlıqlarını qorumuş, eyni zamanda ictimai-mədəni həyatda da mövqe qazanmışlar. Türkiyədə yaşayan, burada ümumən çərkəz adlandırılan dağlılar bu ölkəyə düşdükləri vaxtdan ictimai həyatda fəal iştirak edirlər. Həmişə türk dövlətçiliyinə sadıq qalmış dağlılar istiqlal savaşında qəhrəmanlıqlar göstərmiş, sonrakı dövrlərdə də Türkiyənin dövlətçiliyinə xidmət etmişlər. Ərəb dünyasında da dağlılar həm dövlət, həm cəmiyyət səviyyəsində, həm də mədəni həyat-

da böyük nüfuz sahibidirlər. Lakin hazırda yaşadıkları ölkələrdə yaşayış səviyyələrindən asılı olmayaraq, Qafqazdan sürülmüş dağlılar bu gün də Vətən eşqiylə çırpınır, doğma yurdlarında proseslər, o cümlədən konfliktlərlə yaxından maraqlanır, dil, mədəniyyət, adətlərini yaşatmağa çalışırlar. Bu ölkələrdə dağlıların müxtəlif ictimai, mədəni, maarif, sosial dərnəkləri, cəmiyyətləri, musiqi, rəqs kollektivləri fəaliyyət göstərir. Dağlıların sürgün olduqları ölkələrin bir çoxunda istedadlı ədibləri, sənətçiləri, alimləri var. Bu yazıçı və şairlər xalqın istəklərini, yurd həsrətini, etnik problemləri, xüsusən, assimilyasiya qorxusunu ifadə edirlər.

Türkiyədə yaşayan Erdinç Yurttan adlı şairin yaradıcılığında, o cümlədən, təqdim etdiyimiz “Sipse” şeirində sürgün faciəsinin yurddaşlarına gətirdiyi faciə, ölümü yurdsuzluqdan üstün tutan insanların ağrı-acısı, sürgün prosesində baş verənlər ifadə olunur, Qara dənizdə şəhid olanların xatirəsi anılır:

Erdinç Yurttan ***Sipse***

Güpsə 'ye
Seni dağlarımın serin
rüzgarları gibi sevdim
Deli tayların çılğınca koştığı çayırlarımda
Ben voredleri mi hep senin için söyledim
Hani seninle ilk karşılaştığım o düğün vardıya
Bugün gibi hala aklımda
Zarif bir kuğu gibi süzülüydün karşımda
Bilemezdim ki hem senin hem vatanımın hasreti yanacaktı
bağrımda
Seni benden alan o kahpe kurşuna isyan ederken
Hiçbirşey bağlamıyor sen yokken bu sakat bedeni hayata
Şimdi bir çaresizlik ve derin acılar yüklü
Karadenizle boğuşan bu köhne gemide

*Rusun zulmü yetmiyor gibi
Onlara eşlik ediyor karadenizin hırçın dalgaları
ALLAHım nasıl bir meçhule gidiyoruz
Bana nasip etmedin SİPSEmle vatanımda yaşamayı
Bari onun yattığı vatanımda ölmeyi nasip eyle
Yüce yaradanım isyan değil bu haşa
Vatansız kalmış yarım kalmış
Bir aciz kulunun çaresiz yakarışı bu
Karadeniz hırçın dalgalarıyla uzaklaştırırken
Vatanımdan umutlarımdan beni
Yarabbim başka ne yapabilirdim ki
Ve son şeşenimi hayalinle oynuyorum SİPSE
Nasıl da kuğu gibi süzülüyorsun dalgaların arasında
Karadeniz bile duruluyor bir anda
Vatanım kokuyorsun özgür bakıyorsun ve beni çağırıyorsun
Ve birden akerdeon susuyor alıyor dalgalar bizi kollarına
Ne olur SİPSE bırakma beni bu hırçın denize
Ne olur al beni geri vatanıma
Ne olur al beni de yanına*

Türkiyədə Altıkese köyünün veb saytı (http://www.6kese.com) verilmiş bu şeirə Güpse adlı oxucunun göndərdiyi mesaj ümumən sürgündə yaşayan dağlıların ovqatını ifadə edir:

“Güzel yürekli arkadaşım; eline, gönlüne sağlık. Gerçekten çok güzel bir şiir olmuş. Çıktısını aldım, şiirlerime ekleyeceğim. Ben sana sürekli söylüyorum, bu yeteneğini değerlendir. Kövrelmesine izin verme. Herkes böyle güzel şiirler yazamaz. Gel beni dinle sen. “Cennet vatan”. Bize ne kadar uzak bir ifadede. Sahip çıkamadık cennet vatanımıza, sürüldük cennetimizden. Şimdi orada bizlerin yerine başkalarının yaşadığını düşündükçe insan sürgününün acısını daha bir derinden hissediyor. Yüreğindeki sızı artıyor. Elinde olmadan sol yanı acıyor.

Ama artık ne desekte, ne yapsakta nafîle. Sürgünün izlerini atamıyoruz içimizden, hayatımızdan. Bazen bir adet, bazen bir gelenek, bazen bir saygı, bazen de dil olarak karşımıza çıkıyor. Bizim kaybettiklerimizi hiçkimse bize asla geri veremez. Görüyorumki gittikçede asimile oluyoruz, neredeyse yok olacağız. Gönül isterki bütün adigeler cennet vatanımızda, aynı bayrak altında, kendi dilimizi konuşalım, kendi kültürümüzü yaşayalım, yaşatalım. Bir olalım, birlik olalım, kuvvet bulalım. Ama galiba artık bu biraz zor, bu gidişle de rüyalarımızda ve hayyellerimizde kalacak. Rabbim hepimizin yardımcı olsun...”

Diger bir dađlı şairi Hacı Duranın “Biz çerkeziz” şeirində milli qürur və mənlik şüuru, tarixi kökdən və keçmişdən gələn etnik birlik ideyası, xalqın öz simasını qorumasına çağırış var:

Hacı Duran
Biz Çerkeziz

Yoktur ayrimız gayrimız bizim
Kafkasyadan Geldik hepimiz
Müslümanız aynıdır dinimiz
Töremiz bir kalbimiz bir Çerkeziz

Ayrı yerlerde yaşasak da biz
Birdir yurdumuz, kökümüz
Tertemiz geçmişimiz asaletimiz
Töremiz bir kalbimiz bir Çerkeziz

Aslımızı asla inkar etmeyiz
Geleneklerimize sıkı sıkı bađlıyız
Hep birdir deđişmez kaderimiz
Töremiz bir kalbimiz bir Çerkeziz

Milli mənliyin əsas atributlarından olan ana dili məsələsi də dađlıların sürgün ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Müx-

təlif ölkələrə səpələnmiş, obyektiv səbəblərdən milli təhsildən məhrum olmuş xalq doğma dilni yaşadan əsas amil kimi qorumağa, yeni nəsələ ötürməyə çalışır. Ana dilinin aradan çıxmasının tədricən milli varlığın silinməsinə, assimilyasiyaya səbəb olacağını Türkiyədə yaşayan çağdaş dağlı şairi Atalık Rafetin, bəstəkar Abaza fatimənin sözlərinə mahnı bəstələdiyi “Dili qeyb edərsək” şeirində belə ifadə edilir:

***Atalık Rafet
Dili kaybedersek***

*Millet olamayız, dili kaybedersek.
Gerek yok büyük bir zekâya,
Onu idrak ederek
Yaşamak için dünyada.
Dilin sesleriyle edebiyatımız,
Etimiz, canımız, yoğruldu.
Dilin korunmasını istemeyenleri
Düşmanlarımız yetiştirdi.
Dil yok olursa, içten yanarız.
Çok şeyler kaybettik yeter.
Geçen yüzyıllarda yok olan canlarımız,
Ne olacak kanımızla yoğurduklarımız.
Dil yok olursa, kayboluruz.
Can taşıyan herkes, uyanık olun.
Tüm güzellikleriyle yücelterek
Cana yakın dilimizi, uzaklara duyurun.*

Dağlı şairlərin əsərlərində xalqın taleyinə, gələcəyə inam hissi də güclüdür. Ulu keçmişlə qürrələnməklə bərabər, sürgün acısı yaşayan bir çox ədiblər əsərlərində doğma yurdla mənəvi bağlılıqlarını ifadə edir, vətənə dönəcəklərinə, soydaşlarının bir xalq kimi milli varlığını itirməyəcəyinə əminliklərini əks etdi-

rirlər. Bic'ra Saim Tuç adlı şairin “Qeyb olmayacağız” şeirində bu motivlər belə ifadə olunub:

***Bic'ra Saim Tuç
Kaybolmıyacağız***

*Bizler bu yeryüzü yokken de vardık
O zamanları da başımızı yukarılara kaldırıyorduk
Bir elimizle güneşi diğeriyle Ay'ı tutuyorduk
Yaksa da oluyordu ateşi yakmasa da
Biz aydınlığın parıltıları arasındaydık*

*İsteyen nasıl istiyorsa öyle söylesin
Her nasılsa da kaybolmayacağız
Nasıl olursak olalım
Yaradan yüreğimizde oldukça
Dünya bir yana bizler bir yana*

*Şimdide aklımız gönlümüz oralaradadır
Gökyüzü evimiz dünya misafirhanemizdir
Konukluğumuzu biliyoruz dönüşümüz oralaradır
Kalsak ta olur buralarda kalmasakta
Yiyeceğimiz el kadar bir ekmektir*

*İsteyen nasıl isterse öyle yapsın
Her nasılsa da kaybolmayacağız
Nerede olursak olalım
Soyumuz yüreğimizde oldukca
Dünya bir yana bizler bir yana*

Müasir dağlı ədəbiyyatında Qafqazdakı son konfliktlərə, yeni Çeçen savaşına, bəzi barışmaz müasir rus yazarlarına əks mövqedən, mücahid baxışından münasibət bir sıra ədiblərlə yanaşı, əsasən, müharibə iştirakçılarının, “cihad poeziyası”nın

nümayəndələrinin, bəzən barışmaz mövqeli əsərlərin müəllifləri Timur Musurayev, Musa Geşayev, Ömər Yarıçev, Xasməhəmməd Hacımuradov, Cəmil Şanmort, Ziba İbadullahi, Əlixan, və başqalarının əsərlərində, eləcə də dağlıların müasir nəğmə janrında, xüsusən, İmam Alimsultanovun, Timur Musurayevin və bir çox başqalarının müəllif mahnılarında rast gəlmək olar.

Qafqaz cihad folkloru və ədəbi ənənəsi T.Musurayevin yaradıcılığında davam edir. Uşaqlıqdan idmanla məşğul olan, 15 yaşında Çeçen-İnquşetiyanın, iki il sonra, 1993-cü ildə Rusiyanın karate üzrə çempionu titulu qazanan Timur Musurayev 1994-cü ilin dekabrında silahlı toqquşmalar başlayanda mücahidlərə qoşulmuş, hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş, döyüşlərdə yaralanmışdır. Müharibə təcrübəsi onun ədəbi-musiqi yaradıcılığının əsasını təşkil etmişdir. Müəllifi olduğu və özünün ifa etdiyi mahnılarda əsasən müharibə mövzularını, vətənpərvərlik hisslərini, dini ideyaları ifadə edir. Bədii istedadı, ifaçılıq sənətkarlığı və müasir ifa tərzini Timura şöhrət qazandırmış və cihad poeziyasının və musiqisinin populyar nümayəndələrindən biri kimi tanıtmışdır. Yüzdən çox müəllif nəğməsini əhatə edən bir çox musiqi albomlarının müəllifidir (“On iki min mücahid”, “Böyük cihad”, “Qılınclar kölgəsində cənnət”, “İnşallah, bağlar bizi gözləyir”, “İerusalim”, “Sən müsəlmansan”, “Cəhənnəmə xoş gəldiniz”, “Çeçenistan od içində” və s.). Yaradıcılığının ilk dövrü, əsasən, müharibəyə həsr olunan Musurayev bir qədər sonra islami mövzulara, müasir dövrdə müsəlman dünyasının problemlərinə, dini dəyərlərə və fəlsəfi motivlərə daha çox müraciət etməyə başlayır.

Musurayevin yaradıcılığındakı belə mövzu, mövqe təbəddülatını bütövlükdə müasir dağlı “cihad poeziyası üçün səciyyəvi hesab etmək olar: Timurun ilk dövrə aid bir çox şeirləri döyüş əzmi, savaşı eşqini ifadə edirsə, –

Тимур Муцуроев
Бамут

*...И снова взрывы, и снова грохот,
И штурм опять ведут,
Но все напрасно, он неприступен,
Селение Бамут.
Здесь все разбито и кровь пролита,
Но в бой полки ведут,
Но как скала несокрушима
Еще стоит Бамут.
Война повсюду, не первый месяц,
Бои везде идут, а весть по фронту –
“Опять штурмуют”, но держится Бамут.*

Yenə partlayış, yenə gurultu və yenidən həmlə, ancaq hamısı əbəsdir, alınmazdır Bamut kəndi. Burada hər şey dağılıb və qan tökülüb, ancaq alaylar döyüşə gəlməkdə, ancaq qaya yək səbatlıdır, hələ tablaşır Bamut. Hər yerdə savaş, birinci ay deyil, hər döyüş, cəbhə boyusa xəbər – “Yenə həmlə edirlər”, ancaq Bamut durur. – tədricən iştirakçısı olduğu savaşın, bəlkə də, gerçək amalını aydınlaşdırma bilməyən müəllif artıq həmvətənlərinin mücadiləsinə yeni məna qazandırır, onu ümumislam cihadı kimi təfsir edir, çeçen mücahidlərinin islam bayrağı altında Qüdsə daxil olacağı kimi xəyali-romantik istəkləri tərənnüm edir:

Тимур Муцуроев
12 тысяч моджахедов

*...Под черным знаменем Джихада
С врагом сражались сотни лет.
И нам другой судьбы не надо,
Пусть будет твердым наш обет
Пусть будет твердым наш обет
Когда свершатся все знаменья,*

*Неумолим уже тот рок.
Чеченцы, с божьего веления,
Войска направят на Восток.
Восстанут братья всего мира.
Аллаһ наш – Вечен и Един!
Чеченцы, вера – наша сила,
И мы войдем в Иерусалим!
И мы войдем в Иерусалим.
Пусть все сгорит в огне сражений,
Пусть запылает вся земля!
Но нет у нас уже сомнений,
Смерть не страшила никогда!
И устремятся моджахеды
К местам пророческих святынь.
И встанут в авангард чеченцы,
И покорят Иерусалим!
И покорят Иерусалим!..*

Timur Musurayev
On iki min mücahid

...Cihadın qara bayrağı altında düşmənlə yüz illərlə döyüşdük. Və bizə başqa tale lazım deyil, qoy möhkəm olsun andımız. Niyət gerçəkləşsin, yaxındır həmin qismət. Çeçenlər Allahın hökmüylə Şərqə qoşun göndərəcəkdir. Bütün dünyada qardaşlar ayağa qalxacaq. Allahımız – Əbədi və Təkdir! Çeçenlər, inancımız – gücümüzdür və biz Qüdsə daxil olacağıq! Qoy hər şey döyüş alovunda qəhr olsun, bütün yer yansın! Ancaq artıq tərəddüdsüzük, ölüm bizi heç vaxt qorxutmayıb! Və mücahidlər peyğəmbərin müqəddəs yerlərinəcan atacaq. Səflə düzüləcəkdir çeçenlər və Qüdsü alacalar!..

Nəhayət, nəğməkar şairin yaradıcılığında yaşanan faciələrin ağrısı, hadisələrin mənasına varmaq ehtiyacı, iztirabların gətirdiyi yorğunluq önə çıxır:

Тимур Муцураев
Мне больно, я устал

*Снова ночь окружила меня.
Я смотрю в ночное небо,
Я хочу видеть, что ждет меня,
И я вижу кровь и горы пепла.*

*Я ослеп, дым мне съел глаза.
Но еще больней, больней от света.
Я устал, мне б уснуть навсегда,
Но вдруг солнца луч, сил нету.*

*И снова вдали алым светом заря,
И снова мучения, мучения дня.
Мне вестником смерти явился восход.
Нестерпимая боль мое тело убьет.*

*В темной мгле я увидел его.
Ангел смерти, ты ко мне явился.
Мой корабль плыл по мертвой реке.
Злой судьбе своей я покорился.*

*И снова вдали алым светом заря,
И снова мучения, мучения дня.
Мне вестником смерти явился восход.
Нестерпимая боль мое тело убьет.*

*Язык онемел, не услышат друзья.
Одно лишь спасение, спасет лишь мгла.
Скорее бы ночь, я Бога молю.
Я жду этой ночи в надежде уснуть.*

Timur Musurayev
Ağrıyiram, yorulmuşam

Gecə yenə ətrafımı sarıb, gecə səmasına baxıram, qədərimi görmək istəyirəm və qan və qalaq-qalaq kül görürəm. Kor olmuşam, tüstü gözlərimi yeyib. Ancaq işıq daha çox ağrıdır, ağrıdır. Yorulmuşam, əbədi yuxuya getsəydim, ancaq qəfil günəş şüası, taqətim yoxdur. Və yenə uzaqlarda al şəfəq və yenə iztirab, günün iztirabı. Şəfəq mənə ölüm carçısı kimi açılıb. Dözülməz ağrı vücudumu qəhr edir. Qara zülmətdə onu gördüm, ölüm mələyi, sən gəldin. Gənim ölü çayda üzür, acı taleyimə boyun əymişəm. Və yenə uzaqlarda al şəfəq və yenə iztirab, günün iztirabı. Şəfəq mənə ölüm carçısı kimi açılıb. Dözülməz ağrı vücudumu qəhr edir. Dilim tutulub, dostlar eşitmir. Bir qurtuluş var, zülmət qurtaracaq. Gecə tez gəlsin, Allaha yalvarıram, bu gecəni yatmaq ümidiylə gözləyirəm.

Cəsur döyüşçü Musurayevin əsərlərində hətta bu sonsuz savaşa, axan qanlar, müharibənin gerçək olayları qarşısında təbii mənəvi sarsıntılar və səmimi yaşantılar ifadə olunmağa başlayır:

Тимур Муцуроев
Закрой окно

*Горит огонь в дали ночной,
И все мы ждем долгожданный свет.
Нам не до сна, все мы слышим вой.
И знают все – спасенья нет.
И снова боль, и снова страх,
И снова смерть в твоих глазах.
Закрой окно, закрой скорей!
Я слышу стон, он еще сильнее!*

*Придет рассвет, и он уйдет,
Но чью-то жизнь он с собой заберет.
Иль я, иль ты, иль сын, иль дочь –
С одним из нас уйдет он в ночь.*

*Закрой окно, закрой скорей!
Я слышу стон, молитесь все!*

Timur Musurayev
Bağla pəncərəni

Gecə ənginliyi alovlanır və biz həsrətində olduğumuz işığı gözləyirik. Yuxuya heyimiz yox, hamımız gurultu eşidirik. Və hamı bilir – qurtuluş yoxdur. Və yenə ağrı və yenə qorxu və yenə sənin gözlərində ölüm. Bağla pəncərəni, tez bağla! Mən inilti eşidirəm, o, güclənir! Şəfəq açılacaq və o, gedəcək, ancaq özüylə kiminsə hayatını aparacaq. Ya mən, ya sən, ya oğul, ya qızın – birimizlə gecəyə gedəcək. Bağla pəncərəni, tez bağla! Mən inilti eşidirəm, hamınız dua edin!

Beləliklə, müasir rus “müharibə poeziyası”nda olduğu kimi, dağlı “cihad ədəbiyyatında” da konfliktinin həlli imkanları sezilməyən, faciəyə birtərəfli münasibət, barışmazlıq aşkarlanan əsərlərlə yanaşı, bu savaşı mənəsizliyini, sadə insanlara gətirdiyi izzətləri ifadə etdirən və mahiyyət etibarilə sülhə çağıran əsərlər aparıcı yer tutur.

Qeyd etmək istərdik ki, rəqibə, sadə əsgərə humanist, ali-cənab münasibət dağlı xarakterinin ənənəvi xüsusiyyətidir və XIX əsr Qafqaz müharibələri dövründən xalq yaradıcılığında da geniş əks olunmuşdur. Qədim və yeni dövr dağlı folklorunda düşmənə humanist münasibəti ifadə edən nümunələr çoxdur. Belə mətnlərdə dağlıların döyüşçü alicənablığı, düşmənə insani münasibəti, say və qüvvəcə onlardan xeyli güclü rəqib qarşısında düşdükləri çıxılmaz vəziyyətə baxmayaraq, cəngavər ləyaqət-

tini saxladıqları göstərilir. “Yaralı rus soldatının uzamı” adlı çəçen nəğməsində etnik xarakteri səciyyələndirən bu mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlər ifadə olunur:

Узам русского раненого солдата

*Был Хамзатом ранен он Зандакским,
Что табун перегонял за Терек.
Раненый, рукой источник крови
Перекрыв, стал тихо напевать:
«Когда уходил я в солдаты,
мне, плача, отец говорил:
“Уходишь, родимый, далёко,
когда же мы свидимся вновь?”
Он пал мне на грудь, безутешный
и мы потеряли друг друга.
Душа, не покинь моё тело,
пока не увижу отца!
Когда уходил я в солдаты,
заплакала мать сиротливо,
Меня проводив до порога:
“Уходишь, мой милый сыночек,
Придётся ли свидеться вновь?”
Мать слёз от меня не скрывала.
Познал я солдатскую долю,
и мы потеряли друг друга.
Душа, не покинь моё тело,
пока не обрадую мать!
Когда уходил я в солдаты,
в далёкое войско царёво,
украдкой заплакал братишка,
стыдливо губу прикусив.
“Увидимся ль снова?” – он молвил*

*и долго кругами ходил,
стесняясь обнять новобранца.
О брат, для меня ты потерян!
Душа, не покинь это тело,
пока не увижу родных!
Когда уходил я в солдаты,
сестрёнка меня провожала
и плакала дождиком тёплым:
“Уходишь ты, братец родимый,
а свидимся ль, знает лишь Бог”.
И вот я на службе солдатской
и, может, сестру не увижу.
Душа, не покинь моё тело,
обрадуем встречей семью!»
Говорят, когда Хамзат Зандакский
эту песню скорбную услышал,
приказал он воинам чеченским
в раненого больше не стрелять, –
не в солдат стрелять, а в офицеров.
А солдата вылечили горцы
и собрали денег на дорогу,
и к родным доставили его –
так гласит чеченская легенда (143)*

Yaralı rus əsgərinin uzatı

O, Terekdən ilxı keçirən Zandaklı Həmzət tərəfindən yaralanmışdı. Yaralı, əliylə qanı saxlayıb sakit səsə oxumağa başladı: «Mən əsgərə gedəndə atam, ağlayaraq, deyirdi: “Gedirsən, əzizim, uzağa, biz bir də nə vaxt görüşəcəyik?” Sinəmə sıxıldı o, dərddli və biz bir-birimizi itirdik. Ruhum, bədənimi tərk etmə, atamı görməyincə! Mən əsgərə gedəndə anam yetim-yetim ağladı, məni kandaradək ötürərək: “Əziz oğulcuğum, bir də görüşmək qismət olacaqmı?” Anam göz yaşlarını məndən giz-

lətmirdi. Mən əsgər qismətini yaşadım və biz bir-birimizi itirdik. Ruhum, bədənim tərki etmə, anamı sevindirməyin! Mən əsgərə gedəndə, çarın uzaq qoşununa, qardaşığım oğrun ağladı, utancaq dodağını dişləyib. “Yenidən görüşəcəyikmi?” – o sorur və dövr edirdi, gənc əsgəri qucmağa utanaraq. Ah qardaşım, səni mən itirmişəm! Ruhum, bədənim tərki etmə, doğmalarımı görüncə mən! Mən əsgərə gedəndə bacıcığım yola salırdı və göz yaşları ilıq yağıştək ağlayırdı: “Gedirsən sən, əziz qardaşım, bəs görüşəcəyikmi, bir Allah bilir”. Bax indi mən əsgər xidmətindəyəm və, bəlkə, bacımı görməyəcəm. Ruhum, bədənim tərki etmə, görüşlə ailəmi sevindir!» Deyirlər ki, Zandaklı Həmzət bu qəmli nəğməni eşidəndə, çeçen döyüşçülərinə əmr etdi, yaralıya daha güllə atmasınlar, – soldatlara yox, zabıtlərə atsınlar. Soldatısa dağlılar sağaltdı və yoluna pul topladı və doğmalarının yanına onu çatdırdı – çeçen əfsanəsi belə söyləyir.

Müasir şairlərdən Ruslan Yusupovun “İndi olmayan Qroznı haqqında” («О Грозном, которого нет») şeirində Çeçenistanda baş verənlərin ağlasığmazlığı, faciəvililiyi, müharibəyə etiraz ifadə olunur:

Руслан Юсупов
О Грозном, которого нет

*...Здесь с недавней поры не цветут тополя,
И дома превратились в руины.
Здесь в зеленых садах утопала земля,
А сегодня взрываются мины...*

*Burada bir müddətdir qovaqlar çiçəkləmir,
Və evlər xarabazara çevrilib.
Burada torpaq yaşıl bağlara qərq olmuşdu,
Bu günsə minalar partlayır...*

Müasir çeçen şairəsi Marem Noxçiyevanın aşağıdakı şeiri müharibəyə bütövlükdə dağlı ictimaiyyətinin münasibətini ifadə edən əsər kimi maraqlıdır:

Марем Нохчиева
Что такое война?

*Что такое война?
Это боль, нищета и разруха...
Это слезы детей,
Потерявших своих матерей...
Что такое война?
Это грязная злая старуха
Что глумится сейчас
У проема разбитых дверей.*

*Что такое война?
Это жертвы без права спасенья...
Воедино сплелись
Страх и ненависть в прочный клубок.
Это Судного дня
Репетиция без Воскресенья,
Что не может уже
Отменить сам Всевидящий Бог.*

*Что такое война?
Это наши ничтожные жизни,
Что не стоят сейчас
Ни единого даже гроша,
Это слезы и кровь
Нашей многострадальной Отчизны,
Это птицы беды,
Что как вихри, над нею кружат.*

*Что такое война,
Пусть нескоро, но люди забудут.
Лишь останется то,
Что из памяти нам не изгнать...
Дети есть и у вас –
Если нет, обязательно будут!
Что такое война –
Дай им Бог никогда не узнать.*

Məryəm Noxçıyeva
Müharibə nədir?

Müharibə nədir? Bu ağrı, səfalət və dağıntıdır... Bu, analarını itirmiş uşaqların göz yaşlarıdır... Müharibə nədir? Bu, kirli, qırılmış qapı dəliyindən rişxənd edən acıqlı qoca qarıdır. Müharibə nədir? Bu xilas hüququ olmayan qurbanlardır... Qorxu və nifrət bir topada çulğaşıb. Bu istirahətsiz məşər gününü məşqidir, artıq Tanrı da bunu ləğv edə bilməz. Müharibə nədir? Bu, bizim qara qəpiyə dəyməyən tifil həyatımızdır, əzabkeş yurdumuzun göz yaşları və axan qanıdır, üzərində qasırga tək fırlanan fəlakət quşlarıdır. Müharibə nədir, tez olmasa da, insanlar unudacaq. Yalnız yaddaşdan qovamıyacaqlarımız qalacaq... Sizin də uşaqlarınız var – yoxdursa da, mütləq olacaq! Müharibə nədir – Allah eləsin, onlar bunu heç vaxt bilməsin.

Bu şeir müharibənin gerçək simasını və ən ağır cəhətini aşkarlayır: bütün müharibələrdə olduğu kimi, Qafqazdakı son silahlı toqquşmaların da ən böyük faciəsini ilk növbədə uşaqlar yaşamışlar. Dağlı müəlliflərin bu kimi bir çox əsərlərində müharibənin uşaq dünyasına, həyat sevincindən, ailədən, evdən məhrum olan körpələrə gətirdiyi fəlakət, müharibənin insanlığa zidd təbiəti ifadə edilir. Umm İqlil adlı müəllifin aşağıdakı şeiri

də bu mövzuya aid dağlı poeziyasının səciyyəvi nümunələrindənidir:

Умм Иклиль
Он смотрит на меня в упор

*Он смотрит на меня в упор
Большими черными глазами,
И кровь струится по щеке,
Мешаясь с детскими слезами.
Я не сестра ему, не мать,
Что мне сказать ему, не знаю,
И потому, прикрыв глаза,
Его я молча обнимаю...
Хотелось бы пообещать:
«Прошло, войны не будет снова...».
Но не имею права лгать.
«Мужайся!» – нет другого слова.
Прости, малыш, им наплевать,
Что мать тебя рожала в муках
И у груди тебя держа,
Мечтала так же нянчить внуков.
Кто захотел, кто сделал так,
Чтоб он без матери остался,
Без детства, дома и семьи?
Кто захотел, чтоб он скитался?
Ответьте мне, при чем здесь он?
Кто разрешил, кто дал вам право?
Или уж так заведено:
У нас расправа за расправой?..
Он спит на койке у окна,
Укрытый старой телогрейкой.
Слеза застыла на щеке
Над толстой пластырной наклейкой.*

*В ушах какой-то странный звон,
То плачем кажется, то смехом...
То боль его звучит во мне
Протяжным, бесконечным эхом.*

Umm İqlil
O düz mənə baxır

O, qara gözləriylə düz mənə baxır və yanaqlarından qan axır, uşağın göz yaşlarına qarışaraq. Məm onun nə bacısı, nə də anasıyam, nə deyəcəyimi də bilmirəm ona, ona görə gözümü yumub sakitcə onu qucaqlayıram... Söz vermək istərdim: “Keçdi, daha bir də müharibə olmayacaq...”. Ancaq aldatmağa haqqım yoxdur. “Möhkəm ol!” – başqa söz yoxdur. Bağışla, körpə, onların nə vecinə ki, anan səni əzabla doğub və sinəsində tutanda nəvələrinin də qayğısını beləcə çəkməyi arzulayıb. Kim istədi, kim belə etdi ki, sən anasız qaldın, uşaqlığından oldun, evsiz və ailəsiz qaldın? Cavab verin mənə, onun günahı nə? Kim icazə verdi, kim ixtiyar verdi sizə? Ya bəlkə belə yazılıb: bizdə cəza cəza dalınca?.. O, əsgər kürkünə bürünüb pəncərə yanında yataqda yatır. Göz yaşları yanağında donub, qalın plastır yapışqanı üstə. Qulağında nəsə qəribə səs, gah ağlamağa, gah gülüşə bənzər... Bu onun ağrısıdır içimdə səslənir, uzun, sonsuz əks-səda kimi.

Beləliklə, rus, dağlı və digər xalqların şair və yazıçıları-nın Qafqazda yüzillərdir cərəyan edən gərgin həsr olunmuş bədii əsərləri, məktubları, memuarları müharibənin insanların həyat tərzinə, qəlbinə vurduğu maddi, fiziki, mənəvi-psixoloji zərbənin dərinliyini göstərir. Bu əsərlərdə hər bəşəriyyətin şair, yazıçı gözüylə ifadə olunan qorxunc siması, ölüm, qətl səhnələrinin vəhşəti, həyatın bir döyüş meydanı kimi acılı yaşantısı sayca kiçik, ancaq ruhən böyük və məğrur bir xalqın düşər olduğu müharibənin dəhşətli faciəviliyini aşkarlayır.

SON SÖZ

*Дайте Кавказу мир
и не ищите земного рая на Ефрате. Он здесь.*
A.Бестужев

*Qafqaza sülh verin
və yer üzünün cənnətini Fəratda axtarmayın. O, burdadır*
A.Bestujev

Bütöv xalqların, bir çox nəsillərin faciəsinə səbəb olmuş Qafqaz müharibəsini Rusiyanın qabaqcıl ziyalıları, yazıçı və şairləri, sadə insanları dərin ürək yanğısı və təəssüflə qarşılamiş, rus ədəbiyyatında müharibəyə etiraz bildirilmiş, silahlı toqquşmaların faciəviliyi göstərilmiş, hər iki tərəfdən hər bə cəlb edilmiş insanlara humanist münasibət ifadə olunmuşdur. Qafqaz və Qafqaz müharibəsi mövzusu rus ədiblərinin yaradıcılığında bir sıra fəlsəfi, mənəvi, estetik, əxlaqi məsələlərlə bağlanmış və ənənəvi obrazların, motiv və süjetlərin meydana çıxmasına rəvac vermişdir. Bütövlükdə Rusiya ictimai şüurunun aktual mövzusu olmuş Qafqaz müharibəsi rus milli özünüdərk, rus tarix fəlsəfəsi, dövlətçilik anlayışı, sivilizasiyalararası axtarışlarla da bağlanmışdır.

Uzun tarixi dövrü əhatə edən, rus dövlətçilik qavrayışının ağırlı problemi olan, milli səviyyədə yüksək emosional-psixoloji gərginlik yaradan, böyük insani, iqtisadi itkilərlə nəticələnən bu müharibə heç bir dövrdə etnik qarşıdurmaya, xalqların bir-birindən təcridlənməsinə, dinlər və mədəniyyətlər arasında konfliktə səbəb olmamışdır. Əksinə, dağlı və rus ziyalılarının dostluğu, xalqlar arasında qarşılıqlı hörmət tarix boyu daim izlənməmişdir, hər iki tərəfin görkəmli mədəniyyət və sənət xadimləri, bir çox siyasətçilər və hərbiçilər, sadə insanlar qanlı savaşa etiraz etmiş, anlaşma və barışa, sülhə çağırmışlar.

Rus ədəbiyyatının humanist ənənələri, eyni zamanda müasir hadisələr bir daha göstərir ki, Qafqazdakı konfliktlərin həllinin yeganə yolu məhz qarşılıqlı inam, dialoq, barışdır, müsəlman dağlıların və türklərin pözulmuş haqlarının bərpasıdır, öz ərazilərində əminliklə yaşamalarının təminatıdır. Bu tarixi məsuliyyəti Qafqazdakı konfliktlərin bütün tərəfləri və burada maraqları olan kənar qüvvələr də anlamalıdır.

Bu həqiqəti rus kinematoqrafının istedadlı nümayəndəsi Sergey Bodrovun yuxarıda qeyd etdiyimiz “Qafqaz əsiri” filmi-nin finalında iki millətin nümayəndələrinin – rus əsgər anası və çeçen döyüşçü atasının dialoqunda səslənən aşağıdakı fikir dolğun ifadə edir:

– *Biz bir-birimizə inana bilərikmi?*

– *Bizim başqa yolumuz yoxdur!*

– *Мы можем друг другу верить?*

– *У нас нет другого выхода!*

Bir çox klassik və müasir rus yazarlarının qafqazlılara hörmət və rəğbət, müharibəyə nifrət və etiraz dolu əsərləri, Qafqaz müsəlmanlarına səmimi maraq və məhəbbəti bir daha göstərir ki, xalqlar, həqiqi ziyalılar, sadə insanlar arasında konflikt yoxdur, – kompromis və həll mümkündür. Və bütün bunlar Qafqaz faciələrinin, bu vaxta qədər heç kimin qalib olmadığı Qafqaz müharibəsinin bitəcəyinə, bu qədim və vüqarlı diyarda sülh və ədalətin qərarlaşacağına ümidləri artırır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan və türk dillərində

1. Abbasoğlu Asif. Qafqazda türk cümhuriyyətləri // “Ədəbiyyat qəzeti”, 4.01.1991
2. Abbasoğlu Asif. Vatan Derdi, Yurt Derdi - Ahıska Türklerinin Sırgun Folkloru // Milli Folklor, 1991, 9: 19-20.
3. Abdulla Kamal. Kədərli seçmələr. B., 2002. 257 s..
4. Buntürk Seyfeddin. Rus Türk Mücadelesi”nde Ahıska Türkleri. Ankara, Berikan Yayınları, 2007, 472 s.
5. Dağıstan töhfələri. Bakı, 1987. Tərtib edəni, ön söz və şərhlərin müəllifi Mövlud Yərəhmədov
6. Əliyev Şirinbəy. Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətində ingiloyları xristianlaşdırmaq cəhdləri (XIX əsr) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. 2000, №2, s.91-104
7. Hacılar Valeh. XIX yüzillikdə Borçalıda qaçaqçılıq hərəkəti. Tbilisi, 2003.
8. Hacılı Asif. Qəribəm bu vətəndə. Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti. B., 1992.
9. Hacılı Asif. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul, 2009.
10. Hacılı Asif. Ahıska türkləri sürgün folkloru. Bakı, 2014
11. Hacılı Asif. İmam Şamil: üləma, sərkərdə, şair // “Mütərcim”, 2010, 1
12. İmam Qazi Məhəmməd: üləma, sərkərdə, şair // Mütərcim, 2011, №1, s.107-112
13. Həsənoğlu Aygün. Şeyx Şamil obrazı Azərbaycan elmi-bədii təfəkküründə: Azərbaycan ədəbiyyatında Şeyx Şamilin bədii obrazı. Bakı, 2004
14. Həsənova A.S.. Azərbaycan ədəbiyyatında Şeyx Şamilin bədii obrazı. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. B., 2007
15. Hüseynov Heydər. Azərbaycanın XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 1949
16. Xalq qəhrəmanlarının folklorlarda təəcəssümü barədə bax: Rüstəm Rüstənzadə. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. B., 1984

17. İlyasov Leça. Kyonaxiy // “III sektor” jurnalı, №5, 2004, tərcümə və təqdim edəni N. Əbdülrəhmanlı.
18. Məhəmməd Əliyev. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı. B., 2001
19. Məmmədoğlu Mirzə. Qədim Tiflisin toponimləri // “Qarapapaqlar” jurnalı, mart, 2008, № 10
20. Şimşəkəv Lətif. Sürgün xatirələri, Bakı, Mütərcim, 2008, 232 s.
21. Uimz S.A.. Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları. I cild, B., 2004,
22. Uravelli Orhan. Ahıska Türkleri Üzerine Araştırmalar – Türk Dünyası Dergisi, TC Kültür Bakanlığı Yayını. Sayı 1, C. 1, Yıl 1, Ankara, 1992, s. 56 – 60;
23. Valehoğlu Fəxri. Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi. B., 2005
24. Zeyrek Yunus. Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri. Uyum Ajans ve Pozitif Matbaacılık Yayını. Ankara, 2001, 292 s.

Rus dilində

25. А.В-ий. Воспоминания о былом // «Военный сборник», №2, 1872, с.317
26. А.О. Рубка леса // «Военный сборник», №11, 1860, с.110
27. Абдуллаев К.М.. Евразийство в Азербайджане: проблемы и перспективы развития // Восток – Запад. Сборник научно-исследовательских работ сотрудников научно-исследовательской лаборатории «Тюрко-славянские связи». Баку: БСУ, 2004, с.3-17
28. Абдурахман из Газикумуха. Падение Дагестана и Чечни... // Дагестанский востоковедческий сборник. Махачкала, 2008, вып.1, с.52-66
29. Айдаев Ю.А.. Чеченцы: история и современность. М., 1996
30. Айдамиров А.. Хронология истории Чечено-Ингушетии. Грозный, 1991
31. Алироев И.. История и культура чеченцев и ингушей. Грозный, 1994

32. Алироев И., Сайдулаев М.. Чеченцы! Кто они? М., 1999
33. Андреев А.П.. Восстание в Дагестане в 1877 году // «Исторический вестник», №11, 1903, с.547-548
34. Андреев Василий. Воспоминания из кавказской старины // Кавказский сборник, Том 1. 1876
35. Аноев. Воспоминания о боевой службе на Кавказе // «Военный сборник», № 3, 1877, с.403
36. Атаршиков Георгий. Заметки старого Кавказца. О боевой и административной деятельности на Кавказе генерал-лейтенанта барона Григория Христофоровича Засса // «Военный сборник», №8, 1870, с.321
37. Анчабадзе Г.З.. Вайнахи (чеченцы и ингуши). Тбилиси, 2001
38. Ахмадов Ш.Б.. Имам Мансур (народно-освободительное движение в Чечне и на Северном Кавказе в конце 18 в.). Грозный, 1991
39. Бакиханов А.К.. Сочинения. Записки. Письма. Б.,1983, С. 270-278
40. Белая книга. Грозный – Алма-Ата, 1991
41. Беляев С.. Дневник русского солдата, бывшего десять месяцев в плену у чеченцев // «Библиотека для чтения», т.89, 1848
42. Берберов, Б. А.-Ю. Тема народной трагедии и возрождения в карачаево-балкарской поэзии [Текст] / Б.А.-Ю.Берберов.- автореферат дис. канд. филол. наук.- Нальчик, 2002. – 23 с.
43. Берберов Б.А. Тема народной трагедии и возрождения в карачаево-балкарской поэзии (на материале устной и письменной словесности 1943–2000 гг.). Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2011. 12,5 п.л.
44. Берберов Б. А. Историческая память в карачаево-балкарском устном народном творчестве второй половины XX века: жанр, поэтика, контекст. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Элиста, 2013. – 54 с.

45. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. М., 1849 // <https://xreferat.com/22/495-4-problema-otnosheniiv-seiy-rossii-s-kavkazom.html>
46. Берже А.П. Чечня и чеченцы, Тифлис, 1859
47. Библиотека русского фольклора. Исторические песни. - Москва, "Русская книга», 2001, 526 стр.
48. Бобровников Владимир. Абреки и государство. Культура насилия на Кавказе // Вестник Евразии (Acta Eurasica): Независимый ежеквартальный научный журнал // Гл. ред. С.А.Панарин (Институт востоковедения РАН, Москва). Москва, 2000. - 1(8). С.19-46
49. Блиев М.М., Дегоев В.В.. Кавказская война. М., 1994
50. Бугай Н.Ф., А.М.Гонов. Кавказ: народы в эшелонах. М., 1998 (bu kitabda Qafqaz müsəlmanlarının, xüsusən, türklərin, eləcə də gürcülərin tarixi faciələrinin əsas alətlərindən olmuş Ermənistan respublikasının repressiyaya uğramış xalqların reabilitasiyası yönündə iş aparması barədə mülahizələr həqiqətə heç vaxtlə uyğun deyil və müəlliflərin saxta balanslaşdırma mövqeyini əks etdirir)
51. Вейденбаум Е.. Декабристы на Кавказе // «Русская старина», июнь, 1903
52. Вессель Н.Х. Сборник солдатских, казацких и матросских песен. – СПб., 1875. – С. 4
53. Воззвание кавказского командования к русским солдатам, бежавшим в горы. 14 марта 1845 г. // ЦГИА Гр. ССР, ф. 1083, д. 354
54. Волконский Н. Семь лет в плену у горцев (1849 – 1856). Очерки политического и домашнего быта Кавказских горцев // «Русский вестник», вып.159, ч.1, 1882
55. Воспоминание о службе на Кавказе // «Москвитянин», ч.1, № 4, 1851, с.498
56. Всеподданнейший рапорт генерала Ермолова от 12 февраля 1819 года
57. Гаджиев Асиф. Ахалцихские турки: история, этнография, фольклор // “İrs - Наследие”, 2007, №2 (26). – С. 8-19

58. Гакаев Д.Д. Очерки политической истории Чечни (XX век). В двух частях. М., 1997
59. Гакаев Д.Д. Чеченский кризис: истоки, итоги, перспективы. В двух частях. М., 1999
60. Гизетти Антон Людвигович. Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн кавказско-горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае. 1801-1885
61. <https://static.my-shop.ru/product/pdf/119/1183754.pdf>
62. Гордин Яков. Зачем России нужен был Кавказ: Иллюзии и реальность; Ничего не утаю, или Мир погибнет, если я остановлюсь // «Знамя», №8, 2009
63. Гордин Яков. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века. СПб.: Журнал “Звезда”, 2000
64. Грибоедов А.С. Записки о переселении армян из Персии в наши области //
65. Грибоедов А.С. Сочинения в двух томах, т. 2., 1971,с.339-341
66. Дауев С.. Чечня: коварные таинства истории. М., 1999
67. Дегоев В. Пасынки славы: человек с оружием в буднях Кавказской войны // Дегоев В.. Большая игра на Кавказе: история и современность. М., 2003, с.206-207
68. Дешериев Ю.. Жизнь во мгле и борьбе. М., 1995
69. Дзержинский В.С.. Из Кавказской войны // «Военный Сборник», № 9, 1903, с.57
70. Добролюбов Н.А. О значении наших последних подвигов на Кавказе // http://az.lib.ru/d/dobroljubow_n_a/text_1420.shtml
71. Долгорукий П.. В рядах Нижегородского драгунского полка. 1826-1830 гг. // «Русская старина», кн.8, 1882;
72. Доного Хаджи Мурад. Победит тот, кто владеет Кавказом. Миниатюры Кавказской войны. М., 2005
73. Дубровин Н. Черкесы (Адиге) // «Военный сборник», №№3-6, 1870; № 3
74. Записка вице-канцлера барона Остермана, о Персидских и Турецких делах, в марте месяце 1726 года // «Русский вестник», т.2, 1841, с.156
75. За стеной Кавказа. М., 1989.

76. Зиссерман А. Очерк последних военных действий на Восточном Кавказе // «Современник», №11, 1857; №1, 5, 1858; №11, 1859; №7, 1860
77. Ибрагимова З.Х.. Чечня после кавказской войны (1863-75 гг.). М., 2000
78. Известия из Кубанской области // «Военный сборник», №3, 1862, с.97
79. Известия из Терской области // «Военный сборник», №1, 1862;
80. Известия из Кубанской области // «Военный сборник», №3, 1862;
81. Известия из Терской области // «Военный сборник», №3, 1862
82. Из записок А.Л. Ипполитова. Узамы //
83. http://www.groznycity.ru/library/folklore/munaev/document257_1_51.shtml
84. Исаев Э.. Вайнахская этика. Назрань, 1999
85. Кавказ в сердце России: На вопросы современности ответы ищем в истории. М., 2000
86. Кадыров Рамзан. Поведение руководства СКФО оказалось "совершенно неожиданным" // <https://regnum.ru/news/1310046.html>
87. Казем-Бек М.. Избранные произведения. Баку, 1985, 346 с.
88. Казембек М.. О мюридах и шиитах. 1859;
89. М.Казембек. Мюридизм и Шамиль // «Русское слово», №12, 1859;
90. Казембек М.. Баб и бабиды. Религиозно-политические смуты в Персии в 1844-1852 гг. СПб., 1865
91. Карпов Ю.Ю. Джигит и волк. СПб., 1996
92. Кауфов Хачим. Вечные странники. Нальчик: Изд-во «Эльбрус», 2004
93. «Дружба Народов», 2004, №9, «Литературная Россия», Архив №41. 08.10.2004
94. Коль заржавел кинжал // http://kalmyki.narod.ru/projects/kalmykia2005/html/dovdanov_2005/6.htm

95. Коркамазов А.Ю. Этнополитические процессы на Северном Кавказе. Ставрополь, 1994;
96. Кундухов Муса-Паша. Мемуары. Глава седьмая (См. «Кавказ» №№ 1/25, 2/26, 3/27, 4/28, 5/29, 8/32.) // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Kunduchov_2/text7.htm
97. Лебединец Г.С.. Михаил Юрьевич Лермонтов в битвах с черкесами в 1840
98. году // «Русская старина», № 7, 1891
99. Лунин М.С.. Письма из Сибири. М., 1987. – С. 15
100. Межидов Д.Д., Алироев И.Ю.. Чеченцы: обычаи, традиции, нравы (сравнительно-философский аспект). Грозный, 1992
101. М.Н. Кавказский пленник. / «Библиотека для чтения», т.31, 1838, с.17-52
102. Обращение совета Шамиля к населению имамата. 1850 г. // Рук. фонд ИИЯЛ, д. 1283 / <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Dvizenie/index.htm>
103. Окольников Н.. Перечень последних военных событий в Дагестане (1843 год) // «Военный сборник», №1-5, 1859
104. Отарова, Мадина Борисовна. Художественное осмысление проблемы депортации: На материале литератур народов Северного Кавказа и Калмыкии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Нальчик, 2006. – 20 с.
105. Отарова Мадина Борисовна. Художественное осмысление проблемы депортации (на материале литератур народов Северного Кавказа и Калмыкии). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Нальчик – 2006. – 19 с.
106. Песня старых джигитов. <http://litena.ru/books/item/f00/s00/z0000005/st003.shtml>
107. Письмо Николая I ген.- фельд. Паскевичу об усмирении горских народов. 25 сентября 1829 г.). <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Dvizenie/21-40/32.htm>

108. Письмо Шамиля к ген.-м. Реуту. 14 августа 1836 г.).
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Arab_pisma_Samil_epoch/index.htm
109. Письмо Шамиля к ген.-л. Реуту об условиях перемирия. Не позднее 22 ноября 1836 г. / Рук. фонд ИИЯЛ, д. 2308, папка 24, конверт 5
110. Письмо Шамиля ген.-м. Клюки фон Клугенау о причинах возобновления военных действий. Не позднее 23 июня 1836 г. // ЦГВИА, ф. 205, оп. 1, д. 87, лл. 1-2
111. Письмо Шамиля к ген.-м. Клюки фон Клугенау. Не ранее 22 ноября 1836 г. // Рук. фонд ИИЯЛ, д. 2308, папка 41, кон. 4
112. Письмо Шамиля наибама об отношении к перебежчикам // Рук. фонд ИИЯЛ, д. 2308, л. 38
113. Показания жителя аула Катер-Юрта Устархана // ЦГА Сев. Осетин. АССР, ф. 104, оп. 1, л. 116
114. Показания эрпелинского жителя Шамсудина... // ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6535, лл. 128—130 об.
115. Письма Лермонтова / <http://lermontov-lit.ru/lermontov/pisma/pisma.htm>).
116. Потто А.В.. «Кавказская война» («Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях»), (в 5-ти томах). 1899 г. Том 1. От древнейших времён до Ермолова // <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/index.html>
117. Потто В.. Кавказская война. Т.2., IV. Чечня // <https://www.litres.ru/vasiliy-potto/kavkazskaya-voyna-v-ocherkah-epizodah-legendah-i-biografiyah-2/chitat-onlayn/page-50/>
118. Потто В.. Кавказская война. Т.2., II, Время Ермолова и Паскевича // <http://internat.msu.ru/wp-content/uploads/2013/08/2Ermolov.pdf>
119. Потто В. А.. Кавказская война. Том 5. Время Паскевича, или Бунт Чечни // [https://www.e-reading.club/bookreader.php/1013404/Potto - Kavkazskaya voyna. Tom 5. Vremya Paskevicha%2C ili Bunt Chechni.html](https://www.e-reading.club/bookreader.php/1013404/Potto_-_Kavkazskaya_voyna._Tom_5._Vremya_Paskevicha%2C_ili_Bunt_Chechni.html)

120. Потто В.. Гаджи-Мурат (Биографический очерк) // «Военный сборник», №11, 1870
121. Покровский Н.И.. Кавказская война и имамат Шамиля. М., 2000
122. Предписание ген. Ермолова грузинскому губернатору о запрещении горцам Дагестана прибывать в Грузию по торговым делам. Не позднее декабря 1821 г.). <http://vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/S.Kavkaz/XIX/Dvizenie/1-20/18.htm>
123. Предписание ген. Вельяминова о запрещении мусульманам Кавказа ездить на поклонение в Мекку. Не позднее сентября 1822 г.). <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Dvizenie/index.htm>
124. Приложения 25. Из “Пояснительной записки к проекту положения о поземельном устройстве Дагестанской области” об истреблении Шамилем аварских ханов и освобождении крестьян от феодальной зависимости. 19 февраля 1899 г. // ЦГА РД, ф. 90, оп. 2, д. 30, л. 19
125. Прошение поверенных от беков главнокомандующему гражданской частью на Кавказе о восстановлении податей и повинностей, отмененных Шамилем. 14 мая 1885 г. // ЦГА РД, ф. 90, оп. 2, д. 5, лл. 3 – 4»; «Прошение подпоруч. Фет-Али-бека о восстановлении доходов с 13 селений. 1871 г. ЦГВИА, ф. 400, д. 45, л. 38 и об.
126. Пушкин А.С.. «Кавказский пленник » Комментарий / <http://www.as-pushkin.ru/index.php?cnt=7&sub=1&part=5>
127. Рапорт подполк. Высоцкого ген.-л. Вельяминову об аресте акушинцев, прибывших в Шемаху для продажи лезгинского сукна. 15 сентября 1821 г.). <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Dvizenie/index.htm>
128. Рапорт ген.-фельд. Паскевича Николаю I о причинах выступления горцев и мерах их покорения. 6 мая 1830 г. // ЦГИАЛ, ф. 1018, оп. 3, д. 255, лл. 2-7

129. Русско-чеченские отношения. Вторая половина XVI – XVII вв. Сборник документов. Сост.: Е.Н.Кушечкина. М., 1997
130. Сабли рай. Горское оружие в кавказской войне. Грозный, 1992
131. Садыгов М.. М.Ф.Ахундов и русская литература. Баку, 1986
132. Симоненко, Виктория Александровна. Месхетинские турки: Историческая судьба и проблемы культурной адаптации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности по 07.00.02 - Отечественная история. Краснодар, 2002. – 19 с.
133. Соболев Б.. Штурм будет стоить дорого. М., 2001
134. Советский Союз. Географическое описание в 22-х томах. Грузия. Отв. ред. Ф.Ф.Давитая, М., 1967
135. Солтан В.. На Гунибе в 1859 и в 1871 гг. // «Русская старина», №5, 1892
136. Соймонов Ф.. Описание Каспийского моря яко часть истории государя императора Петра Великого. СПб., 1798, с.166
137. Староставский А.. В горах // «Вестник Европы», №3, том II, 1896
138. Султанов Казбек. Идеализация, развенчание и сопричастность: образ Шамиля как репрезентация национального самосознания в литературах Северного Кавказа // Новое литературное обозрение. 2004, №70. <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/70/sul23.html>
139. Тагарова Т.Г.. Историко-этнические основы турецкой литературы в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. 2009, №2 (47), с.133-138
140. Так бросил мне кавказские ты песни // <http://fet.lit-info.ru/fet/stihi/vo1/stih-33.htm>
141. Тахо-Годи М.А.. Кавказ и "кавказские пленники" глазами путешественников начала XIX в. (Ксавье де Местр и Фредерика Фрейганг) // http://www.darial-online.ru/2001_1/taxogo.shtml
142. Тынянов Ю.. О «Путешествии в Арзурум» // «Временник пушкинской комиссии», вып.2, М., 1936

143. Узам русского раненого солдата <https://karanbanoff.livejournal.com/38392.html>
144. Усманов Л.. Непокоренная Чечня. М., 1997
145. Фадеев С.А.. Декабристы в Отдельном Кавказском корпусе // «Вопросы истории», №1, 1951.
146. Фет А.А.. Песни кавказских горцев // <http://fet.lit-info.ru/fet/stihi/perevod/stih-10.htm>
147. Хан-Гирей. Черкесские предания // «Русский вестник», т.2, 1841
148. Хроника чеченского восстания 1877 г. // «Терский сборник», изд.1, Владикавказ, 1890, с.65-66
149. Чотчаева Марина Юрьевна. Типология и поэтика карачаево-балкарской «выселенческой» поэзии в оценке национального литературоведения // Вестник ЧГПУ 6'2009, с.244-253.
150. Шадури Ваню. Отношение поэта к русско-турецкой войне. Пушкин и Паскевич // Ваню Шадури. Декабристская литература и грузинская общественность. Тбилиси, 1958, с.38-406
151. Шейх Мансур и освободительная борьба народов Северного Кавказа в последней трети XVIII в. Грозный, 1992
152. Шпаковский А. Записки старого казака // «Военный сборник», №№7, 1870, 4, 8, 11, 1871, 3, 4, 6, 8, 1872

Avropa dillərində

153. Hamlet İsaханlı. Friedrich Bodenstedt on the Ethnic and Cultural Diversity of Caucasus. In the “A Long-term History of Cross-cultural Transfers in the Caucasus. Editors: Michel Espagne, Hamlet İsaханlı, Shahin Mustafayev. Khazar University Press, 2019” (Special Issue of “Khazar Journal of Humanities and Social Sciences”). Pp. 287-314.
154. Hamlet İsaханlı. Les écrits de Friedrich Bodenstedt sur le Caucase. Un regard sur la diversité ethnique et culturelle de la région. Hamlet İsaханlı. In “Sous la direction de Michel Espagne, Hamlet İsaханlı, Shahin Mustafayev. La Montagne Des Langues et des Peuples. Imbrications et transferts dans l'espace du Caucase. Éditions Demopolis, 2019”, pp. 377-407.

(c) Khazar University Press. 2019
All rights reserved

Scientific editor: Prof. *Asif Hacili* PhD

Reviewers: Prof. *Badirkhan Ahmadov*, PhD
Prof. *Flora Hacieva*, PhD

**Tamilla Alieva The Caucasian War in Russian Literature. Khazar
University Press. Baku. 2019. 358p**

The monograph describes the reflection of the conflict in Russian literature which is known as the Caucasian War in history and had lasted almost for two hundred years between mountaineers and government in the North Caucasus. In romantic, realistic and postrealist literary works, special attention is paid to the peculiarities of war and the evolution of the image belonged to Caucasian captivity.

ISBN 978-9952-20-123-9

Tamilla Alieva

**The Caucasian War
In Russian Literature**

**Khazar University Press
Baku - 2019**